

ТАРИХИЙ МАНБАШУНОСЛИК

Бакалаврлар учун

I N T E R N E T

[www. Ziyonet. ru](http://www.Ziyonet.ru)

[www. Ziyonet. uz](http://www.Ziyonet.uz)

[www. Mail. ru](http://www.Mail.ru)

[www.google. uz](http://www.google.uz)

(ЭЛЕКТРОН ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА)

ТОШКЕНТ 2007

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН
БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ КАМОЛИДДИН БЕХЗОД
НОМИДАГИ МУЗЕЙ

ТАРИХИЙ МАНБАШУНОСЛИК

(ЭЛЕКТРОН ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА)

БАКАЛАВЛАР УЧУН

ТОШКЕНТ 2007

Ушбу ўқув қўлланма Ўзбекистоннинг тарихини ўрганишга мўлжалланган бўлиб, унда форс, юнон, лотин, хитой, араб ва туркий тилларда ёзилган ва манбалар тўғрисида маълумотлар келтирилиб, бўлғуси педагоглардан манбалардан ўз фаолиятида фойдаланиши мумкинлиги кўрсатилади. Шунингдек, зикр этилган манбаларни ўқитиш методикаси ҳам ёритиб борилади. Уни яратишда муаллифлар ўзларининг кўп йиллик илмий-педагогик тажрибасига ва манбашунослик ва педагогика фани ютуқларига таянишди. Ўқув қўлланма тарих фани муаллимлари Олий ўқув юрти бакалавиятура, академик лицей ва касб-ҳунар коллеж талабалари учун мўлжалланган. Ўқув қўлланмадаги ёзма манбалар тўғрисидаги маълумотлар асосан Б.Ахмедовнинг «Ўзбекистон тарихи манбалари» (2001) қўлланмасидан ва бошқа мавжуд илмий адабиётлардан келтирилди.

Ўқув қўлланма Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика Университети тарих факультети илмий кенгаши йиғилишининг ...қарорига биноан нашрга тавсия этилган.

Тузувчилар: Низомий номидаги ТДПУ Тарих факультети «Манбашунослик ва тарих ўқитиш методикаси» кафедраси мудираси т.ф.н., доц. Г.С.Фузаилова, т.ф.д. А.А.Мадраимов Масъул муҳаррирлар: т.ф.д., Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби А.У.Ўринбоев. Такризчилар: т.ф.д. Д.Ю.Юсупова- ЎЗР ФА Шарқшунослик институти етакчи илмий ходими, т.ф.д., проф. С.В.Телеукулов-Низомий номидаги ТДПУ Тарих факультети профессори.

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон истиқлоли (1991) юртимизда ижтимоий фикр эркинлиги учун кенг имкониятлар яратди. Биз ўзимизнинг бой ва қадимий тарихимизни қайтадан кашф этиш имконига эга бўлдик. Республикамиз Президенти И.А.Каримов тўғри таъкидлаганидек, “Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади. Исботталаб бўлмаган ушбу ҳақиқат давлат сиёсати даражасига кўтарилиши зарур”¹.

Сўнгги йилларда манбашунослик фанидан бир неча дарслик ва қўлланмалар яратилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: Б. А. Аҳмедовнинг “Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари” (1991), Т.С.Саидкуловнинг “Ўзбекистон тарихи тарихнавислигидан лавҳалар”(1993, ўзбек ва рус тилларида), А. Ҳабибуллаевнинг “Адабий манбашунослик ва матншунослик” (2000), Б. А. Аҳмедовнинг “Ўзбекистон тарихи манбалари” (2001), “Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси” (2001, тузувчи А. А. Мадраимов);

Бу дарслик ва қўлланмаларда тарихий манбашунослик умумий тарзда ёритилган мукамал дарслик ва ўқув қўлланмаси яратиш йўлидаги биринчи қадамдир. Тарихчи манбашунослар учун жуда керакли бўлиб улар “Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекистана. История.” (Составители Д.Ю.Юсупова, Р.П.Джалилова. 1998) номли – каталог чоп этилган. Бу ва бошқа манбашуносликка оид бажарилган тадқиқотлар, ёзма манбалар, таржималарнинг чоп этилиши, тарих фанини ўқитиш бобидаги методик тажрибаларни умумлаштирилган қўлланмалар бизнинг ушбу бакалавиятура учун мўлжалланган “Тарихий манбашунослик”(Маърузалар ва методик тавсиялар) номли ўқув қўлланмани яратишга асос бўлиб хизмат қилди. Унга мазкур фанни ўқитиш соҳасидаги Низомий номидаги ТДПУ Тарих факультетидаги “Манбашунослик ва тарих ўқитиш методикаси” кафедрасининг профессор ўқитувчиларининг амалий тажрибаси асос қилиб олинди.

Ушбу ўқув қўлланма Олий ўқув юртлари учун қабул қилинган Давлат Стандартларига мувофиқ тайёрланган.

Ҳар бир маъруза бошида мавзу номи, дарснинг мазмуни, унинг режаси, асосий тушунчалар берилади. Асосий матнда маъруза мавзуи режага мувофиқ атрофлича ёритилиб, унинг сўнггида мавзуга оид асосий ва ёрдамчи манба ва адабиётлар рўйхати, маъруза материални мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар илова этилди.

Биз яратган ушбу ўқув қўлланма илк тажриба бўлгани сабабли унда турли баҳс, мунозара ва фикрларни пайдо қиладиган ўринлар мавжуд. Шунинг учун ўқув қўлланмаси юзасидан билдираладиган фикр ва мулоҳазалар учун тузувчилар олдиндан ўз миннатдорчилигимизни изҳор этамиз.

1-Мавзу. Манбашунослик фанининг предмети, мақсад ва вазифалари

¹ И.А.Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўк/ Мулоқот, 1998, 2, 2-3 бетлар.

Дарсинг мазмуни: Тарих илмида манбашунослик фанининг тутган ўрни, унинг асосий хусусиятлари, предмети, мақсад ва вазифалари ҳақида маълумот, мавжуд илмий адабиётлар қисқача таҳлили берилади.

Режа:

- 1.1. Манбашунослик фанини ўрганишдан мақсад.
- 1.2. Манбашунослик фанининг предмети ва вазифалари.
- 1.3. Манбалар турлари.
- 1.4. Манбашуносликка оид адабиётларни таҳлили.
- 1.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 1.6. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: манба, тарихий манба, бирламчи манба, асл нусха, автограф, битик, битма, ёзма ёдгорлик, кўлёзма, кўлёзма китоб, тошбосма, литографик китоб, нашр, оммавий нашр, илмий академик нашр, факсимиле, археография, асосий араб ёзувлари, рўйхатга олиш, тавсифга олиш, таснифлаш –каталоглаштириш, фихрист – каталог, карточка, аннотация, монографик тавсиф.

1.1. Манбашунослик фанини ўрганишдан мақсад

Манбашунослик фанини ўрганишдан мақсад талабаларда ушбу фан соҳаси тўғрисида умумий тушунча ҳосил қилиш ва уларда қизиқиш уйғотиш ва Ўзбекистон тарихини манбалар асосида мустақил ўрганишга ҳаракат қилдиришдан иборат.

Тарихий факт ва воқеалар баёни инсон характери, маълумот берувчи шахс, гуруҳ, фирқа, сулола, мазҳаб ва мамлакатлар манфаати йўлида турлича талқин қилиниши мумкин.

Масалан, Ўзбекистон яқин тарихи мамлакатимизнинг XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги сиёсий воқеалар турли даврларда, манбаларда ва турли муаллифлар томонидан турлича талқин қилинмоқда. Булар ўз даврида яратилган ёзма ёдгорликлар, тарихий ҳужжатлар ва солномаларда қандай баён қилинган? Шўро даврида қандай тушунтирилди?

Ва ниҳоят мустақиллик шароитида тарихий адолатни тиклаш, манбалар асосида ҳолис ва объектив бўлиб ўтган воқеаларни билишимиз мумкин ва керак. Бу эса манбашунослик фанисиз, манбаларга илмий ёндошувсиз мумкин эмас. Чунки, ўша даврдаги ёзма ёдгорликлар аксарияти араб алифбоси асосидаги ёзувимизда, бир қисми рус тилида ҳам битилган ва ўша даврга хос тарихий хусусиятларга эга.

Хулоса, манбашунослик фани юртимиз тарихи тўғрисида ҳолис ва объектив билим олишга, ўзлигимизни англашга, бой ва қадимий маданиятимизни билишга хизмат қилувчи тарих фанининг муҳим соҳаларидан биридир.

1.2. Манбашунослик фанининг предмети, мақсад ва вазифалари

Манбашунослик фани тарих илмининг асосий ва муҳим соҳаларидан бири бўлиб, турли (моддий, этнографик, ёзма ва бошқа) манбаларни ўрганиш ҳамда улардан илмий фойдаланишнинг назарий ва амалий жиҳатларини ўрганади.

Тарихий манба деганда нимани тушунаимиз?

Тарихий манба деганда узок ўтмишдан қолган, табиат ва жамиятнинг маълум босқичдаги кечмишини ўзида акс эттирган моддий ва маънавий ёдгорликларни тушунамиз.

Моддий ёдгорликларга - қадимий обидалар, манзилгоҳлар ва мазарлар, шаҳарлар, қасрлар ва қалъалар харобалари, уй-рўзғор буюмлари ва бошқалар киради.

Маънавий ёдгорликлар деганда қадимги ёзувлар, халқ оғзаки ижоди намуналари, афсоналар, ёзма ёдгорликлар – битик, қўлёзма китоб, ҳужжатлар ва архив материаллари тушунилади.

Умуман, тарихий манба инсон ижтимоий фаолияти натижасида пайдо бўлган ва унинг хусусиятларини ўзида акс эттирган моддий ва маънавий ёдгорликлардан иборатдир. Уларни ўрганадиган фанни биз манбашунослик деймиз.

Манбашунослик фани ижтимоий фан соҳасида асосан икки хил бўлиши мумкин- тарихий манбашунослик ва адабий манбашунослик. Бизнинг мақсадимиз тарихий манбашуносликни ўрганишдир.

Манбашунослик фанининг вазифаларига келсак тарихий манбаларни қидириб топиш, уларни рўйхатга олиш, туркумлаш, чуқур ва атрофлича тадқиқ этиш, манбада ўз аксини топган ёки баён этилган воқеалар, келтирилган фактларни тўла ва объективлигини аниқлаш, манбанинг тарих фани тараққиётини ўрганишдаги аҳамиятига баҳо бериш, манбашуносликнинг асосий вазифаси ҳисобланади.

1.3. Манбалар турлари

Тарихий манбаларни, уларнинг умумий характери, ўтмишни ўзида акс эттиришга қараб қуйидаги олти асосий гуруҳга бўлиш мумкин.

1.3.1. Моддий (ашёвий) манбалар

Маълумки, кишилиқ жамияти тарихи қарийб 40 минг йиллик даврни ўз ичига олади, лекин ёзув пайдо бўлганига эса кўп вақт ўтганича йўқ.

Масалан, цивилизациянинг илк ўчоқларидан бири бўлмиш Марказий Осиёда дастлабки ёзув арамейча хат негизида тахминан эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида пайдо бўлган. Хат тарихчиси Эркин Охунжоновнинг маълумотига кўра, юртимизда араб истилосига қадар ўн саккиз ёзув тури мавжуд бўлган экан. Лекин, афсуски, кўҳна тарихимизни ўзида акс эттирган ёзма ёдгорликларнинг катта қисми бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Уларнинг кўпчилиги босқинчилик урушлари вақтида, қолаверса табиий офатлар оқибатида йўқ бўлиб кетган.

Илк тарихнинг айрим лавҳалари ўтмишдан қолган ва инсоннинг ижтимоий фаолияти билан боғлиқ бўлган моддий ёдгорликларда, аниқроғи уларнинг бизгача сақланган қолдиқлари етиб келган.

Хуллас, моддий (ашёвий) манба деганда ибтидоий одамлар истиқомат қилган ва дафн этилган жойлар, уларнинг меҳнат ва уруш қуроллари, бино ва турли иншоотлар (қалъа ва қасрлар, ҳаммомлар ва карвонсаройлар, хунармандчилик устахоналари ҳамда сув иншоотлари ва бошқалар)нинг қолдиқлари, уй-рўзғор буюмлари ва зеб-зийнат тақинчоқлари тушунилади.

Моддий ёдгорликларни қидириб топиш ва ўрганиш ишлари билан археология илми (юнон, архео -қадимий, логос – илм; ўтмиш ҳақидаги илм; кишилиқ жамиятининг узоқ ўтмишни ўрганувчи илм, қадимшунослик) шуғулланади.

1.3.2. Этнографик манбалар

Халқларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган материал ва маълумотлар этнографик манба ҳисобланади. Масалан, халқ, қабила ва уруғ номлари, инсон кўли ва ақл –заковати билан яратилган қурол ва буюмларнинг нақш ва безаклари, кишилар онгида, шунингдек, оғзаки ва ёзма адабиётда сақланиб қолган ўтмиш урф-одат ва анъаналари, кишиларнинг турмуш тарзи этнографик манба ҳисобланади. Буларнинг барчасини этнография (юнон, этнос – халқ, грапто – ёзаман, халқ ҳақида маълумотлар; халқшунослик) илми текширади ва ўрганади.

1.3.3. Лингвистик манбалар

Лингвистик манбалар деб тилимиздаги, аниқроғи унинг лексик-сўз бойлиги таркибидаги узоқ ўтмишдан қолган, ижтимоий – иқтисодий, маъмурий ва юридик атамалар, масалан, *хирож* - ўрта асрларда аҳолидан, асосан деҳқонлардан олинадиган асосий солиқ; даромад солиғи; *ушр* – даромаднинг ўндан бир қисмини ташкил этган солиқ; *закот* – чорва ва мулкдан камбағаллар учун йилига бир марта олинадиган солиқ; *суюрғол* – шахзодалар ва амирларга тожу тахт олдида кўрсатган катта хизматлари учун бериладиган ер-сув; *тансуқот* – камёб, эътиборга молик буюм, мато; подшоҳлар, хонлар ва нуфузли кишиларга қилинадиган тортиқ; *черик* - кўшин; *қоровул* - кўшиннинг олди ва ён томонларида борадиган махсус ҳарбий бўлинма; *халифа* –Муҳаммад пайғамбарнинг ўринбосари, ўрта асрларда араб мусулмон феодал давлатининг бошлиғи; *миришкор* – тўғриси – мири шикор, подшоҳ ва хонларнинг ов қушлари ва ов ҳайвонларини тасарруф этквчи мансабдор; *мироб* – сув тақсимоти билан шуғулланувчи мансабдор; *қози* – шариат асосида иш юритувчи судья; *ёрлиғ* -ўрта асрларда ҳукмдор тарафидан бериладиган расмий ҳужжат; *вақфнома* –масжид, мадраса, хнақоҳ ва мазорларга инъом эътилган ер - сув ҳақидаги тузилган махсус ҳужжат ва бошқа атамалар жуда кўп учрайди. Бу ва шунга ўхшаш атамалар шубҳасиз қимматли тарихий материал бўлиб, аждодларимизнинг ижтимоий – сиёсий ҳаётини ўрганишга ёрдам беради. Уларнинг келиб чиқиши ва этимологиясини лингвистика (лотин, лингуа – тил) фани ўрганади.

1.3.4. Халқ оғзаки адабиёти

Оғзаки адабиёт маданиятнинг энг қадимги қисми бўлиб, унинг илдизи ибтидоий жамоа ва илк феодализм тузумига бориб тақалади. Оғзаки адабиётнинг айрим намуналари қадимги юнон тарихчилари, шунингдек, Табарий, Масъудий, Беруний, Фирдавсий, Ибн ал-Асир каби шарқ олимларининг асарлари орқали бизгача етиб келган. Каюмарс, Жамшид ва Сиёвуш ҳақидаги афсоналар, Аморт ва Спаретра, Тўмарис ва Широқ ҳақидаги қиссалар шулар жумласидандир.

Уруғчилик даври тарихини, айниқса, патриархал – муносабатларини ўрганишда “Алпомиш”, “Тўрўғли” каби дostonлар, шунингдек, халқ

эртаклари, маросим кўшиқлари, матал ва топишмоқларнинг роли ҳам бениҳоят каттадир. Бу халқ дурдоналари турли ижтимоий табақага мансуб кишиларнинг туриш – турмуши, маънавий қиёфаси, урф-одати, айниқса, узоқ ўтмишда ҳукм сурган ижтимоий муносабатлар ҳақида қимматли маълумот беради. Тарихий манбаларнинг бу тури билан фольклор (нем. Фольк – халқ, лоре – билим; донишмандлик, халқ донолиги) фани шуғулланади.

1.3.5. Ёзма манбалар

Ёзма манбалар тарихий манбаларнинг муҳим ва асосий туридир. Инсоннинг ижтимоий фаолияти, аниқроғи кишиларнинг ўзаро муносабатининг натижаси ўлароқ яратилган ва ўша замонларда содир бўлган ижтимоий-сиёсий воқеаларни ўзида акс эттирган манба сифатида ўрта аср (У1-Х1Х асрлар) тарихини ўрганишда муҳим ўрин тутади. Ёзма манбалар ўз навбатида икки турга бўлинади:

1.Олий ва маҳаллий ҳукмдорлар маҳкамасидан чиққан расмий ҳужжатлар (ёрликлар, фармонлар, иноятномалар, молиявий-ҳисобот дафтарлари, расмий ёзишмалар).

Ижтимоий-сиёсий, айниқса, иқтисодий муносабатларга оид масалаларни ўрганишда расмий ҳужжатлар, молиявий - ҳисобот дафтарлари ва ёзишмаларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Расмий ҳужжатлар ижтимоий-сиёсий ҳаётни маълум юридик шаклда бевосита ва кўп ҳолларда айнан қайд этиши билан қимматлидир. Лекин уларнинг орасида, айниқса, расмий ёзишмаларда сохталари ҳам учраб туради. Шунинг учун ҳам улардан фойдаланилганда диққат-эътибор ва зўр эҳтиёткорлик талаб қилинади. Ҳужжатлар устида иш олиб борганда, ундан бирон ижтимоий-сиёсий воқеа ёки фактни талқин этиш учун фойдаланиш жараёнида, биттаси билан кифояланмасдан, ўхшаш бир неча ҳужжат, манбаларни кўшиб ўрганмоқ зарур, чунки битта ҳужжатда фақат бир келишув ёки факт устида гап боради. Шунинг учун фақат бир ҳужжат билан маълум ижтимоий-сиёсий масала устада қатъий фикр юритиб, умумлаштириб қатъий хулосага келиб бўлмайди.

2.Тарихий, гео-космографик ҳамда биографик асарлар.

Тарихий, гео-космографик, ҳамда биографик асарлар тўғрисида шуни айтиш керакки, улар ҳукмрон синфнинг топшириғи билан ёзилган ва шу туфайли уларнинг саҳифаларида кўпроқ подшоҳлар ва хонларнинг, амирлар ва йирик руҳонийларнинг ҳаёти ва фаолияти ёритилган, моддий бойлик яратувчи меҳнаткаш халқнинг тарихи эса кўп ҳолларда четлаб ўтилган.

Хуллас, бу асарларда, яъни ёзма манбаларда ҳукмрон феодал синфнинг дунёқараши ўз ифодасини топган, ўша синфнинг мақсад ва манфаатлари ифода этилганлиги билан ажралиб туради.

1.3.6. Мўъжаз расм-миниатюралар

Х-Х1Х асрлар давомида кўлёзма китобларини зийнатлаш учун яратилган нафис мўъжаз расмлар ҳам тарихий манба бўлиб хизмат қилади. Юртимиз тарихи ва моддий ашёлар, ҳанармандчилик, кийим-кечак, меъморлик обидалари ва умуман моддий маданиятимиз хусусиятларини ўрганмоқчи бўлсак, нафис мўъжаз тасвирий санъат намуналари- миниатюра

расмлар қимматли манба ролини ўтайди. Чунки уларда тарихий ашёлар тасвири айнан, баъзан бадиий ижод хусусиятларига мослаштирилган ҳолда акс эттирилади.

Масалан, буюк мусаввир устод Камолиддин Беҳзоднинг “Самарқанддаги Бибихоним масжидининг масжида қурилиши” номли машҳур расмини эслатиш kifоя. Бу расмда ХУ асрдаги қурилиш жараёни, унда иштирок этаётган усталар тўғрисида мукамал тасаввур берилади. Бундай расмлардан тарихни ўрганишда тасвирий восита сифатида унумли фойдаланиш мумкин. Биз сўнгги йилларда чоп этилган манбаларда улардан шунчаки бефарқ фойдаланишларини кўришимиз мумкин.

Умуман, бизгача етиб келган қадимги деворий расмлар ва қўлёзма китобларга ишланган ҳамда алоҳида мураққаълардаги расмлар аҳамияти жуда катта.

Кўриб чиққанимиздек, манбашунослик фани тадқиқот манбалари жуда кўп ва хилма-хил бўлиб, биз энг асосийлари тўғрисида маълумот бердик. Шу кунларда техника тарққиёти муносабати билан яна товушли манба, фото манба, кино-телевидение манбалари ва интернет материаллари ҳам пайдо бўлиб, улар анъанавий манбаларни инкор этмайди, балки қўшимча восита бўлиб хизмат қилиши мумкин. Айниқса компакт дискларни яратилиши турли янги педагогик воситаларни қўллаш имконини яратади.

Манбашунослик фани тарих илмининг фундаментал йўналиши бўлиб, бу соҳада фаолият олиб бориш учун бир неча тил ва ёзма манбалар тўғрисида катта билим ва тажрибага эга бўлиш талаб қилинади.

1.4. Манбашуносликка оид адабиётларни таҳлили

Бизнинг тарихимиз жуда бой, ёзма ёдгорликларимиз кўп бўлишига қарамай, ўз маданий меросимизни бутун бойлигини намойиш этадиган, унинг ўзига хос хусусиятлари ва жаҳон маданияти хазинасига ҳисса бўлиб қўшилганларини алоҳида кўрсатдиган манбашунослик фани соҳасида яратилган мукамал дасрлик ва қўлланмага эга эмасмиз. Лекин юртимизда тарих фани соҳасида олиб борилган деярли уч минг йилдан узоқроқ давр давомида тўпланган тажриба умумлаштирилгани йўқ.

Ҳозирча мавжуд дарслик ва қўлланмалар ичида академик Б.Аҳмедовнинг “Ўзбекистон тарихи манбалари” дарслиги иккинчи нашрини энг мукамал деб тан олишимиз мумкин. Қимматли маълумотлар жамлангани билан ажралиб турган бу асар янада мукамал дарслик учун асос бўлиб хизмат қилади.

А.Ҳабибуллаевнинг “Адабий манбашунослик ва матншунослик” қўлланмасида ҳам катор ижобий хусусиятлар мавжуд бўлиб, улардан тарихий манбашунослик бўйича дарслик тузишда фойдаланиш мумкин.

А.А.Мадраимов томонидан тузилган “Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси”да илк бор араб, форс ва турк тилидаги тарихий манбалар хусусиятларини характерлашга ҳаракат қилинган ва манбалалар тўғрисидаги маълумотлар манба номи остида берилиши билан ажралиб туради.

Манбашунослик фани кўп асрлик анъанага эга бўлса-да, юртимиз манбашунослиги юқорида зикр этилган асарларда умумлаштиришга ҳаракат қилинди. Манбашуносликни ўрганиш учун биринчи галда тарихга оид илмий тадқиқотлар, ёзма ёдгорликлар нашрлари ва бирламчи ёзма манбалар билан бевосита ишлашга тўғри келади. Бу соҳада Я.Ғуломов, Б.А.Аҳмедов, А.Ў. Ўринбоев каби йирик олимлар асарлари, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзмалар тавсифини ўз ичига олган 11 жилдлик монографик каталог ҳамда махсус каталог – фихристлар, тадқиқотлар бўлғуси манбашунослар учун намуна бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Талабалар ёрдамчи манба сифатида энциклопедик қомуслардан фойдаланиш мумкин.

Манбашуносликни яхши эгаллаш учун талаба бир неча тил, айниқса араб ёзувидаги туркий тил ва ғарб тилларидан инглиз, немис ва француз тилларидан бирини яхши билиши керак. Бу соҳада рус тили ҳам маълум мавқега эга.

Манбашунослик тарих фанининг бир қатор ёрдамчи соҳалари – палеография, дипломатика, геральдика, сфрагистика, эпиграфика, нумизматика, метрология ва хронология кўдга киритган ютуқларига таянади.

Палеография (юнон. *Палео* - қадимий, *графо* – ёзаман; қадимий ёзув) қадимий қўлёзма асарларнинг қоғози, муқоваси, сиёҳи, ёзуви ва ёзиш усуллари текширади.

Дипломатика (юнон. *Диплома* – икки букланган қоғоз; ҳужжат) расмий ҳужжатларни ўрганиш ва таҳлил қилиш билан шуғулланади.

Геральдика (юнон. *Геральд* – герб, белги, нишон) қадимий герблар, турли-туман нишон ва белгиларни (масалан, қадимги туркий қабилаларнинг тамғалари) ўрганади.

Сфрагистика (юнон. *Сфрагис* – муҳр) қадимий муҳрлар (подшоҳлар, хонлар, амирлар ва қозилар муҳрлари) ва уларнинг ёзувларини текширади.

Эпиграфика – (юнон. *Эпи* – устида, тепасида, *графо* – ёзув; бирон нарса; буюм устидаги ёзув) тош, металл буюмлар, ёғоч ва бошқа қаттиқ буюмлар устига ўйиб ёзилган қадимги битикларни ўрганади.

Нумизматика (лотин. *Нумис* – пул) қадимий пулларни, ашёси, шакли, вазни, ёзувлари, зарб этилган жойи ва вақтини текширади.

Метрология (юнон. *Метрон* - ўлчов, *логос* – тушунча – билим; ўлчовлар ҳақида тушунча) ўтмишда турли мамлакат ва халқлар орасида амалда бўлган оғирлик, масофа ва сатҳ ўлчовларини ўрганади.

Хронология (юнон. *Хронос* – вақт, *логос* - тушунча, билим; вақт ҳақида тушунча) қадимги халқлар орасида ва мамлакатларда амалда бўлган йил ҳисоби ва тақвимни ўрганувчи соҳа. Абу Райҳон Берунийнинг “Осор ул-боқия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) номли асари турли

тақвимларни ўрганишга бағишлангани учун Европада “Хронология” номи билан машҳур.

Талабаларга манбашунослик фанининг йўналишлари ва асосий хусусиятлари тўғрисида маълумот берилади.

1.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Б. А. Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 2001. Б. 7-14.
2. Т. С. Саидқулов. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тархнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 1993. –Б. 3-9.
3. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Составители Д. Ю. Юсупова, Р.П.Джалилова. – Ташкент: “Фан”. 1998. –С. 3-7.
4. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая.-Москва: “Наука”. 1987.-С.5-17.

1.6. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар:

1. Манбашунослик мақсади нимадан иборат?
2. Манбашуносликнинг асосий мавзуи ва вазифалари нимадан иборат?
3. Қандай манба турларини биласиз?
4. Манбашуносликка оид қайси дарслик ва адабиётларни биласиз?

2-Мавзу. Манбашуносликнинг асосий йўналишлари. Назарий ва амалий манбашунослик

Дарснинг мазмуни: Ушбу дарсда талабаларга амалий ва назарий манбашунослик, ёзма манбаларни қидириб топиш, тавсифга олиш ва тадқиқ қилиш тушунтирилади.

Режа:

- 2.1. Манбашуносликнинг йўналишлари асосий мақсад ва вазифалари.
- 2.2. Назарий манбашунослик (йўналиши).
- 2.3. Манбаларни туркумлаш.
- 2.4. Археография. Тарихий манбаларни аниқлаш, танлаш ва таҳлил этиш.
- 2.5. Амалий манбашунослик (йўналиши).
- 2.6. Манбаларни ички белгиларига қараб таҳлил этиш.
- 2.7. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 2.8. Маъруза материални мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: қоғоз, қоғозрез, оҳорлаш, муҳралаш, мистар, мистар боғлаш, ўлчам, варақлар сони, жилд, мукова, саҳҳоф, мужаллид, жадвал, жадвалкаш, вассол, жузв, пайгир, наққош, музаҳҳиб, шамс нақши, сарлавҳа, лавҳа, зарварақ, унвон, лола нақши, турунж нақши, лачак, гирих, ислимий нақш, абри баҳор, рассом, мусаввир.

2.1. Манбашуносликнинг йўналишлари асосий мақсад ва вазифалари

Манбашунослик фани асосан икки йўналишга эга бўлиб, у назарий манбашунослик ва амалий манбашуносликдан иборатдир. Биз қуйида назарий манбашунослик хусусиятларини баён этамиз.

2.2. Назарий манбашунослик (йўналиши)

Назарий манбашунослик йўналиши амалий манбашунослик тажрибасини умумлаштиради, ёзма манбаларни вужудга келиши ва уларнинг реал тарихий шароитни ўзида акс эттириш қонуниятлари, манбаларни излаб топиш, туркумлаш, тавсифга олиш, тартибга солиш асосларини ишлаб чиқади ва уларни илмий муомалага киритишнинг, амалий ўрганишнинг энг мақсадга мувофиқ асосий усул ва йўллари аниқлайди ва амалиётга тавсия этади. Улар қуйидагилардир.

2.3. Манбаларни туркумлаш

Шарқ ёзма манбаларни туркумлашнинг ягона аниқ бир қоидаси ҳозиргача ишлаб чиқилмаган. Мавжуд қўлёзма манбалар фихристи бир қисми асарлар тили нўқтаи назаридан келиб чиқиб тузилган. Масалан, Англиянинг Британия музейида сақланаётган шарқ қўлёзмалари йирик шарқшунос Чарлз Риё томонидан уларнинг қайси тилда ёзилганига қараб, араб, форс ва туркий тилдаги қўлёзмаларни алоҳида, алоҳида тавсифга олиб фихрист тузган. Франция пойтахти Париждаги Миллий кутубхонадаги сақланаётган шарқ қўлёзмалари ҳақида Эдгар Блоше ҳам шу тартибда каталог тузган.

Тошкентдаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасидаги қўлёзмалар биринчи бор сақланаётган ташкилот “Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқ қўлёзмалари мажмуаси” номи остида турли тилдаги ва турли мавзудаги асарлар тавсифга олиниб, уларнинг ўн бир жилдда нашр этилган. Ҳозир қўлёзмаларни қайси фан соҳасига оидлигига қараб тавсифга олиш бошлаб юборилган мана шундай каталоглар чоп этилмоқда.

Баъзи манбашунослар қўлёзмаларни мазмунига қараб, асарда қайси масала баён этилганига қараб, туркумлашни лозим топсалар, уларнинг бошқа бир гуруҳи асарнинг келиб чиқишига, яъни қаерда ва қачон ёзилганлигига қараб туркумлашни маъқул кўрадилар.

Яна бир гуруҳ олимлар эса уларни расмий ҳужжатлар, тарихий, гео-космографик ва биографик асарлар каби турларга бўлиб ўрганишни тавсия қиладилар. Манбаларни автограф – яъни муаллифнинг ўз қўли билан эканлигига қараб ёки кўчирилган нусха эканлигига қараб туркумлаш ҳоллари ҳам учрайди.

Ҳозирги пайтда тарихчи манбашунослар манбалар устида ишлашнинг фақат биттасига, яъни уларнинг турларига қараб тадқиқ этишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайдилар. Чунки бошқа тадқиқот йўллари ёзма манбани чуқур ва атрофлича ўрганиш ҳамда таҳлил қилиш вазифаларига тўла жавоб бера олмайди.

Биринчидан, тарихий манбалар ичида фақат бир масала – ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ва бошқага бутунлай бағишланган асар деярли йўқ ёки жуда кам.

Тил бўйича манбаларни ўрганиш ёмон эмас, лекин бирор мавзуга оид манбаларни ўрганганда, фақат бир ёки икки тилда яратилган асарлар билан чегараланиш тадқиқот илмий қийматини пасайтиради.

Мана шуларни инобатга олганда, тарихий манбаларни турларига ва қайси давр воқеаларини акс эттирганлигига қараб туркумлаш мақсадга мувофиқдир. Аввалги пайтларда талайгина марказий олий ўқув юртларида ўқитилган “ССЖМ тарихи манбашунослиги” ва “Ўрта асрлар тарихи манбашунослиги” дарсликлари мана шу қоидага асосланган.

Б. А. Аҳмедов “Ўзбекистон тарихи (ўрта асрлар) манбалари”ни (ёзма манбаларни) қуйидаги уч турга бўлиб ўрганишни тавсия қилган: 1) Ашъвий манбалар, яъни археологик қазилар натижасида топилган ашълар; 2) расмий ҳужжатлар; 3) тарихий, гео-космографик ҳамда биографик асарлар. Ушбу туркумда қайд этилган археологик ёки ашъвий манбалар, яъни қадимда аجدодларимиз турмуш тарзи ва ижтимоий фаолиятини ўрганиш учун асосий манба бўлиб хизмат қилувчи манбалар асосан археология фани томонидан ўрганилади ва биз учун қўшимча ёки ёрдамчи далил сифатида тадқиқотларга жалб этилиши мумкин.

Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон тарихи ёзма манбаларини асосан икки турга бўлиб ўрганиш маъқул кўринади.

1) расмий ҳужжатлар – ёрликлар, фармонлар, иноятномалар, вақфномалар, ҳисоб-китоб дафтарлари, раҳномалар, расмий ёзишмалар, мактублар ва бошқалар. Умуман, тарихий ҳужжатларнинг ўттиздан ортиқ тури мавжуд. Ҳужжатлар ижтимоий-сиёсий ҳаётни бевосита қайд этишлари, яъни феодал ер эгалиги, ижтимоий муносабатлар, давлат тузилиши ва шунга ўхшаш масалалар бўйича далилий маълумотга бойлиги билан тарихий манбаларнинг бошқа турларидан ажралиб туради. Улар асосан ҳужжатшунослар томонидан махсус ўрганилса-да, тарихий манба сифатида манбашуносликда илмий қиймати жуда катта.

2) тарихий, гео-космографик, агиографик ҳамда биографик асарлар.

Тарихий, гео-космографик, агиографик ҳамда биографик асарларда расмий ҳужжатларга нисбатан тарихий воқеа ва ҳодисалар кенг ва тўла ёритилади. Шунинг билан бир қаторда уларда фактик материалнинг бойлиги кўзга ташланади.

Ёзма манбаларни фақат зикр этилганлари билан чеклаб бўлмайди. Хусусан, бадиий адабиётларда ҳам тарихий воқеалар, шахслар тўғрисидаги маълумотлар баёни мавжуд бўлиб, фақат уларнинг ўзига хос баён услуби, бадиياتини назардан қочирмасдик керак. Чунки тарихчи бор ҳақиқатни ёзиши керак бўлса, шоир ёки ижодкор бадиий тўқима, бўрттириш, муболағага йўл қўйиш, яъни ўз истагига мувофиқ тасвирлаш имконига эга. Масалан, Алишер Навоий бадиий асарларида шоир даврига ва замондошларига оид қимматли фикр, мулоҳазалар мавжуд. Хусусан, унинг асарларидаги шоир

биографиясига оид маълумотлар асосида Иззат Султон “Навоийнинг қалб дафтари” номли китоб ёзиб, унда Алишер Навоий биографисини тиклашга ҳаракат қилган.

Алишер Навоийнинг “Хамса” асари таркибидаги дostonларида ҳам тарихий маълумотлар, хусусан Мирзо Улуғбек шахси ва унинг илмий мероси тўғрисида жуда қимматли маълумот мавжуд.

Ёзма манбалардаги ўзига хосликнинг бири шуки, уларда баён этилган воқеа, ҳодисаларга субъектив ёндошув, айримларини хаспўшлаш ёки бузиб талқин ҳоллари учраб туради. Бундай асарлар устида тадқиқот олиб борилганда уларга танқидий ёндошиш талаб этилади. Бу эса манбашуносликнинг асосий илмий талаб ва принципларидан биридир.

2.4. Археография

Археография - ёзма манбаларни илк тавсифга олиш ёки уларни қидириб топиб, биринчи марта тавсифлаш, илмий муомалага олиб киришни назарда тутати. Бу илмий йўналиш Республикамиз Фанлар Академиясининг Абу Райхон Беруний ва собиқ Қўлёзмалар Институтида бошланган бўлиб маълум давргача Фарғона водийси, Самарқанд, Бухоро ва Хоразм вилоятларига қатор археографик экспедициялар уюштирилган бўлиб, уларда А. Муродов, А.Ирисов, И.Абдуллаев, А.Аҳмедов, Б.Ҳасанов, О.Жалилов, М.Ҳакимов, Ю. Турсунов ва бошқалар иштирок этганлар. Булар натижасида бир қанча нодир қўлёзмалар ва ҳужжатлар аниқланиб, давлат хазиналарига олиб келинган.

Ҳамид Сулаймон (ваф.1979) Англия, Франция (1868) ва Ҳиндистон кутубхоналарига (1976-1977) археографик экспедициялар уюштирган эди ва бунинг натижасида қатор ёзма манбалар тўғрисида маълумотлар, айримларининг микрофильм ва фотокопиялари юотимизга келтирилган эди.

Ҳозирги пайтда Шарқшунослик институти ва Ислom университети қошида шарқ қўлёзмаларини қабул қилиш археографик комиссиялари мавжуд бўлиб, уларда аҳоли ўртасида мавжуд ёзма манбаларни қийматини аниқлашга қодир мутахассислар бор.

2.4.1. Тарихий манбаларни аниқлаш, танлаш ва таҳлил этиш

Назарий манбашуносликда энг зарур тарихий манбаларни аниқлаш, танлаш ва ниҳоят уни илмий таҳлил қилиш ҳар қандай катта кичик тадқиқотнинг дастлабки босқичи ҳисобланади.

Танланган мавзунинг илмий ҳамда назарий жиҳатдан тўғри хал этилиши кўп жиҳатдан ҳар қандай тадқиқотнинг асоси, пойдеворини ташкил этадиган манбанинг сифат ва салмоғига, яъни мукамаллигига ва фактик материалга бойлигига боғлиқдир.

Манбашунослик талабларидан бири шуки, бирор мавзунинг тадқиқ этишда бир эмас, балки бир неча манбалар турига – расмий ҳужжатлар, солномалар, гео-космографик, агиографик ва биографик асарларга асосланиб, улардаги маълумотларқиёсий солиштирилиб таҳлил этилса

илмий тадқиқот савияси ошиб, хулоса ва умумлашмалар ишонарли ва асосли бўлиб, унинг илмий аҳамияти ҳам катта бўлиши шубҳасиздир.

Тадқиқот учун ёзма манбаларнинг қайси бири асосий ва қайсилари ёрдамчи роль ўйнаши танланган мавзунинг характерига боғлиқдир. Масалан, иқтисодий-ижтимоий масалаларни ўрганишда расмий ҳужжатлар асосий бирламчи манба ролини ўтайдиган бўлса, сиёсий ҳамда маданий ҳаётни ёритиб беришда солномалар – тарихий асарлар ва биографик тазкиралар ҳамда адабий-бадий асарлар етакчи ўринда турадилар. Лекин шунга қарамай, илмий тадқиқот олиб боришда фақат асосий ҳисобланган биргина бирламчи манба билан кифояланиб қолмай, имкон қадар бошқа иккинчи даражали манбаларга мурожаат этиш, уларни ҳам тадқиқотга жалб этиш мақсадга мувофиқдир.

Манбашунос олимларнинг тажрибаси шуни кўрсатадики, аксарият тарихий асарлар ижтимоий-иқтисодий масалалар ҳамда маданий ҳаётга оид қимматли маълумотларга бой бўлади. Расмий ҳужжатларда ва биографик асарларда эса сиёсий тарихга оид қимматли фактларни, тарихий асарда йўқ маълумотларни учратиш мумкин.

Манбашуносликдаги илмий ишда кўп ва турли типдаги манбаларга асосланиб, тадқиқ этилмиш мавзуга оид барча манбаларни ишга жалб этиш бўдажак илмий асарнинг қийматини ва аҳамиятини белгиловчи асосий ва ҳал қилувчи омиллардан биридир.

2.5. Амалий манбашунослик (йўналиши)

Амалий манбашунослик йўналиши бевосита ёзма манбаларни назарий манбашунослик тавсиясига биноан ўрганиш, излаб топиш, тавсиф этиш ва ўзи топган, мавзу учун янги ва керакли маълумотларни илмий муомалага олиб киришни назарда тутди.

Амалий манбашуносликда тадқиқотчи ўзи учун танлаб олган бирор мавзуга оид манбаларни танлаб олгандан кейин уларнинг ҳар бирини ташқи ёки моддий –техник белгилари ва ички мазмунига кўра гуруҳларга ажратиб илмий таҳлил этиши лозим.

2.5.1. Манбаларни ташқи белгилари моддий-техник маълумотларига қараб таҳлил этиш

Манбаларни ташқи белгилари ёки моддий-техник маълумотлари деганда қўлёзма китоб ёхуд ҳужжат битилган қоғознинг ўлчами, қоғози, варақлар сони, муқоваси, матн ўлчами, хати, сиёҳи, хаттоти, асар номи, муаллифи, китобат тарихи, жойи каби маълумотлар назарда тугилади. Бу маълумотлар асар ёзилиш сабаблари, унинг ёзилган жойи ва ўша вақтдаги техник тараққиёт ва ижтимоий-сиёсий муҳитни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Бу маълумотларни аниқламай туриб, асарда баён этилган воқеалар ҳақида, умуман асар ҳақида тўғри ва тўла тасаввурга эга бўлиш, унинг хусусида фикр билдириш мумкин эмас.

Қўлёзма китобларнинг муаллифи, асар номи, ёзилган вақти ва жойини аниқлаш қийин. Чунки қадимги қўлёзмаларда бугунги кундаги китоблардаги каби муқованинг ўзидаёқ асар номи, муаллиф номи, китоб бошланиши ва охиридаги каби зарурий маълумотлар келтирилмаган. Баъзи ҳолларда асар охири-хотимада унинг кўчирилган вақти ва жойи ҳамда котибнинг номи қайд этилади, халос.

Маълумотлар келтирилмаган тақдирда, асарнинг матни, ёзилиш ва китобати тарихи, қоғози, хати ҳамда тили ва тил услубига қараб тахминан аниқланади. Бундай маълумотларни аниқлаш тадқиқотчидан катта ҳаётий тажриба ва юксак малакани талаб қилади ва бу анча қийин ва масъулиятли ишдир. Бундай масалаларни машҳур китоб билимдони Ибодулло Одилов, Абдуқодир Муродов, Абдулла Носиров каби юксак малакали мутахассисларгина бир неча ёзма манбаларни солиштириш, қиёслаш асосида ҳал қилиши мумкин.

Асар муаллифи ва унинг шахсини аниқлаш қўлёзма китобнинг илмий таҳлил этишда катта аҳамиятга эга. Бу асарнинг яратилиш тарихи ва унинг ёзилишига сабаб бўлган ижтимоий-сиёсий муҳитни аниқлаб олиш учун ҳам зурурдир.

Одатда, қадимги қўлёзма асарларда кўп ҳолларда муаллифнинг исми маълум ва кўзга ташланадиган жойда, масалан, асарнинг боши ёки охирида қайд этилмайди. Баъзан у муқаддима қисмида, ёки асар ўртасида, воқеалар баёни орасида бирон масала юзасидан тилга олинади. Кўп ҳолларда эса муаллиф ўзининг ҳақиқий исмини айтмай, “фақиру ҳақир”, “ожиз ва хоксор”, “бу ғариб банда” деб аташ билангина кифояланади. Бундай ҳолларда асар варақма-варақ, сатрма-сатр, алоҳида эътибор ва синчковлик билан ўрганилиши лозим. Шундай ҳам бўладики, асарнинг бирон ерида муаллиф ўзи, отаси ёки яқинлари ҳақида бир-икки калима айтиб ўтади. Ёки баён этилаётган влқаега ўзининг муносабатини (масалан, “Абдуллахон тахтга ўтирган вақтда камина Ҳофизи Таниш ибн Мир Муҳаммад 33 ёшда эдим”) билдиради.

Асар муаллифининг шахси, яъни унинг қайси ижтимоий гуруҳга мансублиги, унинг дунёқарашини аниқлаш учун асарнинг умумий ғоявий йўналишини тўғри белгилаб олиш учун муҳим аҳамият касб этади.

2.6. Манбаларни ички белгиларига қараб таҳлил этиш

Манбаларни ички белгиларига қараб таҳлил этиш деганда қўлёзма асарнинг таркиби ва мазмунини таҳлил қилиш, тушунтириш, ғоявий-сиёсий савияси ва илмий қийматини аниқлаш масалалари англашилади.

Қўлёзма асарнинг илмий қийматини унда нималар баён этилганлиги, воқеа -ҳодисаларга муаллифнинг холис муносабати, келтирилган далил ва маълумотларнинг тўғрилиги ва олдинга сурилган фикр ва ғоялар билан белгиланади.

Тарихий асарнинг асл нусха, оригинал бўлиши ёки компилятив – яъни бошқалар маълумотларни териб ёки айнан келтириши, тўла ва ноқислиги,

кискалиги, воқеаларнинг қай тарзда баён этилиши ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Илмий тадқиқотларда оригинал ва мўътабар қўлёзмаларга таяниб иш олиб бориш ҳар бир далил ва маълумот, рақамлар энг ишончли, нодир, бирламчи манбалардан олиниши керак. Бошқалар китобида келтирилган маълумотлардан сақданиш лозим.

Ўтмиш жамият шароитида ёзилган асарларнинг муаллифлари кўпинча ўзлари келтираётган далиллардан тўғри хулоса чиқармайдилар, уларнинг фикрларида ноаниқлик, чалкашлик ва қарама-қаршилик ҳам учрайди. Бу табиий ҳол, албатта чунки улар яшаб ижод этган муҳитнинг ўзи зиддиятлар билан ажралиб турар эди.

Ёзма манбаларда қарама-қарши фикрлар билан бир қаторда холисона мулоҳазалар ҳам учрайди. Бундай пайтларда муаллиф кўпинча ўз фикр ва мулоҳазаларини пардозли иборалар ва истиорали сўзлар орасига яширади, гороскоп – одам туғилганда унинг тақдирини ёки бирон улуғ шахс иштирокида содир бўлиши мумкин бўлган муҳим воқеанинг натижасини сайёраларнинг ўша пайтдаги ҳолати ва ўрнига қараб махсус жадваллар воситасида олдиндан белгилаш, шунингдек, кўп аср аввал бўлиб ўтган ва айнан муаллиф баён қилмоқчи бўлган воқеага ўхшаш фактларни мисол тариқасида келтириш йўли билан баён этганлар.

“Абдулланома” асарининг муаллифи Ҳофиз Таниш Бухорий (ХУ1 аср) машҳур Жуйборий хожалардан бири хожа Муҳаммад Ислом (тахм.1493-1563) ва унинг “Етти иқлимнинг чаққон ҳисобчилари” бир бўлганда ҳам юздан бирини ҳам ҳисоблай ола олмайдиган беҳисоб бойликларига бўлган ўзининг салбий муносабатини Тафсир ва Ҳадис китобларига таяниб, мана шундай сўзлар билан ифодалаган: “Тафсират ул-мубтадин”²нинг учинчи мисбоҳида (бобида) айтилганки, жаҳон аёнлари бўлганликлари учунгина эмас, (балки) унга тегишли бўлишлари ва мол-дунёга ҳирс қўйишлан ўзини тиймаганликлари учун ёмондир. Шу боис ҳазрат рисолат паноҳ (Муҳаммад пайғамбар)... бу маънидан хабар берди (ва дедики) “Мол-дунёни дўст тутиш ҳар қандай гуноҳнинг бошидир.”³

Аштархонийлардан⁴ Убайдуллахоннинг (1702-1711) котиби муаррих Мир Муҳаммад Амини Бухорий мазкур хоннинг ўлдирилиши сабабларини унинг фаолиятидаги нуқсонлардан, аниқроғи атрофига тубан ва сотқин кишиларни тўплаб олиб, салтанат ва халқ аҳволидан бепарво бўлганлигида кўради. У ёзади: “Равзат ус-сафо”да⁵ айтилганки, (жаҳон устидан ҳукм юргизишнинг) биринчи шарти (шулки) ҳукмдор сир сақлай оладиган, муҳим давлат ишларида мустақил фикрга эга бўлган маслаҳатчиларни тарбиялаб етказмоғи зарур. Жаҳон устидан ҳукм юргизишнинг иккинчи шарти шулки, (ҳукмдор) ўзига етук, оқил, виждонли, камтарин ва истеъдодли кишиларни

² “Тафсират ул-мубтадин” – “Куръон” шарҳларидан бирининг номи.

³ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланома. 1 жилд.-Тошкент. 1966, 148 бет.

⁴ 1601-1757 йиллари Бухоро хонлиги тепасида турган сулола.

⁵ “Равзат ус-сафо” (“Жаннат боғи”) саккиз жилдли умумий тарихга оид Муҳаммад Мирхонд асари (ХУ аср).

яқинлаштирмоғи лозим... Шунга ўхшаш, “Сирож ул-мулк” китобида⁶ ҳикоя қилинганки, Нуширвон⁷ кунлардан бир куни бош коҳиндан сўради: “Давлатнинг инқирозига сабаб нима?” Бош коҳин жавоб қилди: “Бунинг сабаби учта. Биринчиси, давлатнинг умумий аҳволи олий ҳукмдордан яширин тутилса; иккинчиси, халқ подшоҳга нафрат руҳида тарбияланса; учинчиси, солиқ тўпловчиларнинг жабр-зулми ошиб кетса.”⁸

Мир Муҳаммад Амин Бухорий зикр этилган лавҳадан хулоса чиқариб бундай дейди: “Афсуски, ҳар уччала зарур шарт Саййид Убайдуллахон ҳукмронлигига тааллуқлидир... Подшоҳ ҳукмронлигининг иккинчи ярмида илгари ўтган подшоҳлар тариқидан, ота-боболарнинг тутимидан четга чиқди. Тамом куч-қувватини тубан ва заиф, суст ва манфур кишиларни тарбиялашга сарфлади, уларни ўзига яқинлаштирди; муттаҳамлар, ҳарам ходимлари ва хотинлар билан яқин муносабатда бўлди. Мана шуларнинг ҳаммаси унинг давлатини инқирозга учратди.”⁹

Манбанинг таркиби ва мазмунини илмий таҳлил қилишдан кузатилган мақсад, унинг муҳим ва қимматли томонларини аниқлаш, унда келтирилган далилларнинг ишончлилиги ва тўғриси башқаларидан ажрата олиш ҳамда энг муҳими асарда баён этилган воқеани холис тарихчи нуқтаи-назаридан туриб баҳолай олишдан иборатдир.

Манбашунослик талабларидан бири шуки, ёзма манбани фақат унинг бир ўзида келтирилган далил ва маълумотларга қараб баҳолаб бўлмайди. Баъзи ҳолларда келтирилган далил сохта, баён этилган воқеа эса сохталаштирилган бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам бирон асар ҳақида қатъий бир фикр айтишдан аввал уни ўзига ўхшаш бошқа асар билан солиштириб кўриш, келтирилган далилларни бир-бири билан солиштириш ва текшириш зарур.

Амалий манбашунослик қадимги даврлардан бошлаб то шу кунгача маълум даражада тажриба тўплади. Кўплаб ёзма ёдгорликларнинг энг асосийлари асл нусхада-факсимилеси, танқидий матни, таржима ва изоҳли таржимаси амалга оширилиб, чоп этишга эришилди. Турли кўлёзма фондлари, кутубхона ва музей, шахсий мажмуалардаги ёзма ёдгорликлар тавсифи фихрист-каталогларда эълон қилиниб, уларда амалга оширилган манбашунослик соҳасидаги тадқиқотлар натижалари умумлаштирилди.

Хуллас, манбаларни ўрганиш бўйича амалга оширилган ишлар, тажрибалар умумлаштирилиб, келшусида амалга оширилажак тадқиқотлар учун энг қулай ва истиқболли тадқиқ метод ва усулларини аниқлаб, белгилаб ва ишлаб чиқиб, уларнинг энг замонавийлари ва самарадорларини амалиётга қўллашни тавсия этиш зарур.

⁶ “Сирож ул-мулк” (“Подшоҳлар чироғи”) Абу Абдулла Муҳаммад ат-Тартусий (1126 ёки 1131 йили вафот этган) асари. Подшоҳлар ва олий табақадаги мансабдорларнинг хулқ-атвори кодекси.

⁷ Сосонийлардан Хусрав Анушираон (531-579).

⁸ “Убайдуллонома”. -Тошкент. 1957. 220 бет.

⁹ Ўша асар. 221 бет.

Сўнгги пайтда замонавий компьютерларнинг ёзма манбаларни тадқиқ этиш имкониятидан фойдаланиш вақти келди. Бу ўринда замонавий талаба ва педагог интернет хизматидан бемалол фойдалана олиши талаб этилади.

Умуман, назарий ва амалий манбашунослик бири-бирини тўлдиради, бири иккинчиси учун асосий тадқиқот йўналиши ва услубларини белгиласа, иккинчиси биринчиси учун фактик материал жамлаб, асос бўлиб хизмат килувчи далилларни йиғади.

Амалий манбашунослик назарий билим ва тажриба асосида манбашуносликнинг конкрет, муайян соҳаси, бўлими, даври масаласи ёки бирор манба юзасидан амалий, практик тадқиқот олиб боради, архив, музей, кутубхона ва шахсий мажмуаларда мавжуд ёзма манбаларни ўрганиб, энг қимматлиларини илмий муомалага олиб кириб, кенг жамоатчилик маънавий мулкига айлантиради.

2.7. Фойдаланиладиган манба ва адабиётлар

1. Б. А. Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 2001.- 13-20 бетлар.
2. Т. С. Саидқулов. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тархнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 1993. – 3-9 бетлар.
3. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Составители Д. Ю. Юсупова, Р.П.Джалилова. – Ташкент: “Фан”. 1998. –С. 3-7.
4. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая.-Москва: “Наука”. 1987.-С.5-17.
5. Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси. Тузувчи А. А. Мадраимов.- Т.: ТДПУ. 2001. - 10-18 бетлар.

2.8. Маъруза материални мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар:

1. Манбашуносликнинг қайси йўналишини биласиз?
2. Назарий манбашуносликнинг мақсади ва вазифаси нимадан иборат?
3. Амалий манбашунослик деганда нимани тушунасиз?
4. Манбанинг ташқи моддий белгилари деганда нимани тушунасиз?
5. Манбанинг ички белгилари – таркиби ва мазмуни нимадан иборат?

3-Мавзу. Манбаларни ўрганиш ва ўргатиш усуллари

Дарснинг мазмуни: Мавжуд манбашуносликка оид адабиётлар асосида ёзма манбаларни ўрганиш ва талабаларга ўргатиш усуллари ўзига хос хусусиятлари таҳлили берилди.

Режа:

- 3.1. Ёзма манбаларни тавсиф усули ва уларни талабаларга тушунтириш.
- 3.2. Кодикологик маълумотлар.
- 3.3. Асар муаллифи ва унинг даври.
- 3.4. Асарнинг таркиби ва мазмуни таҳлили

- 3.5. Манбанинг ғранилиши ёки тарихшунослиги.
- 3.6. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 3.7. Мавзуни мустақкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: қўлёзма техник (моддий асоси) хусусиятлари, рақамлаш, варақлар сонини ёзиб қўйиш-пагинация, матн ўлчами, саҳифада сатрлар сони, дебоча, муқаддима, боб, фасл, қисм, дафтар, хотима-колофон, китобат тарихи, асар номи, унинг мукамаллиги, муаллиф номи, тарих, хат, хаттот, хат тури ва услублари, муҳрлар, хошиядаги изоҳлар, турли ёзув ва кайдлар, асарнинг бошланиши ва охиридаги жумла.

3.1. Ёзма манбаларни тавсиф усули ва уларни талабаларга тушунтириш.

Аой тарихни ырганиш ва ыргатиш деганда, фаат ёзма манбаларда мавжуд маълумотлар тырисидаги билим ва тушунчаларни шунчаки механик тарзда талаба ва бакалаврларига етказиш эмас, балки анънавий ва замонавий педагогик усулларнинг энг улай ва самарали воситаларидан фойдаланган шолда, уларда манбалар тырисида тушунча, билим ва улардан фойдаланиш малакасини ҳосил илиш билан бирга, тарихимиз тырисида мустаил фикр юритишга ыргатишни шам тушунамиз.

Бунинг учун эса, юртимиз тарихини ырганишда ёзма манбалардан фойдаланишнинг илмий ва методик асосларини ишлаб чишиш ва амалиётга тавсия этиш тарих ва педагогика фанларининг энг муштим ва долзарб муаммоларидан биридир. Биз ыз маърузамизда Нещиёе ийёааёе Тйёёаю даёёаò пёааайёёёа уёааòñёёаòё тарих факультетининг «Манбашунослик ва тарих итиш методикаси » кафедраси ййòáññîð ы=ёòá÷=ёёаòё проф. Ш.Н.Бобобеков, А.А.Мадраимов, Г.С.фузаилованинг сынги, 1999-2005 йиллардаги тажрибаларини умумлаштиришга шаракат илдик.

Бу масала жуда кенг амровли былиб, ёзма манбаларнинг тадйи этишни илмий методик асосларини чуур ырганиб чишишни таозо этади.

Ёзма манбаларни талабаларга тушунтиришнинг бир неча принципи мавжуд. Биринчиси махсус каталоглардаги манбанинг тавсиф принциpidир.

XIX аср охирида пайдо былган Европа мамлакатларидаги каталоглар ичида инглиз олими Ч.Ръёнинг кып томлик араб, форс ва туркий тиллардаги каталогларидаги ёзма манбани тавсифлаш принципи узининг мукамаллиги ва пухта уйланганлиги билан алошида ажралиб туради. Куйида тил принципи асосидаги Ч.Ръёнинг «Британия музейидаги туркий кулёзмалар» (Лондон, 1888, инглиз тилида) (**Nataloguc of the Turkish Manuscripts in the British Museum by Rieu Charles.-London: 1888. 432 p.**) каталогидаги манба тавсифи принципини келтирамыз. Унда ёзма манбанинг музейидаги тартиб раками биринчи булиб сарлавха урнида берилиб, сунгра кулезманинг кодикологик хусусиятлари, варақлар сони, улчами, саҳифадаги сатрлар сони, сатр узунлиги, хати, зийнатлари алохида, ихчам тарзда берилган. Сунгра асар номи асл нусхада, яъни араб алифбосида ва унинг таржимаси ажратилиб берилган. Сунгра муаллиф номи ва асарнинг бошланиши ва охиридаги

жумлалар аслида, араб алифбосида келтирилган. Ана ундан кейин муаллиф тугрисидаги ва асар таркиби, мазмуни баён этилиб, тавсиф охирида асар тарихнавислиги яъни урганилиши тугрисидаги маълумотлар берилган.

Аатор мавжуд каталоглар асосида Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райхон Беруний номидаги Шаръшунослик институти олимлари шам ызларича Ўйлзма манбаларни илмий тавсифга олиш усулини ишлаб чиқанлар ва бу илмий усул Д.Ю.Юсупова ва Р.П.Жалиловалар томонидан тартиб берилган «Собрание восточных рукописей АН РУз. История» («Тарих») номли каталогда фойдаланилган. Ушбу «Тарих» каталогда манбанинг Ўйидагича тавсифи берилган: Сарлавца сифатида асар номи асл нусхада ва унинг таржимаси, Ўйлзманинг хазинадаги тартиб раами ва ушбу каталогдаги раами келтирилган. Сынгра асар муаллифи номи билан асосий тавсиф бошланади. Ундан кейин муаллиф тугрисида (имкон даражасида тили), асар мазмунининг таркиби ва исча баёни (аннотацияси) келтирилади. Тавсиф ихчам кодикологик маълумотлар-хати, ғози, зийнати, хаттот номи, Ўйлзманинг китобат тарихи, нуёни, варалар сони, ылчами ва адабиётлар (библиография) номларини келтириш билан тугалланади.

Булардан ташари ёзма манбаларни тавсифлашнинг Ўомусий ёки энциклопедик принципи шам мавжуд. Биз унинг намунасини «Ўзбекистон энциклопедияси» ва «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» сацифаларида кыришимиз мумкин.

Кафедрамизда манбашунослик фани киритилганда, илк бор дарс берган проф. Ш.Н.Бобобеков ыз маърузаларида Ўомус принципидан ва Ўомуслардаги ёзма манбалар тугрисидаги маълумотлардан фойдаланган.

Мустакиллик даврида манбашуносликка оид академик Б.А.Ашмедовнинг «Ўқáâèñòíí hæ=èàðè òàðèðè íáíáèàðè» (Т.: «Ў=èðóâ÷è», 1991) ва «Ўзбекистон тарихи манбалари» (иккинчи тугдирилган нашри.-Т.: Ўтувчи, 2001) асарлари чоп этилган эди. Олим манбаларнинг ёзилган тилларига араб ва яна шууий шужжатлар, ёзишмалар, география ва космографияга оид асарлар, биографик, мемуар асарлар, сайёшларнинг, элчиларнинг эсдаликлари мавжудлигини айд этади.

Б.А.Ашмедов ёзма тарихий манбаларни икки турга былади: 1) Олий ва мацаллий хукмдорлар мацкамасидан чиқан расмий шужжатлар (ёрлилар, фармонлар, иноятномалар ва бошлар). Ушбу асарларда ёзма манбалар алошида эмас, балки муаллиф номи остида келтирилган. Бундан ташари тарихчи шар бир тарихий даврга ис таъриф берган. Мазкур дарсликларнинг ижобий хусусияти сифатида уларда далилий маълумотларни кыплилиги, илмийлигини айд этиш мумкин. Фаат уларда материаллар академик нашрлар каби жойлаштирилган ва дарс ытиш хусусиятлари инобатга олинмаган.

А.Щабибуллаевнинг «Адабий манбашунослик ва матншунослик» (Т.: ТДШИ. 2000) Ўлланмаси ва А.А.Мадраимов тугган «Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси» (Т.: ТДПУ 2001)да ёзма манбалар тугрисида талабаларга маълумотлар бериш дарс жараёни хусусиятларини эйтиборга

олишга щаракат =илинган. Фаат А.Щабибуллаев =ылланмасида адабий манбашуносликка катта эътибор берилган. Унда дарс =уйидаги тартибда тузилган:1. Мавзу номи. 2. Адабиётлар. 3. Дарс мазмунининг =ис=а изоши. Сынгра дарс мазмуни баёни, алошида атамалар ва охирида саволлар берилган.

А.А.Мадраимов тузган маърузалар матнида дарс жараёнининг тартиби =уйидагичадир . 1. Мавзу номи. 2. Дарс режаси. 3. Асосий тушунчалар. 4. Дарснинг муфассал мазмуни. 5. Материални мустацкамлаш учун саволлар ва охирида адабиётлар рыйхати келтирилган.

Ушбу махсус каталоглар ва дарсликлардан ташари =ылёзма китоб ты\рисида ва шар= манбашунослигига оид тыплам ва китоблар щам мавжуд былиб, улардаги муцтим ёзма манбаларнинг щар бирига алошида эътибор берилмаган. Лекин уларда энг муцтимлари ты\рисида матн орасида маълумотлар келтирилади щамда манбаларнинг умумий хусусиятлари тад=и= этилган. Зикр этилган дарслик ва =ылланма, махсус адабиётларнинг барчасида ызига хос фойдали маълумотлар мавжудлигини тан оламиз. Лекин уларнинг биронтасини илмий-методик жищатдан талабаларга манбалар ты\рисида дарс бериш учун мукамал намуна деб олиш мумкин эмас.

Мавжуд илмий адабиётларіенг оащёёёё ва кафедраниздаги тажрибаларимиз асосида ёзма манбалар ты\рисидаги техник маълумотлар ва асар мазмуни талабаларга комплекс тарзда тушунтиришнинг энг самарали ва илмий-методик асосларини ишлаб чи=ишга щаракат =илинди.

Талабаларга манба ты\рисида комплекс тарзда маълумот бериш керак. Бу эса ёзма манбанинг кодикологик маълумотлар, муаллиф ва унинг яшаган даври, асар таркиби ва мазмуни ташлили, унинг тарихнавислигини тушунтиришдан иборатдир. Дарснинг ызига хос хусусиятлари сифатида унинг режаси, мавзуга оид асосий тушунчалар ва =ышимча кыргызмали =уроллардан фойдаланишни =айд этиш мумкин.

Ёзма манбалар ты\рисидаги маълумотларни =уйидаги тартибда тушунтиришни энг маъул ва самарали илмий методологик услуб деб щисоблайман.

3.2. Кодикологик маълумот

Кодикологик маълумот ёки ташлил деганда ёзма манба, унинг муаллифининг номлари ва ноёб =ылёзмалар ты\рисидаги маълумотларни баён этиш тушунилади. Бундай маълумотлар 5 дан 9 гача былиши мумкин. (Бундан орти=ча маълумот талабани эътиборини сусайтириши мумкин). Булар кодикологик ёки =ылёзма ты\рисидаги маълумотлар щисобланади. Кодикология сызи лотинча *index*-кодексдан олинга былиб =ылёзма китобнинг ызига хос хусусиятларини англатади.

Кодикологик маълумотлар асар номидан ташари яна =уйидагилардан иборатдир:

1. Муаллифнинг номи (щает йиллари);
2. Асарнинг яратилган ва=ти;
3. +ылёзманинг тартиб ра=ами ва са=ланаётган жойи;

4. Энг =адимги =ылёзманинг яратилган ва=ти ва жойи;
5. +ылёзманинг вара=лар сони ва ылчами.

Уларнинг айримларини Б.А.Ашмедов манбанинг ташъ белгилари - =ылёзма му=оваси, =о\ози ва хатидан таш=ари асарнинг ёзилган ва=ти, жойи, муаллифи, ёзилиш сабаблари, асар ёзилган ваъдаги ижтимоий-сиёсий муштит, деб тушунтиради¹⁰.

Булар =ылёзма асар ты\рисадаги энг ихчам кодикологик маълумот шисобланади.

Педагог ырганилаётган манбанинг илмий ашамиятидан келиб чи=иб, яна =уйдаги =ышимча маълумотлар билан тылдириш мумкин ва уларни =ылёзма асар ты\рисадаги батафсил маълумотлар деб аташимиз мумкин. Улар =уйидагилардир:

1. Щаттотнинг номи ва хат тури;
2. +ылёзманинг кычирилган жойи;
3. Палеографик хусусиятлари (сиёши, =о\ози ва =ылёзманинг ызига хос хусусиятлари);
4. +ылёзма хотимаси-калофон.

Педагог-мутахасис ыз билим савиясига кыра ва ихтиёри билан бу маълумотларнинг барчасини ёки улардан айримларини танлаб талабаларга тушунтириши мумкин. Сынгни тад=и=отлар шуни кырсатадики, бир манба, =ылёзма китоб, битик ты\рисада 60 дан зиёд техник, кодикологик маълумот мавжуд. Албатта буларнинг аксарияти фаът соф илмий академик тад=и=отларда истифода этилади.

Олий таълим тизимининг биринчи бос=ичи учун асар ты\рисадаги 9 та эслатилган кодикологик маълумотларни кифоя деб ыйлаймиз.

3.3. Асар муаллифи ва унинг яшаган даври.

Ўлёзмадаги асар муаллифи ва унинг яшаган даври тў\рисада ихчам маълумот келтирилиши зарур. Одатда шарў тарихчилари номлари ихчам тарзда ва тўла келтирилиши, имкон даражасида номлар оригиналда яъни араб алифбосида берилиши керак. Муаллифнинг туўилган йили ва вафоти, яратган асосий асарлари, уларнинг ўсўшача мазмуни келтирилиши маўсадга мувофиўдир. Шунингдек, муаллиф яшаган давр, жамият тў\рисада кам талабаларга тушунча бериш зарур.

3.4. Асарнинг таркиби ва мазмуни таклили

Талабаларга манбанинг кодикологик хусиятларидан ташъри ёзма манбалардаги асарнинг таркиби ва умумий мазмунини шам тушунтириш лозим. Буларни Б.А.Ашмедов манбанинг ички белгилари деб атаган¹¹. Асар мазмуни ва унинг таркибини тушунтиришда педагоглар талабаларга =уйидаги илмий маълумотларни бериши зарур деб шисоблайман.

1. Асарнинг умумий характери;

¹⁰ Б.А.Ашмедов «Ўзбекистон тарихи манбалари». -Т.: Ё=итувчи, 2001. 17-бет.

¹¹ Ёша жойда.

2. Асарнинг таркибини ташлили;
3. Асарнинг мазмунини ташлил =илиш, \оявий-сиёсий савияси ва илмий =ийматини ани=лаш масалалари назарда тутади;
4. Асарнинг ызига хос хусусиятлари;
5. Асарнинг ыз сощасига =ышган янгилиги ва унинг илмий ащамиятини ани=лаш.

3.5. Манбадаги асарнинг умумий характери.

Манбадаги асарнинг умумий характери деганда, асар мазмунининг умумий тарихга, масалан, «Тарихи Табарий», «Равзат ус-сафо», «Жоми ут-таворих» каби асарларга хос хусусиятларини ани=лаш назарда тутилади. Ёки сулолалар тарихи-«Тарихи Байща=ий», «Тарихи салотини ман\ития» каби асарларга хос хусусиятларни ани=лаш тушунилади.

Булардан ташари яна хотира характердаги манбалар -«Темур тузуклари», «Бобурнома», «Тарихи Рашидий» каби асарлар хусусиятлари шам мавжуд.

Соф тарихий асарлардан ташари манба сифатида яна тазкиралар - шоирлар, адиблар ва тасавуф намоёндалари ты\рисидаги мажмуалар шам катта илмий тарихий ащамиятга эга.

Дин намоёндалар ты\рисида агиографик характердаги асарлар шам муштим тарихий манба былиб хизмат =илиши мумкин. Булардан ташари ёзма ёдгорликлардан, айни=а, мактублар ва шужжатлар намуналаридан манбашунослик дарсларида ва шу сощага оид махсус тад\ётларда фойдаланиш мумкин¹².

Бу ерда келтирилган асар характери ты\рисидаги маълумотлар бакалаврлар учун кифоя деб щисоблайман. Ёзма манба ва ундаги асар ты\рисидаги бош=а тафсилотлар махсус илмий тад\ётларда истифода этилади.

3.6. Асар таркибининг ташлили.

Анъанага кыра, тарихий асарлар «Бисмиллоши Ращмону Ращим» сызидан кейин шамд, ташмид – Аллощга шамду сано билан бошланади. Сынгра наът - Мушаммад Пай\амбарнинг таърифи, ма=ови битилади. Яна тырт сащобалар – Халифаи Рошидин яъни ты\ри йылдан юрган халифалар - Абубакр Сидди=, Умар, Усмон ва Алиларнинг мадщи ырин олади. Шундан кейин тарихчи ыз асарига щомийлик =илган шахсни улу\лайди. Алощда ибора «Аmmo баъд» сызидан сынг муаллиф ызи ва ёзмо=чи былган асари ты\рисида ихчам маълумот ёки шу хусусида айрим тафсилотларни зикр этади. Бунн муаллифлар му=аддима ёки дебоча деб атайдилар. Мана шундан сынг асарнинг асосий мазмуни баён этилади. Тарихий асарларда асосан икки услубда во=салар баён этилади.

¹² Ыша асар. 68, 263 ва бош=а бетлар.

- а) Хронологик тартибда яъни йилма-йил. Бу тартибда «Тарихи Табарий», «Мужмали Фасихий», «Матлаъ ас-саъдайн» ва «Бобурнома» каби асарлар яратилган.
- б) Тарихий асарларда энг мушмим во=еалар алошида сарлавша остида баён этилади.

Бундан таш=ари турли шудудларда юз берган во=еалар алошида баён этилиши мумкин. Яна айрим тарихий асарларда ю=оридаги усуллар аралаш шотида шам келиши мумкин.

3.7. Манбанинг мазмунига =араб тащлил этиш.

Щар бир асарнинг мазмуни муаллифнинг ыз олдига =ыйган ма=сад ва вазифаларидан келиб чиъиб ёритилган былади . Манбадаги асарнинг мазмунини ёритиш жуда мушмим ва маъсулиятли иш былиб, китоб билан тыла танишиб чи=ишни та=азо этади . Педагог-мутахасис ёзма манбалардаги асарнинг бой мазмунини талабаларга ищчам ва лында тарзда баён этиши зарур. Бунда ёзма манбалар ты\рисидаги мавжуд тавсиф-каталоглар шамда энциклопедик маълумотлардан фойдаланиши мумкин. Умумий тарихга оид асарларнинг аксариятида во=еалар баёни ыз хусусиятига кыра икки хил былиши мумкин:

- а) Бош=а тарихчилар томонидан баён этилган во=еалар зикрини муаллиф ихчам шолда ёки айнан келтирилади. Асарнинг бу =исмини компиляция яъни ызлаштирама деб аталади. Компиляция сызи инглизча compile-тузмо= маъносини англатади.
- б) Муаллифнинг шахсан ызи маълумот йи\иб во=еаларни баён этган =исми оригинал, янги =исми деб аталади

3.8. Манбанинг ызига хос хусусиятларини тащлил этиш.

Ёзма манбалар ты\рисида талабаларга маълумот беришда уларнинг щар бирининг ызига хос хусусиятларини ажратиб кырсаиш жуда мушмимдир. Чунки щар бир манба, асар албатта бош=алардан =атор хусусиятлари билан, =айси во=еаларни баёни мавжудлиги билан, =ай тарзда баён этилиши билан, андай манфаатларни ифода этгани билан ызаро фаръаниб туради . Асарнинг ызига хос хусусиятларини аниъашда унинг =андай тарихий асарларга ыхшашлиги, улардан фаръ , шамда =андай манбалардан фойдаланиб яратилганлигига алошида эътибор бериш зарур.

3.9. Асарнинг ыз сощасига =ышган янгилиги ва унинг илмий ащамиятини ани=лаш.

Ёзма манбадаги асар мазмунининг тащлили, унинг тарих фани тара==иётига =ышган янгилиги, щиссаси билан белгилаш билан якунланади. Яъни =айси во=еалар биринчи бор ёритилган. Аввалги ёритилган во=еалар баёни =ай тарзда тал=ин этилган . Асарда баён этилган во=еалар юртимиз тара==иётига =ай тарзда таъсир этган. Айнан шу масалалар асарнинг юртимиз тарихини ырганишдаги илмий ащамиятини очиб беришга хизмат =илади.

3.10. Манбанинг ырганилиши, унинг тарихнавислиги

Манбанинг ырганилиши, унинг тарихнавислиги махсус ышымча тарихнавислик фанида ай даражада ёритилганлигини анилаш шам мушим ашамиятга эга. Чунки былуси педагоглар ушбу манбалар устида мустаил таджет олиб боришлари учун илмий асос яратилади . Манбанинг ырганилиш тарихи махсус тарихнавислик ёрдамчи фанида тадии этилса-да, манбашуносликда шам унинг тырисида ихчам маълумот бериш зарур деб ыйлайман.

Бунда асосан манбанинг ылёзмалари ай даражада ырганилгани, асарнинг асл матни, замонавий матбаа усулида-факсимиле, литографик ва терма тарзда чоп этилганми, ношир яни нашрга тайёрловчи номи, нашрга ёзилган суз боши, илова илинган изошлар ва кырсаткичлар мавжудлигини айд этиш масадга мувофиидир.

Манбанинг ырганилиши, тарихнавислиги охирида асардаги маълумотлар андай махсус таджетларда , дарслик ва ылланмаларда ёритилганлиги баён этилади.

Бир академик соат давомида талабаларга ёзма манбалар тырисидаги юёридаги маълумотларни бериш кифоя , деб уйлайман. Чунки, бу маълумотларга ышымча тарзда дарс режаси, камида 10 та, асосий тушунчалар, энг кypi билан 15 та атамалар, манба быйича фойдаланилган асосий (5та) ва ышымча (10тагача) махсус адабиётлар рыйхати талабаларга тавсия этилади. Яна дарс жараёнида кыргызмали урол сифатида асар ылёзмаси , нашрлари ва бош материяллардан , замонавий техник воситалардан фойдаланиш масадга мувофиидир.

Дарс охирида ытилган дарсни мустацкамлаш учун саволлар тавсия этилиши керак.

3.11. Фойдаланилган адабиётлар рыйхати:

1. Ё.А.Ёадеёиа. Оадеёеё оидедаñç еаёаæаае ёы.-Т.: Оаде, 1998.
2. А.А.Аҳааиа. Уçааеёñоii уае=еаде оадеёе иаiaаеаде.-Т.: «Уеёёоа÷е», 1991.
3. Б.А.Ащмедов «Ызбекистон тарихи манбалари».-Т.: Ыитувчи, 2001. 17-бет.
4. Ñiaaiaea aïñoi÷iyõ ðoeïñeñaé ÁÍÐÓЗ. Еñoiðeý. Ñiñoaaeòåeè Ä.Ю.Рñoiia, Ð.Ï.Ææeëeïaa-Ò.: Фан. 1998.
5. Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки Ред. О.Ф.Акимускин и др. Книга первая.-Москва.: «Наука», 1987; Книга вторая.-Москва: 1988.
6. Оадеёеё iaiaaooiïñeëieia aïçaða íoaiïeaðe (eëiee-aiæeè aiaoiïeað iaðaðeaeæaðe). Тузувчилар: А.А.Мадраимов, Г.С.Фузаилова-Ò.: ТДПУ. 2001.
7. А.Щааеаоёеаа «Адабий манбашунослик ва матншунослик».-Т.: ТДШИ. 2000.

8. Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси. Тузувчи А.А.Ибраҳимов - Т.: ТДПУ. 2001.
9. Тарихий манбашунослик муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари (2003 йил 25 апрел).-Т.: «Университет». 2003.
10. Темурийлар даври маданий ёдгорликлари. 1-китоб.-Т.: 2003.
11. Т.Саидкулов. Ёрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавшалар, (I =исм).-Т.: «Ўқувчи», 1993.
12. А.Муродов. Ёрта Осиё хаттотлик синъати тарихидан. Тошкент, Фан. 1971.
13. Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Выпуск 1.-Москва, «Наука», 1989.

3.12. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

- Ёзма манбаларнинг қандай тавсиф усуллари мавжуд?
- Кодикологик маълумотлар деганда нимани тушунасиз?
- Ёзма манбадаги асарнинг таркиби ва мазмуни қандай тахлил қилинади?
- Ёзма манбалар таркиби қандай қисмлардан иборат бўлади?
- Ёзма манбанинг илмий аҳамияти нима билан белгиланади?

4. Мавзу. Қадимги замон тарихи манбалари (Милоддан аввалги VI-милоднинг V асрлари)

Дарсинг мазмуни: Ўзбекистон қадимги тарихи археологик манбалар, Эрон, Хинд, Юнон ва Рим манбалари тўғрисида умумий тушунча берилади.

Режа:

- Асосий ижтимоий-сиёсий воқеалар.
- Қадимги Эрон ва хинд манбалари.
- Қадимги юнон ва Рим манбалари.
- Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: «Авесто» археологик манбалар Хитой, Эрон, Юнон ва Рим манбалари; катиба тасвирий суръат, тарихий ёзувлар, рельеф.

4.1. Асосий ижтимоий-сиёсий воқеалар

Ўзбекистон ҳудуди ҳам Эрон, Ҳиндистон, Месопотамия, Юнонистон, Рим, Миср ва Хитой сингари мамлакатлар каби илк маданият ўчоқларидан ҳисобланади. Лекин унинг қадимий маданияти ҳақида маълумотлар жуда кам сақланиб қолган. Биз юртимизнинг фақат милоддан аввалгм VI асрлардан кейинги ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳақида маълум даражада ёзма маълумотларга эгамиз.

Эрон, Хиндистон ва айниқса, қадимги Юнонистон ва Рим манбаларида сақланган маълумотларга қараганда, қадим замонларда ҳозирги Ўзбекистон худудида истиқомат қилган саклар, массагетлар ва бошқа қабилалар уруғчилик тузумини бошдан кечирганлар, чорвачилик, қисман деҳқончилик ҳамда ҳунармандчилик билан шуғулланганлар.

Милоддан аввалги VI асрда юртимиз Аҳамонийлар давлати (милоддан аввалги 550 – 330 йиллар) асоратига тушиб қолди. Ана шу даврда бу ерда истиқомат қилган халқлар ҳаётида муҳим ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар содир бўлди. Уруғ жамоалари орасида табақаланиш бошланди: янгидан пайдо бўлган уруғ аслзодалари серунум ерларни эгаллаб олдилар, кул меҳнати ҳамда эркин жамоа аъзолари зулм қилиш йўли билан бойиб бордилар. Шу тариқа жамиятнинг табақаланиш жараёни кучайди ва кулдорлик жамияти пайдо бўлди.

Бу даврнинг ўзиша хос хусусиятларидан бири шуки, милоддан аввалги VII асрда юртимиз худудида, масалан Балх ва Хоразмда оташпарастлик – зардуштлиқ дини пайдо бўлди ва кенг тарқалди.

Аҳамонийлар ва уларнинг маҳаллий ноиблари барибир аҳолини тўла итотла тутиб тура олмадилар. Халқимизнинг чет эл босқинчиларига қарши кураши кучайди. Натижада милоддан аввалги VI аср ўрталарига келиб Хоразм мустақилликни қўлга киритиб олди. Саклар ва массагетлар ҳам ўз озодлиги учун тинмай кураш олиб бордилар. Эрон ҳукмдорлари билан юртимиз халқлари ўртасида узлуксиз давом этган урушлар Аҳамонийлар давлатини кучсизлантирди ва Эроннинг Искандар Зулқарнайн (милоддан аввалги 336 – 323 йй.) тарафидан босиб олинишини бирмунча осонлаштирди.

Искандар Зулқарнайннинг юришлари (милоддан аввалги 334-324 йй.) юртимиз ижтимоий-сиёсий тараққиётига таъсир кўрсатди: катта ер эгалари бўлмиш маҳаллий аслзодаларнинг мавқеи янада мустаҳкамланди.

Маълумки, Искандар Зулқарнайн вафотидан (милоддан аввалги 323 йил 13 июнь) маълум вақт (тахминан 75 йил) ўтгач, унинг улкан салтанати майда-майда давлатларга бўлиниб кетди.

Милоддан аввалги тахминан 250 йили Буюк Македония салтанатининг Бақтриядаги ноиби Диодот мустақиллик эълон қилди ва Юнон-Бақтрия давлатига асос солди. Бу давлат таркибига Сирдарё билан Инд дарёси юқори оқимларигача бўлган ерлар ва халқлар қарар эди.

Ҳозирги Туркменистоннинг жанубий туманлари ҳам мустақилликка эришди. Бу ерла ҳокимият тепасига нуфузли Аршакийлар уруғининг бошлиқлари ўтқизилди.

Милоддан аввалги 190 йили Магнесия¹³ ёнида бўлган жанглarda Рим қўшинлари Буюк Антиох (милоддан аввалги 242-187 йй.) қўшинларини тор-мор келтириб, Салавкийлар ҳукмронлигига қақшатқич зарба бердилар. Бу ҳол Юнон-Бақтрия, айниқса Парфиянинг кучайишига йўл очиб берди.

Милоддан аввалги II асрнинг 40-йилларида Парфия бутун Эрон ва Месрпотамиянинг катта қисмини ўзига қаратиб олиб, йирик кулдор давлатга

¹³ Магнесия – Лидиянинг қадимий шаҳарларидан, Туркиянинг ҳозирги Манисия шаҳри ўрнида бўлган.

айланди. Пойтахт Экбатана (Хамадон)дан Евфрат бўйларига, ҳозирги Бағдод ёнида жойлашган Ктесифонга кўчирилди.

Тахминан ўша вақтларда Юнон-Бақтрия давлати ҳам ўз чегараларини бирмунча кенгайтириб олди. Эвфидем, Деметрий ва Экрадит замонида Сўғдиёна, Бақтрия, Арахосия (ҳозирги Афғонистоннинг Ғарбий қисмини ўз ичига олган худуд) ва Ария (ҳозирги Афғонистоннинг марказий қисми), бошқача сўз билан айтганда ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Эроннинг шарқий қисми ҳамда Афғонистоннинг катта қисми Юнон-Бақтрия давлати таркибига кирар эди.

Лекин, Юнон-Бақтриянинг ички аҳволи у қадар мустаҳкам эмас эди. Маҳаллий халқ билан юнон-македониялик ҳокимлар ўртасидаги зиддият тобора чуқурлашиб борди, чет эл босқинчиларига қарши қўзғолонлар кучайди. Халқ ҳаракати, айниқса, Сўғдиёнада кескин тус олди. Натижада милоддан аввалги II аср охири ва I аср бошларида Сўғдиёна мустақилликни қўлга киритишга муваффақ бўлди. Юнон-Бақтрия империясининг бошқа ўлкаларида ҳам мустақиллик учун кураш кучайди.

Қадимдан Шимолий Хитойда истиқомат қилиб келган хуннлар милоддин аввалги II аср охирида хитойлар тайзиқи остида ғарбга қараб чекинишга мажбур бўлдилар ва Шарқий Туркистон ҳамда Етгисув воҳасида кўчиб юрган скиф (хитой манбаларида юэчжи, антик адабиётда тохарлар номи билан машҳур) ва усунь қабилаларини суриб чиқардилар. Оқибатда юэчжи (тохар) ва усунлар Сўғдиёна ва Бақтрия худудига кўчиб ўтдилар ва бу ерда саклар ва бошқа маҳаллий қабилалар билан қўшилиб, аввал Сўғд, милоднинг тахминан 128-йили Юнон-Бақтрия давлатига қарам бошқа ўлкаларни ҳам то Инд дарёсигача истило қилишга муваффақ бўлдилар.

Шундай қилиб, Юнон-Бақтрия давлати ўрнида юэчжилар (тохарлар) давлати ташкил топди. Бу давлат тарихда Кушонлар давлати номи билан машҳурдир. Кушонлар давлатига ҳозирги Ўзбекистоннинг катта қисми, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон ва Покистоннинг шимолий-ғарбий қисми қараган бўлиб айниқса Канишка ва унинг тахт вориси Хувишка ҳукмронлик қилган йиллари кучайди. Лекин милоднинг 11 асри ўрталарида бу давлатнинг ҳам инқирози бошланди ва IУ асрга келиб майда давлатларга бўлиниб кетди.

Юртимиз худудига ҳукм сурган қадимий давлатлардан яна бири Қанғ ва Фарғона (Паркана)дир.

Қанғ давлати таркибига Бухоро, Шаҳрисабз, Каттақўрғон, Тошкент вилояти ва Хоразмнинг шимолий қисми кирган. Давлат тепасида жабғу (хитой манбаларида чаову) турган.

Милоддин аввалги 11-1 асрларда Фарғонада ҳам мустақил давлат бўлган. Хитой манбаларида келтирилган маълумотларга қараганда, Фарғонада хунармандчилик, айниқса деҳқончилик ривож топган қадимий мамлакат бўлиб, унинг 70га яқин катта-кичик шаҳарлари Куба-Қува, Гаушан-Ўзган, Эрши – Марҳамат, Гўй-Шань –Косон ва бошқалар бўлган. Маҳаллий халқ деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланган, арпа, буғдой, шоли, беда, узум, анор, полиз экинлари ва бошқаларни етиштирган.

104-101 йиллар орасида Хитой кўшинлари Фарғонага икки марта бостириб кирдилар. Биринчи юриш 104 йили хитой кўшинларининг тор-мор келтирилиши билан тугади. Иккинчи марта 101 йили 60 000 кишилик хитой кўшини Фарғонанинг йирик шаҳарларидан Эршини (ҳозирги Андижон вилоятига қарашли Марҳамат кишлоғи ўрнида бўлган) камал қилдилар. Лекин шаҳарни ола олмадилар, сулҳ тузиб ва озгина ўлпон 3000 бош от олиб қайтиб кетишга мажбур бўлдилар.

4.2. Қадимги Эрон ва ҳинд манбалари

4.2.1. Қадимги Эрон манбалари

4.2.1.1. Тош ва сополга ўйиб ёзилган катибалар (михий ёзувлар)

Бундай ёзувлар Аҳамонийларнинг қадимги пойтахти Персополь, шунингдек Суза ва Экбатана (ҳозирги Ҳамадон) шаҳарлари ва унинг атрофида топилган.

Масалан, пишиқ сопол тахтачага ўйиб ёзилган бир катибада Доро 1 (милоддан аввалги 522-486 йй.) ҳукмронлигининг дастлабки йилларида (милоддан аввалги 494-490 йиллар орасида) Сузада бунёд этилган саройнинг қурилиш тафсилоти, аниқроғи қурилишга кетган материалларнинг қайси мамлакатдан келтирилганлиги ёзилган тахтачадаги маълумотларга кўра, олтин Лидия билан Бактриядан, қимматбаҳо тошлар, лазурит ва сердолик (қизил ва қизғиш рангли тош) Сўғдиёнадан, фируза Хоразмдан олиб келинган.

Пкрсополдан (Шерознинг шимолий тарафида, ундан тахминан 50 км масофада жойлашган 520-450 йиллар орасида қурилган шаҳардан) топилган ёзувлар ва тасвирий суратлар – рельефлар катта илмий қийматга эга. Уларнинг айрим намуналари ХУ11-ХУ111 асрларда (1621 йй.) италиялик сайёҳ Пьедро Делла Валле ва даниялик олим К. Нибурнинг номи билан боғлиқ. 1931-1934, 1935-1939 ва ундан кейинги йиллари немис олими Э.Херцфельд, америкалик Э.Шмидт, француз А.Годар ҳамда эронлик М.Т.Мустафовий ва А.Сомий тарафидан ўтказилган археологик тадқиқотлар натижасида Персополда жуда кўп ноёб ёдгорликлар очилди. Улар орасида Ападана зиналари устига ишланган тасвирий суратлар алоҳида аҳамият касб этади. Суратларда (баландлиги 3 фут – инглиз ўлчови 30, 479 сантиметрга тенг) аҳамонийларга тобе бўлган 23 сатрапликдан (қарам мамлакатдан ўлпон олиб келган кишилар қиёфаси тасвирланган. Булар орасида бактрияликлар турли идишлар, тери, мўйна ва туя билан, сўғдликлар турли мато, тери ва кўйлар билан, саклар от ва чакмонлар билан, парфияликлар идишлар ва туя билан ва хорзмликлар от ва қурол-аслаҳа билан тасвирланган.

Персополдан 6 миля-қарийб 5 км масофада, унинг шимол тарафида Ҳусайнкух қояларида аҳамонийлардан Доро 1, Ксерекс 1 (милоддан аввалги 486-465 йй.), Артаксеркс 1 (милоддан аввалги 465-424 йй.) ҳамда Доро 11 (милоддан аввалги 424-404 йй.)ларнинг макбараларини ҳамда уларга кираверишда ўйиб ёзилган катибалар бор. Мазкур ёдгорлик сосоний

саркардалардан Рустам (636 йили араблар билан бўлган жангда ҳалок бўлган) номи билан ҳам боғлиқ ва тарихда кўпинча Нақши Рустам деб аталади.

Катибаларда, айниқса Доро 1 сурати остига ёзилган катибада, унинг давлати кўкларга кўтариб мақталади, унинг тарафидан босиб олинган халқлар эса итоаткорликка ва ҳалол меҳнат қилишга чақирилади, бўйсунмаганлар ва шу сабабдан жазога маҳкум этилганларнинг номлари қайд этилади. Муҳими шундаки, катибада ахамонийларга тобе бўлган 23 сатраплик ва халқларнинг тўла рўйхати ёзилган. Булар орасида парфияликлар, бактрияликлар, сўғдиёналиклар ҳамда хоразмликлар ҳам бор.

Ёдгорлик орасида муҳимларидан яна бири машҳур Беҳистун ёзувларидир. Бу ёзувлар узунлиги 22 м, умумий баландлиги 7,8 м бўлиб, улар Шимолий Эронда, Кирмоншоҳдан 30 км масофада, дарё бўйлаб ўтган қадимги қарвон йўли ёқасида, унинг чап тарафида, Загрос номли тик қояга, тахминан 105 метр баландликда Доро 1 нинг амри билан ёзилган ғалаба ёдгорлигидир. Ёзув элам, бобил ва қадимги эрон тилларида битилган ва милоддан аввалги 523-522 йиллари Ахамонийлар салтанатини ларзага келтирган Гаумата – 522 йил 29 сентябрда ҳалок бўлган, Фрада – марғиёналик, 522 йил 10 декабрди асирга олинган, Сқунха - ҳозирги Қозоғистон ва Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилган сак қабилаларининг етакчиси каби бошлиқлар раҳбарлигидаги халқ ҳаракатлари ҳақида ҳикоя қилади.

4.2.1.2. **Авеста**

Зороастризм – отишпарастилик, милоддин аввалги У1 – милоднинг У1 асри динининг муқаддас китоби бўлиб, милоддин аввалги У1- милоднинг У1 асрларида ёзилган, Эрон ҳамда Ўрта Осиё халқларининг қадимги маданияти, эътиқоди, тили, адабиёти ва қисман тарихини ўрганишда асосий манба ҳисобланади.

Асарнинг ёзилган жойи ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Бир гуруҳ олимлар француз Ж.Дармстетер, оғарбайжон олими И.Алиев “Авеста” Мидия - ҳозирги Эроннинг шимолий-ғарбий қисми ва Озарбайжонда ёзилган десалар, кўпчилик В.В.Струве, С.П.Толстов, Ф.Альтхайм ва бошқалар Амударё бўйида жойлашган вилоятларда, Балх ва Хоразм оралиғида яратилган, деб ҳисоблайдилар. Охириги фикр сўнгги вақтларда Эрон олимлари, масалан Иброҳим Пур Довуд тарафидан ҳам эътироф этилди.

“Авеста” матни тўлиқ сақланмаган. Бизгача, унинг жуда оз қисми етиб келган, ҳалос. Маълумки “Авеста” Каёний ҳукмдорлардан Гиштосп – Виштосп замонида китоб ҳолига келтирилган. Ривоятларга қараганда, унинг гатлар деб аталувчи асосий қисми худо Заратуштра томонидан ёзилган ва Масъудий, Табарий ва Берунийларнинг сўзларига қараганда, 12 000 хўкиз терисидан тайёрланган маҳсус пергаментга олтин ҳарфлари билан ёзилган. Ўша вақтларда унинг уч нусхаси мавжуд бўлган, лекин бир нкхаси Искандар Зулқарнайнинг амр-фармони билан ёқиб юборилган. Иккинчи нусхасини Юнонистонга олиб кетилган, учинчи нусхаси эса оташпарастилар

диниға ўта эътиқодли бўлган кишилар қўлида сақланиб қолган. Лекин бу нусха тўла эмас.

Асарнинг сақланиб қолган қисмларини тўплаш ва китоб ҳолига келтириш ишлари Парфия подшоси Валгаш 111 (148-192 йй.) ҳамда Соснийлар (милоднинг 111 асри) даврида ҳам давом эттирилди. “Авеста” сосоний Шопур 11 (309-379) даврида тартибга солинди, изоҳлар ва қўшимчалар (занд) билан бойитилди ва тўла китоб ҳолига келтирилиб, асрсий қисмлари паҳлавий тилига таржима қилинди. Бу китоб “Занд Авеста” номи билан машхур.

Афсуски, “Занд Авеста” ҳам бизнинг замонимизгача тўла ҳолда етиб келмаган. Унинг бир қисми Искандар Зулқарнайн юришлари вақтида, бошқа бир қисми эса араблар истилоси (674-715 йй.) вақтида йўқ қилинган. Асарнинг бизгача етиб келган қисми, профессор Е.Э.Бертельснинг маълумотиға қараганда¹⁴, 83 000 сўздан иборатдир. У асосан тўрт қисмдан – ясна, яштов, висперед, вендидад ташкил топган. Ясна таркибига кирган гат деб аталадиган қўшиқлар “Авеста”нинг энг кўхна ва қимматли қисмларидир.

“Авеста”нинг қўшиқлари ва қиссалари Абулқосим Фирдавсийнинг (тахм.940-1030 йй.) “Шохнома” достонига манба бўлиб ҳизмат қилган.

“Авеста” нисбатан яхши ўтганилган (К.Залемен, Х.Бартоломей, Е.Э.Бертельс, В.В.Струве ва бошқалар). У француз (Анкетель дю Перрон, Й.Дармстетер), рус (К.А.Коссович), инглиз (Л.Х.Майлс), Лания (А.Христенсен) ва форс (Иброҳам Пур Довуд) тилларига таржима қилинган. Унинг Копенгагенда (Дания) сақланаётган ягона нусхаси асосида тайёрланган фотоматни 1937-1944 ймллари олти жилд қилиб нашр этилган.

4.2.1.3. “Хвадай намак”

“Хвадай намак” (“Подшоҳнома”) қадимги Эроннинг 627 йилгача бўлган ижтимоий-сиёсий ҳаётдан баҳс этувчи афсонавий тарихий асар бўлиб, паҳлавий тилида ёзилган. Соснийлардан Яздигард 111 (632-651 йй.)га яқин киши томнидан 632-637 йиллар орасида ёзиб тамомланган. Асар айниқса Аҳамонийлар, Ашконийлар ва Соснийлар тарихи бўйича муҳим манбалардан ҳисобланади.

“Хвадай намак”нинг ўзи ҳам, машхур шоир, олим ва таржимон Абдуллоҳ ибн Муқаффа (721-757 йй.) тарафидан қилинган таржима (“Сияр ал-мулук” деб аталган) ҳам бизгача етиб келмаган. Лекин унинг айрим парчалари Яъқубий (897 ёки 905 йили вафот этган), ибн Қутайба (828-889 йй.), Табарий, ибн ал-Асир, шунингдек Абулқосим Фирдавсийнинг “Шохнома”сида сақланган.

4.2.1.4. “Матақдани хазар датастан”

“Матақдани хазар датастан” (“Бир минг нафар ҳуқуқий ажрим”) паҳлавий тилида ёзилган (У111 аср) бўлиб, унда Эроннинг Соснийлар давридаги давлат тузулиши ва унинг ижтимоий ҳаёти ҳақида қимматли

¹⁴ Е.Э.Бертельс. История персидско-таджикской литературы. - Москва. 1960. С. 52.

маълумот бор. Асарнинг фақат айрим қисмларигина сақланган. Митрополит Ишобахт қилган сурёнийча таржима (У111 аср) сақланган). Инглизча таржимаси С.Й.Булсара томонидан чоп этилган (Бомбай, 1937 й.).

Географик асарлардан “Шахристонҳойи Эрон” (“Эрон шаҳарлари ҳақида рисола”) Эроннинг Сосонийлар давридаги географик ҳолати ва уларнинг бунёд этилиши ҳақида маълумот беради. “Ажойиб ас-Сакистон” (“Сакистон вилоятининг ажойиботлари” номли асар Эроннинг кўҳна вилоятларидан Сакистон (Сеистон)га бағишланган. Бу иккала асар ҳам паҳлавий тилида, У111 асрнинг иккинчи ярмида ёзилган. “Шахристонҳойи Эрон”нинг матни ва қисқача инглизча таржимаси Ж.Асана ҳамда Модди томонидан 1897 ва 1899 йиллари Бомбайда члп этилган.

Қадимги Эроннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид айрим маълумотларни “Корномаи Арташир Папакан” (“Арташир Папаканнинг ишлари ҳақида қисса”), “Маздак намак” (“Маздак ҳақида қисса”), “Аятқари зарирани” (“Зарира ҳақида ривоят”), “Подшоҳ Хусрав ва унинг маҳрами” каби тарихий қиссаларда учратамиз.

Сосонийлар лавлати ички ва ташқи сиёсати асосларини ўрганишда “Андарзнома” (“Насихатнома”) ҳамда “Тоҷнома” каби этик - дидактик характердаги асарларнинг ҳам қиммати каттадир.

4.2.1.5. “Шоҳнома”

Абулқосим Фирдавсий(тахм. 940-1030 йй.) қаламига мансуб “Шоҳнома” асари уч қисм ва 65 минг байтдан иборат дoston бўлиб, у 976 – 1011 йиллар орасида ёзилган.

Унинг биринчи қисми афсонавий бўлиб, “Авеста” материалларига асосланиб ёзилган ва Эрон ҳамда Турон халқларининг диний ақидалари ва ривоятларидан баҳс юритади.

Асарнинг иккинчи ва учинчи қисмлари муҳим ҳисобланади. Иккинчи қисм қаҳрамонлик достони бўлиб, қадимги Эрон подшоҳлари ва улар замонида ўтган қаҳрамонлар Рустам ва Кова сиймолари талқин қилинган.

“Шоҳнома”нинг учинчи қисми тарихий дoston бўлиб, унда Эрон ва Туроннинг зардуштийликнинг пайдо бўлишидан то араблар истилосигача бўлган сиёсий ҳаёти талқин этилган.

“Шоҳнома”нинг кўлёзма нусхалари кўп мамлакатларнинг кутубхоналарида, шунингдек ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Асарнинг тўла матни Ҳиндистон (1829 й.), Франция (1838-1878 йй.), Олмония (1877-1884 йй.), Эрон (1934-1936 йй.) ва Россияда (1960-1971 йй.) чоп этилган, рус ва ўзбек тилларига таржима қилинган.

“Шоҳнома” матнини тиклаш устида манбашунослик тадқиқот ишларини Бойсунғур Мирзо ибн Шоҳруҳ Ҳиротда олиб борган. Кўп тарихчилар, хусусан Муҳаммад Мирхонд ундан манба сифатида фойдаланган. Алишер Навоий бу асарда лоф кўплигини қайд этган.

4.2.2.2.. Қадимги ҳинд манбалари

Саклар, массагетлар, тоҳарлар ва қадимги Қанҳа халқи, уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳақидаги қимматли маълумотларни ҳиндларнинг эпик достони “Маҳабҳарата”да ҳам учратамиз.

“Маҳабҳарата”(“Бҳарата авлодлари жангномаси”) санскрит тилида ёзилган бўлиб, 100 минг байтни ўз ичига олган 18 уитобдан иборат. Афсонавий шоҳ Бҳаратанинг икки тоифа авлодлари кавравлар ва нандавларнинг ўзаро адоватлари ва урушлари баён этилади. У милоддан аввалги X-У111 асрларда яратилган.

Асарда масалан, узоқ Ҳиндистонга, фикримизча савдо-сотик ишлари билан борган саклар, тоҳарлар ва қанҳалар ҳақида мана бу муҳим маълумот келтирилган: “Унинг (подшоҳ Юдҳиштранинг) эшиги олдида бошқа халқлар билан бирга саклар, тоҳарлар ва қанҳаликлар ҳам навбат кутиб турардилар. Пахмоқ соқол, пешоналари шоҳлар билан безатилган, қўлларида турли-туман совғалар, жун, рангу, ипак ва патта (оқ қайиннинг бир тури) дарахти толасидан, шунингдек, камёб матолардан, пахтадан тўқилган газламалар, майин, нафис терилар, узун ва ўткир қиличлар, шамширлар, темир найзалар, ҳар хил болталар, ичимликлар, хушбўй нарсаоар, турли-туман қимматбаҳо тошлар”¹⁵.

4.3. Қадимги Юнон ва Рим манбалари

Ўзбекистоннинг қадимги ва антик даврдаги тарихини ўрганишда қадимги Юнонистон ва Рим тарихчилари ҳамда географ олимларининг асарлари муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Қуйида улардан айримлари ҳақида маълумотларни келтираамиз.

4.3.1. ХЕРАДОТ

Херадот (милоддан аввалги 490-480 йиллар ўртаси – 425 й.) – йирик комусий олим, тарих фанининг “ота”си, асли Кичик Осиёнинг Галикарнас шаҳридан, 455-447 йиллари Европа, Осиё ва Миср бўйлаб саёҳат қилган.

Херадот Эллада ва Шарқ мамлакатлари (Ливия, Миср, Ассирия, Вавилон, Элон ва Скифия)нинг қадим замонлардан то милоддан аввалги 479 йилгача бўлган ижтимоий-сиёсий ҳаётдан ҳикоя қилувчи 9 уитобдан иборат “Тарих” номли асари билан шуҳрат топган. Бу асар умумий тарих йўналишида ёзилган биринчи китоб ҳисобланади. Шу туфайли ҳам Херадот, Цицероннинг (милоддан аввалги 106-43 йй.) сўзлари билан айтганда, тарих фанининг “ота”си ҳисобланади.

Херадот гарчи ўзи баён этаётган воқеалар устида чуқур мулоҳаза юритмаса ҳам, уларни тўғри баён этиши, ўзга халқлар ва мамлакатлар тарихига ҳурмат нуқтаи назаридан қараши билан баъзи тарихчилардан ажралиб туради.

Херадотнинг асарида Ўзбекистоннинг қадимий халқлари бўлмиш агриппийлар, исседондар, массагетлар, дайлар ва саклар ҳақида, уларнинг

¹⁵ Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари.-Т.: “Ўқитувчи”, 2001, 33-34 бетлар.

турмуши, урф-одатлари ҳамда кўшни мамлакатлар билан алоқалари ҳақида қимматли маълумотларни учратамиз.

“Тарих”нинг Штейн тарафидан тайёрланган танқидий матни 1869-1871 йилларда чоп этилган. Асар инглиз (Роулинсон, Лондон, 1856-1860 йй.) ҳамда рус (Ф.Г. Мишченко, Москва, 1858-1860 йй.) тилларига таржима қилинган. 1982 йилда асарнинг мамлакатимиз тарихига оид қисмлари зарур изоҳлар билан А.И.Даватур, Д.П.Каллистов ҳамда И.А.Шишова томонидан янгидан нашр этилган.

4.3.2. ДИОДОР

Диодор (милоддан аввалги 90-21-йиллар) йирик тарихчи олим, асли Сицилияга қарашли Аргирия шахридан. У “Тарихий кутубхона” номли 40 китобдан иборат асар ёзиб қолдирган. Умумий тарих йўналишида ёзилган бу асар асосан Юнонистон ва Римнинг қадим замонларидан то милоднинг 1 аср ўрталаригача бўлган тарихини ўз ичига олади. Унда Шарқ халқлари, шунингдек, Ўзбекистоннинг қадимий халқлари скифлар, саклар, массагетлар, бактрияликлар, юртимизнинг Эрон билан бўлган муносабатлари ҳақида қимматли маълумотлар бор.

Диодорнинг мазкур асари кўп жиҳатлари билан кўчирма-компиляция ҳисобланади. Муаллиф Эфор, Полибий асарларидан кенг фойдаланган. Бундан ташқари, кўп ҳолларда баён этилаётган воқеалар узвий боғланмай қолган. Шунга қарамай, бу асар далилларга бой ва катта илмий аҳамиятга эгадир.

Диодорнинг асари тўла ҳолда бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Унинг фақат 15 китоби - қадимги Шарқ халқларининг тарихи ва афсоналари ҳақида ҳикоя қилувчи 1-5- китоблари, Юнонистон ҳамда Римнинг Юнон-Эрон урушлари(милоддан аввалги 500-449 йй.)да то милоддан аввалги 301 йилгача бўлган тарихини ўз ичига олган 11-20- китобларигина сақланган, халос.

Бу асар 1774-1775 йиллари И.Алексеев томонидан олти қисмда ва 1874-1875 йиллари Ф.Г. Мишченко тарафидан икки қисм қилиб нашр этилган.

4.3.3. ПОМПЕЙ ТРОГ

Помпей Трог(милодгача 1-милоднинг 1 асрлари ўртасида яшаб ўтган) – “Филипп тарихи” асари билан машҳур бўлган Рим тарихчиси. 44 китобдан иборат бу асар афсонавий Ассурария подшоҳлари замонидан то Рим императори Август (милоддин аввалги 63 – милоднинг 14-йили) давригача бунёда бўлиб ўтган воқеаларни баён қилади, лекин асосий эътибор Юнонистоннинг македониялик Филипп 11 (милоддан аввалги 359-336-йй.) ва Искандар Зулқарнайн давридаги ижтимоий-сиёсий тарихини баён этишга қаратилган.

Мазкур асарнинг қиммати шундаки, у бир талай номаълум китобларга суяниб ёзилган, Рим, Юнонистон каби йирик давлатларнинг пайдо бўлиши ва тарихини кенг ёритиб берган. Мухими шундаки, муаллиф бундай

давлатларнинг охир-оқибатда инқирозга учрашини айтади. Помпей Трог тарихни ҳаракатга келтирувчи куч урф-одат ва тақдир деб ҳисоблаган.

“Филипп тарихи”да скифлар, Бактрия, Искандар Зулқарнайн даврида Бактрия ва Сўғдада қурилган шаҳар ва катта иморатлар, Искандар Зулқарнайн вафотидан кейин юз берган воқеалар, парфияликларнинг келиб чиқиши, уларнинг урф-одатлари, Парфия подшолигини ташкил топиши, Бактрия, Парфия ва Мидиянинг ўзаро муносабатларига оид муҳим маълумотлар мавжуд.

Помпей Трогнинг бу асари Юстин (11-111 аср) тарафидан қисқартирилиб қайта ишланган шаклда бизнинг замонамизгача етиб келган ва Рухл томонидан 1935 йили чоп қилинган. Унинг русча таржимаси А.А.Деконский ва М.М.Рижский томонидан “Вестник древней истории” журналининг 1954 йил 2-4 ва 1955 йил 1-сонларида босилган.

4.3.4. АРРИАН ФЛАВИЙ

Арриан Флавий (тахминан 95-175-йй.) – йирик юнон ёзувчиси, тарихчиси ва географ олими, асои Кичик Осиёнинг Никомадия шаҳридан. У “Искандар ҳақида”, “Парфияликлар ҳақида”, “Ҳиндистон” ва 7 жилдлик “Искандарнинг юришлари” номли китоблар муаллифидир.

Ўзбекистон ва Эроннинг қадимий тарихини ўрганишда Аррианнинг “Искандарнинг юришлари” номли асари муҳим аҳамият касб этади. Унда фотиҳнинг Ўзбекистон, Эрон ҳудудлари ва бошқа мамлакатларга истилочилик юришлари тарихи батафсил баён қилинган.

Асар панегризм-маддоҳлик руҳида ёзилган – муаллиф Искандар Зулқарнайн ва унинг фаолиятини кўкларга кўтариб улуғлайди. У кўпгина кўлёзма манбалар ва расмий ҳужжатлар асосида ёзилган бўлиб, мавзу бўйича муҳим ва асосий манбалардан ҳисобланади.

Арриан Флавийнинг “Искандарнинг юришлари” асари немис (Мюллер, Лейпциг, 1886 й.) ҳамда рус (Коренков, Тошкент, 1912 й. ва М.Е.Сергеенко, М.-Л., 1962 й.) тилларида нашр этилган.

4.3.5. КВИНТ КУРЦИЙ РУФ

Квинт Курций Руф (милоднинг 1 асри) – машҳур Рим тарихчиси, Искандар Зулқарнайннинг Эрон, Турон ва бошқа мамлакатларга қилган ҳарбий юришлари ҳақида 10 китобдан иборат “Буюк Искандар тарихи” номли асар ёзиб қолдирган. Муаллиф Птоломей Лаг ва Искандар Зулқарнайннинг сафдошлари Онесикрит ва Каллисфеннинг хотира ва асарларидан кенг фойдаланган.

Квинт Курций Руфнинг асарида Ўзбекистон ҳудудининг Искандар Зулқарнайн кўшинлари томонидан истило қилиниши, халқларнинг чет эл босқинчиларига қарши кураши, хусусан, Спитамен бошлиқ кўзғолон кенг ёритиб берилган.

“Буюк Искандар тарихи” 1841 йили Мютцель, 1867 йили Т.Нёльдеке ва 1885 йили Фогель томонидан нашр этилган. Русча янги таржимаси В.С.Соколов таҳрири остида чоп этилган (М., 1963 й.).

4.3.6. ГАЙ ПЛИНИЙ СЕКУНД

Гай Плиний Секунд (24-79 й.) – римлик машхур ёзувчи, тарихшунос олим ва давлат арбоби, 79 йили машхур Везувий вулканининг отилиб чиқиши натижасида юз берган умумхалқ фожеаси вақтида ҳалок бўлган.

Гай Плиний Секунд – сермахсул олим, 20 китобдан иборат “Германларнинг урушлари”, икки жилддан иборат “Помпоний Секунднинг ҳаёти” ва 37 китобдан иборат “Оддий тарих” номли асарлар ёзиб қолдиргани маълум.

Плинийнинг германлар тарафидан Рейн ва Дунай бўйлари мамлакатларининг босиб олиниши тарихидан баҳс юритувчи “Германларнинг урушлари” номли асари бизнинг давримизгача етиб келмаган, лекин у Корнелий Тацитнинг (тахминан 56-117-йй.) “Солномалар” император Октавиан Август вафотидан (милоднинг 14-йили) Нероннинг ҳалок бўлишигача (милоднинг 68 йили) бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олади ҳамда “Германия” (унда герман ва бошқа қабилаларнинг тарихи баён этилган) номли асарлари учун биринчи манба бўлган.

“Помпонийнинг ҳаёти”да Плиний собиқ бошлиғи Помпоний Секунднинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилади. Бу асар ҳам бизнинг замонамизгача етиб келмаган.

“Оддий тарих” Гай Плиний Секунднинг шоҳ асари ҳисобланади ва унда антик дунё тарихи, иқтисодий аҳволи ҳамда маданияти баён этилган. Унда миаллифнинг ўз манбаларига жиддий ва танқидий муносабатда бўлмаганлиги, айрим далил ва воқеаларни бузиб кўрсатилганлиги сезилиб туради. Бу китоб антик дунё тарихи бўйича кенг маълумот берувчи қомусий асар сифатида эътиборга сазовордир.

“Оддий тарих”да Ўзбекистоннинг ҳам қадимий тарихи, унда яшаган халқлар, масалан, скифлар, Окс-Амударё, Яксарт-Сирдарё ва скифча жой номлари, табиий бойликлари, Антиохия шаҳарларининг барпо этилиши ҳақида қимматли маълумотлар бор.

4.3.7. ПОЛИБИЙ

Полибий (милоддан аввалги 201-120- йй.) – йирик юнон тарихчиси, 40 китобдан иборат “Умумий тарих” асари билан машхур. Унда Юнонистон, Македония, Карфаген, Миср, Сурия ва Римнинг 220-146- йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўз ичига олади. Умумий тарих йўналишида ёзилган бу асарнинг катта қисми сақланмаган, бизгача фақат 1-5- китобларгина етиб келган, ҳалос.

Полибийнинг “Умумий тарихи” далилий маълумотларга бойлиги, воқеаларнинг нисбатан ҳолисона ёритилиши билан алоҳида аҳамиятга эгадир.

Унда Окс – Амударё ва Яксарт – Сирдарё ҳақида, Антиох 1 нинг Бақтрия подшоҳи Эфтидемга қарши ҳарбий юриши ҳақида муҳим маълумотлар бор.

“Умумий тарих”нинг матни 1889-1905 йиллар орасида тўрт жилдда Лейпцигда чоп этилган. Унинг инглизча (В.Р.Патон, Лондон, 1922-1927;

иккинчи нашри, Лондон, 1957-1960) ва русча (Ф.Г.Мишченко, 1-3 жилдлари. Москва, 1890-1899) таржималари мавжуд.

Ўзбекистоннинг қадимий тарихини ўрганишда қадимий Юнонистон ва Рим тарихчиларининг асарлари бениҳоят қимматлидир.

Эфор (милоддан аввалги тахминан 405-330-йиллар), Клавдий Эллиан (тахминан милоднинг 170-235-йиллари), александриялик Климент (милоднинг 11 асри), Корнелий Тацит (тахминан милоднинг 56-117-йиллари), Ксенефонт (тахминан милоддан аввалги 430-355-йиллар), Плутарх (милоднинг 46-127-йиллари), Полиен (милоднинг 11 асри) ва бошқаларнинг асарлари ҳам ана шундай қимматга эгадир.

Географ олимлардан Страбон ва Птоломей асарлари ҳам зўр илмий қийматга эгадир.

4.3.8. СТРАБОН

Страбон (милоддан аввалги 63 – милоднинг 23 й.) қадимги Юнонистоннинг атоқли географ олимларидан, асли амосиялик (Понт подшоҳларининг қароргоҳларидан), нуфузли ва бадавлат оиладан чиққан, машҳур юнон файласуфи Аристотельнинг (милоддан аввалги 384-322-йй.) шогирди, қарийб 80 йил умр кўрган.

Страбонни дунёга танитган унинг 17 китобдан иборат “География” номли асаридир. Асарнинг 1-2- китоблари “Муқаддима” деб аталади ва унда география илми ва унинг ҳокимлар, саркардалар ва савдогарлар фаолиятидаги ўрни ва роли ҳақида гап боради. Эратосфен, Посейдон ва Полибийнинг Ер тузилиши ҳақидаги таълимоти танқид қилинади, Ер юзини тавсифлаш ҳақида умумий тушунча бкрилади.

3-10- китобларида Европа мамлакатларининг тавсифига, шундан 8-10- китоблар Эллада ва унга туташ мамлакатларга бағишланган.

Асарда Осиё мамлакатларига катта ўрин берилиб, улар тўғрисида 11-16 китобларда маълумот берилган. 17 китоб Африка мамлакатларига бағишланган.

Страбон Полибийнинг “Умумий тарих”ини давом эттириб, унга милоддан аввалги 146-31- йиллар орасида бўлиб ўтган воқеаларни қўшган. Афсуски, бу муҳим асар бизнинг замонамизгача етиб келмаган, лекин книнг айрим қисмлари, хусусан Ўзбекистон тарихидан хабар берувчи айрим парчалар олимнинг “География” номли асарига кириб қолиб сақланган.

Страбоннинг “География”сида Гиркания, Парфия, Бактрия ва Марғиёнанинг табиий ҳолати, шаҳарлари, қисман уларга бориш йўллари, Оха (Ҳаррируд), Окс ва Яксарт дарёлари ҳақида, Ўзбекистоннинг қадимий халқлари – саклар, массагетлар, дайлар, атасиялар, тохарлар ҳамда хоразмликлар ва уларнинг келиб чиқиши, бу халқларнинг турмуши, урф-одати ва эътиқоди, шунингдек Парфия ва Бактриянинг милоддан аввалги 111 асрнинг биринчи чорагидаги ички аҳволи ва ўзаро муносабатлари ҳақида муҳим ва қимматли маълумотлар мавжуд.

Страбоннинг ушбу асари 1844 ва 1848 йиллари Крамер ва Мюллер тарафидан, махсус харита ва тархлар билан қўшиб нашр қилинган. Унинг

немисча (Гросскурд, Берлин, 1831-1834) ҳамда русча (Ф.Г.Мишченко, Москва, 1879, Г.А.Стратанович, Москва, 1964) таржималари ҳам мавжуд.

4.3.9. ПТОЛОМЕЙ КЛАВДИЙ

Птоломей Клавдий (тахминан 90-160 йй.) – машҳур қомусий олим, Александрияда яшаб ижод қилган. У астрономия, геометрия, физика (оптика, механика) ҳамда географияга оид асарлар ёзиб қолдирган.

Жаҳонга машҳур “Альмагест”- “Ал-мажастий” (18 китобдан иборат, астрономия ва тригонометрия илмларини ўз ичига олади), “Оптика” (5 китобдан иборат), “Германлар ҳақида тушунча” (3 китобдан иборат) ва, ниҳоят, “География” шулар жумласидандир. Лекин олимга шуҳрат келтирган асарлари “Альмагест” ва “География”дир.

“География”нинг (8 китобдан иборат) биринчи китоби, аниқроғи унинг 24- боби жаҳон мамлакатларини тавсифлашга бағишланган ва катта илмий қийматга эга. Шуниси муҳимки, асарда шаҳарлар, мамлакатлар ва уларнинг координаталари келтирилган ва унга 27та харита илова қилинган.

Птоломейнинг “География”сида Гиркания, Марғиёна, Бактрия, Сўғдиёна ҳамда скифлар мамлакатининг географик ҳолати, Бактрия ва Сўғдиёнанинг машҳур шаҳарлари, шунингдек ўша мамлакатлар ва улар билан туташ ўлкалар ва уларнинг аҳолиси ҳақида асл ва қимматли маълумотлар келтирилган¹⁶.

Юнон ва Рим олимларининг тарих ва географияга оид асарлари маълум даражада мусулмон, шу жумладан юртимиз олимлари Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Беруний ва бошқаларнинг ижодига асос бўлиб хизмат қилди.

4.4. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Б.А.Ахмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари.-Т.: «Ўқитувчи». 2001.
2. Ўзбекистон тарихи. Р.Х.Муртазаева тахрири остида.-Т.: 2003.
3. Саъдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон тарихи манбалардан.-Т.: 1996.
4. Толстов С.П. Қадимги Хорзм маданиятини гуллаб.-Т.: 1964.
5. Беруни. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар.
6. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь.-Т.: 1999.

4.5. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

1. Ўзбекистон тарихига оид қандай Эрон манбаларини биласизми?
2. «Шохнома» асарида Ўзбекистон тарихига оид қандай маълумотлар бор?
3. Ҳиндларнинг «Маҳобхорат» асарида қадимги Ўзбекистон тўғрисида қандай маълумотлар бор?

¹⁶ Юқ. асар. 34-41 бетлар.

4. Қайси Юнон тарихчилари асарида Искандарнинг юртимизга юриш акс этган?
5. Авестода қандай тарихий маълумотлар мавжуд?

5-мавзу. VI – VIII АСРЛАР ТАРИХИ МАНБАЛАРИ

Дарсинг мазмуни: VI-VII асрлардаги тарихий воқеалар акс этган Суғдий, Туркий ва Хитой манбалари тўғрисида маълумотлар келтиради.

Режа:

- 5.1. Мухим сиёсий воқеалар.
- 5.2. Қадимги Турк манбалари.
- 5.3. Хитой манбалари.
- 5.4. Суғд тилидаги манбалар.
- 5.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 5.6. Мавзунини мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: эфталийлар, хептал, хайтал, ей – да, и – да, руний ёзув, Суғд тили, бийиқ.

5.1. Мухим сиёсий воқеалар

V-VI асрларда Ўзбекистон тарихи эфталийлар ва Эфталийлар давлати тарихи билан боғлиқдир. Тарихий манбалар, шунингдек, археологик қазилар берган маълумотларга қараганда, Эфталийлар саклар ва масагетларнинг авлодларидир.

Эфталийлар жуда катта ҳудудда ўз ҳукмронликларини ўрнатдилар. Уларнинг давлатига Шарқий Туркистондан Каспий бўйларигача бўлган ерлар қарар эди. Эфталийлар милоднинг 457-йилида Чағаниён, Тохаристон ва Бадахшонни бўйсундиришга муваффақ бўлдилар. Эрон шоҳи сосоний Пируз (459-484 йй.) Эфталийларга қарши уч бор кўшин тортти, лекин унинг барча юришлари мағлубият билан якунланди. Бунинг устига Эрон Эфталийларга ўлпон тўлаб туришга мажбур бўлди. Шундан кейин Эфталийлар Марв ва Кобулни, орадан кўп вақт ўтмай, Шарқий Туркистонни ҳам бўйсундиришга муваффақ бўлдилар.

Эфталийлар Турон, Эроннинг шарқий туманлари, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон ҳамда Шарқий Туркистон устидан ҳукм юргиздилар.

563-567- йиллари турк хоқони Истеми (Дизовул) Эрон ҳукмдорлари билан иттифоқ тузиб, Эфталийлар давлатига зарба берди ва уларга қарашли ерларни бўйсундиришга муваффақ бўлди. Натижада Турк хоқонлиги Амударё ва Орол денгизигача чўзилган ўлкалар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди. У1 асрнинг учинчи чорагида турклар Шимолий Хитойда жойлашган Чжау ва Ци давлатларини ҳам бўйсундирдилар, 576 йили Боспорни (Керчь) эгаладилар, 581 йили эса Херсонни қамал қилдилар.

VI аср ўрталарига бориб Турк хоқонлиги заминида илк катта ер эгаллиги муносабатлари шакллана бошлади. Шунинг билан бир қаторда ўзаро урушлар кучайди ва бундан Суй империяси (581-618 йй.) ҳукмдорлари усталик билан фойдаландилар. Оқибатда Турк хоқонлиги икки қимга – Шарқий ва Ғарбий турк хоқонлигига бўлиниб кетди.

Шарқий турк хоқонлиги Марказий Осиёда хоқон Шиби даврида (609-619- йй.) Суй империяси билан кўп урушди ва ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Хоқон Хелу (620-630- йй.) даврида ҳам бу кураш давом этди. Ўша йиллари турклар Хитойга 67 марта бостириб кирдилар. Бу даврда солиқлар кўпайди, меҳнаткаш халқнинг аҳволи оғирлашди. Хитой императорлари бундан усталик билан фойдаландилар ва Шарқий Турк хоқонлиги устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатилшга муваффақ бўлдилар. Лекин кўп ўтмай, турклар Хитой истибдодига қарши кўзғолон кўтардилар. Бунга дастлаб Элтариш қоон (Қутлуғ қоон), кейинчалик эса унинг маслаҳатчиси Тўнюкүк бошчилик қилдилар. Натижада 681 йили Ғарбий турклар яна мустақилликни қўлга киритдилар. Хоқон Билга вафотидан (734 й.) кейин кучайиб кетган феодал курашлар натижасида Ғарбий турк хоқонлиги майда қисмларга бўлиниб кетди ва кейинчалик унинг ўрнига Уйғур хоқонлиги ташкил топди.

Ғарбий турк хоқонлиги ҳарбий сиёсий жиҳатдан бирмунча қудратли эди. У11 асрнинг ўрталарида унга Шарқий Туркистондан то Каспий денгизигача бўлган ерлар қарарди. Унинг ижтимоий-сиёсий томондан юксалишида Марв, Чоржўй, Бухоро, Самарқанд, Чоч, Испижоб каби шаҳарларнинг ўсиши ва Хитой, Эрон ҳамда Византия билан олиб борилган савдо-сотиқ ҳам сабаб бўлди. Манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Ғарбий турк хоқонлиги пойтахти Суябда ҳар йили катта ярмаркалар ташкил этилиб, унда кўпгина хорижий мамлакатлардан келган савдогарлар ҳам қатнашган.

Ғарбий турк хоқонлигининг халқи хоқон Шаболо Хилиши ҳукмронлиги йиллари 10 тоифага бўлинган. Масалан, Чу дарёсининг ўнг тарафида истиқомат қилувчи халқлар Нушиби (5 тоифа), дарёнинг сўл соҳилида истиқомат қилувчилар эса Дулу (5 тоифа) деб аталган. Кўп ўтмай бу тоифалар ўзларининг мустақил давлатини тузиб олдилар. Бу ўзаро феодал курашнинг кучайишига олиб келди. Хитой кўшинлари бундан фойдаланиб, 658 йили Ғарбий турк хоқонлиги ерларига бостириб кирдилар, лекин уни тамоман бўйсундира олмадилар. Хоқон Ашина Худайдао уни яна тиклашга муваффақ бўлди. Бироқ катта ер эгаллиги, ўзаро курашлар ва шимолдаги кўшни халқлар, хусусан қорлиқларнинг хуружлари натижасида хоқонлик инқирозга юз тутди. VIII асрнинг иккинчи ярмида ҳокимият тамоман қорлиқлар қўлига ўтди. Улар 766 йили Суябни босиб олдилар ва уни ўз пойтахтларига айлантирдилар.

Ғарбий турк хоқонлиги марказлашмаган давлат бўлиб, 15га яқин мустақил ҳокимликлардан, Сўғдда юэчжи халқидан чиққан жабғу, Бухорода маҳаллий бухорхудот, Фарғонада ихшидлар қабилардан ташкил топган эди.

Хоқонлик таркибига кирган халқлар бир қисми Сўғд, Хоразм, Тохаристон, Фарғона деҳқончилик, шаҳар аҳолиси ҳунармандчилик ва савдо-

сотик билан, унинг тоғли ва чўл туманларида истикомат қилувчи катта қисми эса чорвачилик билан шуғулланган.

Араблар истилоси арафасида Ўзбекистон майда-майда давлатлардан иборат эди. Шарқ ва хитой тилларида ёзилган манбалар маълумотларига қараганда VIII аср бошларида юртимизда 15 яқин мустақил давлатлар бўлиб, буларнинг энг каттаси Хоразм, Сўғд, Бухоро, Чағониён, Тохаристон, Уструшона, Чоч ва Фарғона ҳисобланган. Уларнинг подшоҳлари жабғу (князь), худот, ихшид ва испахбед деб аталарди.

Араблар Ўзбекистон ҳудудига 674 йилдан бошлаб бостириб кира бошладилар. Босқинчи қўшинларга халифаликнинг Хуросондаги ноиби Убайдуллоҳ ибн Зиёд бошчилик қилар эди. Ўшанда улар Пойкент ва Бухоро шаҳарлари ҳамда уларнинг теварак-атрофидаги туманларни талон-тарож қилдилар ва катта ўлжа (1 млн дирҳам пул, 4000 асир ва бошқалар) билан қайтдилар. Бундан кейин ҳам араблар Ўзбекистон устига кўп марта талончилик юришларини уюштирдилар.

705 йилдан бошлаб арабларнинг Ўзбекистон устига истилочилик юришлари кучайди. Бунга арабларнинг Хуросондаги янги ноиби Қутайба ибн Муслим (715 йили ҳозирги Андижон вилоятининг Жалолқудуқ туманида, ҳозирги Шурунч мазор, аслида Қилич мазор темир йўл бекати ёнида ўлдирилган) бошчилик қилди.

Араб қўшини 706 йили Омул (Чоржўй), Замм (Карки), Бухоро ҳамда Пойкент шаҳарларини, 709 йили эса Бухоронинг мустаҳкам қалъаларидан Шофурком (Варданза)ни, 710 йили эса Кеш ва Насафни забт этди. Бухоро, Сўғд, Варданза ва Фарғона хукмдорлари турклар билан қўшилиб араб истилочиларига қарши иттифоқ тузишга ҳаракат қилдилар, лекин ўзаро келишмовчиликлар ва иштилофлар иттифоқнинг мустаҳкамланишига йўл бермади. Қутайба бундан усталик билан фойдаланди ва улар билан бирма-бир курашда ғалаба қозонди.

712 йили Қутайба ўзаро ички курашлардан фойдаланиб хиёнаткорона тарзда Хоразмни ҳам бўйсундирди. Самарқанд подшоҳи Ғурак (710-737-йй.) билан тузилган битим шартларига биноан Самарқанд ва Сўғдиёна халқи арабларга ҳар йили 2 миллион 200 минг дирҳам миқдорида ўлпон тўлаш ва араб қўшинига 100 минг киши тўплаб беришга мажбур этилди. 713-715 йиллари Қутайба Чоч (Тошкент) ҳамда Фарғона вилоятларини, шунингдек Еттисув ва Кошғаргача бўлган ерларни босиб олди.

Араб истилоси Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий тараққиётига катта зарар етказди, кўплаб катта ва бой шаҳарларнинг кули кўкка совурилди, минг-минглаб кишиларнинг “ёстиғи қуриди”, Марв, Бухоро, Самарқанд ва Хоразм кутубхоналарида сақланаётган жуда кўп ноёб асарлар йўқ қилинди.

Араб истилочилари маҳаллий халқларни ҳам мажбуран ислом динига киритдилар, меҳнаткашлар зиммасига оғир солиқлар ва жарималар – хирож, жизя, закот юклатилди, аҳолининг ярим мулки араб қўшини фойдасига мусодара қилинди.

Ўзбекистон халқлари араб истилочилари зулмига қарши бир неча бор кўзғолон кўтардилар. VIII асрнинг ўрталарида бўлган Исҳоқ турк кўхғолони, 769-776- йиллари бутун Мовароуннахрни ларзага солган Муқанна (783 йили ўлдирилган) бошчилигида бўлиб ўтган кўзғолон, 806 йили Рафиъ ибн Лайс бошчилигида Сўғдда бўлиб ўтган деҳқонлар кўзғолони шулар жумласидандир.

Араб халифалиги таркибига кирган халқларнинг иқтисодий ва маданий таракқиётидаги катта тафовут, уларнинг этник жиҳатдан бир хил эмаслиги, улар ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларнинг заифлиги, айниқса, ерсув ва бойликнинг тобора маҳаллий бошлиқлар қўлида тўплана бориши ва ниҳоят, маҳаллий аҳоли ва босқинчилар ўртасидаги зиддиятларнинг тобора кучайиб бориши халқ ҳаракатлари ва ўзаро курашни кучайтириб юборди. Бу ҳол, ўз навбатида, араб халифалигининг инқирозини тезлаштирди. IX асрнинг биринчи чорагида унинг заминида мустақил маҳаллий давлатлар пайдо бўлди. Масалан, Мисрда Тулунийлар (868 й.), Табаристонда Алийлар (864 й.), Хуросонда Тоҳирийлар (821 й.), Сеистонда Саффорийлар (867 й.) ва ниҳоят, Мовароуннахрда Сомонийлар (819 й.) ҳокимият тепасига келдилар. Бошқа ўлкаларда ҳам шундай аҳвол юз берди. Қисқаси, 935 йилдан бошлаб Аббосийлар халифаликда ўз сиёсий мавқеларини тамоман йўқотдилар ва номигагина халифа бўлиб қолдилар.

5.2. Қадимги Турк манбалари

Қадимги Турк манбалари орасида XVII асрда Сибирь ҳамда Мўғилистонда, Олтой ҳамда Ўзбекистонда топилган руний битиклар алоҳида қийматга эга. Бу ёзувларнинг етти гуруҳи – Лена – Байкалбўйи битиклари, Енисей, Мўғулистон, Олтой, Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё битиклари маълум. Бу битиклар Ўзбекистон халқларининг араблар истилоси арафасидаги ижтимоий-сиёсий ҳамда маданий ҳаётини ўрганишга ёрдам беради.

5.2.1. Енисей битиклари

Енисей битиклари машҳур рус хариташунос олими С.У.Ремезов (тахминан 1642-1720-йй.) тарафидан XVII аср охирида Енисей ҳавзаси (ҳозирги Хакас автоном вилоятига қарайди) топилган. Ундан кейин бу ҳақда швкциялик ҳарбий асир Ф.Страленберг (Табберт) маълумот беради. У Енисей ҳавзасидаги қабртошлардан тошга ўйиб ёзилган нотаниш хатларни топган. Бу ёзув ҳақидаги маълумотлар биринчи марта ўтган асрнинг биринчи чорагида “Сибирский вестник” журналида эълон қилинди. 1889 йили фмн олимлари Енисейдан топилган ёзма ёдгорликлар харитасини туздилар.

5.2.2. Мўғулистондан топилган битиклар

Мўғулистондан топилган битиклар орасида Тўньюқуқ, Кул тегин, Билга хоқон ва Онгин муҳим ўрин тутадилар.

Тўньюқуқ битиги Улан-Батордан 66 км жануби-шарқда, Баин Цокто манзилида жойлашган ва иккинчи турк хоқонлигининг асосчиси Элтариш

хоқоннинг (681-691-йй.) маслаҳатчи саркарда Тўньюқуққа аталган ва 712-716 йиллари ёзилган. 1897- йили рус олими Д.А.Клеменц (1848-1914) ва унинг хотини Елизавета Клеменцлар тарафидан очилган, В.В.Радлов (1899 й.), В.Томсен (1922 й.), Х.Шедер (1924 й.), Д.Росс (1930 й.) ҳамда Г.Айдаров (1971) тарафидан яхши ўрганилган ва матни немисча, данияча, инглизча ва русча таржималари билан чоп этилган. Обида Ғ.А.Абдурахмонов ҳамда А.Рустамов томонидан ўзбек тилига қисқача таржима қилинган (1982 й.).

Кул тегин битиги. Билга хоқоннинг (716-734 йй.) иниси Кул тегин (731-ййили вафот этган) шарафига ёзилган. Мўғулистоннинг Кошо Цайдан водийсида Кўкшин Ўрхун дарёси бўйидан рус археолог ва этнограф олими Н.М.Ядринцев (1842-1894 йй.) томонидан 1889 йили топилган.

Битик В.В.Радлов (1891 й.), А.Хейкел (1892 й.), В.Томсен (1896 й.), П.М.Мелиоранский (1897 й.), Х.Шедер (1924 й.), С.Е.Малов (1951 й.), Г.Айдаров (1971 й.)лар томонидан немисча, французча, русча таржималарда чоп этилган. Ғ.А.Абдурахмонов ва А.Рустамов томонидан ўзбек тилига қилинган қисқача таржимаси (1982 й.) ҳам бор.

Билга хоқон битиги. Кул тегин битигидан 1 км жануби-ғарбда - Кўкшин Ўрхун дарёси ҳавзасида топилган бу обида 735 йили битилган. Уни В.В.Радлов, С.Е.Малов, П.М.Мелиоранский ва В.Томсен томонидан ўрганилган ва чоп этилган.

Онгин битиги Мўғулистоннинг Кошо Цайдан водийсидан топилган ва кимга аталганлиги аниқ маълум эмас. Баъзи фикрларга қараганда, юқорида тилга олинган Элтариш хоқон ва унинг хотини Элбийга хотун шарафига қўйилган (735 й.), бошқа фикрга кўра Қопағон хоқонга (691-716-йй.), яна бир маълумотга (Ж.Клоссон) қараганда Билга хоқоннинг ҳарбий бошлиқларидан Алп Элетмиш (тахминан 731 йилда ўлган) шарафига қўйилган.

Обида 1892 йили В.В.Радлов тарафидан (эстомпажи) ва 1957 йили Ж.Клосон томонидан (инглизча таржимаси ва тадқиқот билан нашр қилинган).

Булардан ташқари, Қарабалсағун шаҳри (Улан-Батордан тахминан 400 км жанубда жойлашган қадимий шаҳар) харобаларидан, Хайто Тамир, Чўйрен, Бейшин-Удзур, Баян-Хўнгур ва бошқа жойлардан топилган ёзувлар ҳам муҳимдир.

Олтойдан топилган битиклардан Чориш, Катанди дарёлари, Қўшоғоч ҳамда тоғли ноҳияларидан топилган битикларни айтиб ўтиш мумкин. Булар Ўрхун-Енисей битикларидан фвркли ўлароқ, этнографик материалга бойдир. Олтойдан топилган ёзувлар П.М.Мелиоранский, Э.Р.Тенишев, А.К.Боровков, К.Сейдакматов, В.М.Наделяев ҳамда Д.Д.Васильев томонидан эълон қилинган.

Шарқий Туркистондан топилган битиклар орасида Турфон воҳасидаги ғорларга жойлашган ибодатхона деворларига ёзилган битиклар алоҳида ўрин тутди. Битиклар В.Томсен тарафидан чоп қилинган.

Қозоғистон ҳамда Қирғизистонда топилган битиклар (асримизнинг 60-70- йилларида топилган) ҳали чуқур ўрганилмаган. Булар орасида Талас воҳасидаги (Айритом, Тераксой, Кулонсой, Толдикўрғон, Уржор, Сирдарё,

Ила, Олма Ота, Толғар, Тинбас ва ҳоказо) топилган битиклар муҳим илмий аҳамият касб этади.

Қозоғистон ҳамда Қирғизистон ҳудудидан топилган битикларнинг баъзилари С.Содиқов, М.Е.Массон, А.Н.Бернштам, А.С.Оманжолов, Г.Мусабоев, Ч. Жумағулов ҳамда Г.Қарағуловлар томонидан эълон қилинган.

Қадимий турк руник ёзувлари (асосан сопол идишларга ёзилган) Фарғона, Олой водийси ҳамда Жанубий Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудидан, яъни Бекобод, Исфара, Марғилон, Фарғона, Андижон, Қувасой, Ўш, Ўзганд, Кофирниҳон, шунингдек Сўғддан ҳам топилган ва А.Н.Бернштам, Б.А.Литвинский, В.А.Булатова, Э.Р.Тенишев, Ю.А.Заднепровский тарафидан ўрганилган.

Умуман, қадимий турк руник ёзувлари халқимиз тарихини ёритишда жуда қимматли манбадир.

5.3. Хитой манбалари

Хитой манбалари ҳақида сўз бошлашдан олдин шуни алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, улар ҳам хитой ҳукмдорларининг мақсад ва манфаатларини кўзлаб ёзилган, бошқа халқларнинг тарихи кўп ҳолларда бир тарафлама ёритилган. Лекин хитой манбаларида бўлиб ўтган воқеаларнинг вақти ва ўрни аниқ кўрсатилади, бир-бирига қарши турган қўшинларнинг умумий сони аниқ кўрсатилади.

Қадимий Ўзбекистоннинг узок ўтмишдаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда қуйидаги хитой манбалари муҳим роль ўйнайди.

5.3.1. Ши Цзи

“Ши Цзи” (“Тарихий эсдаликлар”) хитой тарихшуносларининг отаси ҳисобланадиган Сима Цяньнинг 130 бобдан иборат асаридир.

Сима Цянь –(тахминан милоддан аввалги 145 ёки 135-86-йиллар) Лунминь (ҳозирги Шэньси вилояти) шаҳрида сарой тарихчиси Сима Тхан оиласида туғилган, мамлакат бўйлаб кўп саёҳат қилган, отаси вафот этгандан (милоддан аввалги 108 йили) кейин унинг ўрнига сарой тарихчиси сифатида қабул қилинган. Милоддан аввалги 98 йили императорга қарши чиқиб, саркарда Ли Линни ҳимоя қилгани учун қаттиқ жазога тортилиб (бичилган) саройдан қувиб юборилган. Лекин у рухий тушқинликка тушиб қолмади ва бўлажак тарихий китоби устидаги ишни давом эттирди. Кўп вақт ўтмай Сима Цянь яна саройга таклиф этилди ва император Бош маҳкамаси бошлиғи этиб тайинланади, китобини ёзиб тамомлашга шароит яратиб берилди.

Унинг “Ши Цзи” номли асарида Хитойнинг қадимий замонлардан то милоддан аввалги 1 аср бошларига қадар ўтган тарих баён этилган. Асарда Ўзбекистон, унинг 123 бобида хусусан Фарғона ва унинг қадимий халқи, ҳаёти ҳақидаги қимматли маълумотлар мавжуд.

“Ши Цзи”нинг тўла матни олти жилд қилиб 1959 йили Пекинда эълон этилган, рус тилига таржима этилиб (И.Я.Бичурин, Л.С.Васильев, Л.С.Переломов, Ю.Л.Кроль ва бошқалар) 1972, 1975, 1984, 1986 йиллари чоп

этилган. Э.Шаванн (1865-1905) томонидан француз тилига таржима қилиниб, 1895-1918 йиллари 5 жилдда босмадан чиққан.

5.3.2. “Цянь Хань шу”

“Цянь Хань шу” (“Аввалги Хань сулоласининг тарихи”) йирик тарихчи олим Бянь Гу (39-92) асаридир. Тарихчи Аньлин (Шэнси вилояти) шаҳрида Фарбий Хань сулоласи (милоддан аввалги 206 – милоднинг 220 й.) хизматида турган йирик мансабдор ва таризшунос оиласида туғилган, 47-55 йиллари Лоянда олий таълим олган, 58-82 йиллари ўз асарини ёзган.

“Цянь Хань шу”нинг 95 бобида Ўзбекистон (айниқса, кангли, юэчжи ва усунлар ҳақида) ва Шарқий Туркистоннинг қадимий тарихи, халқи ва унинг ҳаёти ҳақида кўп муҳим маълумотларни учратамиз.

“Цянь Хань шу” 1962 йили Пекинда 12 жилдда нашр қилинган. Инглизча таржимаси (Г.Дубс, Балтимор, 1938-1944-йй.) ҳам бор.

5.3.3. “Хоу Хань шу”

“Хоу Хань шу” (“Кейинги Хань сулоласи тарихи”) тарихчи Фань Хуа (398-445 йй.) асари. Олим аввалги Хань сулоласи (25-220-йй.)га хизмат қилган. Кичик давлат лавозимида турган ва 424 йили вилоят ҳокимлигига кўтарилган. Давлатга қарши исёнда қатнашганликда айбланиб қатл этилган.

“Хоу Хань шу” Хитойнинг аввалги Хань сулоласи давридаги тарихни ўз ичига олган катта асар (130 бобдан иборат. Унда Ўзбекистон, Шарқий Туркистон ва Жунғориянинг 25-221- йилларорасидаги тарихи ҳақида диққатга сазовор маълумотлар бор.

5.3.4. “Бэй шу”

“Бэй шу” (“Шимолий сулолалар тарихи”) 100 бобли асар бўлиб, Тань сулоласи (618-907 йй.) даврида яшаган йирик тарихчи Ли Янь-шоу (тахм.595-678-йй.) қаламига мансуб. Унда Шимолий Хитойда ҳукмронлик Вэй (386-535-йй.), Ци (550-577-йй.), Чжоу (557-581-йй.) сулоласи ҳукмронлиги, яъни 386-581 йиллар тарихи баён этилган.

Асарда Ўзбекистон, хусусан Хоразм ҳамда Шарқий Туркистон ҳақида қимматли маълумотларни учратамиз.

“Бэй шу”нинг матни 1958 йили Шанхайда чоп этилган.

5.3.5. СУЙ ШУ

“Суй шу” (“Суй хонадонининг тарихи”) Хитой тарихчилари жамоаси тарафидан ёзилган асар. Уни ёзишда Вэй Чжен (580-643 йй.) –Тань сулоласи даврида ўтган тарихчи, император Чжен-Гуань (626-650) даврида унинг ўғли ва тожу тахт ворисига тарбиячи бўлган, Янь Ши-Гу ҳамда Кхун Ин-да билан биргаликда иштирок этиб, асарда Хитойнинг Суй сулоласи даврида, У-У1 асрлардаги ижтимоий-сиёсий тарихи 85 бобда баён этилган. Китобнинг 55 боби 637 йили ёзиб тамомланган. Қолган 30 бобига эса 20 йил вақт кетган.

Асарда императорнинг иқтисодий сиёсати, кўшиннинг тузилиши, мамлакатнинг аҳволи, халқнинг урф-одатлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Унинг 83-бобида Ўзбекистон ва Шарқий Туркистон ҳақида ҳам

диққатга сазовор маълумотларни учратамиз. Кўп жилдли “Сулолалар тарихи” таркибида 9 жилд сифатида 1958 йили Шанхайда босилган.

5.3.6. “ЦЗЮ ТАНЬ ШУ” ВА ”СИНЬ ТАНЬ ШУ”

“Цзю Тань шу” (“Тань сулоласининг эски тарихи”) император Жень-Цзун (1023-1063-йй.)нинг топшириғи билан 940-945 йиллари ёзилган.

Оуян Сю (1007-1072-йй.) ва Сунь Ци (998-1061 йй.) 960-1279 йиллари хукмронлик қилган Сунь (Жанубий ва Шимолий Хитой) сулоласи тарихчилари 1043-1060-йиллари шу сулоланинг янги тарихи “Синь Тань шу” (“Тань сулоласининг янги тарихи”) ёзганлар. Ҳар иккала асар ҳам ўзига хос афзалликларига эга бўлиб, маълум даражада бир-бирини тўлдиради.

XV111 асрда тарихчи Шэнь Бин-чжень ҳар иккала тарихни бир-бирига боғлаб, унга “Синь цзю Тань шу хечао” (“Тань сулоласининг бир-бири билан қўшилган янги ҳамда эски тарихи”) деб ном қўйди. Асарда 618-907- йиллар влқеалари баён этилган.

“Синь Тань шу”да Ўзбекистон жануби, Афғонистон, Эрон ҳамда Шарқий Туркистон ҳақида маълумотлар учрайди.

1958 йили кўп жилдли “Сулолалар тарихи”нинг 12 жилди сифатида Шайхайда чоп этилган.

5.4.Сўғд тилидаги манбалар

Сўғд тилидаги манбалар асосан IV-X асрларга оид бўлиб, турли мазмундаги ҳуқуқий ҳужжатлар – аҳдномалар, никоҳ ҳақидаги шартномалар, олди-сотти ҳужжатлари, тилхатлар, Сўғд, Шош, Турк ва Фарғона хукмдорлари ўртасидаги ёзишмалар, хўжаликнинг кундалик фаолиятига оид ҳуддатлар, масалан, харажатлар ёзилган ҳужжат ҳамда фармонлардан иборат.

Бу ҳужжатлар Сўғдиёнанинг ўзидан, Муғ қалъадан, Самарқандда Афросиёбдан, Қирғизистон ва Шарқий Туркистонда топилган.

Булар орасида Муғ қалъа харобаларидан 1932 йили топилган ҳужжатлар алоҳида аҳамиятга эга. Ҳужжатлар баҳорда Тожикистоннинг Варзимино (ҳозирги Заҳматобод) туманига қаршли Хайробод қишлоғида шу туманнинг собиқ биринчи раҳбари А.Пўлотий томонидан очилган. Ҳуддатлар жами 79 та бўлиб, булардан 74 таси қадимги сўғд, 1 дона араб, 3 таси хитой ва яна бири турк тилидадир. Улар ҳар хил материалга – чармга, тахтага ва қоғозга ёзилган. Ҳужжатлар сўғд деҳқони, катта ер егаси, подшоҳи Деваштич (708-722-йй.) ва йирик мансабдорлар-фрамандарнинг, шунингдек, Хохсар ҳамда Кштут деҳқонларининг шахсий архивига тегишли бўлиб, Сўғднинг VIII асрнинг биринчи чорагидаги иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётини ўрганишда муҳим манба ролини ўйнайди.

Муғ қалъасидан топилган ҳужжатлар А.А.Фрейман, А. В.Васильев, И.Ю.Крачковский, М.Н.Боголюбов, В.А.Лившиц, М.Исҳоқов, У.Н.Мансуров ҳамда О.И.Смирновалар тарафидан чуқур ўрганилган.

Муғ қалъаси ҳужжатларининг топилиши тарихи ва улар ҳақидаги дастлабки маълумотлар 1934 йили махсус тўплам шаклида (“Согдийский сборник”, Ленинград, 1934) эълон қилинди. Айрим ҳужжатларнинг

таржимаси И.Ю.Крачковский ва А.А.Фрейман томонидан 30-йиллари эълон қилинди. Ҳуқуқий ҳужжатлар ва мактублар таржимаси, зарур изоҳ ва тадқиқотлар билан (Согдийские документы с горы Муг. Чтение, перевод, комментарий. II чиқиши. 1962.) В.А.Лифшиц тарафидан чоп қилинди.

1961 ва 1965 йиллари Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих ва археология институти ходимлари илмий сафар чоғида Самарқанднинг Афросиёбида V-VI асрларга оид сарой харобаларини очдилар. Сарой меҳмонхонасининг дкворлари турли мазмундаги расмлар билан безатилган бўлиб, улар орасида оқ кийим кийган Чағониён элчисининг сурати ҳам бор. Унинг этагига сўғд тилида ўн олти сатрдан иборат ишонч ёрлиғи ёзиб қўйилган эди. Бу ёзувлар VII аср ўрталаридаги халқаро муносабатлар тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Самарқандда топилган ёзувлар IX асрга оид уч тилда сўғд, қадимги турк ва хитой тилида ёзилган турк хоқонининг қабр тошидаги битикдир.

Бундай ҳужжатлар сўғдийларнинг Қозоғистон, Қирғизистон ҳамда Шарқий Туркистондаги савдо колонияларидан ҳам топилган. Булар орасида айниқса А.Стейн (1862-1943) тарафидан 1907 йили Дуньхуан (Хитойнинг Ганьсу вилоятида) ва Турфонда (Шарқий Туркистон) топилган ҳужжатлар, Талас дарёсининг ўнг соҳилида, ҳозирги Талас шаҳридан 7 км шимолда жойдашган Қулонсой ҳамда Тераксой дараларижа қоя тошларга ўйиб битилган ёзувдар алоҳида эътиборга молик. Бу ёзувлар IV-XI асрларда Сўғд колонияларининг ижтимоий аҳволи ҳақида, айниқса Ўрта Осиё ва Узоқ Шарқ мамлакатлари ўртасидаги савдо алоқалари ва бунда сўғдийларнинг роли ҳақида қимматли маълумот беради.

Дуньхуан ва Хўтан ҳужжатлари А.Стейн, Таласдан топилган ёзувлар эса В.А.Каллаур, М.Е.Массон, Д.Ф.Винник, А.А.Асаналиев, К.Аширалиев, У.Жумагуловлар тарафидан ўрганилган.

Мамлакатимиз тарихи, хусусан унда яшаган қадимий халқлар тарихини ўрганишда, сўғд тилида ёзилган “Халқлар рўйхати” деб аталган бир ҳужжат (VIII аср) ўта муҳимдир. Унда Ўрта Осиёда яшаган 21 халқ ва элатнинг номи келтирилган.

5.5. Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Б. А. Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 2001. Б. 7-14.
2. Т. С. Саидкулов. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тархнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 1993. –Б. 3-9.
3. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая.-Москва: “Наука”. 1987.-С.5-17.
4. Ўзбекистон тарихи. Р.Х.Муртазаева таҳрири остида.-Т.: 2003.
5. Саъдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон тарихи манбалардан.-Т.: 1996.
6. Толстов С.П. Қадимги Хорзм маданиятини гуллаб.-Т.: 1964.
7. Беруни. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар.
8. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь.-Т.: 1999.
9. У.Н.Мансуров. Автореферат.

5.6. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

1. Қандай туркий тилдаги битикларни биласиз?
2. Қайси Хитой манбаларда VI-VIII аср Ўзбекистон тарихи ёритилган?
3. Муғ қалъасидан топилган Суғд тилидаги ҳужжатларнинг илмий аҳамияти нимада?
4. Суғд тилидаги манбаларни кимлар ўрганган?
5. Туркий тилдаги битикларни кимлар ўрганган?

6 – мавзу. Ислом манбашунослиги асослари

Дарс мазмуни: Исломий манбаларнинг юзага келиш тарихи. Тафсир илмий манбалари, исломий манбани тарих фанини ўрганишдаги аҳамияти.

Режа:

- 6.1. Қуръон ва қуръоншунослик.
- 6.2. Ҳадис ва муҳаддислар.
- 6.3. Тафсир илми.
- 6.4. Исломшунослик.
- 6.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 6.6. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: Қуръон, сура, оят, ҳадис, тафсир, қисса, ривоят, пайғамбар, саҳоба, халифа, Ҳалифаи – Рашидин, Сайяр Шариф, Имом, сунний, шия, ҳанафи, мазҳаб, жузъя.

Маълумки, 3адим араб тилидаги ёзма ёдгорликлар Арабистон ва Суриянинг жанубидаги 3оятошларга эрамининг I асрлари атрофида битилган битик тошлардан иборатдир. Жоҳилия даври V-VII асрлар шеърияти ҳам о2заки тарзда ривожлоана бориб, VIII-X асрларга келибгина хатга тушурилди. Ёзма адабиёт арабларда VIII асрдан юзага келди.

6.1. Ёуръон ва қуръоншунослик.

Ёуръон 114 та сурадан иборат б1либ, дастлабки – Сураи фотиҳани мисобга олмаганда энг узун суралардан бошланиб, у ё2ига 3ис3ара боради ва кам оят ли суралар билан якунланади. Ёуръон китоб молига келгач, у к1плаб к4чирила бошлади. Шу билан бирга хал3 маънавий эцтиёжи билан бо2ли3 б1лган бош3а илмлар юзасидан ёзиладиган китобларга ҳам й1л очилди. Масжид ва мадрасаларда, саройларда китоб хазиналари юзага келди. Исломгача б1лган давр адабий, тарихий ва илмий манбалари бир сидира к1риб чи3илди ва м.к.

6.2. Қадис ва муқаддислар

Маълумки, ҳадислар ислом оламида ёуръондан кейин иккинчи му3аддас манба мисобланиб, ижтимоий маётнинг барча жиқатларига 3 таъсирини к1рсатган. муқаддислик (мадис йи2иш анъаналари), Расулуллоқ маёт ва3тларидаё3 юзага келган. Ёимом ибн Муннабихнинг (вф.т. 101 м.)

«Саъийфа» асари энг ³адимий мадис рисоибланади. У 138 та мадисдан иборат бўлган. Бу асарнинг VI аср дижрийда к'чирилган нусхаси са³ланиб ³олган. Ислумшунос олим У.Уватовнинг хабар беришича, китоб шаклида, расмий равишда ёзилган биринчи мадис китоби хижозлик олим Ибн Шиъоб аз-Захрий (вф.т. 124 м.) ³аламига мансуб. Бу т'плам халифа Умар к'рсатмаси билан юзага келган. Умуман халифа Умар мадиналикларга ҳам худди шундай топшири³лар берган. Ёижрийнинг иккинчи асрида яратилган хадис т'пламлари ичида Молик ибн Анаснинг «Муватта» номли китоби (Уватов, 9-б.) алоҳида ³адрланади. Шуни ҳам айтиш керакки, бу асрдан к'плаб ну³сонли мадислар улар ³аторида матто сохта мадислар ҳам тар³аб кетди.

6.3. Тафсир илми.

Ислум дини турли тилларда с'злашувчи хал³лар 'ртасида кенг ёйилган бўлса-да, Ёуръоннинг таржима ³илиш та³и³ланган, фа³ат тафсир ³илиш (айнан изоҳлаш) анъанага айланган эди.

Маълумки, бирор матннинг маъносини ечиш, шарҳлаш, изоҳлаш тафсир дейилади. Диний маънода Ёуръон оятларини изоҳлаш ва шу т'рисида ёзилган китоб тафсир дейилган. Тафсирда одатда мар бир сура ёки оятнинг ³айси ерда нозил бўлгани, сурада нечта оят борлиги ва нималар хусусида гап кетиши, нозир бўлиш сабаблари батафсил ёритилади. Ислум дини тарида ва ³лёзма фонларимизда форс, турк, урду ва бош³а тилларда бундай тафсирлар жуда к'п. аммо улардан т'³³изтаси – Тафсири Табарий, Тафсири Саолибий, Тафсири Замахшарий, Тафсири Байзовий, Тафсири Фахриддин Розий, Тафсири Жалолайн (икки Жалол) – суннийликда; Тафсири Табарий, Тафсири Ёиллий, Тафсири Ёусайний – шиалликда тан олинган ва кенг тар³алган. Марказий Осиё минта³асида к'про³ Ёуръоннинг татар тилида ³илинган тафсирлари тар³алган эди. с'нгги пайтларда 'збек тилида яратилган тафсирлардан соби³ муфтий Муҳаммад Соди³нинг «Тафсири милол» (Т., «Мовароуннаър», 1991) ини мисол тари³асида келтириш мумкин.

6.4. Ислумшунослик.

VII асрда пайдо бўлган ислум дини тез орада улкан худудга тарқалди. Араб халифалиги ташкил бўлгач бу давлат таркибига кирувчи мамлакатлар, халқлар тарихи, маданиятига жуда катта таъсир ўтказди. Бизнинг мақсадимиз ислум манбашунослиги асослари Қуръон, Ҳадис ва тавсирлар тарих илми, манбашунослик нуқтаи-назаридан ўрганишдир. Чунки халқимиз ҳаётида XX аср бошларигача, ҳатто бугунги кунда ҳам эътиқод масалалари мусулмончилик қонун қоидалари амал қилиб келмоқда. Бундан ташқари аксарият ёзма манбалар ислум манбашунослиги қонун қоидаларига биноан яратилган. Мана шунинг учун ҳам тарихчи педагоглар ислумий манба асарларини яхши билиши ва ўз педагогик фаолиятларида фойдаланиши лозим. Манбашунослик фанида талаба диншунослик фанида олган билимларини янада чуқурлаштириш назарда тутилади.

6.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ислам. Справочник.-М.: 1969;
2. Имом Бухорий «Жами-ас-Саҳиҳ». 4-жилдлик –Т.: 1991.
3. Мухаммад Содик. «Тафсири Ҳилол».-Т.: 1991.
4. Энциклопедический словарь.-М.: Наука. 1991.
5. «Қуръони карим», ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур.-Т.: 1992.

6.6. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

1. «Қуръон»да қандай тарихий маълумотлар мавжуд?
2. Тарихий манбаларда «Қуръон»дан қайси ўринларда фойдаланилган?
3. Ҳадисларнинг тарихий аҳамияти нимада?
4. Тафсир деганда нимани тушунасиз?
5. Исломнинг жамиятимиз тарихида тутган ўрни қандай?

7 - мавзу: IX-XII асрлар тарихига оид манбалар

Дарсинг мазмуни: Ушбу дарсда талабаларга IX-XII асрдаги ижтимоий-сиёсий аҳвол ва бу даврда яратилган араб, форс ва туркий тилдаги асосий тарихий манбалар ва уларнинг умумий хусусиятлари тўғрисида тасаввур беришди.

Режа:

- 7.1. Асосий ижтимоий-сиёсий воқеалар.
- 7.2. Ҳуқуқий ҳужжатлар ва ёзишмалар.
- 7.3. Араб тилида ёзилган манбалар.
- 7.4. Араб тилидаги тарихий манбаларнинг умумий хусусиятлари
- 7.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 7.6. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Бувайҳийлар, Зиёрийлар, қорахитойлар, гурхон, Хоразмшоҳлар.

7.1. Асосий ижтимоий-сиёсий воқеалар

Бағдод халифалигининг собиқ худудидида ташкил топган энг йирик давлатлардан бири Сомонийлар давлати (819-999) эди. Унга Нух ибн Асад (819-842 йй.) асос солди. Бу давлат айниқса X асрнинг биринчи ярмида, Исмоил ибн Аҳмад давридан (892-907-йй.) бошлаб кучайди. Сомонийлар Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, ҳозирги Афғонистоннинг катта қисми, шунингдек, Тошкент, Туркистон ва Испижоб (Сайрам) устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатдилар.

Сомонийлар йирик ер эгалари, нуфузли рухонийлар ҳамда йирик савдогарларнинг кўмагига таяниб, феодал тарқоқлик ва ички урушларга барҳам бердилар, Ила водийсида ва Сирдарё бўйларида кўчиб юрган

корликларнинг Мовароуннахрнинг ички туманлари устига қилиб турган хуружларига барҳам бердилар(893 й.). Бу ҳол мамлакатнинг иқтисодий ва маданий юксалишига йўл очди.

Бу сулола даврида марказий давлат бошқаруви бирмунча такомиллашди. Амир давлатни ўнта муассасаси (девон): *девони вазир* (Бош маҳкама), *девони муставфий* (молия ишлари маҳкамаси), *девони оmid ул-мулк* (иншо ва элчилик идораси), *девони соҳиб шурат* (амир гвардияси ишлари билан шуғулланувчи идора)¹⁷, *девони соҳиб барид* (почта ишлари маҳкамаси), *девони мушириф* (ўзига хос давлат хавфсизлиги идораси), *деvon ад-дия* (амирнинг ер-мулкани бошқарувчи идора), *девони мухтасиб* (шариат ишлари маҳкамаси), *девони вақф* (вақф ишларини назорат қилувчи идора), *девони қуззот* (қозилик маҳкамаси) ёрдамида бошқарган. Лекин, давлатни бошқаришда турк амирларининг роли жуда катта бўлди.

Сомонийлар даврида хунармандчилик ва савдо-сотик ривожланди. Буни Бухоро, Самарқанд, Марв, Балх, Ғазни, Ҳирот ва Тошкент каби йирик, таракқий этган шаҳарлар мисолида кўрамиз. Бу давлат Ҳазар хоқонлиги, Булғор хонлиги, Русь ва Хитой билан иқтисодий-маданий алоқалари бирмунча ривож топди.

Бу давр илм-фан ва маданиятнинг ўрта аср шароитида бениҳоят ривожланган даври ҳисобланади. Рудакий, Дақиқий, Фирдавсий сингари улкан шоирлар, Фаробий, Беруний, Ибн Синодек алломалар етишиб чикди.

Катта ер эгаллиги муносабатларининг ривожланиши, маҳаллий ер эгалари билан бюрократик аппарат, катта ер эгалари билан ижарачи деҳқонлар ўртасидаги зиддиятлар натижасида ўзаро феодал кураш ва йирик ер эгаларининг айирмачилик-ажралиб чиқишга бўлган ҳаракати кучайиб кетди.

X аср охирига келиб феодал тарқоқлик янада кучайди, Ҳамадон, Исфаҳон ва Райда Буваҳийлар, Табаристон ва Журжонда Зиёрийлар мустақилликка эришдилар, 962 йилда Сомонийларнинг Ғазнидаги ноиб Алптакин ҳам мустақиллик эълон қилди. Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги ерлар, шунингдек, Чағониён ва Хоразм ҳам сомонийларга итоат этишдан бош тортдилар.

Мамлакатда юз берган ижтимоий-сиёсий парокандачиликдан Қорахонийлар усталик билан фойдаландилар. Улар 996 йили Зарафшоннинг шимолий тарафидаги барча ерларни, 999 йили эса Бухорони ишғол этиб, Сомонийлар ҳукмронлигига барҳам бердилар.

Қорахонийлар (X асрнинг 90-йилларида Шарқий Туркистон, Еттисув ва Тяньшаннинг жанубий қисмида ташкил топган феодал давлатга асос солган сулола) 996-999 йиллари Наср ибн Али (1012-йили вафот этган) бошчилигида бутун Мовароуннахрни эгаллади. Фақат Сомонийлар лашкарбошиси Абу Иброҳим Исмоил (Мунтасир) 1001 йилгача Қорахонийлар билан курашди, лекин улардан устун келолмади.

¹⁷ Амир гвардияси турк ғуломларидан ташкил топган ва давлатни идора қилишда катта роль ўйнаган.

Наср ибн Алидан кейин Мовароуннахрни Илигхон Али такин(1034 йилнинг кузида вафот этган) идора қилди. 1025 йили Кошғар хони Қодирхон (Тамғочхон) билан Маҳмуд Ғазнавий (998-1030-йй.) биргаликда Мовароуннахр устига юриш бошладилар. Али такин Бухоро ва Самарқандни қолдириб чўлга чекинишга мажбур бўлди. Иттифокчилар Мовароуннахрда ўзларининг ҳарбий-сиёсий мавқеларини мустаҳкамлай олмадилар ва уни ташлаб чиқишга мажбур бўлдилар.

1032 йили Хоразм ҳукмдори Олтинтош (1017-1032 йй.) ҳам уриниб кўрди, лекин унинг барча ҳаракатлари зое кетди. Тарихий манбалар, масалан Абулфазл Байҳақий берган маълумотларга қараганда, Али такиндан кейин тахминан 1040 йилга қадар унинг ўғиллари ҳукмронлик қилдилар. Улардан кейин 1060 йилгача Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Наср ҳукм юритган. У Қорахонийлар пойтахтини Ўзганддан (Фарғона водийсидан) Самарқандга кўчириб олиб келди. Унинг вафотидан кейин ўғиллари ўртасида тахт учун кураш бошланди. Бу курашда Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Насрнинг Шамс ул-мулк Наср исмли ўғли ғолиб чиқди.

Шамс ул-мулк Наср даврида (1068-1080-йй.) Қорахонийлар ва Салжуқийлар ўртасида Термиз ва Балх учун кураш кучайди. Бунинг устига Томғочхон Қодир Юсуф ва унинг ўғиллари унга қарши кураш бошладилар ва Сирдарёнинг шимолий соҳилидаги ерларни ҳамда Фарғонани ундан тортиб олдилар.

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Наср ва унинг авлоди билан мусулмон рухонийлари ўртасидаги зиддиятлар Шамс ул-мулкнинг тахт ворислари Хидир ва Аҳмад (1081-1089 йй.) даврида бениҳоят кучайди. Салжуқий Маликшоҳ I 1089 йили Мовароуннахрга кўшин тортиб, Бухоро ва Самарқандни забт этди. Лекин Салжуқийлар тез орада сулҳ тузиб, Мовароуннахрдан чиқиб кетишга мажбур бўлдилар. Султон Санжар даврида (1118-1157 йй.), 1130 йилдан бошлаб, Қорахонийлар унга тобе бўлиб қолдилар. Мамлакатда сиёсий тарқоқлик кучайди – вилоят ва ўлкаларнинг кўпчилиги мустақиллик эълон қилди. Ана шундай мустақил вилоятлардан бири Бухоро бўлиб, бу ерда ҳокимият Садрлар (Бурхонийлар) деб аталувчи рухонийлар сулоласи (1130-1207 йй.) қўлига ўтди.

Қорахонийлар инқирозга юз тутган ва Мовароуннахр тарқоқлик исканжасига тушиб қолган пайтда унинг шимолий-шарқий ва ғарбий тарафида икки йирик ҳарбий сиёсий куч пайдо бўлди. Булардан бири қорахитойлар бўлиб (этник таркиби аниқланмаган), баъзи маълумотларга кўра, уларнинг асли тунгус, айрим олимларнинг фикрича – мўғул эди. Улар XII аср бошларида дастлаб Чуғучак, кейинчалик Болосоғун шаҳри билан бирга бутун Еттисув воҳасини ишғол қилдилар. Қорахитойларнинг олий ҳукмдори шурхон деб аталган. Яна бир йирик ҳарбий сиёсий куч Хоразмда шаклланди. Илгари Салжуқийларга тобе бўлган Хоразм 1127 йили мустақилликка эришди.

XII асрнинг 30-йиллари бошларидан қорахитойларнинг Мовароуннахрга талончилик хуружлари бошланди. Улар Шош ва Фарғона билан кифояланиб қолмай, Зарафшон ҳамда Қашқадарё воҳаларига ҳам

кириб бордилар. Қорахитойлар 1138 йили Самарқанд хони Қорахоний Махмудхонни (1132-1141) тор-мор келтирдилар ва катта ўлпон олиб Еттисувга қайтиб кетдилар. 1141 йили улар Самарқандга яқин Катавон деган жойда Махмудхон ва Султон Санжарнинг бирлашган кучларини тор-мор келтириб, Самарқанд, сўнгра Бухорони эгалладилар. Лекин улар Еттисувдан Мовароуннахрга кўчиб ўтмадилар, балки ҳар йили ўлпон олиб туриш билан кифояландилар.

Хоразмнинг мустақилликка эришуви Хоразмшоҳ Отсиз (1127-1156 йй.) номи билан боғлиқ. У қисқа вақт ичида Сирдарёнинг қуйи оқимида жойлашган Жанд шаҳрини ва Мингқишлоқни эгаллади. Султон Санжар Хоразмни яна бўйсундиришга ҳаракат қилди, лекин бунга эриша олмади. Эл Асрлон (1156-1172-йй.) ва Султон Такаш (1172-1200 йй.) вақтида Хоразмшоҳлар давлати бирмунча мустаҳкамланди. Хоразмшоҳлар 1156-1192- йиллар орасида Ҳинд дарёсидан Ироққача бўлган ерларни бўйсундиришга муваффақ бўлдилар. Хоразмшоҳ Муҳаммад (1200-1220-йй.) давлати ҳудудини жуда кенгайтди. 1206 ва 1212 йиллари Бухоро ва Самарқандни босиб олди, 1210 йили эса Еттисувда Гурхон кўшинларига қаттиқ зарба берди ва бу билан қорахитойларнинг Мовароуннахрга бўлган даъволарига чек қўйди. Аммо бу улкан давлат марказлашган ва мустаҳкам эмас эди. Шунинг учун ҳам у мўғулларнинг кучли зарбасига дош беролмади.

Қорахонийлар даврида давлат тепасида хон (манбаларда Томғочхон) турган ва у расман олий ҳукмдор ҳисобланган, аслида эса номигагина шундай бўлиб, ижтимоий-сиёсий ҳаётда улус ҳокимларининг, манбаларда улар илигхон аталган, тутган мавқеи кучли бўлган. Улардан айримлари мустақил сиёсат юритганлар. Фарғона (маркази Ўзганд) ҳамда Мовароуннахр (маркази Самарқанд) илигхонлари шулар жумласидандир. Қорахонийлар давлат тузулмаси ҳақида маълумот кам. Лекин вазир, соҳиб барид, муставкафий аталмиш лавозимларнинг мавжуд бўлишига қараганда, улар даврида ҳам Сомонийлар давлати идоралари сақланган кўринади.

XI асрдан бошлаб Ўзбекистонда ерга эгаллик қилишнинг янги шакли – иктоъ, тожу тахт олдида кўрсатган хизматлари учун шаҳзода ва хонзодалар, амир ва мансабдорларга инъом тариқасида бериладиган ер-сув, тараққий эта бошлади.

Қорахитойлар босиб олинган ерлардан ўлпон йиғиб олиш (ҳар бир хонадондан бир диноҳ миқдорида) билан кифояландилар.

Меҳнатқаш халқнинг аҳволи оғир эди. У икки томонлама, маҳаллий йирик ер эгалари ва хорижлик босқинчилар зулми остида қолди, мунтазам равишда хирож ҳамда бошқа солиқ ва жарималар тўлаб туришга, давлат, хон ва йирик ер эгаларининг шахсий қурилишларида текинга ишлаб беришга мажбур эдилар.

Бу даврда чет эл босқинчиларига қарши халқ кўзғолонлари ҳам бўлди. Масалан, 1206 йили Бухорода ва 1212 йили Самарқандда бўлиб ўтган қозғолонлар кўзғолонлари шулар жумласидандир.

X-XII асрларда Ўзбекистонда илм-фан, адабиёт бирмунча ривож топти, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Термиз, Марв, Гурганж қаба шаҳарлар кенгайди, ривожланди. Бу даврда Абу Райҳон Беруний (973-1048 йй.), Абу Али ибн Сино (980-1037-йй.), Абубакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий (X аср), Махмуд Кошғарий (тахминан 1029-1038- йиллар орасида туғилган) каби забардаст олимлар, Унсурий, Амъоқ Бухорий, Сўзаний Самарқандий, Нишомий Арузий Самарқандий, Юсуф Хос Хожиб Болосоғуний каби ажойиб шоирлар ва адиблар етишиб чиқди. Мамлакатимизда кўплаб масжид, мадраса, карвонсаройлар, баланд миноралар ва бошқа монументал бино ва иншоотлар барпо этилди. Ҳазора туманидаги (Бухоро) Деггарон масжиди, ўша атрофдаги Работи малик карвонсаройи (XI аср), Бухородаги масжиди калон (1127 йили қурилиб битказилган), Вобкентдаги минора (1198-1199-йиллари қурилган, Шоҳи зинда ва Афросиёбдаги (Самарқанд) айрим бинолар, Хоразмдаги Бўрон қалъа, Ноиб қалъа ва Фахриддин Розий мақбараси (XII аср) шунингдек, ҳозирги Қирғизистон ва Туркменистон ўрамида қурилган бино ва иншоотлар шулар жумдасидандир.

7.2. Ҳуқуқий ҳужжатлар ва ёзишмалар

Ўзбекистоннинг қадимги ва ўрта асрлар тарихини ўрганишда илмий текшириш институтларининг кутубхоналарида, давлат тарих архивида, ўлкашунослик музейларида сақланаётган расмий ҳужжат ва ёзишмаларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Лекин уларни топиш, ўрганиш ва ўз ўрнида фойдаланиш ўта қийин бўлиб, тадқиқотчидан чуқур билим, махсус малака, кунт ва сабот-матонат талаб қилинади.

Ҳуқуқий ҳужжатларни ҳам, жамиятда катта нуфузга эга бўлган шахслар ўртасида олиб борилган ёзишмаларни ҳам юир ердан, аниқроғи бир ёки икки асар ичидан, бир музей, архив ва фондидан топиб бўлмайди. Уларни барча музей, архив ва фондлар ичидан, қўлёзма китоб ва чоп этилган асарлардан қидириб топиш мумкин.

Ҳуқуқий ҳужжатлар – подшоҳ ва хонларнинг фармонлари, ёрликлари, иноятномалар, раҳномалар, васиқалар, вақфномалар ва бошқалар Ўзбекистондаги тарих ва ўлкашунослик музейларида, махсус илмий-текшириш институтлари ва университетларнинг кутубхоналарида, шунингдек Давлат тарих архивларида ҳамда шахсий мажмуадарда сақланади. Аммо IX-XII асрга оид ҳужжатлар ҳали алоҳида тўпланиб ўрганилганича йўқ.

Бу даврда махсус котиб ёки дабирликка қанча катта эътибор берилгани Низимий Арузий Самарқандийнинг “Тўрт мақола” асарида баён этилиб, айрим мактублар намуналари келтирилган. Мусулмончилик ҳужжатлари Бурхониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарида кейинча ўзининг расмий тавсифини топди.

7.3. Араб тилида ёзилган манбалар.

Ўзбекистоннинг VII аср охиридан бошлаб, XII асргача бўлган тарихи кўпроқ ва деярли араб тилидаги ёзма манбаларда ёритилган ва бу анъана

кейинча ҳам Темурийлар давригача давом этган. Бу даврда юртимиз аввал араб хадишалиги таркибида, сўнгра Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Хоразмшоҳлар давлатларини бошдан кечирди. Араб тилида ватанимиз тарихига оид ёзма манбаларни муаллифларнинг келиб чиқишига қараб, икки гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳ - араб тилида ижод этган юртимиздан чиққан тарихчи ва олимлар. Булар Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Абу Саид Самъоний, Шаҳобуддин Муҳаммад Нисовий ва бошқалардир. Ушбу муаррихлар асарларида она ватанга муҳаббат алоҳида намоён бўлади, бу айниқса Абу Райҳон Берунийнинг “Осор ул-боқия” асарида халқимиз қадимги маданияти тўғрисидаги маълумотларида алоҳида кўзга ташланади.

Иккинчи гуруҳ - хорижлик олимлардан иборат бўлиб, улар яратган араб тилидаги асарларида юртимиз тарихи маданияти, сиёсий-ижтимоий ҳаёти ёритилган. Ушбу муаллифларнинг энг йириклари Абулҳасан Мадоиний (ваф. 840 й.), Абулаббос ал-Яъқубий (IX аср), Абубакр ал-Балазурий, Ибн Хурдодбех (820-тахм.913), Абу Жаъфар Табарий (839-923 й.), Исҳоқ ал-Истаҳрий (850-934 й.) ва бошқалардир.

Мазкур муаррихлар юртимиз худудини умуммусулмон олами, араб халифалиги бир қисми сифатида ёритганлар. Улар асосан араб халифаликни икки қисмга, яъни араб ва аъжам - ғайри арабга ажратиб ўрганар эдилар. Араблар томонидан юртимизга берилган ном Мовароуннаҳр – дарёнинг у ёғидаги мамлакат мазмунини билдирувчи жуғрофий ном бизгача етиб келган бўлиб, асосан араб муаллифлари асарларида истеъфода этилади.

Қуйида араб тилида битилган энг муҳим манбалар ва уларнинг муаллифлари ҳақида ихчам маълумот келтирилади. (Ушбу маълумотлардан маърузачи ўз хоҳишига биноан танлаб ана ўшалардан фойдаланиши мумкин.)

7.3.1. “Китоб ат-тарих”

Ушбу араб тилида битилган қимматли асар муаллифи буюк математик Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий (VIII аср охири – IX аср биринчи ярми) дир. Биз уни биринчи Ўрта Осиёлик тарихчи олим деб аташимиз мумкин. Чунки ал-Хоразмий биринчилардан бўлиб ўзининг “Китоб ат-тарих” (“Тарих китоби”) асарини ёзган. Аммо ушбу асар бизгача мукамал ҳолида етиб келган бўлмасада, ундан олинган парчаларни сўнгги давр тарихчилари Ибн ан-Надим, ал-Масъудий, ат-Табарий, Ҳамза ал-Исфаҳонийлар ўз асарларида келтирадilar. Бу китобни Абу Райҳон Беруний ўзининг “Осор ул-боқия” асарида ҳам эслатади. Мазкур асар халифалик тарихига оид маълумотлардан иборат бўлган.

7.3.2. “Китоб ал-сурат ал-арз”

Мазкур асар ҳам ал-Хоразмий томонидан яратилган бўлиб, юнон олими Птоломийнинг жуғрофияга оид китобини араб тилига таржима қилган ва уни ўзининг янги маълумотлари билан бойитган. “Китоби сурат ал-арз”

(“Ер тасвири китоби”) асарида Каспий денгизи ёки Хоразм денгизи ҳақида қимматли маълумотлар бор. Ушбу тарихий жуғрофияга оид асардаги Ўрта Осиёга оид маълумотлар катта илмий аҳамиятга эга. Китобнинг 937 мқлодий, ҳижрий 428 йили кўчирилган мўътабар қўлёзмаси юизгача етиб келган бўлиб, унга турли хариталар чизиб илова қилинган. Ушбу мўътабар қўлёзма матни 1926 йили шарқшунос Ҳ.М.Мжик томонидан Лейпцигда нашр қилинган. Китобни ўзбек тилига А.Аҳмедов таржима қилиб, илмий шарҳлар билан 1983 йили чоп этган.

7.3.3. “Китоб ал-мағозий”

Китоб муаллифи Мадоиний Абулҳасан Али ибн Муҳаммад (ваф. 840 й.) Арабистон, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг VII-VIII аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий тарихига оид икки юздан зиёд асар ёзган йирик араб тарихчи олимидир. “Ахбор ал-хулафо”(“Халифалар ҳақида хабарлар”), “Китоб ал-мағозий” (“Урушлар ҳақида китоб”), “Китоб футуҳ аш-Шом” (“Шомнинг босиб олиниши ҳақида китоб”), “Тарих ал-булдон” (“Мамлакатлар тарихи”) ана шу асарлар жумласидандир.

“Китоб ал-мағозий” Эрон, Афғонистон ва Ўзбекистоннинг араблар истилоси ва VIII асрнинг биринчи ярмидаги сиёсий тарихи бўйича муҳим манбалардан ҳисобланади. Муаррифнинг тарихий асарлари бизгача етиб келмаган, лекин айрим парчалари Балазурий ва Табарий асарларида сақланиб қолган.

7.3.4.”Китоб ал-булдон”

Асар ижодкори ал-Яъқубий IX асрда ўтган йирик географ тарихчи олимидир. Исми Абулаббос Аҳмад ибн Абу Яъқуб ибн Жаъфар ибн Ваҳб ибн Вадих ал-Котиб ал-Аббосий бўлиб, у йирик мансабдор ҳонадонига мансубдур. Ал-Яъқубий Бағдодда туғилди, лекин умрининг кўп қисмини Арманистон, Хуросон, Фаластин, Миср ва Мағрибда ўтказди.

Ал-Яъқубийнинг икки йирик ва муҳим асари бизнинг замонамизгача етиб келган. Бири ”Китоб ал-булдон” (“Мамлакатлар ҳақида китоб”), иккинчиси эса “Тарих” номи билан машҳурдир.

”Китоб ал-булдон” (тахминан 891 йилда ёзилган) тўрт қисмдан иборат. Асарда араблар қўл остидаги мамлакатларнинг географик ҳолати, йирик шаҳарлар ва қалъалари, аҳолиси ва унинг асосий машғулоти, урф-одатлари, ўша мамлакатдан олинадиган хирожнинг умумий миқдори ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади.

Ушбу асарнинг икки мўътабар қўлёзмаси Ғарбий Германия кутубхоналарида сақланмоқда. Китобнинг арабча матни голландиялик машҳур шарқшунос М.де Гуге (1836-1909 й.) томонидан 1892 йили Лейденда чоп этилган.

Ал-Яъқубийнинг иккинчи асари “Тарих” умумий тарих типига ёзилган бўлиб, Шарқ мамлакатлари, шунингдек Ўрта Осиёнинг VII-IX асрларидаги тарихи бўйича муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Асар икки қисмдан

иборат бўлиб, Одам Атодан исломгача бўлган ва мусулмон мамлакатлари тарихлари, яъни ўша мамлакатларда 873 йилгача содир бўлган воқеалар баён этилган.

“Тарих”нинг арабча матни 1883 йили голландиялик олим М.Т.Хаутсма (1851-1943 й.) томонидан чоп этилган.

7.3.5. “Китоб футуҳ ал-булдон”

“Китоб футуҳ ал-булдон”(“Мамлакатларнинг забт этилиши”) IX асрда ўтган йирик географ ва тарихчи олими Балазурий (ваф. 892 й.)нинг асаридир. Муаррих Мадоинийнинг шогирди бўлиб, унинг тўла исми Абубакр Аҳмад ибн Яхъё Жабир ал-Балазурий, асли эронлик Аббосийлардан ал-Мутаваккил (847-861 й.) ва ал-Мустаъин (862-866 й.) саройида тарбиячи бўлиб хизмат қилган.

Балазурий икки йирик асар “Китоб футуҳ ал-булдон” ва “Китоб ал-ансоб ао-шариф”(“Шарофатли кишиларнинг насаблари ҳақида китоб”нинг муаллифидир.

“Китоб футуҳ ал-булдон” араб истилолари тарихи бўйича энг яхши асарлардан бири ҳисобланади. Фақат шу асарда арабларнинг халифа Усмон (644-656 й.) ва унинг Хуросондаги ноибни Абдуллоҳ ибн Амр даврида Мовароуннаҳрга бир неча бор бостириб кирганликлари ва Маймурғни (Самарқанд туманларидан бири) талаб қайтганликлари ҳақида маълумот бор.

Асарда араблар асоратига тушиб қолган мамлакатлар, уларнинг диққатга сазовор шаҳарлари ва осори-атиқалари, халқи, пул муомаласи, ундириладиган солиқлар, шунингдек араб тилининг жорий қилиниши ҳақида ҳам қимматли маълумотларни учратамиз.

“Китоб футуҳ ал-булдон”нинг қисқартирилган таҳрири етиб келган, халос. Арабча матни де Гуге тарафидан 1866 йили Лейденда чоп этилган. Унинг инглизча таржимаси (таржимонлар Хитти ва Мурготтен) ҳам бор. Балазурийнинг ушбу асарининг тўлиқ нусхаси Ёкут ва Ибн ал-Асир асарлари учун манбалардан бири бўлиб хизмат қилган.

7.3.6. “Китоб ул-хирож”

“Китоб ул-хирож”(“Хирож солиғи ҳақида китоб”) асарининг муаллифи Абу Юсуф Яъқубдир (731-798 йй.). Бу қонуншунос олимнинг тўла исми Абу Юсуф Яъқуб ибн Иброҳим Куфийдир. У асли Шомнинг Куфа шаҳридан, имом Абу Ҳанифанинг (699-767 йй.) шогирди, Аббосийлардан ал-Маҳдий (775-785 йй.) ва Хорун ар-Рашид (786-809 йй.) даврида Бағдод қозиси бўлган.

“Китоб ул-хирож” асарида Араб халифалигининг VII-VIII асрлардаги ижтимоий-иқтисодий аҳволи, хусусан ер эгалиги ва ундан фойдаланиш каби ижтимоий масалаларни ўрганишда қимматли манба ҳисобланади. Халифа Хорун ар-Рашиднинг топшириғи билан ёзилган бу асарда ўрта асрларда аҳолидан йиғиладиган асосий солиқ - хирож, унинг турлари ва миқдори, тўлаш тартиби баён этилган. Бундан ташқари феодал мулкчилик, хусусан қорандалик тартиби, йирик ер эгаларининг шахсий хўжаликларида қўл меҳнатидан фойдаланиш ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд.

Асарнинг арабча матни 1884 йилда Мисрнинг Булоқ шаҳрида чоп қилинган. Уни Е.Фаньян французчага таржима қилган.

7.3.7. “Китоб ахбор ул-булдон”

Ибн ал-Фақиҳ “Китоб ахбор ул-булдон” (“Мамлакатлар ҳақида хабарлар” асари билан машҳур бўлган тарихчи олим. Унинг тўла исми Абубакр Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ҳамадонийдир. Ушбу асаридан (тахминан 903 йили ёзилган) маълум бўлишича, у халифалардан ал-Мўътадид (892-902 й.) ва ал-Муқтафий (902-908 й.)лар билан замондош бўлган. “Китоб ал-фихрист” муаллифининг сўзларига қараганда, Ибн ал-Фақиҳ ўз замонасининг атоқли адибларидан бўлиб, нақл-ривоят ва адабиётни яхши билган.

“Китоб ахбор ул-булдон” асари сиёсат, тарих ва маданий ҳаётга оид материалларга бойдир. Ибн ал-Фақиҳнинг айниқса йирик шаҳарлар, Балх, Самарқанд ва бошқалар ҳақида келтирган маълумотлари ниҳоятда қимматлидир.

“Китоб ахбор ул-булдон”нинг Али ибн Жаъфар аш-Шайзорий тарафидан бажарилган (1022 й.) қисқа таҳрири де Гуге томонидан 1885 йили Лейденда чоп этилган.

Ушбу асарнинг мўътабар қўлёзмаси, аниқроғи унинг иккинчи қисми, 1923 йили Машҳаддаги (Эрон) Имом Ризо масжиди кутубхонасидан топилди. Унда Эрон ва Мовароуннахрнинг иқтисодий ва тарихий географиясига оид диққатга сазовор маълумотлар бор.

7.3.8. “Китоб масолик ул-мамолик”

Ушбу асар муаллифи Ибн Хурдаббеҳ ёки Абулқосим Убайдуллоҳ Хурдаббеҳ (820 тах 913 й.) асли эронлик бўлиб, у олий мартабали мансабдор хонадонига мансуб эди. Отаси IX аср бошларида Табаристон ҳокими бўлган, Дайлам вилоятини бўйсундириб, халифанинг диққат эътиборини қозонган. Ибн Хурдаббеҳ Бағдодда ўқиган ва кенг маълумот олган. У халифа Мўътаид (870-892 й.) даврида юксак давлат лавозимларида турган, дастлаб надим, сўнг Эроннинг ғарбий-шимолий тарафида жойлашган Жибал вилоятида соҳиб барид ва-л-хабар (почта ва разведка бошлиғи) лавозимини эгаллаган. Ибн Хурдаббеҳ турли мавзуда, адаб, тарих, географичга оид ўнга яқин асар битган бўлиб, улардан энг муҳими “Китоб масолик ул-мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб”) номли асари бўлиб, у 846 йили ёзиб тамомланган.

Асарнинг қисқартирилган таҳрири бизгача етиб келган ва М. де Гуге тарафидан 1889 йили чоп қилинган. Русча таржимаси (таржимон Ноила Велиханова) 1986 йили Бокуда чоп этилган.

Китоб араб халифалиги қўл остидаги мамлакатлар, шаҳарлар, уларга бориладиган йўллар, шаҳарлар ва мамлакатлар орасидаги масофа, аҳолидан ундириладиган солиқ ва жарималарнинг миқдори ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган.

Айниқса, қадимий Сўғд шаҳарларидан Кушония (Самарқанд атрофида жойлашган), Самарқанд, Уструшана, Шахристон (Уструшана шаҳарларидан), қадимги Шош, Испижоб (Сайрам) шаҳарларида аҳоли ўртасида муомалада бўлган пул бирлиги, Нух ибн Асад (ваф. 842 й.) ва Аҳмад ибн Асад (819-846 й.) даврида Сўғд ва Фарғонанинг умумий аҳволи, Мовароуннахр ва Фарғонада IX асрда истиқомат қилган туркий халқлар ҳақидаги маълумотлар бениҳоя қимматлидир.

7.3.9. “Тарихи ар-русул ва-л-мулук”

Бу асар автори йирик қомусий олим Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий (836-923 й.)дир. У Эроннинг Табаристон вилоятига қарашли Омул шаҳрида туғилган, умрининг кўп қисмини Бағдодда ўтказган ва шу ерда вафот этган. Тарихчи халифаликнинг кўп шаҳарларини айланиб чиққан, бирмунча вақт Рай, Басра, Куфа, Сурия ва Мисрда турган.

Табарий даврининг кенг маълумотли кишиларидан бўлиб, ўндан ортик китоб ёзиб қолдирган. Мусулмон қонуншунослари орасида мавжуд бўлган ихтилофлар баён этилган “Китоб ихтилоф ал-фуқаҳо” (“Фақиҳлар ўртасидаги ихтилофлар ҳақида китоб”), “Қуръони карим” оятлари шарҳига бағишланган ўттиз (бошқа маълумотларга қараганда қирқ) жилддан иборат “Жомеъ ал-баён ат-таъвил ал-Қуръон” (“Қуръон” сўзлари маъносининг кенг баёни мажмуаси”) ва ниҳоят, “Тарихи ар-русул ва-л-мулук” (“Пайғамбарлар ва подшоҳлар тарихи”) ана шулар жумласидандир. Тарих илми учун энг муҳими сўнгги асар ҳисобланади.

“Тарихи ар-русул ва-л-мулук” ёки қисқа номи “Тарихи Табарий” асари умумий тарих типига ёзилган китоб. Лекин мукамаллиги ва далилий материалларга бойлиги билан бошқа асарлардан тамоман алоҳида ажралиб туради.

Асарда олимнинг “яратилиши”дан то 912-913 йилларга қадар Арабистон, Рум (Кичик Осиё), Эрон ва Араб халифалиги асоратига тушиб қолган мамлакатларда, шунингдек Ўзбекистон ҳудудида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳикоя қилинади. Воқеалар йилма-йил, хронологик тарзда баён этилган. Бу эса асардан фойдаланишда кўп жиҳатдан қулайлик яратган. Табарий мазкур асарини яратишда яҳудий ва христианларнинг нақл-ривоятлари, Сосонийлар (224-651 й.) солномаси “Хвадай намак” (“Подшоҳнома”), ал-Воқидийнинг (747-823 й.) “Китоб ул-мағозий” (“Урушлар ҳақида китоб”), ал-Мадоинийнинг “Тарихи хулафо” (“Халифалар тарихи”), Ибн Тайфурнинг (819-893 й.) “Тарихи Бағдод” (“Бағдод тарихи”) каби асарлардан кенг фойдаланган. Лекин у кўп ҳолларда “Ҳадис илми” принципига кўра, айниқса асарнинг қадимий тарихига бағишланган қисмларида бошқа манбалардан олинган далил ва маълумотларни айнан келтирган.

Китобнинг қадимий тарихидан баҳс юритувчи қисмлари ҳам маълум илмий қийматга эга, чунки буларда бизгача етиб келмаган манбаларда (ривоятлар, “Хвадай намак”, “Тарихи хулафо” ва бошқалар) мавжуд бўлган қимматли маълумотлар, лавҳалар сақланган.

“Тарихи ар-русул ва-л-мулук” мусулмон мамлакатлари, шунингдек Мовароуннахрнинг VIII-IX аср тарихи бўйича асосий ва энг мўътабар манбалардан бири бўлиб, тарих илмининг кейинги тараққиётига катта таъсир ўтказган. Мазкур асарнинг арабча икки хил (муфассал ва қисқартирилган) таҳрири бўлган, лекин бизгача унинг фақат қисқартирилган таҳрири етиб келган ва асар матни голландиялик шарқшунос М.Я. де Гуге тарафидан 1879-1901 йиллари 15 жилдда нашр этилган.

Табарий асарининг форсий таҳрири ҳам бор бўлиб, у Сомоний Абу Солиҳ Мансур ибн Нухнинг (961-976 й.) вазири, атоқли илм-фан ҳомийси ал-Балъамий (ваф. 974 й.) томонидан 963 йили ёзилган.

Балъамий таҳрири шунчаки оддий таржима бўлиб қолмай, балки асарнинг қайта ишланган ва айрим ҳолларда янги фактлар билан бойитилганидир.

Унда, биринчидан, қисқартирилган таҳририда учрамайдиган маълумотлар мавжуд бўлиб, уларни Баоъамий Табарий асарининг тўла нусхасидан олган.

Иккинчидан, Балъамий таҳрири бошқа манбалар асосида янги маълумотлар билан тўлатилган.

Табарийнинг мазкур асаридан айоим парчалар бир неча Европа тилларига таржима қилинган. Унинг тўла французча таржимаси Г.Зотенберг томонидан 1867-1874 йиллари Парижда нашр этилган.

Асарнинг форсий ва туркий таржималари ҳам бўлиб, уларнинг мўътабар қўлёзма нусхалари Санкт-Петербург ва Тошкент кутубхоналарида мавжуд. Баоъамий таҳрирининг матни тўла тарзда Лакхнав, Канпурда (1874, 1896, 1916 й.) ва Техронда (1962, 1967 й.) чоп қилинган.

“Тарихи ар-русул ва-л-мулук” асарининг қўлёзма нусхалари МДХ, Англия, Туркия, Эрон ва Ҳиндистон кутубхоналарида сақланади. Тошкентда, Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида араб тилидан тўртта мўътабар қўлёзмалари ва ўзбек ва уйғур тилларидаги таржималари мавжуд. Қисқартирилган русча таржима таржимон В.И.Беляев) 1987 йили Тошкентда “История Табари” яъни “Табарий тарихи” номи билан чоп этилди.

7.3.11. “Китоб ал-масолик вал-мамолик”

Ушбу номдаги етти жилдлик улкан асарни ватандошимиз, давлат арбоби ва олим Жайҳоний (870-942 й. ҳалок бўлган) ёки Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Наср ал-Жайҳоний яратган. У Бухорода Сомонийлар давлатида катта обрўга эга бўлиб, 914 йилдан ҳаётининг охиригача вазир бўлиб хизмат қилган.

Олимнинг асосий асари тарихий жуғрофияга оид бўлиб, у яна “Китоб ал-молик фи маърифийи ал-мамолик” (“Мамлакатларни билишда масофалар китоби”) деб ҳам аталган. Бу китоб ўз даврида жуда машҳур бўлиб, барча кейинги олимлар Беруний, Гардизий, Ибрисий, Муқаддасий ва бошқалар ундан қимматли ва ишончли манба сифатида фойдаланганлар, иқтибос (цитаталар) келтирганлар.

Жайхоний асарида Шарқ мамлакатлари, хусусан Мовароуннахр, турк кабилалари тўғрисида қимматли маълумотлар бўлган.

Мазкур асар бизгача етиб келмаган бўлса-да, унингноми барча йирик олимлар асарларида зикр қилинган ва Беруний, Ибн Хавқал, Гардезий ва Авфий асарларида парчалар уқлтирилганлиги, унинг қимматли манба эканлигидан гувоҳлик беради.

7.3.12. “Китоб ахбор уз-замон ва ажойиб ул-булдон”

Бу китоб ал-Масъудий ёки Абулҳасан Али ибн ал-Масъудий (ваф.956 й. Қоҳира) X асрнинг кўзга кўринган географ ва тарихшунос олими асаридир. Муаллиф IX аср охирларида Бағдодда зодагон оиласида дунёга келган. Жуда кўп (915-945 й.) саёҳат қилган, турли ўлкаларда бўлиб, адабиёт, фалсафа, фикр, география ва тарих илмлари бўйича чуқур маълумотга эга бўлган, хусусан Мовароуннахрда бўлганда шаҳарлар ва одамлар ҳақида қимматли маълумотлар тўплаган.

Ал-Масъудий илмнинг турли соҳаларига оид “Китоб ахбор уз-замон ва ажойиб ул-булдон”(“Давр хабарлари ва мамлакатларнинг ажойиботлари ҳақида китоб”), “Китоб ул-авсат” (“Ўртача китоб”), “Китоб ат-таворих фи ахбор ал-умум мин араб ва-л-ажам” (“Араб ва Ажам халқлари тарихи”), “Ҳазоин ул-мулук ва сирр ал-оламайн” (“Подшоҳларнинг хазиналари ва икки олам сирлари”), “Китоб ар-расоил” (“Рисолалар тўплами”), “Китоб ат-танбиҳ, ва-л-ишраф” (“Огоҳлантириш ва ишонтириш ҳақида китоб”) сингари 20дан ортиқ асар ёзган.

Ал-Масъудийнинг асарлари араб халифалиги, Мовароуннахрнинг IX-X асрлар тарихини ўрганишда зўр аҳамиятга эга. Улар ўзига хос географик қомус бўлиб, жаҳон халқлари ва туркий халқларнинг тарихи, ижтимоий-сиёсий аҳволи, урф-одатлари ҳақида бой маълумотга эга.

Тарихчининг яна “Муруж аз-заҳаб ва маъдан ал-жавоҳир” (“Олтин тозалагич ва қимматбаҳо тошлар кони”) номли асари ҳам бор. Бу китобнинг арабча матни французча таржимаси билан бирга, 1861-1877 йиллари Парижда тўққиз жилдда нашр этилган.

7.3.13. “Китоб ул-хирож ва санъат ал-китоба”

Асар муаллифи Абулфараж Қудама, филолог ва географ олимдир. Унинг тўла исми Абулфараж ибн Жаъфар Қудама ал-Басрий ал-Бағдодий (ваф.922-948 й.). У юасраоик аслзода бўлиб, аввал насроний бўлган, сарой хизматига қабул қилингандан кейин халифа ал-Муқтафийнинг таъсири остида ислом динини қабул қилган.

Дастлаб маъмурий маҳкамалардан бирида (мажлис аз-зимам) хизмат қилган, умрининг охирида эса алоқалар девонига (девони соҳиб барид) бошчилик қилган.

Абулфараж Қудама 928 йили “Китоб ул-хирож ва санъат ал-китоба” (“Хирож ундириш ва мактублар ёзиш санъати ҳақида китоб”) номли икки жилдлик (8 қисмдан иборат) асар ёзган. Мазкур асар араб халифалигининг маъмурий бўлиниши, халифаликка тобе бўлган мамлакатлар ўртасидаги

алоқа хизмати, солиқ ва молия тизимининг умумий аҳволи ҳақида қимматли маълумот беради.

“Китоб ул-хирож ва санъат ал-китоба” асарида Мовароуннахрнинг географик ҳолати ва унинг туркий забон аҳолиси ҳақида ҳам муҳим далилий маълумотларни учратамиз. Китобнинг фақат иккинчи жилдигина сақланиб қолган. Унинг айрим парчалари французча таржимаси билан М.Я. де Гуге тарафидан 1889 йили чоп этилган.

7.3.14. “Китоб масолик ул-мамолик”

Ушбу китоб муаллифи Истахрий ёки Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форсий (850-934) номи билан машҳур бўлган сайёҳ ва географ олим. У 915 йилдан бшлаб Эрон, Мовароуннахр, Сурия, Миср ва Мағриб бўйлаб саёҳат қилган. Мана шу саёҳат вақтида тўпланган бой далилий материал ва замондоши Абу Зайд Аҳмад ибн Саҳл ал-Балхийнинг (850-934 й.) “Сувар ал-ақолим” (“Иқлимлар сурати”) китоби асосида 930-933 йиллари ўзининг “Китоб масолик ул-мамолик” (“Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб”) номли қимматли асарини ёзган.

Асар йигирма бобдан иборат. Унда мусулмон мамлакатлари Арабистон, Мағриб, Миср, Сурия, Ироқ, Эрон, Мовароуннахр), шунингдек, Ҳиндистоннинг чегаралари, иқлими, маъмурий бўлиниши, машҳур шаҳарлари, уларга олиб бориладиган йўллар, аҳолиси ва унинг машғулоти, атоқли кишилари, савдо-сотик ва бошқа масалалар баён этилган.

“Китоб масолик ул-мамолик” асарининг асл матни уч марта 1870, 1927 ва 1967 йиллари Лейденда чоп этилган. У Абулмаҳосин Муҳаммад ибн Саъд ибн Муҳаммад ан-Нахчивоний тарафидан XVI асрнинг иккинчи ярмида форс тилига таржима қилинган, қўлёзма нусхалари Санкт-Петербург ва Тошкентда сақданмоқда.

7.3.15. “Китоб ул-масолик ва-л-мамолик”

Ушбу китобнинг муаллифи Ибн Ҳавқал (ваф. 976 й.)дир. У ўз даврининг кўзга кўринган йирик географ олими ва сайёҳи бўлган. Олимнинг тўла исми Абулқосим ибн Ҳавқал ан-Насибий бўлиб, нисбасига кўра вчлм Шимолий Месопотамияда жойлашган Нисибин шаҳридан чиққан.

Ибн Ҳавқал 943 йилдан бошлаб савдогар сифатида турли мамлакатлар Марказий Африка, Испания, Италия, Эрон, Ҳиндистон бўйлаб саёҳат қилган. У Истахрий билан шахсан учрашган. Учрашув вақтида Истахрий гўёки ундан ўз асаридаги хато ва чалкашликларни халос қилиш ва кайтадан ишлашни илтимос қилган.

“Мен,-деб ёзади Ибн Ҳавқал,- унинг китобидаги бир эмас, бир неча хариталарни тузатдим, сўнгра ушбу ўз китобимни ёзишга қарор қилдим. Истахрий китобида учраган хатоларни тузатдим, китобимга бир нечта (янги) хариталарни илова қилдим ва уларни изоҳлаб бердим.”

Ибн Ҳавқалнинг асари “Китоб ул-масолик ва-л-мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб”) ёки қисқача “Китоб сурат ал-арз” (“Ернинг сурати”) номи билан машҳур бўлиб, Ҳамадонийлардан Сайфулла Али I га

(945-967 й.) бағишоанган. Уни ёзишда муаллиф саёхатлари вақтида тўплаган, савдогарлардан сўраб-суриштириб йиққан материаллардан ҳамда Ибн Хурдодбех, ал-Жайҳоний, Қудамас асарларидан фойдаланган. Китобда тавсифланган ҳар бир мамлакат ва вилоятнинг харитаси ҳам берилган. Масалан, Мовароуннаҳр қисмига илова қилинган харитада Жайхун (Амударё), Бухоро, Самарқанд, Усрушана (Ўратепа), Испижоб (Сайрам), шош ва Хоразм шаҳарлари ва вилоятлари тасвирланган. Асарда туркий ва ғузлар, уларнинг машғулоти, шунингдек, Мовароуннаҳр шаҳарлари, халқлари хусусида келтирилган маълумотлар ниҳоятда қимматлидир.

“Китоб ул-масолик ва-л-мамолик” асарининг арабча матни икки марта М.Я. де Гук (1878) ҳамда Крамерс тарафидан (1938-1939) чоп этилган. Крамерс наشري (у 1086 йили кўчирилган ва ҳозир Истамбул кутубхоналаридан бирида сақланаётган мўтабар кўлёзмага асосланган) бирмунча нашр сифатида кадрланади.

7.3.16. “Аҳсан ат-тақосим”

”Аҳсан ат-тақосим” ёки “Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим” (“Иқлимларни ўрганишчун энг яхши кўлланма”) номли асар муаллифи Хасаннинг йирик географ олими ал-Муқаддасийдир. Унинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абубакр ал-Муқаддасийдир. Олим 947 йили Қуддиси шарифда туғилган, бутун дунё мусулмон мамлакатлари бўйлаб саёхат қилган ва 1000 йили вафот этган.

Ал-Муқаддасий саёхат вақтида тўплаган ҳамда бошқа манбалардан олинган аниқ маълумотлар асосида 985 йили ўзининг қимматли асарини ёзиб қолдирган. Китобнинг иккита таҳрири мавжуд. Биринчи таҳрири 986 йилда амалга оширилган бўлиб Сомонийларга, 989 йилги иккинчиси эса Фотимийларга бағишланган.

Асар муқаддима ва икки қисмдан иборат. Муқаддимада муаллиф асарнинг ёзилиш тартибини баён этган ва ўзидан аввал ўтган географ олимларнинг асарларига тўхталиб ўтган.

Биринчи қисмда араб мамлакатлари, Арабистон ярим оролида жойлашган мамлакатлар Ироқ, Месопотамия, Сурия, Миср, Мағриб ҳамда Кичик Осиёнинг географик ҳолати, машҳур шаҳарлари, осори атикалари, аҳолиси ва унинг машғулоти, эътиқоди ҳамда урф-одатлари, аҳолидан тўпланадиган солиқ ва жарималар ва уларнинг умумий ҳажми, шунингдек, ҳар бир мамлакат ва вилоятнинг маъмурий тузулиши ҳамда машҳур кишилари ҳақида маълумот берилган.

Иккинчи қисмда Ажам мамлакатлари Хуросон, Сеистон ва Мовароуннаҳр тавсифланган.

”Аҳсан ат-тақосим” ижтимоий-иқтисодий, тарихий ҳамда маданий ҳаётга оид қимматли аниқ маълумотлари билан бўшқа географик асарлардан ажралиб туради ва араб мамлакатлари, шунингдек, Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда сиёсий тарихини ўрганишда муим манба бўлади.

Асарнинг арабча матни де Гук томнидан 1877 йили чоп этилган эди. У яна 1906 ва 1967 йиллари нашр этилди.

7.3.18. "Тарихи Яминий"

"Тарихи Яминий"¹⁸ ("Ямин уд-давла тарихи") асарининг ижодкори Утбийдир. Унинг ҳақиқий исми Абу Наср Муҳаммад ибн Абдужаббор Утбий (тахм.961-1077 ёки 1036 йй.) бўлиб, асли Эроннинг Рай шахридан. Олимнинг хонадони бадавлат ва нуфузли зодагонлардан бўлиб, унинг тоғалари Сомонийларнинг вазири сифатида хизмат қилишган.

Абу Наср Муҳаммад Утбий ҳам юқори давлат лавозимларида турган, Сомонийларнинг Хуросондаги ноиби Абу Али ибн Симжур (989-998 йй.), сўнгра Зиёрийлардан¹⁹ Шамс ул-Маолий Қобус ибн Вушмагир (998-1030 йй.)нинг шахсий котиби, кейинчалик Ғазнавийлардан²⁰ Сабуктакин (977-997 йй.), Султон Маҳмуд (998-1030 йй.) ҳамда Султон Масъуд (1031-1041 йй.) саройида хизмат қилган. Масалан, Утбий Султон Маҳмуднинг элчиси сифатида (999 й.) Гарчистонга²¹ борган, кейин Ганж рустакда²² соҳиб барид бўлиб ишлаган ва 1023 йили Султон Маҳмуднинг амри билан хизматдан четлатилган.

Манбаларда, хусусан ас-Саолибий тазкирасида айтилишича, ал-Утбий бир нечта йирик асар ёзган. Лекин улардан фақат биттаси "Тарихи Яминий" номли тарихий асари сақланиб қолган, халос. Унинг яна "Латоиф ал-кутуб" ("Котибларнинг латиф сўзлари") номли бўлиб, у бизгача етиб келмаган²³.

"Тарихи Яминий" амир Сабуктакин ҳамда Султон Маҳмуд замонида Ғазнавийлар империяси таркибига кирган Афғонистон, Хуросон, Хоразм ва қисман Мовароуннаҳрнинг 975-1021 йиллардаги ижтимоий-исёсий тарихини баён этади. Асарда Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрни босиб олиши (992-996 йй.) ҳақида келтирилган маълумотлар бениҳоят қимматлидир.

Асар ўрта аср тарихшунослигига хос оғир саж – насрий қофияли услубда ёзилган. Унда ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатлари ҳимоя қилинади, хусусан Султон Маҳмуд ва унинг яқинлари кўкларга кўтариб мақталади. Шунинг билан бирга, тарихчи узлуксиз давом этган урушлар, зулм, турли-туман солиқ ва жарималар туфайли хонавайрон бўлган меҳнаткаш халқнинг оғир турмушига ҳам айрим ўринларда кўз ташлаб ўтади.

"Тарихи Яминий" асарининг арабча матни 1874 йили Дехли, 1874 йили Булоқ ва 1883 йили Лоҳур шаҳарларида чоп этилган. Ундан айрим парчалар К.Шефер, Т.Нёлдеке, Г.Эллиот ва Н.Доусон томонидан француз, немис ва инглиз тилларига таржима қилинган. Китобнинг форсча таржималари бўлиб, энг дурусти Абу Шариф Носих ал-Жорбозаконий қаламига мансуб. Бу таржима Эронда 1856, 1956 ва 1966 йиллари чоп

¹⁸ Ямин (араб) - ўнг қўл, Султон Маҳмудга Бағдод халифаси ал-Қодир (991-1031 йй.) томонидан берилган лакаб, фахрий ном.

¹⁹ Зиёрийлар – 927-тахминан 1090 йилларда Эроннинг Табаристон ҳамда Журжон вилоятларида ҳукмронлик қилган сулола.

²⁰ Ғазнавийлар – Хуросон, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон устидан 977-1186 йиллари ҳукмронлик қилган сулола.

²¹ Гарчистон – Мурғоб дарёсининг юқори оқимида жойлашган тарихий вилоят. Жанубда Ғазни, шимолда Марварруд, шарқда Гур ва ғарбда Бодҳиз, Ҳирот вилояти билан туташ.

²² Ганж рустак – Бодҳизнинг шарқий қисмида жойлашган вилоят.

²³ Ас-Саолибий. Ятимат ад-дахр. Араб тилидан И.Абдуллаев таржимаси.-Тошкент: 1976.-95 бет.

этилган. Асарни Лондонда 1858 йили Рейнолдс инглиз тилига таржима қилган.

7.3.19. ”Йатимат ад-дахр”

”Йатимат ад-дахр” ёки ”Йатимат ад-дахр фи маҳосин аҳл ул-аср” (“Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонининг дурдонаси”) номли тазкирани ўз даврининг йирик олими ва шоири Абу Мансур Абдулмалик ибн Муҳаммад ибн Исмоил ас-Саолибий яратган. У 961 йили Нишопурда туғилган, илм-фаннинг турли соҳалари тарих, адабиёт, мантик, араб тили ва бошқаларни яхши билган, асосан тулки терисидан пўстин тикиб сотиш билан шуғулланган ва ас-Саолибий деган ном билан машҳур бўлган. Олим Эрон ва Ўзбекистоннинг талий шаҳарлари Журжон, Марв, Ғазни, Бухоро, Хоразмда турган ва уларнинг маданий ҳамда ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан яқиндан таниш бўлиб, 1038 йили Нишопурда вафот этган.

Ас-Саолибий элликка яқин асар ёзган бўлиб, Ўзбекистон халқларининг X-XI асрдаги тарихи ва маданий ҳаётини ўрганишда ”Йатимат ад-дахр” ҳамда “Китоб ал-ғулар” асарлари алоҳида аҳамият касб этади.

”Йатимат ад-дахр” (995-1000 йиллари ёзилган) Ўзбекистон, хусусан Марв ва Бухоронинг X асрдаги адабий муҳитини ўрганишда асосий манбалардан биридир.

“Китоб ал-ғулар” ёки “Ғулар ахбор мулк ул-фурс ва сияруҳум” (“Эрон подшоҳларининг тарихи ва уларнинг ҳаёти”) номли асар Ғазнавийларнинг Хуросондаги ноиби Абу Музаффар Наср ибн Носуриддин (1020 йили вафот этган)нинг топшириғи билан ёзилган муҳим тарихий асардир.

”Йатимат ад-дахр”нинг арабча матни 1883 ва 1947 йилларда Байрут ва Қоҳирада чоп этилган. Унинг Ўзбекистоннинг X асрдаги адабий муҳитидан бахс юритувчи тўртинчи қисми ўзбек тилига Исмадулла Абдуллаев томонидан таржима қилиниб, 1976 йили Тошкентда чоп этилган.

7. 3.20. ”Мафотих ул-улум ”

Ўз даври қомуси бўлмиш бу китобни Абу Абдуллоҳ Муаммад ал-Хоразмий яратган. У X асрда ўтган машҳур филолог ва фан тарихчисидир. Унинг тўла исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Котибий ал-Хоразмий бўлиб, олим Сомоний Нух 11 ибн Мансурнинг (976-997 й.) вазири ал-Утбий қўлида дабир бўлиб хизмат қилгани ва асосан Нишопурда истиқомат қилиб, фан тарихи ҳамда давлат бош идоралари учун муҳим қўлланма бўлган “Мафотих ул-улум” (“Илмларнинг қалитлари”) номли муҳим асар ёзиб қолдирганлиги маълум. Ушбу асардан маълум бўлишича, Абу Абдуллоҳ юнон, сурёний, араб ва форс тилларини мукамал билган кенг маълумотли киши бўлган.

“Мафотих ул-улум” 976-991 йиллар орасида ёзилган ўзига хос изоҳли терминологик луғат бўлиб, икки қисмдан иборатдир. Биринчи қисм олти бободан иборат бўлиб, унда шарият билан боғлиқ илмлар фикҳ, ақидалар, грамматика, идора ишларини юритиш тартиби, шеърият ва тарих туғрисида маълумотлар келтирилган.

Иккинчи қисм тўққиз бобдан иборат бўлиб, у ажам, яъни араб бўлмаган халқлар юнонлар, сурияликлар, форслар, ҳиндлар ва бошқа халқлар орасида тараққий этган илмлар – фалсафа, мантиқ, тибб, арифметика, ҳандаса-геометрия, фалакиёт-астрономия, механика, муסיқа ва кимиё фанларини ўз ичига олади.

Асарда юртимиз ҳақида, хусусан бу ерда амалда бўлган суғориш ўлчовлари ҳақида муҳим маълумотлар ҳам бор. “Мафотих ул-улум” иомий жамоатчилик, хусусан В.В.Бартольд, И.Ю.Крачкрвский, С.Л.Волин, ван Флотеннинг юксак баҳосига сазовор бўлган. Унинг арабча матни 1895 йили ван Флотен томонидан, айрим парчалар таржимаси С.Л.Волин томонидан 1939 йили нашр қилинган. Тошкентда бу асарни Р.М.Баҳодиров тадқиқ этиб, махсус китоб ёзган.

7. 3.21. “Осор ул-боқия”

Ушбу беназир асар ижодкори қомусий олим Абу Райҳон Берунийдир (973-1048). У табиий ва ижтимоий фанлар бўйича 150 дан ортиқ асарлар яратиб, асосан табиий фанлар соҳасида улкан кашфиётларга ва муваффақиятларга эришган бўлса-да, ўзининг ижтимоий фан, айниқса тарих тўғрисидаги чуқур билимларини “Осор ул-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) ҳамда “Ҳиндистон” ёки “Китаб таҳқиқ молил-Ҳинд мин манқула фи-л-ақл ва-л-марзума” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларининг тадқиқ этиши”) ва “Китоб ул-мусаммара фи ахбори Хоразм” (“Хоразм ҳақидаги ахборотлар ҳақида суҳбатлар”) номли асарлари билан тарих ва маданият тарихига катта ҳисса қўшди.

Айниқса, бўлғуси тарихчилар учун “Осор ул-боқия” ҳар томонлама намуна бўладиган қимматли манбадир. Асар 1000 йили Журжон шаҳрида ёзиб тамомланган. Унда қадимги Ўрта Осиё, Юнон, Эрон, Ҳинд, насроний, яҳудий ва бошқа халқларнинг исломиятгача бўлган тарихи, урф-одатлари, байрамлари ва асосан вақтни ҳисоблаш тақвим-хронология тўғрисида мукамал маълумот беради. Ушбу асарнинг XIV асрда яратилган мўътабар қўлёзмасига нодир расмоар ишланган ва бу ноёб санъат обидаси Шотландия пойтахти Эдинбург шаҳри Университети кутубхонасида 161 рақам остида сақланмоқда.

“Осор ул-боқия”нинг русча ва ўзбекча таржималари Тошкентда 1957 ва 1968 йиллари чоп этилди. Китоб Европада “Хронология” номи билан машҳур. Биз асар тўғрисида артиқча маълумотларни келтирмадик, чунки бизнинг вазифамиз қимматли ёзма манбалар тўғрисида умумий тушунча, билим ва йўналиш беришдир. Ушбу китоб тўғрисида талабалар мустақил иш жараёнида ёки лаборатория иши жараёнида чуқурроқ ва кенг билимга эга бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Берунийнинг Хоразм тарихига оид асари юқорида зикр этилган номдан ташқари, яна “Тарихи Хоразм” ва “Машоҳири Хоразм” (“Хоразмнинг машҳур кишилари”) номлари билан ҳам машҳур бўлиб, унинг айрим лавҳалари – парчалари Абулфазл Байҳақийнинг 1056 йили ёзиб тамомланган

“Тарихи Байҳақ” ва Ёқут Ҳамавийнинг “Мўъжам ул-булдон” асарларида сақланиб қолган.

Берунийнинг “Китоб фи ахборот ал-мубаййизот вал-каромита” (“Оқ кийимлилар ва карматларнинг хабарлари ҳақида китоб”) асари ҳам тарих илми учун алоҳида қийматга эга. Унда ўша замонларда Ўрта Осиёда кенг тарқалган ижтимоий ҳаракат – карматлар ҳаракати ҳақида диққатга сазовор маълумотлар бор.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Берунийнинг асарларида тарих илми учун маълумотлар жуда кўп учрайди, аммо улардан ташқари номи зикр этилган асари унинг катта тарихчи олим, этнограф бўлганлигини кўрсатади.

7. 3.22. “Китоб тажориб ул-улум”

“Китоб тажориб ул-улум” (“Халқларнинг тажрибалари ҳақида” номли улкан машҳур асар ижодкори Ибн Мискавайхдир. Унинг тўла номи Абу Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Мушқуя (ваф. 1030 й.) бир вақтлар Бувайҳийлар (932-1062) саройида аввал хазинадор, сўнгра вазир бўлиб хизмат қилган.

“Китоб тажориб ул-улум” асари олти жилддан иборат бўлиб, унда мусулмон мамлакатларининг қадим замонлардан 983 йилгача тарихини ўз ичига олади.

Китобнинг 1-4- жилдлари компиляция, яъни аввал ўтган тарихчилар, асосан Табарийнинг “Тарихи ар-русул ва-л-мулук” асари асосида ёзилган.

Унинг 5-6- жилдлари эса муаллифнинг ўзи яратган ва IX аср тарихи бўйича муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Унда ўз даври расмий ҳужжатларидан кенг фойдаланган.

“Китоб тажориб ул-улум”нинг Амедроз ҳамда Марголиус (1920-1921) ва Каэтани (1909-1917) тарафидан амалга оширилган иккита тўла нашри мавжуд.

7. 3.23. “Девону луғат ат-турк”

“Девону луғат ат-турк” (“Туркий сўзлар луғати”) Маҳмуд Кошғарий номи билан машҳур бўлган XI аср йирик тилшунос олимнинг ноёб асаридир. Олимнинг тўла исми Маҳмуд ибн ал-Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Кошғарий бўлиб, Қорахонийлар хизматида бўлган турк бекларидан бирининг оиласига мансуб. У 1029-1038 йиллар орасида тахминан Барсғонда туғилган, лекин умрининг кўп қисмини Боласоғун, Кошғар, Бағдод ва бошқа шаҳарларда ўтказган.

Маҳмуд Кошғарий ёшлигида яхши маълумот олган ва ўрта аср фанининг кўп соҳаларини, хусусан, араб тили, туркий тилларни, тарих ҳамда география фанларини чуқур билган. Унинг қимматли “Девону луғат ат-турк” асарининг дунёда ягона қўлёзмаси ҳозир Истамбулда (Туркия) сақланмоқда.

Ушбу асарнинг арабча матни 1915-1917 йиллари уч жилдда Истамбулда, мукаммал ўзбекча шарҳли таржимаси С.М.Муталлибов томонидан амалга оширилди ва 1960-1963 йиллари Тошкентда чоп этилган.

“Девону луғат ат-турк” асарининг усмонли туркча 1939-1941 йиллари Б.Атали, инглизча 1982-1985 йиллари Р.Данкофф билан Ж.Келли, уйғурчаси эса 1981-1984 йиллари бир гуруҳ таржимонлар томонидан амалга оширилиб, чоп этиришган.

7.3.24. “Нузхат ал-муштоқ”

“Нузхат ал-муштоқ” ёки “Нузхат ал-муштоқ фи хтирак ул-офоқ” (“Жаҳон бўйлаб кезиб ҳолдан тойганнинг овунчоғи”) номли асарни ўз даврининг машҳур сайёҳи ва географ олими Ал-Идрисий яратган. Унинг тўла исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Идрис ал-Идрисийдир.

Ал-Идрисий 1100 йили Марокашнинг Сеут шаҳрида туғилган, Испаниянинг Кордова шаҳрида таълим олган, Португалия, Франция, Англия ва Кичик Осиё бўйлаб қилган сафаридан қайтгач, 1138 йили Палермо шаҳрига кўчиб келди ва Сицилия қироли Рожер 11 (1130-1154 йй.) хизматига кириб унинг топшириғи билан ўзининг “Нузхат ал-муштоқ” асарини ёзган. Олим 1165 йили вафот этган.

“Нузхат ал-муштоқ” етти иқлим мамлакатларининг, яъни дунёнинг географик ҳолатидан баҳс юритади. Унинг айниқса Шимолий Африка, Италия, Франция, Германия шунингдек Марказий Осиёга оид қисмлари қимматлидир. Китобнинг матни 1592 йили Римда чоп этилган. Лотинча таржимаси 1619 йили Парижда босилган.

7.3.25. “Китоб ул-ансоб”

“Китоб ул-ансоб” (“Насаблар ҳақида китоб”) номли асарнинг муаллифи машҳур биограф, тарихчи ва сайёҳ Абу Саъид Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний (1113-1167 йй.)дир. У Марвда йирик қонуншунос олим оиласида дунёга келди, Марв, Бухоро ҳамда Самарқандда таҳсил кўрди, 1155-1156 йиллари Мовароуннаҳр ва Хоразм бўйлаб саёҳат қилди, маълум муддат Нишопур, Исфаҳон, Бағдод, Халаб, Дамашқ ҳамда Қуддус (Иерусалим) шаҳарларида ҳаёт кечирди.

Самъоний “Китоб ал-ансоб”дан ташқари йигирма жилдлик “Марв тарихи” номли асарнинг ҳам ижодкоридир. Аммо бу китоб бизгача етиб келмаган қўринади. Тахминларга кўра, бу муҳим асар Чингизхон хуружи вақтида куйиб кетган бўлиши мумкин, чунки ўшанда Марвнинг энг катта ва бой кутубхонаси билан бирга Самъонийлар хонадонига тегишли бўлган икки йирик кутубхона ҳам (Ёкут Ҳамавий Самъонийлар кутубхонасини кўрганлигини айтади) ёниб кетганмикан? Бизгача олимнинг фақат “Китоб ал-ансоб” асаригина етиб келган.

“Китоб ал-ансоб” асари Ибн Халлиқоннинг маълумотларига кўра сақкиз жилддан иборат бўлган. Унинг тўла нусхаси ҳам йўқолиб кетган қўринади. Китобнинг тарихчи Ибн ал-Асир тарафидан таҳрир этилган уч жилдлик қисқартирилган қисмигина сақланиб қолган, халос.

“Китоб ал-ансоб” асарининг арабча матни икки марта нашр этилган, бош қисми 1835 йили проф. Д.С.Маргоулис тарафидан чоп этилган. Унинг

Байрут нашри ҳам бор. Бу асарда исломиятдан то муаллифнинг замонигача мусулмон мамлакатларида, кўпроқ Эрон ва Мовароуннаҳрда ўтган машхур кишилар ҳақида кенг маълумот берилади.

“Китоб ал-ансоб” Мовароуннаҳрнинг қадимий тарихи, йирик шаҳарлари, кўшни мамлакатлар, хусусан Хитой билан бўлган савдо ва маданий алоқаларни ўрганишда муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Ушбу асар тўғрисида Ш.Қамолитдинов номзодлик ва докторликдиссертацияларини ёқлаган ва рус тилида китоб чиқарган.

7.3.26. “Ал-комил фи-т-тарих”

“Ал-комил фи-т-тарих” (“Муқаммал тарих”) номли салмоқли асар муаллифи йирик араб тарихчиси Иззуддин Абулҳасан Али ибн Муҳаммад (1160-1234 йй.) бўлиб, у кўпинча Ибн ал-Асир номи билан машхур бўлган. Муаррих Тигр дарёси бўйида жойлашган Жазират ул-Умар шаҳрида катта ер эгаси оиласида туғилган. Умрининг кўп қисмини Мўсулда (Сурия) ўтказган ва ўша ерда вафот этган.

Ибн ал-Асир ўз даврининг кенг маълумотли кишиси бўлиб, бир неча тарихий асар ёзган. “Ал-комил фи-т-тарих” ва Муҳаммад пайғамбар саҳобалари (издошлари) таржимаи ҳолини ўзада қамраб олган беш жилдли “Китоб усд ал-ғабба фи маълумот ас-саҳоба” (“Саҳобалар ҳақида маълумот берувчи ўрмон шерлари”, 1863 йили чоп қилинган) шулар жумласидандир. Лекин Шарқ мамлакатлари халқлари, шунингдек Мовароуннаҳр халқлари тарихини ўрганишда унинг биринчи асари “Ал-комил фи-т-тарих” катта аҳамият касб этади.

“Ал-комил фи-т-тарих” асари ўн икки жилддан иборат бўлиб, унда дунёнинг “яратилиши”дан то 1231 йилга қадар Шарқ мамлакатларида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар йилма-йил, хронологик, яъни давр тартибида баён этиб берилади.

Асарда кўпгина қимматли манбалар, хусусан Табарий ҳамда ас-Салломийнинг бизгача етиб келмаган “Китоб фи ахбор вулоти Хуросон ҳукмдорлари ҳақида ахборот берувчи китоб”) каби қимматли асарлардан кенг фойдаланган.

“Ал-комил фи-т-тарих”нинг биринчи қисми (I-IV жилдлари) оламнинг “яратилиши”дан то 931 йилгача бўлиб ўтган воқеалар баёнидан иборат. Булар аввал бўлиб ўтган олимлар Балазурий, Табарий, Ибн Мискавайх, ас-Суламий ва бошқаларнинг асарларига таяниб ёзилган. Лекин бу қисмда ҳам кўп ҳолларда асосий манбаларда учрамайдиган муҳим ва қимматли маълумотлар бор.

Масалан, 751 йили Талас дарёси бўйида араб ва Мовароуннаҳр кўшинлари билан хитой армияси ўртасида бўлиб ўтган жанг ва унда кўп минглик хитой кўшинининг тор-мор этилиши ҳақидаги маълумот шулар жумласидандир.

Ундан ташқари, ас-Салломий ва унинг муҳим тарихий асари ҳақида маълумот Ибн ал-Асир туфайлигина бизгача етиб келган.

Асарнинг VII-XII жилдлари мустақил, алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, 924-1231 йиллар орасида Шарқ мамлакатларида, шунингдек Мовароуннаҳрда бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олади ва асосан кўлёзма манбалар, шунингдек тарихни яхши билган кишилар берган ахборотлар ҳамда муаллифнинг шахсий кузатишлари давомида тўплаган бой ва фактик материал асосида ёзилган.

“Ал-комил фи-т-тарих” асарининг айниқса, мўғуллар истилосига бағишланган XII жилди алоҳида қийматга эга ва Мовароуннаҳр ҳамда Шарқ мамлакатларининг XIII асрнинг биринчи чорагидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда асосий манба вазифасини ўтайди.

Китобнинг тўла матни икки марта (1851-1876 йиллари ва 1901 й.) чоп этилган. Айрим парчаларни рус тилига Н.А.Медников, А.Е.Крымский таржима қилганлар.

Асар Хивада тўла равишда ўзбек тилига Муҳаммад Раҳим соний (1863-1910 йй.) даврида Нурилло Муфтий, Муҳаммад Шариф охунд ва бошқалар томонидан таржима қилинган бўлиб, Тошкентдаги Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида ўн учта мўътабар кўлёмалари сақланмоқда.

7.3.27. “Вафаёт ул-аён ва анбоъ анбоъ уз-замон”

1256-1274 йиллар орасида ёзилган “Вафаёт ул-аён ва анбоъ анбоъ уз-замон” (“Машхур кишиларнинг вафоти ва замондошлари ҳақидаги хабарлар”) номли муҳим биографик асар муаллифи Ибн Халлиқондир (1211-1282 йй.). Ибн Халлиқон тарихчи-биограф олимдир. Унинг тўла номи Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Шамсуддин Абулаббос ал-Бармакий ал-Арбилийдир.

Ибн Халлиқон Суриянинг Халаб (Алеппо) ва Дамашқ шаҳарларида таҳсил кўрган ва яна 1238 йили Қоҳирага бориб ўз билимини оширган. 1261 йили Дамашқда қози калон, сўнгра Қоҳиранинг “ал-Фаҳрия” ва бошқа мадрасаларида мударрислик қилган, айни вақтда шаҳарнинг қози калонига ноиб ҳам бўлган.

“Вафаёт ул-аён ва анбоъ анбоъ уз-замон” асарида бизнинг замонамизгача сақланмаган кўпгина кўлёзма асарлар ва олимнинг шахсий кузутувлари натижасида тўпланган вақтик материал асосида ёзилган бўлиб, бу асарда исломиятдан то муаллифнинг замонагача ўтган, шунингдек Ибн Халлиқон билан замондош бўлган машхур олим ва адибларнинг таржимаи ҳолини ўз ичига олган муҳим маълумотлар мавжуд. Булар орасида бир талай Ўрта Осиёлик адиб ҳамда олимлар номлари ҳам мавжуд.

Мазкур асар XIX асрда Голландия, Франция, Миср, Эрон ҳамда Туркияда чоп этилган. Китобни де Слэн инглиз тилига таржима қилиб тўрт жилдда 1842-1871 йиллари чоп эттирган.

7.3.28. ”Мўъжам ул-булдон”

Машхур қомусий асар ”Мўъжам ул-булдон” муаллифи ажойиб саргузаштарни ўз бошидан кечирган олим, сайёҳ ва хаттот Ёкут Ҳамавийдир (1179 й. туғ.). У асли Кичик Осиёлик (Рум) кул бўлган. Отасининг исми ким

эканлигини билмагани учун ўзини Ибн Абдуллоҳ (Тангри қулининг ўғли) деб атаган. Болалик вақтида асирлар билан бирга Бағдодга олиб келинган ва уни Ҳама шаҳрида (Сурия) Аскар ибн Иброҳим ал-Ҳамавий исмли савдогар сотиб олган ва унга Ёқут деб ном берган.

7.3.29. “Сирот ус-султон Жалолуддин Менкбурни”

Халқимизнинг буюк ўғлонига бағишланган ноёб асар “Сирот ус-султон Жалолуддин Менкбурни” (“Султон Жалолуддин Менкбурнининг таржимаи холи”) номли китобни ватандошимиз Шиҳобуддин Муҳаммад Нисовий (ваф. 1249 й. Халаб) ёзган. Муаррихнинг тўла исми Шиҳобуддин ибн Аҳмад ибн Али Муҳаммад Нисовийдир.

Тарихчининг отаси Хоразмшоҳларнинг эътиборли амирларидан бири бўлган. Нисо вилоятига қарашли Хурандиз қалъасининг ҳокими эди. Отаси вафот (1220 й.) этгач, унинг мол-мулки ва мансаби ўғлига ўтган. У 1224 йилга қадар Нисо вилоятининг ҳокими Нусратуддин Ҳамзанинг ноиби бўлиб хизмат қилган. Нашжувон (Нисонинг катта қишлоқларидан) ҳамда ал-Ҳалқа (Журжон қишлоқларидан) да мўғуллар билан бўлган жангларда шахсан иштирок этган. Сўнг Астробод вилоятларидан Кабуд жома (ҳозирги номи Ҳожилар) ҳокими Имом уд-давла Нусратуддин Муҳаммад ҳузурига келган ва унинг ёрдами билан яна Нисога қайтишига муваффақ бўлган, лекин орадан кўп вақт ўтмай, Нисода ўзаро феодал кураш кучайиб кетганлиги сабабли у Ироққа кетиб қолади ва 1224 йили Султон Жалолуддин Менкбурнининг (1220-1231) хизматига киради ва унинг котиби (котиб ал-иншо) лавозимига тайинланади. Шиҳобуддин Муҳаммад Нисовий бу лавозимда 1231 йилгача, яъни султоннинг ўлимига қадар хизмат қилади.

Кейин у Майофарикин (Диёрбакр вилоятида) ҳокими Айюбий ал-Малик ал-Музаффар Ғозийнинг (1220-1224 й.) хизматига киради. Бирок орадан кўп вақт ўтмай қамалиб қолади. Қамокдан озод этилгандан кейин Ильдегизийлар (1137-1225) ҳузурига, сўнгра 1238 йили Харрон (Эрон Озарбайжони) қалъасига ҳоким этиб тайинланади. Охири Халаб (Сурия) суотони ал-Малик ан-Носир Салоҳиддин Юсуф ибн ал-Азизнинг хизматига киради ва умрининг охиригача Халабда истиқомат қилади.

Шиҳобуддин Муҳаммад ан-Нисовий Ўрта Осиё, Кавказ, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг мўғул истилоси давридаги (1220-1231 йй.) ижтимоий-исёсий аҳволдан баҳс юритувчи “Сирот ус-султон Жалолуддин Менкбурни” номли қимматли китоб ёзиб қолдирган. Асар 1241 йили Халабда ёзиб тугалланган бўлиб, у мемуар-хотира-ёднома тарзида ёзилган.

Китоб муқаддима ва 108 бобдан иборат. Асарнинг I-IV бобларида мўғул-татарлар, Чингизхоннинг келиб чиқиши, хон бўлиб кўтарилиши масалалари ихчам тарзда баён этилган.

V-XXII боблар хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган.

XXIII бобдан бошлаб китобнинг то охиригача мўғул истилоси ва хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг фожиали тақдири, султон Жалолуддиннинг ҳаёти ва кураши, фожиали ҳалокати ҳикоя қилинади.

Ушбу асарнинг айниқса 1224-1231 йиллар воқеаларини ўз ичига олган боблари оригинал ва зўр илмий қийматга эга, чунки баён этилмиш воқеаларнинг кўпчилигида муаллифнинг бевосита шахсий иштироки бор.

Мана шунинг учун ҳам бу китоб тарих илми намоёндаларининг диққат эътиборини ўзига жалб этмоқда. Ундан ҳам ўтмишдаги муаррихлар ал-Футувватий (1244-1323 й.), Ибн Халдун (1332-1406), Бадруддин Айний (ваф. 1451 й.) қимматли манба сифатида фойдаланганлар. Замоनावий шарқшунослар ҳам ўша даврга оид тадқиқотларида бу асарни четлаб ўта олмайдилар.

“Сирот ус-султон Жалолуддин Менкбурни” номли асарнинг арабча матни, французча таржимаси билан 1891-1895 йиллари Парижда ҳамда Қоҳирада чоп қилинган. Унинг қисқартирилган туркча (таржимонлар Юсуф Зиё ва Аҳмад Тавҳид) ва форсий (таржимонлар Муҳаммад Али Носих ва Мужтаб Миновий) таржималари мавжуд. Асарнинг туркманлар ва Туркменистоннинг XIII асрдаги ижтимоий-сиёсий аҳволидан ҳикоя қилувчи қисми рус тилида (таржимон С. Л. Волин) нашр этилган эди.

Китобни тўла ҳолида Москвада З.М.Буниятов рус тилига таржима қилиб, илмий изоҳлар билан нашр эттирган.

7.3.30. “Мулҳақот ас-суроҳ”

“Мулҳақот ас-суроҳ” (“Ас-суроҳ”га илова”) номли китобнинг муаллифи XIII-XIV аср бошларида яшаган тилшунос ва тарихчи олим Жамол Қаршийдир (1230 й. туғ.). Унинг асли исми Абулфазл Муҳаммад ибн Умар ибн Холид, аммо олим кўпинча Жамол Қарший (“Қарши мўғулча “қаср” демакдир.) номи билан машҳур бўлган. Олим Олмалик шаҳрида (Ила водийсида, Гулжанинг ғарби-шимолий тарафида жойлашган йирик ўрта аср савдо ва маданият марказларидан бири) руҳоний оиласида туғилган. Отаси Олмаликнинг машҳур ҳофизларидан (“Қуръон”ни қироат билан ўқувчи), онаси эса марвлик шайх Абу Алининг авлоди бўлган.

Бўлғуси олим Олмаликлик машҳур шайх Ашраф ибн Нажиб ал-Косонийдан таълим олди, сўнг Чингизийларга тобе бўлган маҳаллий ҳукмдор Суғноқ такиннинг (ваф. 1250-1253 й.) ўғли Элбутарнинг тарбиячиси сифатида хизматга киради. Бу ҳол, шунингдек садр Бурҳониддиннинг ҳомийлиги туфайли, унинг кейинги юқори лавозим девони иншога кўтарилишига ёрдам берди. 1264 йили Жамол Қарший, бизга маълум бўлмаган сабабларга кўра, истеъфога чиқиб, Кошғарга кетиб қолади.

Кошғарда Жамол Қаршийга садрлардан Камолуддин Абу Абдуллоҳ ибн Хусайн ва Саъдуддин ҳомийлик қилдилар. Олим Кошғарда асосан шеър ёзиш билан машғул бўлди ва садр Саъдуддиннинг таклифи билан 1302 йили ўзининг “Ас-суроҳ мин ас-Саҳох” (“Фойдали (мулоҳаза)дан келиб чиққан очик гап”) номли асарини ёзди. Жамол Қарший 1269-1294 йиллар орасида Ўрта Осиёнинг кўпгина вилоятлари бўйлаб саёҳат қилган.

Масалан, 1269-1270 йиллари Иламишда (Андижондан Таласга борадиган йўл устида жойлашган қадимий шаҳар), бир неча бор (1272, 1293 й.) Шошда, 1273 йили Барчинлиқкент ва Жандда бўлган. Олим ана шу

саёхатлар вақтида тўпланган маълумотлардан ўзининг юқорида номи қайд этилган асарини ёзишда кенг фойдаланган.

Жамол Қаршийнинг ушбу асари Абу Наср Исмоил ибн Ҳаммод ал-Жавҳарийнинг (ваф.1008 й.) “Ас-саҳоҳ” (“Мукаммал луғат”) номли асарига ёзилган кўшимча бўлиб, кўпинча “Мулҳоқот ас-суροҳ” номи билан машҳурдир.

Асарда XIII асрда Олмалик ва унга қарам ерларда ҳукмронлик қилган турк ҳукмдорлари, Қорахонийлар, хусусан уларнинг Кошғарда ҳук“Мулҳоқот ас-суροҳ” (“Ас-суροҳ”га илова”) номлимронлик қиоган намоёндалари; Кошғар, Хўтан, Фарғона, Шош вилоятлари, шунингдек Сирдарёнинг қуйи оқимида жойлашган бир қатор йирик ўрта аср шаҳарлари, масалан Барчинликент, Жанд ҳақида, Жамол Қарший билан замондош бўлган машҳур кишилар-шайхлар, олимлар, шоирлар ҳақида диққатга сазовор маълумотларни учратамиз.

Умуман, Жамол Қаршийнинг ушбу асари Мовароуннаҳр ҳамда Марказий Осиё халқларининг XIII асрдаги тарихи, маданияти, йирик шаҳарлари ва уларнинг аҳолини ўрганишда зарур манбалардан биридир. “Мулҳоқот ас-суροҳ” ҳозиргача биронта тилга таржима қилинмаган. Унинг кўлёма нусхалари Англия, Франция, Германия кутубхоналарида, Россиянинг Санкт-Петербург шаҳрида ва Тошкентда мавжуд.

Ушбу дарсликда араб тилида битилган юртимиз тарихига оид энг муҳим ёзма манбалар тўғрисида ихчам ва қисқа маълумот беришга интилдик. Чунки тарихимизнинг бу қатлами, яъни араб тилида VII-XIV асрлар давомида яратилган ёзма манбалар ҳали мукаммал ўрганилган дейиш қийин. Бу келгуси манбашунослар олдидаги шарафли вазифа. Албатта, биз келтирган ёки зикр этган асарлар номлари билан араб тилидаги манбалар рўйхати чегаранланмайди, ёхуд тугамайди, аммо бакалаврият талабаларида умумий тасаввур ҳосил қилиш учун кифоя қилади, деб ҳисоблаймиз.

7.4. Араб тилидаги тарихий манбаларнинг умумий хусусиятлари

Араб тилида яратилган тарихий асарлар ёки ёзма ёдгорликлар қуйидаги умумий хусусиятларга эга. Улар гарчи араб тилида ёзилган бўлса-да, барчасида умумий тарихни қамраб олишга, яъни тарихни жаҳон тарихи сифатида идрок этишга, талқин қилишга интилиш алоҳида сезилиб туради. Бу манбалар учун илк тарихий асар ва намуна сифатида “Қуръони карим” олинади.

Китоблар ичида тарихчи ўзининг “Қуръони карим”, ҳадислар ва “Пайғамбарлар қиссалари”, диний ривоятларни яъши билишини намоиш этишга ва улардаги машҳур ва маълум воқеа, ходиса, ривоят, ақидалардан унумли фойдаланишга интилганлар.

Араб тилидаги ёзма манбаларнинг энг қадимчилари асосан мумтоз ёзув турларидан куфийда “Қуръони карим” ва тафсирлар, ҳадислар насх, сулс ёзувларида битилган. XV асрдан сўнг истемолга настаблиқ ёзуви кирган. Алоҳида фармон ва ҳужжатлар таълик ёзувида битилган.

Тарихий асарлар мазмуни ва таркибига келганда шуни айтиш керакки, уларда матн анъанавий Аллоҳ ҳамди – таҳмид, пайғамбаримиз наътлари, тўрт саҳоба ёки саҳобаи рошидин таърифи келиб, ундан сўнг асар кимга бағишланган бўлса, одатда улар юксак лавозимдаги шахслар ёки ҳокимлар бўлган, ўша ҳомийларга бағишлов мақтов ёзилади ва ана шундан кейин камтарин муаллиф ўзи ҳақида, қандай асар ёзмоқчи эканлиги, унинг номи ва асарнинг ихчам маҳмуни ёки замонавий тил билан айтилса, аннотацияси баён этилади.

Асарнинг охиридаги хотима – колофонда эса, муаллиф асарини тугатиб олгани учун Аллоҳга шукроналар келтириб, мазкур қўлёзма асар ва унинг ушбу нусхаси, кўчирилиш жойи ва тарихи, хаттоти ҳақида маълумот келтирилади. Тарихий асарларда келтириладиган “Қуръони карим” оятлари ва “Ҳадиси шариф” намуналари одатда асосий матндан ажратиб, бошқа сиёҳ билан ва кўпинча бошқа ёзув, хат тури, масалан куфий, насх ёхуд сулс ёзувида бошқача сиёҳ билан битилиб, алоҳида зийнатланади.

Тарихий асарлар қўлёзмалари ўз даври анъаналарига мос равишда чарм муқова – жилдларга олинган, китоб бошланиши шамс, унвон, сарлавҳа, зарварақ нақшлари билан, матн ўрталарида лавҳа нақшлар ва мўъжаз расмлар билан безатилган. Намуна сифатида Берунийнинг “Осор ул-боқия” асарининг мўътабар қўлёзмасини кўрсатиш мумкин.

Умуман, араб тилида юртимиз тарихига оид манбалар билан танишиш уларнинг ҳам сон жиҳатидан кўплиги, ҳам илмий савияси жуда юқори эканлиги гувоҳи бўламиз. Гарчи қомусий олимимиз Беруний арабларда тарих яратиш анъанаси жуда қадимий ва бой эмаслиги ҳақли равишда қайд этилган бўлса-да, араб халифалиги шаклланишидан сўнг, юнон, эрон, яҳудий ва насроний тарих анъаналаридан ижобий ва ижодий фойдаланган араб ва асосан араб тилида ижод этувчи муаррихлар ҳам араб халқлари, ҳам араб халифалиги ҳудудига кирган ёки унга қўшни бўлган халқлар тарихини ёзишда жуда катта ҳисса қўшдилар.

Шунинг билан бирга, юртимиздан етишиб чиққан тарихчиларимиз ҳам араб тилида айниқса, Беруний, Самъоний, Шаҳобиддин Нисовий каби тарихчилар ажойиб асарлар яратиб, араб тилидаги тарих илми тараққиётига муносиб улуш қўшдилар. Яъни араб тилидаги манбаларни ўрганиш ҳали ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. Улар халқимиз бой меросининг ажралмас қисми бўлиб, ўтмишдаги юксак тараққиётимиз гувоҳидир.

7.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. “Қуръони карим”. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур.-Тошкент: 1992.
2. Ислам. Энциклопедический словарь.-Москва: Наука. 1991.
3. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – Москва: 1985.
4. Б. А. Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 2001. Б. 7-14.

5. Т. С. Саидкулов. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 1993. –Б. 3-9.
6. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Составители Д. Ю. Юсупова, Р.П.Джалилова. –Ташкент: “Фан”. 1998. –С. 3-7.
7. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая.- Москва: “Наука”. 1987.-С.5-17.
8. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. Соч. 1У том, -М.: -Л.: 1957.

7.6. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Араб тилида ёзилган манбалар ва уларнинг юртимиз тарихини ўрганишдаги аҳамияти қандай?
2. Берунийнинг “Осор ул-боқия” асарининг тарихни ўрганишдаги аҳамияти нимада?
3. Табарийнинг “Тарих ар-русул ва-л-мулк” асари тарихий манба сифатида қандай хусусиятларга эга?
4. Шихобуддин Нисовийнинг “Сирот ус-султон Жалолуддин Менкбурни” асари мазмуни нимадан иборат ва унинг манба сифатидаги аҳамияти нимада?
5. «Девони луғати турк » асарининг илмий аҳамияти нимада?

8 - мавзу: XIII-XIV асрлар тарихига оид манбалар

Дарсининг мазмуни: Ушбу дарсда ватанимиз тарихига оид ёзма манбаларнинг яратилишида форс тилининг тутган ўрни у тилдаги асосий манбалар тўғрисида талабаларга тушунча берилади, мўғуллар босқини, чигатой улуси.

Режа:

- 8.1. Асосий ижтимоий-сиёсий воқеалар.
- 8.2. Ҳуқуқий ҳужжатлар ва ёзишмалар.
- 8.3. Форс тилидаги тарихий манбалар.
- 8.4. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 8.5. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: Форсий тилдаги ёзма манбаларга оид атама ва тушунчалар ҳам деярли араб тилидагилар билан бир хил аталади ёки айнан бир тушунча иккала тилда ҳам ишлатилади.

8.1. Асосий сиёсий ижтимоий воқеалар

1219-1221 йиллар ичида Ўзбекистон мўғуллар томонидан истило этилди. 1227 йили Чингизхон Етгисув, Кошғар, Мовароуннахр ва Хоразмнинг шарқий қисмини, шунингдек, ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисмини иккинчи ўғли Чигатойга (1227-1241 й.) инъом қилди. Бу улус тарихда Чигатой улуси номи билан машҳур. Чигатой улусининг олий

хукмдорлари ҳам, қорахитойлар сингари, улусни махсус ижарадорлар, яъни хорацмлик машҳур савдогар Маҳмуд Ялавоч (1125-1238 йй.) ва унинг ўғли Маъсудбек (1238-1289 йй.) ёрдамида идора қилдилар.

Мунко қоон (1251-1260 йй.) тахтга ўлтиргандан кейин, Жўжи улусининг олий ҳукмдори Ботухон (1227-1255 йй.) билан тил бириктириб, Чиғатой авлодининг кўпчилигини қатл эттирди ва Чиғатой улусини ўртада бўлиб олишди.

Лекин, орадан кўп вақт ўтмай, Олғу (1261-1266 йй.) улус мустақиллигини тиклашга муваффақ бўлди. Мубракшоҳ (1266 й.) ва Бароқхон (1266-1271 йй.) даврида мўғуд хукмдорлари маҳаллий аҳоли билан яқинлашиш мақсадида ислом динини қабул қилдилар. Натижада, 1266 йили хон ҳамда баъзи мўғул уруғлари (масалан, жалоирийлар) Еттисувдан Мовароуннаҳрга кўчиб ўтдилар. Бу ҳол ўз навбатида тарқоқлик ва парокандаликка олиб келди. XIV асрнинг 50-йилларига келиб, Чиғатой улуси иккига ажралиб кетди – Еттисув ва Кошғарда қолган мўғуллар мустақиллик эълон қилиб, ўз давлатларини тузиб олдилар. Бу давлат тарихда Мўғулистон ёки Жете номи билан машҳурдир.

Мўғуллар ҳукмронлиги йилларида Мовароуннаҳр халқи икки томонлама – мўғул хукмдорлари доруғалар, босқоқлар ҳамда маҳаллий ер эгалари зулми остида қолди. Улар асосий даромад солиғи хирождан ташқари талайгина бошқа солиқ ва жарималар – доруғаги, сар шумор, улуфа, тамға, купчур ясоғи, тағор, бигор ва бошқаларни тўлашга мажбур этилган эдилар.

Оғир чоракорлик меҳнати, мўғул хукмдорларининг бебошлиги меҳнаткаш халқнинг сабр косасини тўлдирди. Бухоро вилоятининг халқи косиб Маҳмуд Таробий ва илоҳиёт олими Шамсуддин Маҳбубийларнинг атрофига уюшиб, 1238 йили кўзғолон кўтарди, лекин кўзғолон бошқа шаҳар ва вилоятларга ёйилмади. Натижада Бухородаги кўзғолон Еттисув ва Хўжанддан Илдиз нўён ҳамда Чуқан қурчи бошчилигида юборилган мўғул кўшини томонидан бостирилди.

XIV аср иккинчи ярмига келиб Чиғатой улусининг жанубий-ғарбий қисмини ташкил этган Мовароуннаҳрда сиёсий тарқоқлик янада кучайди. Бу айниқса амир ул-умаро Қазағон вафотидан (1358 йили) кейин кучайиб, мамлакат майда қисмларга бўлиниб кетди. Масалан, Шаҳрисабзда Хожи барлос мустақиллик байроғини кўтарди. Хўжандда Боязид жалоир мустақиллик эълон қилди. Балхда Амир Хусайн хон кўтарилди, Шибирғонни Муҳаммад Апарди эгаллади. Хутталонда Кайхусрав ўзини подшоҳ деб эълон қилди. Бадахшон маҳаллий хукмдорлар – Бадахшон шоҳлари қўлига ўтди.

Феодал тарқоқликдан барлос амирзодаларидан Амир Темур усталик билан фойдаланди ва 1370 йили олий ҳокимиятни қўлга одди. 1370-1378 йиллари у мамлакатдаги тарқоқликни тугатиб, Мовароуннаҳр ва Хоразмни ўзига бўйсундирди. 1381-1402 йиллари Амир Темур қўшни мамлакатлар устига ҳарбий юриш қилиб, Эрон, Кавказ орти, Ироқ, Кичик Осиё ва Шимолий Ҳиндистонни истило қилди, Олтин Ўрда хони Тўхтамишга (1376-1395- йй.) қақшатич зарба бериб, уни пойтахти Сарой Беркани эгаллади.

Амир Темур ва Темурийлар давлати майда улусларга бўлинган ҳолда идора қилинди. Масалан, Амир Темур салтанати тўрт қисмга бўлинган эди: Хуросон, Журжон, Мозандарон ва Сеистон (маркази Ҳирот шаҳри) Шохрухга; Ғарбий Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон (маркази Табриз), Мироншоҳга; Форс, яъни Эроннинг жанубий қисми (маркази Шероз), Мироншоҳга; Форс, яъни Эроннинг жанубий қисми (маркази Шероз), Умаршайхга; Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон (маркази Ғазни, кейинчалик Балх), Пирмуҳаммадга суюрғол (шаҳзода амирларга тожу тахт олдидаги катта хизматлари учун шартли тарзда инъом қилинган ер-сув ва уни идора қилиш ҳуқуқи берилган эди.

Амир Темур вафотидан (1405 йил 18 феврал) кейин 1409 йилгача ўзаро кураш давом этди. Шохрух Мирзо (1409-1447- йй.), Мирзо Улуғбек (1409-1449- йй.), Султон Абу Саид Мирзо (1451-1469 йй.), Султон Ҳусайн Мирзо (1459-1506- йй.) даврида давлат нисбатан марказлашган эди ва халқаро обрўга ҳам эга эди.

XV асрнинг 80- йилларидан бошлаб, ўзаро ҳамжихатлик жуда сусайди. Мовароннахрнинг бир ўзида деярли учта мустақил давлат бўлиб, уларда Султон Абу Саид Мирзонинг ўғиллари Султон Аҳмад Мирзо Самарқандда, Умаршайх Мирзо Фарғонада ва Султон Маҳмуд Мирзо Ҳисор, Хутталон ҳамда Бадахшонда ҳокими мутлақ ҳисобланар эдилар.

Амир Темур ва Темурийлар даврида ҳам ер-сув ҳамда ҳуеармандчилик корхоналарининг катта қисми подшоҳ хонадони ва бадавлат кишилар қўлида бўлиб, меҳнаткаш халқ уларнинг ерини ижарага олиб кун кечирар эди. Улар хирож, доруғаги, миробона, жон солиғи, аворизот, бож, тамға, закот, пешкаш, совари каби солиқ ва жарима тўлашга, ҳукумат ва катта ер эгаларининг турли-туман юмушларини бажаришар эдилар.

Амир Темур даврида давлат тепасида расман Чингиз авлодидан бўлган Суюрғатмиш (1370-1380- йй.) ва Султон Маҳмудхон (1380-1402- йй.) турди, лекин амалда бутун ҳокимият Амир Темур қўлида эди. Кейинча хон кўтариш тартиби бекор қилинди ва олий ҳукмдор ўзини подшоҳ деб эълон қилдилар. Вилоят ва туманларда ҳокимият марказий ҳукумат тарафидан тайинланган доруғалар қўлида бўлди. Давлат ишлари асосан турли муассаса – девонлар, девони олий – марказий ижроия органи, девони мол – молия ишлари маҳкамаси ва девони тавочи - ҳарбий ишлар маҳкамаси ва бошқалар қўлида бўлган. Дин, шариат билан боғлиқ ишлар қози ва шайхулислом қўлида эди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннахрдаги Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро каби шаҳарлар иқтисодий ва маданий жиҳатдан ўсди, ҳунармандчилик ва савдо сотиқ ривож топди. Мовароуннахрнинг Хитой, Ҳиндистон, Арабистон мамлакатлари, Мўғулистон, Олтин Ўрда ва Европа мамлакатлари билан иқтисодий ва маданий алоқалар кенгайди. Бу даврда илм-фан ва маданият ривожланди. Бу даврда Низомиддин Шомий ва Ҳофизи Аbru, Шарафуддин Али Яздий ва Абдураззоқ Самарқандий, Муҳаммад Мирхонд ва Ғиёсиддин Хондамир каби муаррих олимларни, Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий, Бисотий Самарқандий ва Хожа Исматулла Бухорий,

Шайх Аҳмад Суҳайлий ва Камолуддин Биноий каби жуда кўп истеъдодли шоир ва олимларни етиштирди.

8.2. Ҳуқуқий ҳужжатлар ва ёзишмалар

Хожа Аҳрорга тегишли васиқа ва вақфномалар. Бу турдаги ҳужжатлар кўп ва улар архив ва музейларнинг фондларидан, шунингдек қўлёзма китоблар сақланаётган кутубхоналардан топиш мумкин. Йирик шарқшунос олима О.Д.Чехович (1912-1982- йй.) Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти ва Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви фондларида сақланаётган васиқа ва вақфномалар фондини кўп йиллар давомида қунт билан ўрганди ва улар ичида Хожа Убайдулла Аҳрорга тегишлиларини ажратиб олиб, матни ва русча таржимаси, ва махсус тадқиқот билан бирга қўшиб 1974 йили “Самаркандские документы XV-XVI веков” номи билан нашр этди.

Хожа Убайдулла Аҳрор ўз даврининг бадавлат, бообрў кишиси бўлиб, мамлакатнинг изтимоий-сиёсий ҳаётида катта нуфузга эга бўлган. Уни шу даражага етказган омиллардан бири унинг қўлида тўпланган катта ер-сув ва мол-мулк бўлди. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, унинг 300 жуфти нов (бир жуфт хўкиз ёрдамида ҳайдаб экиладиган ер) ери, шаҳарларда тимлари (усти ёпик бозор), дўконлари, ҳаммомлари, карвонсаройлари, тегирмонлари, мойжувозлари бўлган.

Хожа Убайдулла Аҳрор маърифатли ва раиятпарвар киши эди. Даромаднинг бир қисмини хайрли ишларга сарфлаган, халқ манфаатини ҳимоя қилган. Масалан, 1463 йили Темурийзода Умаршайх Мирзо Тошкент халқидан катта миқдорда хирож талаб қилганда, Хожа Убайдулла Аҳрор уни ўз ҳисобидан тўлаб юборган; ҳунармандлар ва бозор аҳлидан олинадиган тамға солиғига қарши чиққан, унинг ўзи ва мулки барча солиқлардан озод қилинганига қарамай, айрим йиллари ҳамма қатори хирож, ушр ва бошқа солиқлар маънуоти девония ва навоиби султония тўлаб турган.

Хожа Убайдулла Аҳрор ҳар йили Султон Аҳмад Мирзо (1458-1494 йй. Мовароуннаҳр ҳукмдори)нинг девонига 80 минг ман (4,32 кг.га тенг) ғаллани хирож ўрнида юбориб турган; йилига унга хирожнинг бир қисмини – 10 минг кумуш танга бериб турган.

Хожа Убайдулла Аҳрорга тегишли васиқа, вақфнома ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар ҳали бошқа ерлардан ҳам топилади. Лекин О.Д.Чехович нашр қилганларнинг ўзи ҳам Ўзбекистоннинг XV-XVI аср бошидаги ижтимоий-иқтисодий аҳволини ўрганишда биринчи даражали манба бўлиб хизмат қилади. Қуйида иккита ҳужжат мазмунини келтирамиз:

ВАСИҚА

Аллоҳ жумлаи жаҳон эгасидир, унинг шон шавкати юқори бўлсин! (Ҳижрий) 859 йил жумоди ул-охир ойининг 12- куни.

Байрамхўжа ўғли Ҳасан, мулкига мутасаддий бўлишга ҳақ-ҳуқуқи бўлган ҳолда, деди: “Самарканднинг Сўзангарон кўчасида жойлашган икки

хоналик уйимни, таҳоратхона ва айвони билан, Убайдуллахожа Жалолиддин Маҳмудга сотдим.

Мазкур ҳовли-жойнинг ғарб тарафи олийжаноб, ҳурмат-эҳтиромга лойиқ бўлган олғувчининг дўкони билан туташ, шимолий тарафи подшоҳлик ерлари ва қисман Амир Шермуҳаммад хожанинг уйи билан, шарқи-жануб тарафдан эса халқа кўчалар билан туташдир.

Ушбу мулкни, барча ҳақ-ҳуқуқлари билан, ҳозирда муомалада бўлган 1500 динори адлияга²⁴ сотдим.

Мазкур садо-сотикнинг кафилиги ўзимнинг зиммамда.

Савдо қуйидаги шахсларнинг гувоҳлигида бўлди:

Абу Мансур Муҳаммад;

Саъдулла Муҳаммад ал-Испижобий;

Аҳмад Али ал-Хоразмий;

Хожа Султон Жаҳонгир ўғли;

Байрамшоҳ Жунайд Рамазон ўғли.

Ҳаммаси бўлиб 26 гувоҳ.”²⁵

8.3. Форс тилининг тарихий манбаларда тутган ўрни

Форсий тилнинг тарихий манбаларда тутган ўрни.

Форсий тилдаги тарихий манбалар.

Форсий тилдаги тарихий манбаларнинг умумий хусусиятлари ва аҳамияти.

8.3.1. Форсий тилнинг тарихий манбаларда тутган ўрни

Араб халифалигининг сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий қудратининг заифлашуви ва маҳаллий ҳокимларнинг кучайиши аста-секин марказий ҳукумат номигагина Бағдодда бўлиб, унинг ўлкалардаги ноиблари деярли мустақил давлатлар сифатида фаолият кўрсата бошладилар. Бу эса маданият, илм-фан соҳасига катта таъсир ўтказди.

Номигагина халифаликка қарам мамлакатларида аввал оддий халқ орасида, аста-секин лдимдар ва давлат аёнлари ва раҳбарлари орасида араб тили билан форс ва туркий тилларининг истеъмол этилиши, кейинча араб тили дин ва диний билимлар тилига айланиб, айниқса шеърият ва тарихда форсий ва туркий тиллар маълум мавқега эга бўлиб, уларда илмий, бадиий ва тарихий асарлар яратилди, давлат ҳужжатлари юритила бошланди. Бора-бора форсий тил давлат тили даражасига кўтарилиб, бу тилда жуда катта ҳудудда бадиий ва тарихий асарлар яратилди.

Масалан, Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарлари, Мирзо Улуғбек раҳнамолиги ва иштирокида битилган “Тарихи улуси арбаъ” (“Тўрт улус тарихи”), Муҳаммад Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” (“Жаннат боғи”), Мирзо Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” ва бошқалар форсий тилда битилди. Мовароуннаҳрда форсий ва туркий тил доимо ёнма-ён истеъмол этилар эди.

²⁴ Динори адлия – Мирзо Улуғбек даврида зарб этилган олтин танга пул, вазни 4,4 гр.га тенг.

²⁵ Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари, 74-75 бетлар.

Бизнинг тарихимизга оид салмоқли тарихий манбалар аввал араб тилида яратилган бўлса, айниқса давлат раҳбарлари ёки ҳокимлар араб бўлганларида, кейинча форсий тилда битилдиким, бу тил илмий доиралар, мадраса ва мактабларда умумий тараққиёт даражасини белгиловчи зарурат сифатида ўргатилар ва XIX охиригача, зиёли оилаларда вярвб тили дин ва “Қуръони карим” тили сифатида, шеърийят ва бошқа соҳалар учун форсий ва лна туркий тиллари истеъфода этилар эди.

8.3.2. Форс тилидаги тарихий манбалар

“Бухоро тарихи”

“Бухоро тарихи”, “Тарихи Наршахий” ва “Таҳқиқ ул-вилоят” (“Бухоро вилояти таҳқиқи”) номлари билан машҳур бўлган бу асарда Бухоро ва қуйи Зарафшон воҳасида жойлашган шаҳар ва қишлоқларнинг жўғрофий ҳолати, аҳолисининг VII-X асрлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаётини акс эттирган қимматли тарихий манбадир.

Китоб муаллифининг номи қисқача Наршахий (899-959 йй.) деб аталади. Унинг тўлиқ исми Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаҳфар ибн Закариё ибн Хаттоб ибн Шарик бўлиб, X асрда ижод қилган бухоролик ймрмк тарихчи сифатида машҳурдир. Тарихчи Самъонийнинг маълумотига қараганда, Наршахий асли Бухоронинг Наршах (ҳозирги Вобкент ёнида) қишлоғидан. Наршахий ўз асарини 944 йили ёзиб тугаллаган.

“Бухоро тарихи” асарининг Наршахий ёзган араб тилидаги асли сақланиб қолмаган. Асар 1128 йили фарғоналик (Қува шаҳридан) Абунаср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубавий тарафидан илк бор қисқартирилиб форсий тилга таржима қилинган. Орадан тахминан 50 йил ўтгач, 1178 йили котиб Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар “Бухоро тарихи” томонидан иккинчи марта таҳрир этилди.

Шуни ҳам кўрсатиш лозимки, “Бухоро тарихи” асарининг бизгача етиб келган нусхаларида 1178-1220 йилги воқеалар баёни унинг таркибига киритиб юборилган. Шунга қараганда, Наршахийнинг асари учинчи марта номаълум муҳаррир томонидан тўлдирилган кўринади.

“Бухоро тарихи” Ўзбекистоннинг араблар томонидан босиб олинishi, бу ерда ислом динининг тарқатилиши ҳамда мамлакатнинг Сомонийлар ҳукмронлиги йилларидаги тарихини баён этадиган ноёб манбадир.

Бу асарнинг форсий матни 1892, 1894, 1904 ва 1939 йилларда Париж, Бухоро ва Техронда чоп этилган. Китоб рус, инглиз ва ўзбек тилларига (1897, 1954, 1966 йиллари) таржима қилинган.

8.3.4. “Худуд ул-олам”

“Худуд ул-олам” форс тилида ёзилган (982 й.) биринчи жуғрофий характердаги асардир. Китобнинг тўла номи “Худуд ал-олам мин Машрик ила-л Мағриб”дир(“Шарқдан Ғарбга қараб жойлашган мамлакатларнинг чегаралари”). Асар муаллифи номаълум. У Гузноно (Афғонистоннинг шарқи-шимолий қисмида жойлашган қадимий вилоят) ҳокимларидан (Фаруғинийлар) бирига атаб ёзилган. Китобнинг ягона қўлёзма нусхаси

шарқшунос А.Г.Туманский (1861-1920 йй.) томонидан 1892 йили Бухорода топилган.

“Худуд ул-олам” асари муқаддима ва 59 бобдан иборат. Унинг 1-7 бобларида ернинг тузилиши, денгизлар, ороллар, тоғлар, дарёлар, чўлу биёбонлар ҳамда дунёнинг инсон яшайдиган тўртдан бир қисми – рубъи маскун ва унда истиқлат қилувчи халқлар, рубъи маскуннинг мамлакат ҳамда вилоятларига тақсимланиши ҳақида умумий мулоҳаза юритилади.

8-59- бобларида шарқдан ғарбга қараб жойлашган мамлакатлар, уларни халқи, ўша мамлакатларда ишлаб чиқариладиган асосий матолар, айрим ўринларда эса савдо-сотикнинг умумий аҳволи хусусида сўз боради.

“Худуд ул-олам” асарида Ўзбекистоннинг шаҳарлари, аҳолиси ва уларнинг машғулоти ҳақида қимматли маълумотларни учратамиз.

Асарнинг матни айнан (фотоматни) факсимилеси, кириш ва зарур изоҳлар билан бирга, 1930 йили В.В.Бартолд тарафидан, инглизча таржимаси эса (тадқиқот ва изоҳлар билан бирга) 1937 йили В.Ф.Минорский тарафидан нашр этилган. Унинг форсча матни икки марта (М.Сотудэ ва саййид Жалолуддин Техроний тарафидан) Эронда чоп этилган. 1983 йили асарнинг тожикча наشري амалга оширилган.

Ушбу китоб форс тилидаги илк тарихий-жуғрофий манба сифатида жуда қимматли асар ҳисобланади.

8.3.5. “Сиёсатнома”

Бу машҳур асар муаллифи Низомулмулк лақабини олган Салжуқийлар давлатида вазир сифатида хизмат қилган йирик давлат арбоби ва тарихчи олимдир. Унинг асли исми Абу Али ал-Ҳасан ибн Али ибн Исҳоқ ат-Тусий (1018-1092 йй.) бўлиб, Салжуқий ҳукмдорлар Султон Алп Арслон (1063-1073) ҳамда Султон Маликшоҳ I ларнинг бош вазири бўлган ва бу давлатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта рол ўйнаган. У салтанатдаги тарқоқликка барҳам бериш, марказий давлат тузумини мустаҳкамлаш, давлатнинг молиявий ишларини тартибга солиш учун ҳаракат қилган. Шунинг учун унга мамлакатни тартибга солувчи, яъни Низомулмулк номи берилган. Низомулмулк Бағдодда “Низомия” аталмиш мусулмон ҳуқуқ-ақоид мактабига асос солган.

“Сиёсатнома” асарининг бошқа номи “Сияр ал-мулк” (“Подшоҳларнинг турмуши”)дир. Китоб 1092 йили ёзиб тугалланган. У 51 бобдан иборат бўлиб, унда давлат тизими, молиявий ҳисоб-китоб ишлари, кўшин тузулиши, мансаблар ва уларга амалдорларни тайинлаш тартиби, амалдорлар фаолияти муаммолари хусусида фикр юритилади.

Асарда Ўзбекистон тарихига оид муҳим ва қимматли маълумотлар бор. Сомонийлар замонида турк ғуломларининг давлатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни, Туркистон хонлари Қорахонийлар саройида хизмат қилувчи ходимларнинг маиший аҳволи, Сомонийлар хизматида бўлган амирлар унвонлари, Хоразмшоҳ Олтинтош (1017-1032) билан Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг вазири Аҳмад ибн Ҳасан ўртасидаги ёзишмалар ана шулар жумласидандир. Асарда, бундан ташқари, карматлар, ботинийлар

харакати, Муқанна кўзғолони ҳақида ҳам айрим диққатга сазовор маълумотлар мавжуд.

“Сиёсатнома”нинг форсчаси 1931, 1956 йиллари, французчаси 1893 йили, инглизчаси 1960 йили ҳамда русчаси 1949 йили Б. Д. Заходер томонидан чоп қилинган. Китоб ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

8.3.6. “Чор мақола”

“Чор мақола” номи билан машҳур бўлган бу қизиқарли асар муаллифи Низомий Арузий Самарқандийдир. Унинг ўз исми Нажмуддин Аҳмад ибн Умар ибн али бўлиб, асли Самарқандликдир. Отаси бир вақтлар Салжукий Алп Арслон хизматида бўлган. Бўлғуси олим IX асрнинг 90- йилларида туғилган, 1116-1119 йиллари Султон Санжар (1118-1157) саройида Нишопурда ҳаёт кечирди, сўнгра Гур ва Бомийнда (Афғонистоннинг марказий қисмида жойлашган вилоятлар) ҳукм сурган Шансабийлар хизматида кирди ва умрининг охиригача ўша ерда яшади.

“Чор мақола” илмий, этник-дидактик мавзуда ёзилган асар бўлиб, “Мажмаъ ул-ғаройиб” (“Ажойиботлар мажмуаси”) номи билан ҳам аталади. Асар 1156-1157 йиллари битилган бўлиб, тўрт қисмдан иборат:

3. Дабир (котиб)лар ва дабирлик ҳақида;
4. Шеърят илми ва шоирларнинг қадр-қиймати ҳақида;
5. Сайёралар ҳақидаги илм ва мунажжимлик ҳақида;
6. Тибб (медицина) ва табиблик хусусидадир.

Биринчи қисмда қорахитойлар билан Султон Санжар ўртасидаги 1141 йилнинг 9 сентябрида Самарқанд атрофида бўлган уруш, Қорахитойлар билан Хоразм, шунингдек, Султон Маҳмуд Ғазнавий билан Мовароуннаҳр ҳукмдори Қорахоний Буғраҳон Муҳаммад (1033-1056 йиллар атрофида вафот этган) ўртасидаги сиёсий муносабатлар, қорахитойлар истилоси арафасида Бухоро садрларининг умумий ахволи ҳақида қисқа, лекин қимматли маълумотлар келтирилган.

“Чор мақола”нинг иккинчи қисмида ҳам муҳим маъоумотларни учратамиз. Машҳур форсийзабон шоирлар Рудакий (тахм.860-941 йй.), Фарруҳий (1038 йили вафот этган), Фирдавсий (тахминан 940-1020-1030 йиллар ораси)ларнинг ҳаётига оид, шунингдек, Бодҳизнинг табиий шароити, масалан у ерда бўлган 1000га яқин кориз, узумнинг 120та нави, Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳрнинг адабий ва маданий ҳаётига оид ахборотлар шулар жумласидандир.

Учинчи қисмда Абу Райҳон Беруний ва Умар Ҳайёмнинг (тахм. 1048-1123) ҳаёти (Низомий Арузий Самарқандий у билан яқиндан таниш бўлган) билан боғлиқ маълумотлар берилган.

Тўртинчи қисмда ўзбекистонлик буюк қомусий олим Абу Али ибн Синонинг (980-1037 йй.) Бухоро ва Хоразмдаги илмий фаолияти билан боғлиқ маълумотларни учратамиз.

Хуллас, Низомий Арузий Самарқандийнинг ушбу асари Ўзбекистоннинг X-XI асрлардаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлган манбалардан бири ҳисобланади.

“Чор мақола”нинг форсий матни 1910 ва 1955-1957 йилларда эронлик шарқшунос олимлар Мирзо Муҳаммад Қазвиний ҳамда Муҳаммад Муъин томонидан чоп қилинган. Асар инглиз тилига 1921 йили ва 1963 йили рус тилига таржима қилинган. Шарқшунос Маҳмуд Ҳасаний уни ўзбек тилига таржима қилиб чоп эттирган.

8.3.7. “Мужмал ат-таворих ва қисас”

Муаллифи номаълум бўлган “Мужмал ат-таворих ва қисас” (“Тарихлар ва қиссалар мажмуаси”) номли бу асар ихчам тарзда ёзилган умумий тарихга оиддир. Унда қадим замонлардан (исломиятдан аввал ўтган Эрон подшоҳлари замонидан то ўғузлар тарафидан Султон Санжарнинг асир олиниши (1153) ва Нишопурнинг вайрон этилишигача бўлган давр ичида Эронда ва қисман Ўзбекистонда юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳикоя қилинади.

Асар 1153 йилдан кейин яратилган. Китобнинг илмий қиммати шундаки, унда туркий халқлар, уларнинг келиб чиқиши ҳақидаги ривоятлар, туркларнинг ватанларидан бири Иссиқкўл ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган маълумотлар келтирилган.

“Мужмал ат-таворих ва қисас”нинг ягона қўлёзма нусхаси Париж Миллий кутубхонасининг қадимий форсий китоблар фондида, 62 рақам остида сақланмоқда. Унинг матни 1939 йили эронлик Малик уш-шуаро Баҳор томонидан чоп этилган.

8.3.8. “Зайн ал-ахбор”

“Зайн ал-ахбор” (“Тарихлар безаги”) номли китоб муаллифи XI асрнинг йирик тарихчиси Гардизийдир. Унинг тўла исми Абу Саид Абулхай ибн Заҳҳок ибн Маҳмуд Гардизий, Ғазнига (Афғонистон) тобе бўлган ва унинг шарқий тарафида жойлашган Гардиз қишлоғида туғилган. У ўз замонидаёқ шуҳрат топган олимдир. Бу эса унинг яқин “Зайн ал-ахбор” номли асари туфайли бўлди. Китоб 1049-1050 йиллар орасида ёзиб тамомланган ва Ғазнавийлардан Султон Абдурашидга (1049-1053) тақдим этилган.

“Зайн ал-ахбор” асосан қадим замонлардан (исломиятдан аввал ўтган қадимги Эрон подшоҳлари замонидан) то 1041 йилгача, яъни Ғазнавийлардан Султон Мавдуд (1041-1050) билан Султон Муҳаммад (1030-1031, иккинчи марта 1041) ўртасида, яъни 1041 йили Диноварда бўлган урушгача Хуросонда бўлиб ўтган воқеалар ҳақида ҳикоя қилади. Асарда айниқса Хуросоннинг араб истилосидан 1041 йилгача бўлган тарихи бошқа асарларга нисбатан кенгроқ ёритилган.

Гардизий ушбу асарини ёзишда ас-Салломийнинг “Китоб фи ахбор вулоти Хуросон”, ал-Жайхонийнинг “Ажойиб ал-булдон”, шунингдек ибн Мукаффа, ибн Халлиқоннинг асарларидан ҳам фойдаланган.

“Зайн ал-ахбор” румликларнинг маданияти (дар маърифати румиён), турли халқларнинг диний маросимлари ва йил ҳисоблари, Мовароуннаҳрнинг туркий аҳолиси ва Ҳиндистон ҳақида деган боблардан

иборат. Асарнинг турли халқларнинг (мусулмонлар, яҳудийдар, христианлар ва бошқаларнинг) диний маросимлари ва йил ҳисоблари ҳамда Ҳиндистон ҳақидаги боблари Абу Райҳон Беруний асарлари, Ўртв Осие ва Ўзбекистоннинг туркий аҳолиси ҳақидаги боби эса қисман ибн Хурдодбех, Жайҳоний ва ибн Муқаффа асарларига таяниб ёзилган.

Гардизийнинг “Зайн ал-ахбор” асари Хуросон ва Мовароуннахрнинг араблар истилосидан то XI асрнинг ўрталаригача бўлган сиёсий тарихини крганишда муҳим ўрин тутди.

“Зайн ал-ахбор” асарининг форсча матни эронлик Мирзо Муҳаммад Қазвиний 1937 йили, Муҳаммад Нозим 1928 йили ҳамда Саид Нафисий томонидан 1954 йили чоп этилган эди. 1969 йили Техронда асарнинг тўла наشري амалга оширилди. Унинг туркий халқлар ҳақидаги боби рус тилида В.В.Бартольд томонидан 1900 йили нашр қилинган.

Китобнинг Ўзбекистонга алоқадор қисми А.К.Арендс томонидан русчага қилинган таржимаси 1991 йили Л.М.Епифанова томонидан нашрга тайёрланиб Тошкентда чоп этилди.

8.3.9. “Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд”

“Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд” (“Самарқанд тарихи ҳақида қанд китоб”) номли асар муаллифи йирик тарихчи, тилшунос ва фақиҳ Нажмуддин Абу Ҳифс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Лукмон ан-Насафий (1068-1142)дир. У мусулмон қонуншунослигига оид “Манзумот ан-Насафия фи-л-хулофиёт” (“Келишмовчиликлар ҳақида Насафийнинг шеърий асари”), “Ақоид ан-Насафий” (“(Исломи) ақидаларига ан-Насафий шарҳи”) шариат йўл-йўриқлари ва “Қуръони қарим” шарҳига бағишланган “Ал-явоқит фи-л-мавоқит” (“Қулай вақтлар хусусида ёқутлар”), “Заллат ал-қорий” (“Қориларнинг хатолари ҳақида”) ва тасаввуф хусусида “Рисолаи Нажмия” каби бир неча китоблар яратган.

Насафийнинг тарих фани учун энг муҳим “Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд” асаридир. Унинг яна бир номи “Китоб ал-қанд фи маърифати уламои Самарқанд” (“Самарқанд олимларини таниш борасида қанд китоби”) ҳам машҳурдир. Ушбу асарда Ўзбекистоннинг исломгача бўлган тарихи, унинг араб истилочилари томонидан босиб олиниши, Самарқанднинг диққатга сазовор осори атиқалари ҳақида маълумот келтирилган.

“Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд”нинг арабча асл нусхаси бизгача етиб келмаган. Насафийнинг шогирди Абулфазл Муҳаммад ибн Абдужалил ибн Абдумалик ибн Ҳайдар ас-Самарқандий (XII аср) ушбу асарнинг қисқартирилган форсча таҳририни яратган. В.В.Бартольднинг фикрича (Асарлар, VIII жилд,- М.: 1973, 257 бет) Абулфазл Муҳаммад ас-Самарқандий асарнинг форсча таҳририга Абулфазл Муҳаммад ас-Самарқандий ал-Идрисийнинг (1015 йили вафот этган) “Китоб комил ал-маърифат ар-рижол” (“Машҳур кишиларни таниш ҳақида мукамал китоб”) номли асаридан ам айрим парчаларни олиб киритган.

“Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд”нинг XV аср охири XVI аср бошларида Саид Аҳмад ибн Мир Вали қаламига мансуб форсча таҳрири ҳам

бор. “Қандияйи хурд” (“Кичик қандия”) номи билан машхур бўлган бу асарнинг кўлёзма нусхалари Санкт-Петербург, Тошкент ва Душанбе шаҳарларида ҳамда Германия, Ҳиндистон ва Саудия Арабистони кутубхоналарида сақланмоқда.

“Қандияйи хурд” бир неча марта тошбосма усулида Самарқанд (1909 й.), Тошкент ва Техронда (1955 й.) чоп этилган; бир қисми В.Л.Вяткин (1869-1932 йй.) тарафидан рус тилига таржима қилинган ва 1906 йили нашр этилган.

8.3.10. “Тарихи Муборакшоҳ”

“Тарихи Муборакшоҳ” (“Муборакшоҳ тарихи”) асарининг муаллифи Фахриддин Муборакшоҳ Маваррудий бўлиб, у XII асрнинг иккинчи ярми ва XIII асрнинг бошларида яшаган йирик тарихчи олимдир. Тарихчининг тўла исми Фахриддин Муборакшоҳ ёки Фахри мудир номи билан машхур бўлган экан.

Фахриддин Муборакшоҳ ўз асарининг дебочасида, шунингдек, Ибн Ал-Асир ва “Ҳафт иқлим” муаллифининг келтирган маълумотларга қараганда, отаси ҳам, ўзи ҳам Ғурийлардан²⁶ Шаҳобиддин (ёки Муъиззиддин) Муҳаммад (1173-1206) ҳамда Ғиёсуддин Маҳмуд (1206-1212) саройида хизмат қилган ва ўз замонасининг кенг маълумотли кишиларидан ҳисобланган.

Фахриддин Муборакшоҳ 1206 йили ўзининг машхур “Тарихи Муборакшоҳ” асарини ёзиб тамомлади ва Лоҳурда Ғиёсуддин Маҳмудга тақдим этиб, унинг эътиборини қозонган. Асар, муаллифнинг сўзларига қараганда, 13 йил ичида тамомланган.

“Тарихи Муборакшоҳ” асари 136 қисм (шажара)дан иборат бўлиб, унда Муҳаммад пағамбар, хулафойи Рошидин (Абубакр, Умар, Усмон, Али), ансорлар²⁷, муҳожир саҳобалар²⁸, Ғассанийлар, яъни Сурия ҳукмдорлари, Яман подшоҳлари, жоҳилият замонида, яъни исломиятдан аввал ўтган шоирлар, саҳоюадар орасидан чиққан шоирлар, Ажам подшоҳлари (Пешдодийлар, Каёнийлар, Ашконийлар, Сосонийлар), Умавийлар, Аббосийлар, Тоҳирийлар, Саффорийлар, Сомонийлар, Ғазнавийлар ва ниҳоят Ғурийлар тарихи баён этилган.

Ушбу асарнинг биз учун қиммати шундаки, унда Туркистоннинг сарҳадлари ва Туркистонда ишлаб чиқараладиган мол ва матолар, уларнинг хорижий мамлакатларда эътибор қўзонган навлари, турк қабилалари ва уруғлари, уларнинг тили ва маданияти, ёзувлари, урф-одатлари ҳақида бой далилий маълумотлар келтирилган.

“Тарихи Муборакшоҳ” асарининг ягона мўътабар кўлёмаси Англиянинг Оксфорд шаҳридаги Бодли кутубхонасида сақланмоқда.

²⁶ Ғурийлар – 1000-1215 йиллари Хуросоннинг шарқий қисми, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган сулола.

²⁷ Ансорлар – ёрдамчи, сафдош; Муҳаммад пайғамбар 622 йили Маккадан Мадинага кўчиб кетишга мажбур бўлганида уни қўллаб қувватлаган Авс ва Ҳазраж қабилаларининг аъзолари.

²⁸ Саҳоба - ҳамроҳлар, дўстлар. Муҳаммад пайғамбарнинг ҳамроҳлари, яқин дўстлари.

Китобнинг Ғурийлар ва туркий халқлар тарихига оид қисми матнини инглиз шарқшуноси Денисон Росс 1927 йили чоп қилган.

8.3.11. “Тарихи Масъудий”

Анъанавий тарихий асарлардан яққол ажралиб турадиган “Тарихи Масъудий” (“Масъуд тарихи”) асарнинг муаллифи Абулфазл Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ал-котиб ал-Байҳақийдир (995-1077). У Нишопур вилоятига қарашли Ҳарисобод қишлоғида бадавлат мансабдор оилада туғилган, асосан Нишопур шаҳрида таълим олиб, балоғатга етган.

Абулфазл Байҳақий тахминан 1021 йили Ғазнавийлар давлатининг девони расоили - хорижий мамлакатлар билан алоқа юритувчи маҳкамага дабирлик мансабига қабул қилинди ва вазир Абу Наср Мишкон раҳбарлигида 19 йил йша мансабда хизмат қилди. Абу Наср Мишкон вафотидан сўнг 1039 йили Абулфазл Байҳақий унинг ўрнига девон бошлиғи этиб таъйинланди. 1041 йили Султон Масъуд ўлдирилгандан сўнг у сарой хизматидан четлатилди ва фақат Султон Абдурашид 1050 йили ҳокимият тепасига келгач, яна ўз ўрнига тикланди. Абулфазл Байҳақий бу лавозимда 1059 йилгача, яъни Султон Фарруҳзод (1053-1059 йй.) салтанатининг охиригача давлат хизматида бўлди, кейин истеъфога чиқиб, илмий иш билан машғул бўлди. У 1077 йили вафот этган.

Абулфазл Байҳақий “Зийнат ул-китоб” (“Китоблар зийнати”), “Тарихи оли Маҳмуд” (“Маҳмуд хонадонининг тарихи”) ёки “Жомий фи тарихи оли Сабуктегин” (“Сабуктегин хонадони тарихидан ҳикоялар мажмуаси”) номли асарлари билан машҳур. “Тарихи Байҳақ” (“Байҳақ (вилояти) тарихи”) асар муаллифи Абулҳасан Али Байҳақий, XII асрнинг иккинчи ярмида ўтган ва кўпинча ибн Фундуқ номи билан машҳур бўлган олимнинг маъбумотига қараганда, Абулфазл Байҳақийнинг “Тарихи оли Маҳмуд” асари ўттиз жилддан иборат бўлган. Лекин бу улкан асарнинг фақат олтинчи жилдининг иккинчи қисми, 7, 8, 9 жилдлари ҳамда 10-жилдининг бир қисми етиб келган, халос. Бу қисмлар Султон Масъуд (1030-1041 йй.) даври тарихини ўз ичига олади ва “Тарихи Масъудий” номи билан маълум ва машҳур.

“Тарихи Масъудий” асарида бошқа тарихий китоблардан фарқли муаллиф ўзи кўрган ва ишончли кишилардан аниқлаган маълумотларни, шунингдек, ҳукумат маҳкамаларида сақланган расмий ҳужжатлар асосида ҳамда маъиший тафсилотларга ҳам алоҳида эътибор берилган.

Бу хусусият асарнинг далилий маълумотларга бойлиги, воқеаларнинг кенг ва атрофлича баён этилиши ва ниҳоят зўр бадиий маҳорат билан ёзилганлиги, унинг бошқа тарихий асарлардан алоҳида ажратиб туради.

Китобда асосан Султон Масъуд даври Ғазнавийлар салтанати ихтимоий-сиёсий аҳволига кенг ўрин берилган. Бундан ташқари, асарда Саффорийлар, Сомонийлар, Салжуқийлар тарихига оид муҳим маълумотлар ҳам бор. Айниқса, Ғазнавийлар билан Хоразм, Салжуқийлар ҳамжа Қорахонийлар давлати ўртасида бўлган сиёсий муносабатлар ҳақида қимматли маълумотлар кўп.

Ушбу асарда Абу Райҳон Беруний ҳаёти тўғрисида тафсилотлар ва унинг бизгача етиб келмаган Хоразм тарихига оид асаридан лавҳалар биз учун жуда қимматлидир. Чунки муаррих улуғ ватандошимиз билан мулоқотда бўлган, уни яхши билган ва фикрларини қадрлаган.

“Тарихи Масъудий” асарининг форсий матнини У. Морлей Калкуттада 1861 йили, Техронда эса Аҳмад Пешаворий 1886 йили, Саид Нафисий 1941-1954 йиллари, Ғани ва Фаёз 1945 йили чоп этганлар. Унинг арабча таржимаси Қоҳирада Яҳё Ҳашшоб ва Содик Нишот томонидан чоп этилган.

“Тарихи Масъудий” асарининг русча таржимаси тадқиқот ва зарур изохлар билан атоқли манбашунос олим А.К.Арендс томонидан Тошкентда 1962 йили ва Москвада 1969 йили эълон қилинди. Китобнинг X-XI аср тарихини ўрганувчилар учун манба сифатидаги аҳамияти жуда катта.

8.3.12. “Лубоб ул-албоб”

“Лубоб ул-албоб” (“Қалблар қалби”, 1222-1223 йиллари ёзилган) номли асарнинг муаллифи Саъдуддин Муҳаммад Авфий бўлиб, у XII асрнинг сўнгги чораги ва XIII асрнинг биринчи ярмида яшаган адиб, таржимон ва тазкиранавис олимдир.

Авфий 1172-1177 йиллар орасида Бухорода туғилган, асосий маълумотни она шаҳрида олган ва 1201 йили Самарқанд ҳокими Қорахоний Иброҳим IV ибн Ҳусайн (1178-1204 йй.) саройига таклиф этилган. У бу ерда кўпгина фозил кишилар, жумладан шайх Нажмуддин Кубро (1221 йили Урганжда мўғуллар қирғини вақтида ҳалок бўлган) ҳамда шайх Мажиддин Бағдодий (1216 йили хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг амри билан қатл этилган) билан учрашган.

Олим 1205 йилдан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хуросон бўйлаб кўп саёҳат қилган, дастлаб Нисо, Марв, Тус, Ҳирот ва Сеистонда бўлади. У Нишопурда ҳам бўлиб, Хуросоннинг етук арабийнавис ва форсинавис шоирлари билан яқиндан танишади. Хуллас, олим Хуросон шаҳарлари бўйлаб қилган саёҳати вақтида бўлажак тазкираси учун маълумотлар тўплайди.

Авфий мўғуллар истилоси арафасида Ҳиндистон сафарига отланади. Ғазнага етканда Чингизхон (1206-1227 йй.) бошлиқ мўғул кўшинларининг Ўрта Осиёга бостириб киргани ҳақида хабар тарқалади. Олим Хуросон ва Мовароуннаҳрдан келган қочоқларга қўшилиб Ҳиндистонга жўнайди ва 1222 йили Панжобнинг Уч вилоятига келиб, бу ернинг ҳокими Носируддин Қабочанинг (1205-1227 йй.) хизматига киради. Орадан кўп вақт ўтмай, Авфий Гужоратга қози қилиб тайинланади. У 1227 йили Дехлига кўчиб келиб, Султон Шамсуддин Элтутмишнинг²⁹ хизматига киради ва умрининг охиригача шу ерда кун кечиради.

Нуриддин Муҳаммад Авфий Учда турган вақтида ўзининг “Лубоб ул-албоб” номли тазкирасини ёзди, Гужоратда эса арабийнавис олим қози

²⁹ Шамсуддин Элтутмиш (1211-1236 йй.) –XIII асрда Шимолий Ҳиндистонни идора қилган Муъиззийлар сулоласидан.

Муҳсин Танухийнинг (940-994 йй.) “Ал-фараж баъд аш-шиддат” (“Офатдан сўнгги овуниш”, 984 йили ёзилган) номли асарини араб тилидан форс тилига таржима қилди. “Жавоми ул-ҳикоят ва лавомиъ ар-ривоят” (“Ҳикоятлар мажмуаси ва ривоятлар шуъласи”) асарини ҳам ўша ерда ёза бошлади.

“Лубоб ул-албоб” тазкира бўлиб, унда Ўзбекистон, Хуросон, Ироқ, Озарбайжон, Ғазна ҳамда Ғарбий Ҳиндистонда X-XII асрларда яшаб ижод этган 299 шоир ва адиб ҳақида умумий маълумот берилади. Асар Уч вилоятининг ҳокими Разиуддин Абубакрнинг топшириғи билан ёзилган.

“Лубоб ул-албоб”нинг форсий матни 1903 ва 1906 йиллари Э.Браун ва Мирза Муҳаммад Қазвиний тарафидан чоп этилган.

Авфийнинг иккинчи муҳим асари “Жавоми ул-ҳикоят” бўлиб, 1227-1236 йиллари орасида ёзилган. Асар тўрт қисмдан, ҳар бир қисм эса 25 бобдан иборат. Унда Ҳинлистон, Эрон, Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига оид 2113 та тарихий латифадан иборат. Биз учун унинг айниқса тўртинчи қисми алоҳида қиммат касб этади. Бу қисмда Ўрта Осиёнинг қадимий туркий халқлари ва Бухоро садрлари ҳақида муҳим маълумотлар бор.

“Жавоми ул-ҳикоят” чоп қилинмаган, айрим қисмлари И.Низомутдинов ва Т.Файзиев томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

8.3.13. “Тарихи жаҳонкушой”

“Тарихи жаҳонкушой” (“Жаҳонгир (Чмнгизхон) тарихи”) номли йирик тарихий асарни яратган тарихчи XIII асрда ўтган йирик олим ва давлат арбоби Жувайнийдир. Унинг тўла исми Алоуддин Отамалик ибн Баҳоуддин Муҳаммад ал-Жувайний. У 1226 йили Ғарбий Хуросоннинг Жувайн худудига қарашли Озодвор қишлоғида бадавлат ва нуфузли сиёсий арбоб оиласида туғилган. Отаси Баҳоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг Хуросондаги ноиб бўлган, мўғуллар хуружи вақтида Султон Жалолуддин билан бирга уларга қарши дангларда қатнашган. Мўғуллар 1221 йили Нишопурни ишғол қилгач, Баҳоуддин Муҳаммад Тусга қочиб борди ва унинг мустаҳкам қалъаларидан бирига яширинди. Лекин қалъа ҳокими уни бандга олиб мўғул лашкарбошиларидан Қўлбўлотга топширди. Қўлбўлот асирнинг маълумотли ва истеъдодли шахс эканлигини англаб, уни тирик қолдирди. Кейинча Баҳоуддин Муҳаммад мўғуллар хизматига қабул қилинди ва товафотига (1258 й.) қадар Хуросондаги мўғул ҳокимлари Чинтемур, Киркўз, Арғун оға хузурида соҳиб девонлик вазифасида турди.

Баҳоуддин Муҳаммаддан икки ўғил қолди. Тўнғичи Шамсуддин Муҳаммад 1262-1283 йиллари Эрондаги мўғул ҳукмдорлари Элхонлардан Ҳалокухон (1256-1265 йй.) ҳамда Абақхон (1265-1282 йй.)нинг вазири, соҳиб девон бўлган ва мамлакатнинг идтимоий-сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган.

Баҳоуддин Муҳаммаднинг кенда ўғли Алоуддин ёшлигидан яхши ўқиди, араб, форс, кейинчалик мўғул ва уйғур тилларини мукаммал ўрганди, ўрта аср фанининг бир талай соҳаларини пухта эгаллади. У ёшлигидаёқ мўғул ҳукмдорлари хизматига қабул қилинди ва Киркўз ҳамда Арғун оғанинг

девонида хизмат қилди. Алоуддин Отамалик Жувайний Арғун оға билан уч марта 1246-1247, 1249-1251, 1252-1253 йиллари Мўғулустонга, Қоракўрумга борди. У 1256 йилнинг бошларида Ҳалокухоннинг буйруғи билан Исмоилийлар ҳукмдори Рукниддин Хуршоҳ ҳузурига Маймандуз қалъасига элчи бўлиб борди ва унга қаршилик кўрсатмай таслим бўлиш ҳақидаги талабномани топширди. Жувайний Маймандузни мўғул қўшинлари томонидан ишғол қилиш чоғида Исмоилийларнинг бой кутубхонасини талон-тарождан сақлаб қолди.

Алоуддин Отамалик Жувайний 1259 йили Ироқ ва Ҳузистонга ҳоким, малик қилиб тайинланди. Ўшанда у Бағдод ва унинг атрофидаги жойларни обод қилди. Тарихчи Вассофнинг (XIII аср охири-XIV асрнинг биринчи ярми) маълумотларига қараганда, у катта маблағ, 10000 олтин динор сарфлаб Фрот дарёсидан Куфа ва Нажафга сув олиб келган. Жувайний бу лавозимда 20 йилдан ортиқ турди. 1271 йили рақиблари қози саййид Тожиддин Али ибн Муҳаммад, “Китоб ал-фаҳрий” асари муаллифи Абу Жаъфар Жалолуддиннинг отаси, бошчилигида унга қарши зимдан кураш бошладилар. Оқибатда улар Жувайнийни мансабини суиистеъмол қилиб, хазинани бир қисмини ўзлаштирганликда айбладилар. Жувайний одам ёллаб қози Тожуддин Алини ўлдиртирди, лекин бу билан муҳолифларининг таъқибидан қутулиб қололмади. Ўша йилнинг ўзида Абақохон Бағдод девонини тафтиш қилиш учун одам юборди. Тафтиш натижасида 250 туман, бир туман 10000 кумуш динорга тенг, камомад борлиги аниқланди. Жувайний қамаб қўйилди ва камомад ундириб олингандан кейин ҳибсдан озод қилинди ва ўз мансабига тикланди.

Орадан ўн йил ўтгач, 1281 йили, Тожуддин исмли бир шахс уни яна хазинага “қўл чўзишда” ва яширинча Миср билан алоқа боғлаганликда айблади. Бағдоднинг молиявий хўжалиги яна тафтиш қилинди ва 300 туман камомад борлиги аниқланди. Бағдоднинг молиявий хўжалиги яна тафтиш қилинди ва 300 туман камомад борлиги аниқланди. Жувайний яна ҳибсга олинди, лекин камомадги тўлашга сўз бергани учун қамокдан озод қилинди. Лекин, бутун ер-сув ва қимматбаҳо буюмларни сотса ҳам камомаднинг фақат 170 туманини қоплади, халос. Жувайний яна қамокқа олинди, уни қийноққа солдилар, Бағдод кўчвлари бўйлаб ялангғоч қилиб олиб ўтдилар. Жувайний Тўқудар Аҳмад даври(1282-1284 йй.)да оғасининг ёрдамида ҳибсдан озод этилди, мусодара қилинган молу мулки қайтариб берилди. Лекин орадан кўп ўтмай, шахзода Арғун Бағдод девонини қайтадан тафтиш қилиш ва Жувайнийнинг мол-мулкани мусодара қилишни буюрди. Ўша вақтда Жувайний Озарбайжоннинг Арронида эди. Бу хабар фожеага олиб келди – 1283 йили Жувайнийнинг рағи ёрилиб вафот этди.

Алоуддин Отамалик Жувайний Мўғулистон, Ўзбекистон ҳамда Эроннинг XIII асрдаги ижтимоий-сиёсий тарихидан ҳикоя қилувчи асари билан шуҳрат топти. Китоб 1260 йили ёзиб тамомланган.

“Тарихи жаҳонкушой” асари уч қисмдан иборат: 1) мўғуллар, уларнинг Чингизхон давридаги истилочилик юришларидан то Гуяукхон (1246-1249 йй.) давригача, шунингдек, Жўжихон, Чиғатойхон ва авлодлари тарихи,

2)Хоразмшоҳлар ва Хуросоннинг мўғул ҳукмдорлари давридаги (1258-йилгача) тарихи, 3) Эроннинг 1256-1258 йиллардаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, шунингдек, Исмоилийларнинг диний-ҳарбий уюшмаси ва Исмоилийлар давлати (1090-1258 йй.) тарихи. Исмоилийлар тарихи Маймандуздаги кутубхонада топилган асарлар, хусусан Исмоилийларнинг кўзга кўринган намояндаларидан Ҳасан Сабоҳнинг (тахминан 1055-1124 йй.) ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи “Саргузашти саййидно” (“Сайидимизнинг саргузаштлари”) номли китоб асосида ёзилган.

Ўрта Осиё ва Ўзбекистон тарихи учун “Тарихи жаҳонкушой”нинг I-II қисмлари алоҳида қийматга эга. Асарнинг Хоразм ва Хоразмшоҳлар тарихига оид қисми (II қисм) бизгача етиб келмаган “Машориб ат-тажориб ва ғавориб ал-ғароиб” (“Имтиҳонни салқинлаштириш жойи ва ажойиб нарсаларнинг юқори даражаси”), Фахриддин Розийнинг (1210 йили вафот этган) “Жавомеъ ул-улум” (“Илмлар мажмуаси”) китоблари асосида ёзилган. Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистон тарихи, шунингдек, Мўғулистон ҳақидаги хабарлар асосан муаллифнинг шу мамлакатларга қилган саёҳатлари вақтида тўпланган маълумотлар асосида ёзилган.

“Тарихи жаҳонкушой”нинг форсийча матни Мирзо Муҳаммадхон Қазвиний тарафидан 1912, 1916 ва 1937 йиллари нашр этилган. Асарнинг тўла инглизча ва туркча-усмонлича (1 жилди) таржималари бор.

8.3.14. “Жомеъ ут-тавориҳ”

“Жомеъ ут-тавориҳ” (“Тарихлар мажмуаси”) асарининг муаллифи машҳур қомусий олим, тарихчи, тилшунос, табиб ва йирик давлат арбоби Рашидуддин Фазлуллоҳ ибн Имоуддавла Абулхайр ал-Ҳамаданийдир. Унинг ота-боболари ҳам ўз замонининг ўқимишли кишиларидан бўлгандар. Масалан, бобоси дастлаб йирик қомусий олим Носируддин Тусий (1201-1274 йй.) билан биргаликда Аламут қалъасида³⁰ Исмоилийлар хизматида бўлган, сўнг мўғуллар тарафига ўтиб кетган. Отаси Имоуддавла Абулхайр ўрта ҳол киши бўлиб, Ҳамадонда табибчилик билан кун кечирган, кейинчалик Элхлнийлар саройига таклиф қилиниб, у ерда ҳам ўз касби билан шуғулланган.

Рашидуддин 1247 йили Ҳамадонда туғилган. Ёшлигидан яхши ўқиб, ота касбидан ташқари, кўпгина илмларни – илоҳиёт, табиий фанлар, мумтоз адабиёт, тарих, география ва бошқа фанларни пухта эгаллаган.

Рашидуддин Элхон Абақохон (1265-1282 йй.) даврида унинг шахсий табиби бўлиб хизмат қилган, кейинча Ғозонхон (1295-1304 йй.) ва Ўлжойтухон (1304-1317 йй.)лар вазири бўлган. Ушбу хонларнинг ҳомийлиги, айниқса ўзининг тадбиркорлиги орқасида, давлатнинг молиявий муассасаси тамоман унинг қўлида эди, Рашидуддин вазирлик йиллари (1298-1317 йй.) ўз даврининг энг бадавлат ва нуфузли кишиларидан бирига айланди. Ҳалоқуийлар давлатининг турли вилоятларида унинг 80 000 гектар ҳосилдор

³⁰ Аламут қалъаси - Қазвининг шимоли-ғарбий тарафида, Эльбурс тоғида жойлашган мустаҳкам қалъа, Исмоилийларнинг муҳим қароргоҳларидан.

ер-суви, боғлари, ўнлаб ҳаммомлари, карвонсаройлари, хунармандчилик ва савдо дўконлари, яйловларда эса 250 000 қўйи, 30 000 йилқиси, 10 000 туяси бўлган. Рашидуддиннинг шахсий бойлиги, тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, 35 000 000 динорга тенг бўлган. Унинг кўп сонли ўғиллари, 16 нафар Бағдод, Рум, Гуржистон, Ардабил, Исфахон, Форс, Хузистон, Кирмон ва Домғон вилоятларининг ҳокими эдилар.

Рашидуддин феодал тарқоқлик ва айирмачилик тарафдори бўлган кўчманчи турк-мўғул катта ер эгаларидан фарқли ўларок, ўтроқлик ҳамда марказий давлат муассасини мустаҳкамлаш тарафдори эди. Унинг Ғозонхон даврида ўтказган маъмурий ва молиявий ислохотлари шунга қаратилганди. Охири Рашидуддин элхонийлар саройида ҳукм сурган фитна қурбони бўлди. Эндигина тахтга ўтказилган Абу Саъидхон (1317-1335 йй.) Рашидуддинни саройдан четлаштирди. Орадан бир йил ўтгач, у Ўлжойтухонни захарлаб ўлдиришда айбланиб, 1318 йилнинг 18 июлида қатл этилди, барча мол-мулки мусодара қилинди. Ўшанда унинг Табриздаги 600 000 жилд китобга эга бой кутубхонаси ҳам талон-тарож қилинди.

Рашидуддин тарихда ўзининг йирик асарлари билан ҳам ном қолдирди. Илоҳиёт илмининг айрим масалаларига бағишланган “Ал-мажмуот ар-Рашидия” (“Рашидуддиннинг мажмуалари”), табиётга оид “Ал-осор ва-л-ихйа” (“Тирик нарсаларнинг қолдиқлари”), “Баён ал-ҳақоик” (“Ҳақиқатлар баёни”), қурилиш масалаларига бағишланган “Асила ва ажиба” (“Ажиб ва асил нарсалар”) ва ниҳоят, жаҳон тарихини ўх ичига олган “Жоме ут-таворих” унинг қаламига мансуб асарлар жумласидандир.

Олимнинг бизнинг замонамизгача тўла етиб келган бирдан-бир асари ана шу “Жоме ут-таворих” бўлиб, у ўрта аср тарихнависиликнинг ўзига хос ноёб асари ҳисобланади. Бу китоб ўрта аср Шарқ тарихчилигида янги анъанани бошлаб берган асар. Унда умумий тарих сифатида мусулмон мамлакатлари тарихи билан бирга, Ғарб мамлакатлари, Хитой ҳамда Ҳиндистон тарихини ҳам ёритишга интиланган, Шарқ мамлакатлари тарихини умум жаҳон тарихининг бир қисми, деб ҳисобланган.

“Жоме ут-таворих” асари 1301-1311 йиллари орасида Ғозонхоннинг топшириғи билан ёзилган. Асар уч қисмдан иборат: 1) мўғуллар ва улар асос солган давлатлар Улуғ юрт яъни Мўғулистон, Элхонийлар давлати ҳамда мўғуллар асоратига тушиб қолган мамлакатлар, Шимолий Хитой, Урта Осиё ва Яқин ҳамда Ўрта Шарқ мамлакатлари халқларининг мўғул истолчисигача бўлган қисқача тарихи; 2) Шарқ мамлакатлари халқларининг исломиётдан аввалги тарихи, Араб халифалиги ва унинг таркибида ташкил топган Ғазнавийлар империяси, Салжуқийлар давлати, Хоразмшоҳлар давлати тарихи; Хитой, қадимги яҳудийлар, франклар, Рим империяси ва Ҳиндистон тарихи; 3) Ер курраси ҳамда етти иқлим мамлакатларининг географик ҳолати. Афсуски, асарнинг сўнгги, учинчи қисми сақланмаган. Қўлёзма 1318 йили Рашидуддиннинг шахсий кутубхонаси талон-тарож қилинган вақтларда йўқолган бўлиши мумкин.

Мазкур асар, айниқса унинг турк ва мўғул халқларининг Чингизхонга қадар кечган тарихи Маҳмуд Кошғарий ва Алоуддин Отамалик Жувайний

асарлари, Элхонийлар кутубхонасида сақланаётган “Олтин дафтар”, Чингизхон ва унинг ота-боболари тарихи, шунингдек, турк-мўғул халқлари тарихи ва ирвоятларини яхши билган кишилар, Пўлод, Чжен-сян, Ғозонхон ва бошқаларнинг оғзаки ахборотлари, Ғарб мамлакатлари, Хитой ва Ҳиндистон халқлари тарихига оид қисмлари ўша вақтларда Эронга келиб қолган франциялик икки католик роҳиб, икки хитойлик олим ва кашмирлик роҳибнинг иштирокида ёзилган. Тўпланган маълумотларни тартибга солиш ишларини муаллифнинг ёрдамчилари Абдулла Кошоний ҳамда Аҳмад Бухорийлар бажарганлар.

“Жоме ут-таворих” асарининг айниқса турк-мўғул халқлари тарихини ўз ичига олган қисми Марказий Осиё халқлари тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Китобнинг Ўрта Осиё, Эрон ва Кавказ орти халқларининг XIII аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид қисмлари ҳам бениҳоятда қимматлидир.

Асарнинг айрим қисмлари Катрмер (1836 й.), Э.Блоше (1911 й.), К.Ян (1941 й.), И.Н.Березин (1858-1888 йй.) тарафидан рус, француз ҳамда немис тилларига таржима қилинган ва форсча матни, сўз боши билан чоп қилинган. Унинг ўзбек тилига қилинган иккита таржимаси бор. Улардан бири Шайбонийлардан Кўчқинчихоннинг (1510-1530 йй.) топшириғи билан Муҳаммад Али ибн Дарвиш Али Бухорий томонидан қилинган ва муқаддима ва уч жилддан иборат. Бу таржиманинг ноёб қўлёзмаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида 2 тартиб рақами остида сақланмоқда. Иккинчи таржима эса 1556 йили Нисо шаҳрида Солур боб ибн Қул Али тарафидан Урганч ҳокими Али Султоннинг (1572 йили вафот этган) буйруғи билан бажарилган бўлиб, унинг қўлёзма нусхаси Ашгабадда Туркманистон Фанлар Академиясининг Тил ва адабиёт институтида сақланади.

“Жоме ут-таворих” асарининг тўла русча таржимаси 7 нафар мўътабар қўлёзмалар асосида 1946-1960 йиллари Санкт-Петербургда амалга оширилган.

8.3.17. “Тарихи гузида”

“Тарихи гузида” (“Сайланган тарих”) асари муаллифи Ҳамдуллоҳ Қазвиний бўлиб, у XIII аср сўнгги чораги ва XIV асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган йирик географ ва тарихшунос олимдир. Унинг тўла исми Ҳамдуллоҳ ибн Абубакр ибн Аҳмад ибн Наср Муставфий Қазвиний бўлиб, келиб чиқиши бўйича араб ва 1281 йили Эрон Озарбайжонининг Қазвин шаҳрида туғилган.

Ҳамдуллоҳ Қазвиний Рашидуддин даврида Қазвин, Абҳар ва Занжон вилоятларининг молия ишларини бошқарган. Рашидуддин қатл этилгандан сўнг, унинг ўғли Ғиёсуддин Муҳаммад (1327-1336 йиллари Элхоний Абу Саъиднинг вазири бўлган)нинг хизматида бўлган. Тарихчи 1350 йили вафот этган.

Ҳамдуллоҳ Қазвиний “Зафарнома”, “Тарихи гузида” ҳамда “Нузхат ул-қулуб” номли асарлар муаллифидир.

“Тарихи гузида” умумий тарих йўналишида ёзилган асар бўлиб, унда қадим замонлардан то 1330 йилгача Эрон ва қисман, Урта Осиёда бўлиб ўтган воқеалар баён этилган. Ҳамдуллоҳ Қазвиний вафотидан кейин ўғли Зайнуддин томонидан асар давом эттирилган ва унга 1392 йилгача Эронда бўлиб ўтган воқеалар қўшилган. Китобнинг асосий қисми хожи Ғиёсуддин Муҳаммадга бағишланган. Асар муқаддима-фотиҳа ва олти бобдан иборат: 1) пайғамбарлар ва авлиёлар; 2) исломиятдан аввал ўтган Эрон подшоҳлари; 3) Муҳаммад пайғамбар, ҳаоифайи Рошидин, Умавийлар ва Аббосийлар тарихи; 4) Аббосийлар даврида Эрон, Афғонистон ва Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган Саффорийлар, Сомонийлар, Ғазнавийлар, Ғурийлар, Дайламийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, мўғуллар ва бошқа сулолалар тарихи; 5) исломият даврида ўтган шайхлар, олимлар ва шоирлар; 6) Қазвин шахрининг тарихи.

“Тарихи гузида” Эрон, Ўрта Осиё ҳамда Ўзбекистоннинг XIII-XIV асрнинг биринчи ярмидаги тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Китоб 1910 йили инглиз шарқшуноси Э.Браун тарфидан матн ва қисқартирилган инглизча таржимасини ҳамда 1960 йили Абдулҳусайн Навоий асар матнини нашр қилган.

8.3.18. “Равзат ули-л-албоб”

“Равзат ули-л-албоб” ёки “Равзат ули-л-албоб фи тавориҳал-акобир ва-л-ансоб” (“Акобир ва асил (кишилар) тарихи хусусида оқиллар боғи”) номли асарнинг ижодкори Фахруддин Абу Сулаймон Довуд ибн Абулфазл Муҳаммад Банокатий (1330 йили вафот этган) бўлиб, у XIII асрнинг II- ярми ва XIV аср I- ярмининг биринчи чорагида ўтган шоир ва йирик тарихчи олимдир. У кўпроқ Банокатий номи билан машҳур.

Банокат эски Тошкент шаҳар номларидан бири бўлиб, у Илоқ, яъни Оҳангарон дарёсининг Сирдарё билан қўшилиш жойи яқинида жойлашган қадимий шаҳар, 1392 йилидан бошлаб Шоҳруҳия номи билан аталган. Тарихчи мана шу шаҳарда туғилган. Элхон Ғозонхон ҳамда Ўлжойтухон саройида хизмат қилган ва 1301 йили малик уш-шуаро (шоирлар подшоҳи) унвонига сазовор бўлган.

Лекин Банокатий кўпроқ тарихчи олим сифатида ва жаҳон тарихини ўз ичига олган “Равзат ули-л-албоб” номли асари билан машҳур бўлди. Асар 1317 йили ёзиб тамомланган ва муқаддима ҳамда тўққиз қисмдан иборат: 1) Одам Атодан то Мусо пайғамбаргача ўтган даврда яшаган патриарх ва пайғамбарлар; 2) қадимий Эрон подшоҳлари; 3) Муҳаммад пайғамбар, халифайи Рошидин, имомлар, Умавия ва Аббосия халифалари даври; 4) Аббосийлар билан ҳамаср бўлган Тоҳирийлар, Саффорийлар, Сомонийлар, Хоразмшоҳлар ва бошқа сулолалар; 5) яҳудийларнинг пайғамбарлари ва подшоҳлари; 6) христианлар ва франклар тарихи, христианларнинг дини ва эътиқоди, Арманистон ва франк мамлакатларининг географик ҳолати; 7) Ҳиндистон тарихи, ҳиндларнинг дини ва эътиқоди; 8) Хитой тарихи ва унинг географик ҳолати, хитойларнинг дини ва урф одатлари; 9) мўғулларнинг тарихи ва уларнинг истилочилик юришлари.

“Равзат ули-л-албоб” асари Рашидуддиннинг “Жоме ут-таворих” асари асосида ёзилган бўлиб, унинг қисқартирилган тахрири деб айтиш ҳим мумкин. Лекин Банокатий асарида Рашидуддин китобида учрамайдиган маълумотлар ҳам бор. Масалан, етти иқлим мамлакатларининг тавсифи, Эроннинг 1310-1317 йиллар орасидаги тарихи шулар жумласидандир.

Хуллас, Банокатийнинг мазкур асари Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг XIII-XIV асрнинг биринчи чорагидаги тарихи, географик ҳолати ва аҳолисининг турмишини ўрганишда муҳим манбалардан ҳисобланади.

“Равзат ули-л-албоб” XVII асрдан буён илмий жамоатчиликнинг диққат-эътиборини ўзига тортиб келмоқда. Унинг айрим қисмлари лотин, турк, инглиз ҳамда француз тилларига таржима қилиниб чоп этилган.

Асарнинг қўлёзма нусхалари Тошкент, Санкт-Петербург, Қозон, Душанбе ва хорижий мамлакатлар кутубхоналарида мавжуд. Китобдан Алишер Навоий ўзининг тарихий асарларини яратишда фойдаланган.

8.3.19. Шомийнинг “Зафарнома” асари

Мавлоно Низомуддин Шомий ёки мавлоно Низомуддин Шанбий, Шанби Ғозоний асли Табризнинг шимоли-ғарбий тарафида, ундан икки мил масофада жойлашган жойда туғилган тарихчи “Зафарнома” асари билан машҳур бўлган. У 1393 йили Амир Темур хизматига қабул қилинган, 1404 йилгача у билан бўлиб, соҳибқироннинг ҳарбий юришларида воқеанавис ва воиз мансабида иштирок қилган.

1402 йили Амир Темур унга ўзининг тарихини аниқ ва содда тилда ёзиб беришни буюрган. Низомуддин Шомий бу асарни 1402-1404 йиллар орасида ёзиб тамомлаган. Асар жаҳонгирнинг ҳокимият тепасига келиши (1370 йил.)дан то 1404 йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олади. “Зафарнома” асари ҳақиқатан ҳам содда тилда, равон услубда ёзилган, далилий маълумотларга бой. Лекин Амир Темур ҳаёти мазкур асарда бирмунча, Шарафуддин Алига нисбатан кам, идеаллаштирилган.

Асар Ўзбекистон, Қозоғистон, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг XIV аср II- ярми ва XV аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда муҳим ва ишончли манбалардан бири ҳисобланади.

Низомуддин Шомий ўз асарини ёзишда Ғиёсидин Али Яздийнинг “Рўзномайи ғазавоти Ҳиндустон”, Амир Темурнинг уйғур котиблари томонидан яратилган “Тарихи хоний” ва бошқа саройда битилган кундаликлардан фойдаланган.

“Зафарнома”ни Низомуддин Шомийнинг иккита тарҳири мавжуд: 1) 1404 йили Амир Темур Озарбайжон юришидан қайтганда унга тақдим этилган нусха. 2) Мироншоҳнинг ўғли Мирзо Умарга (1404 йид 26 мартда Амир Темур “Ҳалокухон тахти”ни , яъни Ғарбий Эрон ҳамда Озарбайжонни инъом қилган) пайтида тақдим қилинган. У юқорида қайд этиб ўтилган биринчи нусхадан деярли фарқ қилмайди. Асар “Зафарнома” деб аталади. Унга айрим услубий тузатишлар киритилган ва дебоча ҳамда Мирзо Умарга бағишланган кичик бир илова (зайл) қўшилган. Шунга қараганда,

Низомуддин Шомий умрининг сўнгги йилларини Мирзо Умар хизматида бўлган ва она юрти Табризда истиқомат қилган.

“Зафарнома”нинг кўлөзма нусхалари Арманистон, Англия, Франция, Ироқ ва Туркия кутубхоналарида сақланмоқда. Асарнинг танқидий матни Ф.Тауэр томонидан 1937 ва 1956 йиллари Прагада чоп этилди.

1996 йили Низомуддин Шомий “Зафарнома” асарини Ю. Ҳакимжонов томонидан амалга оширилган форсча таржимаси А.Ўринбоев томонидан таҳрир қилиниб нашр этилди.

8.3.20. “Мунтахаб ут-таворихи Муъиний”

“Мунтахаб ут-таворихи Муъиний” номли Темурийлар даврига оид асар муаллифи Муъниддин Натанзийдир. У Исфаҳон шаҳрига қарашли, ундан қарийб йигирма фарсаҳ масофада жойлашган Натанз шаҳрида туғилган. Ч.А.Сторининг маълумотига қараганда асли сеистонлик бўлган³¹. Форс вилоятининг ҳокими Темурий Искандар Мирзо (Амир Темурнинг набираси, Умаршайхнинг ўғли, 1415 йили иниси Бойқаро Мирзо томонидан ўлдирилган) саройида хизмат қилган. Давлатшоҳ Самарқандийнинг сўзларига қараганда, “Муъиниддин Натанзий Султон Искандар даврида Ироқи Ажам ва Форсда шуҳрат топган олимлар ва шоирлар жумласидагн бўлиб..., илмда ўз замонасининг етакчиси эди ва Мирзо Искандарнинг мақома ва ҳолати ҳамда тарихини ёзган”³².

Муъниддин Натанзий қаламига мансуб бўлган ва бизнинг замонамизгача етиб келган бу асарнинг аниқ номи маълум эмас. У илмий жамоатчилик орасида “Аноним Искандера” номи билан машхур. Асар 1413 йили ёзиб тамомланган. Унинг иккинчи таҳрири ҳам бўлиб, “Мунтахаб ут-таворихи Муъиний” (“Муъинийнинг сайланган тарихи”) деб аталади ва Темурнинг ўғли Шоҳруҳ Мирзога бағишланади.

“Мунтахаб ут-таворих” умумий тарих типида ёзилган асар бўлиб, оламнинг яратилишидан то Амир Темур вафотигача, 1405 йил 18 февралгача мусулмон мамлакатларида юз берган воқеалар ҳақида бахс юритади. асар муқаддима ва уч бобдан иборат.

Муқаддима диний мазмунда бўлиб, унда оламнинг яратилиши, Одам Ато ва унинг фарзандлари, Нух пайғамбар ва унинг авлоди ҳақида умумий гап боради.

Биринчи бобда қадимий Эрон ва Юнонистон подшоҳлари, Рим ва Византия императорлари, Рим папалари, қадимий араб ҳамда Эфиопия подшоҳларининг қисқача тарихи баён этилган.

Иккинчи бобда Муҳаммад пайғамбар ва унинг авлоди, халифайи Рошидин, Умавия ва Аббосия халифалари, Арабистон ҳамда Мисрда подшоҳлик қилган Али ва Фотима авлоди, шунингдек, Аббосийлар билан замондош бўлган Эрон ва Мовароуннаҳр ҳукмдорлари тарихи талқин этилган.

³¹ Стори Ч.А. Персидская литература. 1 қисм. 339 бет.

³² Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро.Э.Браун нашри. Лейден-Лондон.: 1901. 371 бет.

Асарнинг ноёб ва қимматли қисми унинг учинчи боби ҳисобланади. У турк-мўғул қабилалари ва уларнинг келиб чиқиши, Чингизхон ва унинг авлоди, Шимолий Хитойда укмронлик қилган мўғул хонлари, Чигатой улуси ҳукмдорлари, Элхонийлар, Жалоирийлар, Чўпонийлар, Музаффарийлар, Ок Ўрда хонлари, 1346-1370 йиллар орасида Мовароуннахрда ҳукмронлик қилган амирлартарихини ўз ичига олади.

Асарнинг учинчи қисмини ёзишда муаллиф Табарий, Жувайний, Рашидуддин ҳамда туркий тилда ёзилган ”Тарихи хоний” каби асарлардан кенг фойдаланган.

“Мунтахаб ут-тавориhi Муъиний” асарининг матни 1957 йили Эронда Жак Обен тарафидан чоп этилган. Унинг кўлёзма нусхалари Санкт-Петербург, Англия, Франция ва Эрон кутубхоналарида мавжуд. Бу асар тўғрисида ва ундаги айрим лавҳалар Ғ.Каримов томонидан “Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида”(Т.: 1996) ва “Темурийлар бунёдкорлиги давр манбалари”(Т.: 1997) номли тўпламларда чоп этган.

8.3.21. “Мажму ат-тавориhi”

“Мажму ат-тавориhi” ёки “Зубдат ут-тавориhi” номли асар муаллифи Ҳофизии Абрӯ номи билан машҳур бўлган йирик географ ва тарихчи олимдир. Унинг ҳақиқий исми Шаҳобуддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид ал-Ҳавофийдир. Абдураззоқ Самарқандийнинг сўзларига қараганда Ҳофизии Абрӯ Ҳирот худудидаги Ҳавофда туғилган, Ҳамадонда таҳсил кўрган ва 1430 йилда Занжонда вафот этган. Бошқа тарихий манбаларнинг маълумотларига ва унинг сўзларига қараганда, Ҳофизии Абрӯ Амир Темур ва Шохруҳ саройида истиқомат қилган ва ҳар иккала ҳукмдор билан яқиндан муносабатда бўлган. Агар у Амир Темур билан фақат саройдагина яқин суҳбатдош бўлган бўлса, Шохруҳ билан унинг юришларида бирга бўлган.

Ҳофизии Абрӯ Шохруҳнинг топшириғи билан иккита йирик асар ёзган.

Булардан бири тарихий-географик мазмунда бўлиб, 1414-1420 йиллар орасида ёзилган. У X асрда араб тилида битилган номахлум бир китоб асосида ёзилган. Ю.Е.Борщевскийнинг сўзларига қараганда, бу “Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” деб аталиб, Ҳасан ибн Аҳмад Муҳаллабийнинг қаламига мансуб бўлган. Шохруҳ Мирзо 1414 йили Ҳофизии Абрӯга мазкур асарни форс тилига таржима қилиш ва бошқа манбалар асосида қайта ишлашни топширган. Демак, бу асар шунчаки компиляция ва таржима бўлиб қолмай, балки янги далиллар билан бойитилган, диққатга сазовор асардир. Шунини айтиш кифояки, унда ҳар бир вилоятнинг географик ҳолатини тавсифлашдан ташқари, унинг қисқача сиёсий тарихи ҳам баён қилинган. Биз учун асарда Амударёнинг Каспий денгизига қуйилиши ҳақидаги, шунингдек, Мовароуннахр ва унинг йирик шаҳарлари Бухоро, Самарқанд, Насаф, Кеш, Термиз, Хўжанд ва бошқалар ҳақида келтирилган маълумотлар муҳим аҳамият касб этади.

Асарнинг яхши кўлёзма нусхалари Англия ва Россияда, Санкт-Петербург шаҳрида сақланмоқда.

Ҳофизи Абру Шохруҳнинг кўрсатмаси билан ўзидан аввал ўтган мазкур тарихчилар Табарий, Рашидуддин ҳамда Низомуддин Шомий асарларига кўшимчалар (зайл) ҳам ёзган. 1412-1418 йиллар орасида ёзилган бу кўшимчалар “Мажмуа-йи Ҳофизи Абру” деб аталади.

Табарий асарининг Балъамий таҳририга қилинган кўшимча халифа Муқтадир (908-932 йй.) замонидан то Мўътасим (1242-1258 йй.) давригача халифаликка кирган мамлакатларда бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олади.

Рашидуддиннинг “Жоме ут-таворих”ига қилинган кўшимчага Куртлар (Картлар) сулоласидан чиққан подшоҳлар, Туға Темур, Амир Вали ибн Шайх Али Ҳинду, сарбадорлар ҳамда Амир Арғуншоҳ таризи, яъни Эронда 1306-1393 йиллар орасида бўлиб ўтган воқеалар киритилган.

Низомуддин Шомийнинг “Зафарнома”сига қилинган иловада эса Амир Темур ҳукмронлигининг сўнгги даври ва Шохруҳ тарихи 1416 йилга қадар баён этилади.

“Мажмуа”нинг айрим қисмлари матни ва таржимасини Хонбобо Баёний 1938 йилда, Ф.Тауэр 1959 йили ва К.М.Маитра 1934 йили нашр эттирганлар.

Ҳофизи Абрунинг асосий катта тарихий асари “Мажму ат-таворих” бўлиб, уни муаррих Шохруҳнинг ўғли Бойсунғур Мирзо (1433 йили вафот этган)нинг топшириғи билан 1423-1425 йиллари ёзилган. Мазкур асар тўрт қисмга бўлинган: 1) исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар ва Эрон подшоҳлари; 2) Муҳаммад пайғамбар ва араб халифалари (ал-Мухтасимгача); 3) Эроннинг Салжукийлар ҳамда мўғуллар давридаги (Элхон Абу Саид давригача) тарихи; 4) “Зубдат ут-таворихи Бойсунқурий”.

Асарнинг сўнгги, тўртинчи қисми асли ва мустақил аҳамиятга эга бўлиб, унда Амир Темур тарихи, қайта ишланган ва бирмунча тўлатилган ҳамда Хуросон, қисман Мовароуннаҳрнинг 1427 йилгача бўлган ижтимоий-сиёсий аҳволи баён этилган.

“Мажму ат-таворих” асарининг қўлёзмалари Тошкент ҳамда хорижий мамлакатлар Туркия, Олмония, Англия, Франция, Эрон ва бошқа мамлакатлари кутубхоналарида сақланмоқда.

8.3.22. “Тарихнома”

“Тарихнома” ёки “Зайли Зафарнома” (“Зафарнома”га кўшимча”) деб аталадиган муҳим тарихий асар муаллифи Хожа Тожуддин ас-Салмонийдир. У етук хаттот бўлиб Музаффарийлар³³ саройида, девони иншода хизмат қилган. Амир Темур Шерозни эгаллаб, Музаффарийлар сулоласи барҳам топгандан кейин 1393 йили бошқа илм аҳли билан Самарқандга олиб келинган ва сарой хизматига тайинланган. 1409 йили март ойида амирлар исёни бартараф этилгач, олий ҳокимият Шохруҳ Мирзо Хожа Тожуддин ас-Салмоний унинг амри билан Ҳиротга олиб кетилади ва олий ҳукмдорнинг топшириғи билан ўзининг мазкур асарини ёзишга киришади. Лекин уни

³³ 1313-1393 йиллари Форс, Кирмон ва Курдистонни идора қилган сулола. Асосчиси Муборизиддин ибн Музаффар (1313-1359 йй.)

тамомлай олмайди. Лрадан кўп вақт ўтмай саройда вазир Фахруддинга қарши уюштирилган фитнада қатнашганликда айбланиб қамалиб қолади ва жазога тортилади.

Хожа Тожуддин ас-Салмоний мазкур асаридида Амир Темурнинг сўнги йиллари ва Шохруҳ Мирзонинг тарихини ёзишни ният қилган эди. Лекин, тақдир тақазосибилан мақсадига эриша олмайди. Фақат 1404-1409 йиллар тарихини ёзиб битиришга улгуради, халос. Асарда 1404 йилда Хитойга юриш олдидан Конирилда ўтган катта тантаналар, шаҳзодалар Улуғбек, Иброҳим Султон, Ижил Мирзо, Сиди Аҳмад, Пирмуҳаммад ва Мирзо Бойқароларнинг никоҳ тўйлари, Хитойга юришнинг бошланиши, ҳазрат соҳибқироннинг 18 феврал 1405 йилги вафотидан кейинги оғир аҳвол, Халил Султоннинг ноқонуний йўл олий ҳокимиятни эгаллаб олиш воқеалари батафсил баён этилади. Воқеалар тафсилоти 1408 йил март ойида Халил Султоннинг амир Хулойдод бошлиқ бир гуруҳ фитначи амирлар тарафидан асир олиниши ҳақидаги ҳикоя билан тугайди.

Хожа Тожуддин ас-Салмонийнинг “Тарихнома” асари бизнинг замонамизгача уч нусхада етиб келган. Улардан бири сукутли ва шу кунларда Англиянинг музейида (Инв.№ 159) сақланмоқда. Яна иккитаси Туркияда, Истанбулдаги Сулаймон Фотиҳ (Инв.№ 4305) ва Лала Исмоил афанди кутубхоналарида (Инв.№ 304) сақланади. Биринчи нусха сукутли, иккинчиси тўла.

Асар Г.Р.Рёмер тарафидан немис тилига 1956 йили, Исмоил ака тарафидан 1988 йили турк тилига ва З.М.Буниятов томонидан 1991 йили рус тилига эркин таржима қилинган.

8.3.23. “Зафарномаи Темурий”

“Зафарномаи Темурий”, “Фатҳномаи соҳибқироний”, “Тарихи жаҳонкушои Темурий” ёки “Зафарнома” номи билан машҳур бўлган асарни ўз даврининг йирик тарихчиси Шарафуддин Али Яздийдир. У асли Эроннинг Язд вилоятидаги Тафт қишлоғидан бўлиб, турли фан соҳаларини эгалланган эди. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий уни “Шараф давла ва дин”, яъни дин ва давлат шарафи деб таърифлаган.

Шарафуддин Али Яздий Форс вилоятининг ҳокими Темурий Иброҳим Султон (1415-1435 йй.) саройида хизмат қилган. У илм-фан ҳомийси бўлмиш мазкур шаҳзоданина эмас, балки Шохруҳнинг ҳам зўр ҳурмат-эътиборини қозонган эди.

Шарафуддин Али Яздий 1442 йили Шохруҳнинг набираси ва Султония, Қазвин, Рай ҳамда Қум ҳокими Султон Муҳаммад (1442-1446 йй.)нинг таклифи билан Қумга келди ва шаҳзоданинг хизматига кирди. Султон Муҳаммад 1446 йили Шохруҳнинг оғир касаллигидан фойдаланиб, исён кўтарди, Ҳамдон ҳамда Исфохонни босиб олди, Шерозни қамал қилди. Шохруҳ унга қарши қўшин тортти. Султон Муҳаммад Шохруҳ билан очик

жанг қилишдан қўрқиб тоққа қочди³⁴. Шохруҳ Султон Муҳаммад билан яқин бўлган кишиларни, шунингдек, маҳаллий саййидлардан бирмунчасини исёнда иштирок этишда айблаб ҳибсга олди ва кўпларини ўлимга маҳкум қилди. Ўшанда ҳибсга олинганлар орасида Шарафуддин Али Яздий ҳам бор эди. Фақат Мирзо Абдуллатифнинг (Улуғбекнинг тўнғич ўғли) аралашуви билан Шарафуддин Али Яздий жазодан қутулиб қолди. Шаҳзода уни Самарқандга, отаси ҳузурига жўеатиб юборди. Шарафуддин Али Яздий Самарқандда бир йил чамаси истиқомат қилди ва фикримизча, Улуғбекнинг илмий изланишларида иштирок этган бўлиши керак. Шохруҳ вафотидан (1447 й.) кейин 1449 йилда Шарафуддин Али Яздий Хуросонга қайтди ва Султон Муҳаммаднинг рухсати билан яна ўз ватани Тафтга қайтиб борди ва умрининг охириги қисмини узлатда кечирди. Шарафуддин Али Яздий 1454 йили вафот этди.

“Зафарнома” асосан Низомуддин Шомийнинг шундай номли асари асосида зўр бадий маҳорат билан ёзилган. Лекин Шарафуддин Али Яздий Низомуддин Шомий асарида баён этилган воқеаларнинг баъзиларига янги тарихий манбалар асосида аниқликлар киритди, уни янги исбот ва далиллар билан бойитди. Амир Темурнинг шахсияти ва унинг фаолиятидаги қарама-қаршилиқлар, яъни бир томондан қаттиққўл эканлиги, иккинчи томондан эса Мовароуннаҳрдаги тарқоқликка барҳам бериб, марказлашган давлатга асос солганлиги бирмунча тўғри ва ҳаққоний ёритилган.

Шарафуддин Али Яздий асарининг зўр қиммати шундаки, унда Мўғул империясининг таркибида ташкил топган Олтин Ўрда, Элхонийлар давлати, Чигатой улуси, шунингдек Мовароуннаҳрнинг Чингизхон замонидан то Темур давлатининг пайдо бўлишигача бўлган ижтимоий-сиёсий тарихи қисқа тарзда ёритиб юерилган. Асарнинг бу қисми “Тарихи жаҳонгир”, ёки “Муқаддимаи Зафарнома” номи билан аталади ва 1419 йили ёзиб тамомланган.

“Зафарнома” асарининг асосий қисми, муаллифнинг дастлабки редаларига кўра, уч қисм – мақоладан иборат бўлмоғи, биринчи қисмда Амир Темур тарихи, иккинчи қисмда Шохруҳ Мирзо ва ниҳоят, учинчи қисмда ушбу асар ёзишнинг ташаббускори Иброҳим Султоннинг даврида ўтган воқеалар баён этилиши мўлжалланган эди. Лекин, биз ҳозир асарнинг биринчи қисмигагина эгамиз, халос. Унинг иккинчи ва учинчи қисмлари сақланмаган. Эҳтимол, иккинчи ва учинчи қисмлари ёзилмай қолган бўлса керак. “Зафарнома” асарининг асосий қисми 1425 йили ёзиб тамомланган.

Асарнинг қўлёзма нусхалари кўп, хорижий мамлакат кутубхоналари, хусусан Тошкентда ЎзР ФА Шарқшунослик институтида унинг йигирма тўрт нусхаси бўлиб, уларнинг иккитасига (Инв. № 3440 ва № 4472) XV ва XVII асрларда расмлар ишланган. “Зафарнома” асари матни Ҳиндистон (1885-1888 йй.), Эрон (1957 й.) ва 1972 йили А.Ў.Ўринбоев томонидан Тошкентда чоп қилинган. Асар икки марта ўзбек тилига, инглиз, француз ва турк тилларига

³⁴ Орадан бир йил чамаси вақт ўтгач, 1447 йили Султон Муҳаммад яна Форсни эгаллади, Шохруҳ вафотидан сўнг (1447 йил 12 март) Хуросонни қўлга киритди, лекин 1451 йили иниси Абулқосим Бобурдан енгилди ва унинг амри билан қатл этилди.

таржима қилинган. Ундан айрим парчалар инглиз ҳамда рус тилларида босилган.

“Зафарнома” асарининг муқаддимаси терма таржимаси ва 10 йилги Мовароуннаҳр воқеалари баёни О.Бўриев томонидан таржима қилиниб, 1996 йили нашр қилинди. Китоб Ўзбекистон ва Марказий Осиё мамлакатлари тарихини ўрганишдаги илмий аҳамияти жуда катта. Кейинча яратилган тарихий асарларга бу китобнинг таъсири яққол сезилади.

8.3.24. “Улуси арбаъ-йи Чингизий”

“Улуси арбаъ-йи Чингизий” (“Чингизийлар тўрт улуси” (тарихи) ёки “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) номли асар асосий муаллифларидан бири, унинг яратилиш ташаббускори ХУ асрда ўтган буюк олим, йирик давлат арбоби, Шохруҳ Мирзонинг ўғли Мухаммад Тарағай Мирзо Улуғбекдир. У 1394 йил 22 мартада Амир Темурнинг Ироқ ва Озарбайжонга қилган навбатдаги беш йиллик ҳарбий юриши вақтида Султония шаҳрида, Эрон Озарбайжонидида туғилган. Амир Темур саройида ҳукм сурган анъанага кўра, шаҳзода соҳибқироннинг катта хотини Сароймулк хоним, Биби хонимнинг тарбиясига топширилади. Орадан бир йил чамаси вақт ўтгач, 1395 йили Амир Темур Сароймулк хоним ва набирасини Шохруҳга кўгиб Самарқандга жўнатади.

1398 йили Улуғбекка машхур қиссаҳон, шоир ва олим, шайх Ориф Озарий (1382-1462 йй.) муаллиф этиб тайинланди ва у дастлабки асосий таълимни ана шу ажойиб шахсдан олди. Шаҳзода Амир Темурнинг бар қатор ҳарбий ҳаракатларида, 1399-1404 йиллари Туркия ва Сурияга қарши ўтказилган юришда, 1404-1405 йили Хитойга қарши уюштирилаётган юришда қатнашди.

Амир Темур 1405 йил 18 февралда вафот этгач, Мовароуннаҳр тахтини набираси Халил Султон зўрлик билан эгаллаб олди. Бу вақтда Улуғбек отаси Шохруҳ хизматида бўлди. 1409 йили Халил Султон ўз амирлари томонидан асир олингач, Шохруҳ Хуросондан Моваруннаҳрга келиб, Мирзо Улуғбекни Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳокими этиб тайинланди. У 1449 йил 25 октябригача бу мамлакатни бошқарди.

Мирзо Улуғбек йирик давлат арбоби, саркарда эди. Лекин у буюк олим ва илм-фан ҳамда маданият ҳомийси сифатида тенги йўқ эди. Самарқанд унинг даврида Шарқнинг йирик илм-фан ва маданият марказларидан бирига айланди.

Мирзо Улуғбек икки йирик асар яратди. Бири “Зижи жадиди кўрагоний” (“Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали”) бўлиб, 1437 йили яратилган китобда илми нужумнинг назарий ва амалий масалалари қамраб олинган, ўша даврдаги энг юксак илмий жасорат ҳисобланган.

Олимнинг иккинчи асари “Улуси арбаъ-йи Чингизий” бўлиб, унда XIII-XIV асрларда Мўғул империяси таркибига кирган мамлакатларнинг ижтимоий-сиёсий тарихи қисқа тарзда баён этилган. Китоб 1425 йилдан кейин тугалланган.

“Тарихи арбаъ улус” муқаддима ва тўрт қисмдан иборат. Муқаддимада ўрта асрларда тарихчилар ўртасида ҳукм сурган анъанага кўра, исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар, туркларнинг афсонавий ота-боболари ҳисобланган Ёфас ибн Нух ва унинг фарзанди Туркхон, шунингдек, турк мўғул қабилалари ва Чингизхон тарихи баён этилган.

Биринчи қисм Улуғ юрт, яъни Мўғулистон ва Шимолий Хитой тарихи, Ўгадайхон (1227-1241 йй.), Чингизхоннинг учинчи ўғли давридан то Арик Буғо авлоди Ўрдой қоон замониғача юз берган воқеаларни ўз ичига олади.

Иккинчи қисмда Жўжи улуси, яъни Олтин Ўрда тарихи, Жўжихондан давридан то Шохрухнинг замондоши бўлмиш Муҳаммадхон замониғача, XIII-XV асрнинг биринчи чораги тарихи баён этилган.

Учинчи қисмда Элхонийлар, яъни Эрон ҳамда Озарбайжоннинг XIII-XIV асрлардаги тарихидан бахс юритилади.

Тўртинчи қисмда Чигатой улусининг, Кошғар, Етгисур, Мовароуннахр, Шимолий Афғонистон ҳудудидаги XIII-XIV асрлардаги тарихи талқин этилган. Шуни ҳам айтиш керакки, муаллиф мазкур улусда ҳукмронлик қилган ҳар бир ҳукмдор хон устида қисқа ва алоҳида-алоҳида тўхталиб, уларнинг даврида содир бўлган воқеалардан энг муҳимларини юаён этган.

“Тарихи арбаъ улус” асарининг айрим қисмлари, хусусан унинг тўртинчи қисми, кўп жихатдан Шарафуддин Али Яздийнинг “Муқаддимаи Зафарнома” сига ўхшаб кетади. Лекин Улуғбек асари бирмунча мукамалдир. Бундан ташқари, унда тўрт улус ўртасидаги сиёсий муносабатлар, “ўзбек” этнонимининг келиб чиқиш вақти хусусида ҳам қимматли маълумотларни учратамиз.

Ушбу китобнинг фақат қисқартирилган таҳрирининг тўрт мўътабар кўлёмаси юизғача етиб келган. Уларнинг иккитаси Англияда, биттаси Ҳиндистонда ва тўртинчи нусхаси АҚШда сақланмоқда.

Мирзо Улуғбек тарихий асарининг инглизча таржимаси 1838 йили Майлс томонидан Англияда чоп этилган. Ўзбекча таржимаси Б.Аҳмедов, М.Ҳасаний ва Н.Норқуловлар бажарилиб, 1994 йили Тошкентда чоп этилди.

“Тарихи арбаъ улус” Марказий Осиё, Ўзбекистон ва Қозоғистоннинг XIII-XIV асрлардаги тарихини, айниқса Чигатой улуси тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири вазифасини ўташи мумкин.

8.3.25. “Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-бахрайн”

“Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-бахрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиш жойи ва икки азим дарёнинг кўшилиш ери”) номли йирик тарихий асар муаллифи ўз даврининг йирик дипломати ва тарихчи олими Абдураззоқ Самарқандийдир. Унинг тўла исми Камолуддин Абдураззоқ ибн Жалолуддин Исҳоқ Самарқандий (1413-1482 йй.) бўлиб, Ҳиротдаги бадавлат ва нуфузли хонадонларнинг бирига мансубдир. Тарихчининг отаси Шохрух хузурида қози аскар ва имомлик лавозимида турган. Абдураззоқ яхши ўқиб, фикҳ, тафсир, ҳадис, араб тили, ғазал ва тарих илмларини пухта эгаллаган, ўз замонасининг етук олимларидан бири бўлиб етишди.

Абдураззоқ Самарқандий 1438 йили ўзининг қози Азизуддиннинг араб тили грамматикасининг баъзи масалалари, юклама ва олмошни тадқиқ этувчи “Рисолайи Азудия” китобига бағишланган шарҳини ёзиб тамомлади ва уни Шоҳруҳга тақдим қилди. Ҳукмдор асар билан танишиб ва ёш олимдаги улкан салоҳиятни кўриб, уни сарой хизматиغا, девони иншога тайин қилди. Шу вақтдан бошлаб то 1463 йилга қадар Абдураззоқ Самарқандий дастлаб Шоҳруҳ, сўнгра Абулқосим Бобур (1451-1457 йй.) ва бошқа Темурий шаҳзодаларнинг саройида хизмат қилди.

Абдураззоқ Самарқандий кўпроқ хорижий давлатлар билан олиб бориладиган дипломатик ёзишмаларни ҳозирлаш, шунингдек элчилик ишлари билан машғул бўлган. Масалан, у Шоҳруҳ даврида 1441 йили Жанубий Ҳиндистонга элчи қилиб юборилади. Коликут шаҳрида ҳамда Вижаянагар рожалигида бўлиб орадан икки йил ўтгач, 1444 йилнинг 27 декабрида Ҳиротга қайтиб келади. Мазкур элчилик Темурийлар давлатининг Ҳиндистон билан бўлган муносабатларини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришда катта роль ўйнайди. Абдураззоқ Самарқандий Ҳиндистон сафари вақтида кўрган-билганларини тўплаб, бир хотира сифатида ёзиб қолдирган ва бу маълумот Темурийлар давлати билан Ҳиндистоннинг ўша вақтлардаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, айниқса Ҳиндистоннинг ижтимоий ва маданий ҳаётини ўрганишда катта ўрин тутади.

Абдураззоқ Самарқандий 1447 йили Шоҳруҳнинг топшириғи билан Гилонга борди ва унинг ҳокими амир Муҳаммад билан музокаралар олиб борди. Ўша йили у Мисрга элчи қилиб тайинланди, лекин Шоҳруҳнинг 1447 йил 12 мартдаги вафоти туфайли бу ташриф амалга ошмай қолди.

Абдураззоқ Самарқандий Абулқосим Бобур хизматида бўлган кезларида унинг ҳарбий юришларида, масалан, 1458 йили Мозандарон ва 1454 йили Самарқанд устига қилган юришларида қатнашди. 1458 йили Ҳиротни эгаллаган Султон Абу Саъид Мирзо уни 1463 йили Шоҳруҳ хонақосига шайх қилиб тайинлади ва Абдураззоқ умрининг охиригача ўша манзилда истиқомат қилиб, асосан илмий иш билан машғул бўлди.

Абдураззоқ Самарқандий йирик тарихнавис олим сифатида ҳам ном қолдирди. У Эрон, Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг XIV-XV асрлардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётдан, шунингдек, Темурийлар давлатининг қўшни мамлакатлар Ҳиндистон, Хитой ва бошқалар билан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалари таризидан баҳс юритувчи “Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн” деб аталувчи асари билан машғур бўлди. Китоб 1467-1470 йиллар орасида яқунланган.

“Матлаъ ус-саъдайн” икки қисм – дафтардан иборат: 1) Элхон Абу Саъид (1316-1335 йй.) давридан то Амир Темурнинг вафоти ва Халил Султоннинг Самарқанд тахтига ўтиришигача, яъни 1405 йилгача бўлган давр тарихи ва 2) Шоҳруҳнинг 1405 йили Ҳиротда Темурийлар империясининг олий ҳукмдори деб эълон қилинишидан то Темурий Абу Саъиднинг 1469 йили ўлдирилишигача бўлган тарихи. Асарнинг 1427 йилгача бўлган даврни ўз ичига олган қисми компиляция бўлиб, Ҳофиз Абрунинг “Мажмуъ ат-таворих” китоби асосида ёзилган.

Асарда воқеалар хронологик тартибда, йилма-йил баён қилинган. Бу ҳол китобдан фойдаланишда катта қулайликлар туғдиради, албатта.

“Матлаъ ус-саъдайн”нинг қўлёзма нусхалари Санкт-Петербург, Тошкент, Душанбе ва Англия, Франция, Ҳиндистон, Эрон ва бошқа мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда.

Асарнинг иккинчи давтари матни Муҳаммад Шафъеъ тарафидан 1941 ва 1949 йиллари Лохур шаҳрида чоп этилган.

Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистонга қилган сафари баён этилган қисми ҳамда иккинчи давтарнинг 1405-1427 йиллар воқеаларини ўз ичига олган биринчи қисм-жуз А.Ўринбоев тарафидан ўзбек тилига таржима қилиниб, 1960 ва 1969 йиллари чоп этилган.

“Матлаъ ус-саъдайн” асарининг иккинчи қисми, хусусан унинг 1427-1469 йиллар воқеаларини ўз ичига олган қисми янги бўлиб, Эрон, Марказий Осиё ва Ўзбекистоннинг шу давр ичидаги ижтимоий-сиёсий “Матлаъ ус-саъдайн”и тарихи ва маданий ҳаётини ўрганишда асосий манба вазифасини ўтайди.

8.3.26. “Равзат ус-сафо”

“Равзат ус-сафо” (“Соф жаннат боғи”) ёки “Равзат ус-сафо фи сийрат ал-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо” (“Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақидаги соф жаннат боғи”) номи билан машҳур бўлган асар умумий тарихга оиддир. Унинг муаллифи Мир Муҳаммад ибн Саййид Бурхониддин Ховандшоҳ ибн Камолуддин Маҳмуд ал-Балхий бўлиб, асосан Мирхонд (1433-1497 йй.) номи билан машҳур.

Муаррихнинг ота-боболари асли Бухородандир. Мирхонднинг отаси саййид Бурхониддин Ховандшоҳ ҳам ўқимишли ва кенг маълумотли киши бўлиб, Темурийлар ҳукмронлиги даврида Балхга кетиб қолган ва ўша ерда вафот этган.

Мирхонд Балхда туғилган, лекин умрининг кўп қисмини Ҳиротда ўтказган. Унинг набираси Хондамирнинг гувоҳлик беришича, Мирхонд Алишер Навоий билан учрашгунча турли илмлар билан шуғулланган, аммо биронтасида мутаъйин эмас эди. Тарихчи Алишер Навоий билан учрашгач, шоир ўзининг “Ихлосия” хонақоҳидан унга алоҳида хона ажратиб, шахсий кутубхонасидаги китоблардан фойдаланишга ижозат бериб, олимни умумий тарихга оид катта асар ёзишга ундаган, уни бу соҳада доимо моддий қўллаб турган. Аммо Мирхонд улкан асарини мукамал тугата олмай, яъни еттинчи жилди ва жуғрофий илова материаллари йиғилган мусаввада ҳолида қолганида вафот этади. Унинг асарини набираси Ғиёсиддин Хондамир яқунига етказди.

“Равзат ус-сафо” асарини яратишда Мирхонд қирқта муаллиф, яъни араб тилида ижод қилган ўн саккизта ва форс тилида ижод қилган йигирма иккита олим ижодига мурожаат қилган. Шак-шубҳасиз, бу асар замонавий тадқиқот даражасида яратилган тарихий ёдгорликдир.

Китоб муқаддима, хотима ва етти жилддан иборат:

4. Дунёнинг “яратилишидан” то Сосоний Яздижард III (632-651 йй.) давригача;
5. Муҳаммад пайғамбар ва халифаи Рошидин даври;
6. 12 имом тарихи; Умавий ва Аббосий халифалари;
7. Аббосийлар билан замондош сулолалар;
8. Чингизхон ва унинг авлоди;
9. Амир Темур ва унинг авлоди то Султон Абу Саид вафотигача (1469 й.);
10. Султон Ҳусайн ва унинг авлоди тарихи (1523 йилгача) баён этилган. Сўнги 7- жилди мусаввадалигича қолиб кетган ва уни Хондамир тўлдириб, оққа кўчирган.

“Равзат ус-сафо” асарининг 1-6- жилдлари компиляция –бошқалар асаридаги маълумотлар асосида ёзилган бўлса-да, кўплаб манбалардан фойдаланиш асосида яратилгани учун бу қисми ҳам катта илмий қийматга эга. 6- жилднинг бир қисми ва 7- жилд янги маълумотлар ва муаллиф ўзи кўрган, билган ва шоҳиди бўлган воқеалар баёнидан бўлганлиги учун жуда катта аҳамиятга эга.

“Равзат ус-сафо” асарини энг машҳур ва манзур умумий тарихга оид форс тилидаги китоблардан бири деб баҳолаш мумкин, чунки биргина Тошкентдаги Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номли институт хазинасида унинг юздан зиёд мўътабар қўлёзмалари мавжуд. Ушбу улкан асарнинг ўзбек тилига таржимаси Хоразмда бир неча йиллар давомида етук таржимон, шоир ва тарихчилар Мунис ва Огаҳий иштироқи ва раҳбарлигида амалга оширилган.

Китоб матни 1845-1848 йиллари Бомбей, 1853-1857, 1960 йиллари Техрон, 1874-1883-1891 йиллари Лакхнав шаҳарларида чоп этилгани ҳам асарнинг шухрати ва аҳамиятидан далолатдир.

Асардан айрим парчалар инглиз, француз, немис ва рус тилларига таржима қилиниб, чоп этилган. Бу китоб тўғрисида 1999 йили шарқшунос Маҳмуд Ҳасаний рисола эълон қилган.

8.4. Форс тилидаги тарихий манбаларнинг умумий хусусиятлари ва аҳамияти

Форс тилида битилган тарихий асарлар анъанага биноан араб тилида номланар, уларда ҳам исломий манбалар ва ислом тарихий асарлар хусусиятлари яққол кўзга ташланар эди. Хатто ёзув ёки хат тури араб алифбосида бўлиб, кейинча форсий ва туркий тил хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда йигирма саккиз араб ҳарфига тўрт ҳарф қўшилди ва натижада араб ёзувида асосланган форс ва туркий тил ёзуви вужудга келди.

XIV асргача асосан араб ёзуви мумтоз турлари куфий, насх ва сулс истеъмол этилган бўлса, XV асрдан бошлаб янги ёзув настаблиқ Темурийлар даврида Мир Али Табризий номли хаттот томонидан ихтиро этилиб, истеъмолга киритилди бу ёзув бадий ва тарихий асарларда етакчи ўрин эгаллади.

Аммо тарихий асар матни ичида келган “Қуръони карим” оятлари, “Ҳадиси шариф”лар анъанага биноан араб тилида, куфий, насх ва сулс ёзувларида барча ҳаракатлари кўрсатилган ҳолда ажратилиб битилар ва сўнгра уларга форсий ёки туркий тилда изох, тафсир келтирилар эди.

Форс тилининг тарихий манбалар тилига айланиш даври ва тараққий этиши китобат санъатининг Мовароуннаҳр ва Хуросонда юксак даражада ривожланиш замонига тўғри келди.

Аксарият форс тилидаги тарихий асарлар бксак сифатли қоғозга битилар, китоб турли ажойиб нақшлар ва мўъжаз расмлар билан зийнатланиб, сарой кутубхоналари ва аёнлар учун яратилган мўътабар кўлёмалар олтин ва кумуш сувлари, турли бўёқлар билан безатилиб, китобат санъатининг шоҳ асарлари даражасида яратилиб, юксак санъат намуналарига айлантирилар эди.

Анъанавий тарихий асарлар, яъни улкан умумий тарихга оид, барча халқлар тарихини ўз ичига қамраб олувчи маҳобатли китоблар ўрнини аста-секин алоҳида давр ва бирон бир сулолалар тарихига бағишланган асарлар пайдо бўлиб, уларнинг ўрнини эгаллай бошлади.

Энг қадимги форс тилида битилган манбалардан бири Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асари бўлса, Темурийлар даврида Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий, Ҳофизу Абру, Абдураззоқ Самарқандий, Муҳаммад Мирхонд, Ғиёсиддин Хондамир каби йирик муаррихлар бу тилда асарлар яратдилар. Сўнги форс тилида яратилган тарихий манбалардан бири сифатида Аҳмад Донишнинг тарихий асарларини намуна сифатида кўрсатиш мумкин.

Форсий тилда битилган тарихий манбаларга хос хусусиятлардан бири матн орасида, воқеалар баёни давомида шеърӣ лавҳаларнинг келтирилишидир. Бу шеърӣ лавҳалар тарихчининг ўз асари бўлиши мумкин ва у бошқаларнинг шеърӣ асарларидан ҳам бемалол фойдаланиши мумкин. Бу бадий-шеърӣ лавҳаларда конкрет тарихий шахслар номлари образ, тимсол сифатида жуда кўп ишлатилишидир.

Форс тилида битилган айрим тарихий асарларда ўхшатиш, муболағалар кўп ишлатилиб, баён услуби ўта жимжимадор бўлиши мумкин. Мана шундай асарлар тўғрисида Амир Темур тарихчи Низомиддин Шомийга шундай деган: “Шу услубда ёзилган, ташбиҳ ва муболағалар билан оро берилган китобларда кўзланган мақсадлар ўртада йўқолиб кетади, агар сўз қоида-қонунидан насибадор бўлганлардан биронтаси маънини фаҳмлаб қолса қолар, аммо қолган ўнтаси, балки юзтаси унинг мазмунини билишдан, мақсадга етишдан ожиз. Шу сабабли, унинг фойдаси барчага баробар бўлмайди.”³⁵

Юртимиз ҳудудида форс тилида яратилган тарихий манбаларда ҳам арабий, ҳам туркий, айрим ҳолларда мўғул тили элементлари, сўзлар, иборалар, атамалар ва ҳужжатлар учраши ва мавжуд бўлиши биз учун бир

³⁵ Шомий Низомиддин. Зафарнома. Форс тилидан ўгирувчи Ю. Ҳакимжонов.-Т.: “Ўзбекистон”, 1996, 23 бет.

табиий ҳолдир. Чунки ўтмишда халқимиз зиёлилари ва намоёндалари учун бир неча тилни билиш ва уларни ишлатиш одатий ҳол эди.

Ушбу қўлланмада барча форс тилидаги тарихий манбаларни тўла камраб олишни мақсад қилиб қўймай, уларнинг ичидан энг муҳимларни намуна сифатида танлаб олиб, улар тўғрисида ихчам, қисқа маълумотлар келтирдик, халос. Чунки бу билимларни талабалар ўзлари мустақил кенгайтирадилар деган умиддамиз. Бизнинг мақсадимиз, келтирилган ушбу маълумотлар асосида талабада форс тилидаги тарихий манбалар хусусида умумий тасаввурни шакллантириш ва уни мустақил фикрлашга ўргатишдир.

8.5.Фойдаланиган адабиётлар рўйхати:

1. Б. А. Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 2001.
2. Т. С. Саидкулов. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 1993. –Б. -.
3. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Составители Д. Ю. Юсупова, Р.П.Джалилова. –Ташкент: “Фан”. 1998. –С. -.
4. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая.- Москва: “Наука”. 1987.-С. 330-406.
5. Б.А.Ахмедов. Историко-географическая литература Средней Азии. XV1-XV111 вв. (Писменные памятники).-Ташкент: “Фан”, 1985.
6. Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси. Тузувчи А.А.Мадраимов.-Тошкент: ТДПУ, 2001. 42-53 бетлар.

8.6. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Форс тилининг тарихий манбаларни яратилишида қандай ўрни бор?
2. Қайси даврларда бу тилда манбалар яратилган?
3. Форс тилида яратилган қайси манбаларни биласиз?
4. “Бухоро тарихи” асари ҳақида нима биласиз?
5. “Равзат ус-сафо” асари муаллифи ким ва у қандай асар?

9-Мавзу: Туркий-ўзбек тилидаги тарихий манбалар

Дарсинг мазмуни: Ўзбекистон тарихини ўрганишда туркий-ўзбек тилидаги ёзма манбаларнинг аҳамияти очиб берилди.

Режа:

- 9.1. Тарихий манбаларнинг яратилишида туркий-ўзбек тилининг тутган ўрни.
- 9.2. Туркий-ўзбек тилдаги тарихий манбалар.
- 9.3. Туркий-ўзбек тилдаги тарихий манбаларнинг умумий хусусиятлари ва аҳамияти.
- 9.4. Мавзуга оид манба ва адабиётлар рўйхати.
- 9.5. Маъруза материални мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: туркий-ўзбек тилидаги тарихий манбаларга оид асосий тушунчалар араб ва форс тилидаги тушунчалардан деярли фарқ қилмайди. Шунинг билан бирга туркий тилда ҳарбий термин ва давлат тизими, бошқаруви ва жўғрофий атамалар ўрни салмоқлидир.

9.1. Тарихий манбаларнинг яратилишида туркий-ўзбек тилининг тутган ўрни

Бой ёзма меросимиз, тарихий манбаларимиз шаклланиши ва яратилишида туркий-ўзбек тилининг алоҳида ўрни бор. Лекин юртимизда сиёсий ҳокимият аввал арабларда, сўнг форсий забонли сулонларда бўлган замонларда араб ва форс тили давлат тили сифатида истеъфода этилиб, бу тилларда расмий ҳужжатлар, тарихий манбалар яратилди. Ўша даволарда ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк”, Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билик” каби йирик ёзма манбаларнинг яратилиши туркий тилнинг кудрати, салоҳияти ва кучи етарли эканини намойиш этди.

Бундан ташқари, узоқ муддат давомида халқимиз етакчи зиёлилари ва жонкуярлари “Қуръони карим” тафсирлари, “Ҳадиси шариф” ва “Қисас ул-анбиё”ларни ўз туркий тилимизга ўгиришга ва мослаштиришга ҳаракат қилганлар. Бизнинг бой диний меросимиз билан боғлиқ китоблар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Кейинги мустамлака даври сиёсатида халқимизга араб ва форс тили, гўёки чет тили, ёт тил сифатида кўрсатилиб, бу тиллардаги бой меросимиз бизга бегона, эскирган, қоқоқ ўтмиш мероси сифатида тушунтирилиб келиндики, натижада бизнинг маънавий дунёмиз маълум даражада камбағаллашди, халос.

Афсуски, араб ёзувидаги бой меросимизни тушунмайдиган, ундан ётсирайдиган, энг фожиалиси, тушунишни ҳам хоҳламайдиган зиёлилар гуруҳи вужудга келди. Улар томонидан араб алифбоси асосидаги ёзувимиз эски ўзбек ёзуви деб атала бошланди.

Ваҳоланки, биз Алишер Навоийни ўзбек адабий тили асосчиси деб тан олганмиз. Унинг “Муҳокамут ул-луғатайн” номли асарида қайд қилинишича, ҳокимият арабларда бўлганида улар ўз тилидаги маданиятни раванқ топтиришга ҳомийлик қилдилар ва рағбатлантирдилар. Ундан сўнг форс тилидаги маданиятга эътибор берилди. Ва ниҳоят Темурийлар салтанати ўрнатилгач, туркий-ўзбек тилининг ва туркий маданиятнинг тараққий этиши учун катта имкониятлар яратилди.

Бизнинг тилимиздаги ёзма манбалар фақат ҳозирги Республикамиз ҳудуди билан чегараланиб қолмай, балки Алишер Навоий ибораси билан айтилса, Хитодин то Хуроснгача, хатто Идил (Волга) дарёси бўйларигача бўлган жойларда туркий тил тушунилган, ёзма манбалар, маданият обидалари яратилган.

Биргина характерли мисол. Буюк бобурийлар олтинчиси Аврангзеб Оламгир (1657-1706 йй.) ўзининг Ркс подшоҳига жўнатган расмий мактубини туркий тилда битган ва бу муҳим ҳужжат рус солномаларида сақланиб қолган.

XIII асрда Қул Али томонидан туркий тилда “Юсуф ва Зулайхо” достони Олтин Ўрдада битилган. Биринчи туркий тилдаги аруз рисоласи XV аср ўрталарида Мисрда яратилган.

Мўғул ҳокимлар ҳузурида бахши – котибларнинг бўлганлиги ва ниҳояти XIV аср охирига бориб “Темур тузуклари”нинг юзага келиши туркий-ўзбек тилининг тараққиёти учун катта хизмат қилди. Носириддин Рабғузийнинг “Қисас ул-анбиё” асарининг яратилиши, “Тарихи Табарий”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Муҳаммад Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” каби йирик асарларнинг туркий тилига ўгирилиши, Дурбек, Сайид Қосимий, Лутфий, Алишер Навоий, Ҳофиз Хоразмий каби шоирлар ижоди туркий-ўзбек тилининг жаҳондаги тараққий этган адабий ва илмий тил эканлигини кўрсатди.

Алишер Навоий йирик бадий асарлари, “Хамса” ва “Лисон ут-тайр” дostonлари, “Хазойин ул-маоний” номли тўрт девонлари қаторида яратилган насрий тарихий асарлари, хусусан тарихга оид “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, ”Тарихи мулуки Ажам”, “Хамсат ул-мутахаййирин”, ”Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер”, ”Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, ”Вақфия”, “Маҳбуб ул-қулуб”, ”Мажолис ун-нафоис”, ”Насойим ул-муҳаббат”, “Муншаот” асарлари жуда катта тарихий аҳамиятга молик манбаларнинг яратилганлиги кейинги даврларда туркий-ўзбек тилининг ривожига улкан ҳисса бўлиб кўшилди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Вақойиъ” (“Бобурнома”, 1530 й.) асарининг яратилиши жаҳоншумул аҳамиятга молик манба сифатида ижод этилганлигини кўрсатади. Чунки бу обида тўрт марта форс тилига, уч марта инглиз тилига тўла таржима қилиниб, биргана форсий кўлёмаларнинг жуда кўп тарқалганлиги, ўн уч кўлёммага кўплаб мўъжаз расмлар билан зийнатланганлиги, асл матннинг саккиз марта чоп этилиши, ўндан зиёд инглизча қисқа нашрлар юқоридаги фикр исботи учун кифоядир.

Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкираси ҳам XVI асрда уч марта форс тилига таржима қилинган. Яна Муҳаммад Солих, Абулозий Баҳодирхон, Мунис, Огаҳий, Баёний, Ҳакимхон Тўра ва бошқаларнинг тарихий асарлари жуда муҳим ва қимматли манбалардир.

Айниқса, XIX асрда Хоразмда ва Шарқий Туркистонда туркий тилга катта эътибор туфайли кўплаб тарихий, диний ва бадий асарлар форсий, арабий тилларидан таржима қилинди, янги асарлар яратилишига имкон яратилди.

Умуман, XX аср биринчи чорагигача туркий - ўзбек тилларида қатор тарихий манбалар яратилган эди. Бу давргача битилган бизнинг тилимиздаги обидалар араб алифбюси асосидаги ёзувларда битилган эди.

1929 йили лотин алифбосига ўтилди

1940 йили рус-кирилл алифбоси киритилди.

Мустақиллигимиз бизга яна лотин алифбосини қайта тиклади. Албатта, лотин алифбоси рус-кирилл алифбосига нисбатан кўплаб туркий халқлар учун қабул қилинганлиги билан қатор афзалликка эга. Лекин деярли XIII ёки XII аср давомида яратилган манбалар тақдири нима бўлади? Деган савол кишини ўйлантиради. Бўлғуси тарихчиларга форс, араб тили асосларини

ўргатилиши, араб ёзувидаги манбалардан фойдаланиш малакасини ҳосил қилиш қай даражада?

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг тарихга эътибори ва хилқимиз бой маданиятини ўрганишга, қадолашга интилиши кишида умид ва келажакка ишонч уйғотади. Дарҳақиқат, “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”.

Ушбу дарсликда туркий-ўзбек тилида битилган ҳамма манбаларни камраб олиш мумкин эмас, шунинг учун энг муҳим ва йирик ёзма манбаларнинг характерли хусусиятларни баён этамиз, халос. Умид қиламизки, бу ерда олган билимларини талабалар ўзлари мустақил равишда кенгайтириб, янада чуқурлаштирадilar. Чунки, манбалар барча билим асосидир.

9.2. Туркий ўзбек тилидаги тарихий манбалар

9.2.1. “Қутадғу билик”

Юсуф Хос Хожиб Боласоғунийнинг “Қутадғу билик” (“Саодатга йўлловчи билим”) номли асари 1069-1079 йиллари ёзилган дoston характеридаги бадиий асар бўлса ҳам, унда давлатни бошқаришга оид қимматли фикрлар баён қилинган ва Қорахонийлар даври маданиятини ўрганишда муҳим манбадир. Ундаги “Идора одоби”, “Қудратли давлат қонунлари”, “Подшоҳларга маслаҳатлар” каби боблар катта тарихий аҳамиятга эга.

9.2.2. “Темур тузуклари”

“Темур тузуклари”, “Тузукоти Темурий”, “Малфузоти Темурий” ёки “Воқеоти Темурий” номлари билан аталган асар Амир Темурнинг етти ёшлигидан бошлаб ҳаёт йўли ҳақида ҳикоя қилади.

“Темур тузуклари”- муҳим тарихий манба бўлиб, унда Амир Темур давлатининг тузилиши ва бошқариш хусусиятлари баён этилган. Асар дастлаб туркий-ўзбек тилида битилган. Унинг бир қўлёзмаси Яман мамлакати олий ҳукмдори Жаъфар подшоҳ кутубхонасида сақланган.

“Темур тузуклари”нинг форс тилига таржимони Мир Абу Толиб Ҳусайний ат-Турбатий таржима муқаддимасида, Арабистоннинг муқаддас жойларини ҳаж қилиб қайтишда, Яманда бўлган чоғида Жаъфар подшоҳ кутубхонасида туркий тилдаги мазкур асарни топгани ва у Амир Темурнинг ҳаёт йўли ҳақидаги ўзи ёзган эканлигини таъкидлайди. Мир Абу Толиб Арабистондан қайтиб келгандан кейин, асарни форс тилига таржима қилган. Лекин Арабистондан олиб келинган аслиятдан ёки Ҳиндистонда бўлган бирон қўлёзма нусхадан ўгирилгани айтилмаган.

Мир Абу Толиб 1637 йилда “Темур тузуклари” асари форсча таржимасини буюк бобурийлардан Шоҳижаҳонга тортиқ қилади. Кейин бу таржима Муҳаммад Афзал Бухорий (ваф. 1652 й.) томонидан жиддий таҳрир қилинган.

“Темур тузуклари” икки мақоладан иборат:

Биринчи мақола Амир Темурнинг давлатни барпо этиш ва мустақамлаш, кўшинни ташкил этиш юзасидан тузуклари, режаларидан таркиб топган.

Иккинчи мақолада 13 кенгаш ва унинг қисмларида Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиши ва ҳарбий юришлари тафсилотлари берилади.

“Темур тузуклари” XV-XVI асрларда нафақат ҳукмдорлар ва маълумотли кишилар орасида, балки жаҳон илм аҳли ўртасида шуҳрат топти. Асарнинг кўлёзма шаклида ҳам, тошбосма шаклида ҳам, шунингдек жаҳоннинг кўп тилларига қилинган таржима шаклида ҳам (инглизча, французча, урду, рус ва ўзбек тилларида) нашр этилиши сўзимизга исбот – далилдир.

Икки фозил шахслар Мир Абу Толиб ва Муҳаммад Афзал Бухорий хизматлари туфайли “Темур тузуклари” форс тилида бизгача етиб келган. Бу таржиманинг мўътабар кўлёмалари Россия, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Миср, Англия, Франция ва бошқа мамлакатлар хазиналарида мавжуд.

“Темур тузуклари”нинг форсий матни 1783, 1785, 1890 ва 1963 йиллари оврупо ва шарқ тилларидаги таржималари билан бирга нашр этилган.

“Темур тузуклари”ни тўлиқ 1857 йили Хивада Муҳаммад Юсуф Рожий томонидан ва 1858 йили Паҳлавон Ниёз девон тарафидан туркий-ўзбек тилига таржима қилинган. Уларнинг биринчиси “Тузуки Темурий”, иккинчиси “Малфузот” номи билан маълум. Яна бир таржима Хўжанд қозиси Набижон маҳдум тарафидан, Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1821-1858 йй.)нинг топшириғига биноан амалга оширилган.

“Темур тузуклари” асарини Алихон Тўра Соғуний 1967 йили Мир Абу Толиб таржимасини ўзбекчага таржима қилган эди. 1990 йили Алихон Тўра таржимасини “Темур тузуклари”ни Бомбай нашри матни асосида Ҳабибулло Караматов яна бир таржимани амалга ошириб, нашр эттирди.

“Темур тузуклари”нинг манба сифатидаги тарихий аҳамияти буюк эканлиги мутахассисларнинг унга бўлган катта эътиборидан билиш мумкин. Асарнинг саккизта мўътабар кўлёмаси Тошкентда, Шарқшунослик институти хазинасида мавжуд.

9.2.3. “Таворихи гузида, Нусратнома”

“Таворихи гузида, Нусратнома” (“Сайланма солномалар, Ғалабалар китоби”) номли тарихий асар ХУ1 асрда яратилган ёзма обидадир. Ушбу асар муаллифининг номи ишонарли ва қатъий аниқланмаган. Тадқиқотчилар орасида бу хусусда турлича фикрлар мавжуд. Шарқшунослардан А.А.Семенов, Р.Г.Мукминова ва В.П.Юдин ушбу китобни Шайбонийхон томонидан ёки унинг фаол иштирокида ёзилган, деб ҳисоблайдилар.

Ушбу асарни чуқур ва атрофлича ўрганган А.М.Икромовнинг фикрича, “Таворихи гузида, Нусратнома” ижодкори машҳур “Шайбонийнома” достонининг муаллифи Муҳаммад Солихдир.

“Таворихи гузида, Нусратнома” асари муқаддимасида муаллиф ўзини “Ожиз”, “Ғариб”, “Ҳоқисор” деб атайди. У Мунке қон номига ёзилган

“Таворихи жаҳонкушой”, Ғозонхоннинг қизи номига битилган “Таворихи гузида” ва Мирзо Улуғбек номидан ёзилган “Мунтаҳаб ут-таворихи шоҳий” номли китоблардан сайлаб тартиб қилиш ҳақида буйруқ олганлиги ва унда Шайбонийхон тарихини ҳам қўшиб бир асар яратганлиги ва унга “Таворихи гузида, Нусратнома” деб от қўйганлигини очиқ айтади³⁶. Бундан маълум бўлишича, асар Шайбонийхоннинг топшириғи билан саройга яқин турган тарихчиларнинг бири томонидан яратилган.

Ушбу асар 1502-1505 йиллар орасида ёзилган бўлиб, икки мустақил қисмдан - “Таворихи гузида” ва “Нусратнома”дан иборат. Биринчи қисмда Ўғизхон ва қадимги турклар, Чингизхон ҳамда унинг Мўғулистон, Дашти қипчоқ, Мовароуннаҳр ва Эронда ҳукмронлик қилган авлоди тарихи, иккинчи қисмда эса Шайбонийхон таваллудидан (1451 й.) то унинг Мовароуннаҳрни истило қилишигача (1500-1505 йй.) Дашти қипчоқ ҳамда Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий аҳволи баён қилинган.

“Таворихи гузида, Нусратнома”нинг иккинчи қисми зўр илмий аҳамиятга эга. Унда Шайбонийлар қўшинининг тузилиши, унинг этник таркиби, шунингдек, кўчманчиларнинг Қорақўл, Ҳисор, Чағониён, Ўратепа ҳамда Хўжанд вилоятларида қилган талон-тарожлари ҳақида муҳим ва қимматли маълумотлар бор. Асарнинг яна бир қимматли томони шундаки, унда содир бўлган воқеаларнинг вақти аниқ кўрсатилган. Бундан ташқари, Шайбонийхон кўшинлари тарафидан Фарғона вилоятининг босиб олиниши фақат “Таворихи гузида, Нусратнома” асарида тўғри ва тўлиқ ёритилган.

“Таворихи гузида, Нусратнома” асарининг фақат иккита қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган. Улардан бири Санкт-Петербургда, иккинчиси эса Англиянинг Британия музқийда сақланмоқда. Китобнинг матни факсимилеси (фотонусха) зарур илмий изохлар ва тадқиқотлар билан 1967 йили Тошукетда А.М.Икромов томонидан эълон қилинган. Ундан айрим парчалар рус тилида 1969 йили Олма-Отада В.П.Юдин томонидан эълон қилинган.

9.2.4. “Зубдат ул-асар”

“Зубдат ул-асар” (“Солномалар сари”) номли туркий-ўзбек тилидаги тарихий асарнинг муаллифи Абдулла Насруллоҳий ёки Абдулла ибн Муҳаммад ибн Али Насруллоҳ бўлиб, у XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг биринчи ярмида ўтган балхлик тарихнавис олимдир.

Тарихчи XV асрнинг 80-90-йилларида Балх ҳокими Темурийзода Бадиуззамон Мирзонинг хизматида бўлган. Ҳирот Шайбонийхон томонидан 1507 йили ишғол этилганжан кейин унинг хизматига кирган. 1510 йили Муҳаммад Гайбонийхон ҳалок бўлганидан кейин, унинг ўғли Муҳаммад Темур Султон ҳузурига, Самарқандга келган.

Бобур Мирзо 1511 йили Самарқандга келганида Абдулла Насруллоҳий Шайбоний Султонлар билан Тошкентга келган ва Суюнчхожахоннинг хизматида кирган. Орадан кўп ўтмай тарихчи Суюнчхожахоннинг ўғли,

³⁶ Таворихи гузиде, нусратнома. Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений А.М.Икромов.-Ташкент: 1977. 18-19 бетлар.

Шохрухия ҳокими Келди Муҳаммад номи билан ҳам машҳур, Султон Муҳаммаднинг хизматига ёлланган ва 1525 йили унинг топшириғи билан ўзининг “Зубдат ул-асар” номли китобини ёзган.

“Зубдат ул-асар” умумий тарих йўналишида ёзилган ва қадим замонлардан то 1525 йилгача мусулмон мамлакатларида юз берган ижтимоий-сиёсий воқеаларни қисқача баён қилади. Асар 11 қисм, фаслдан иборат бўлиб, унинг охириги 11 қисми янги ҳисобланади. Унда XV1 асрнинг биринчи чорагида Хуросон ва Мовароуннаҳрда содир бўлган воқеалар бирмунча кенг ёритилган. Айниқса, Шайбоний султонлар Суюнчхожагон, Кўчкинчихон, Жонибек Султон, Убайдуллагон, Муҳаммад Темур Султон билан Бобур Мирзо ва унинг сиёсий иттифоқчилари Сафавийлар ўртасида Мовароуннаҳр учун давом этган курулли кураш, Суюнчхожагон билан Султон Саидгон ўртаисдаги 1512-1514 йиллардаги тожу тахт учун бўлган кураш ва Фарғонанинг Шайбонийлар томонидан қайтадан бўйсундирилиши, Шайбонийларнинг 1514, 1520, 1524 йиллари Хуросон устига қилган ҳарбий юришлари ва Балхнинг 1526 йили бўйсундирилиши, Шайбонийларнинг қозоқ судтонлари, хусусан Қосимгон (1511-1523 йй.) ўртасида Сирдарё бўйида жойлашган Ясси, Саврон, Сузоқ, Сайрам ва бошқа шаҳарлар учун олиб борилган курашлар тарихи бирмунча кенг баён этилган.

Ушбу қимматли асарнинг фақат иккита қўлёзмаси сақланиб қолган бўлиб, бири Тошкентда, Шарқшунослик институтида (Инв.№ 608) ва иккинчиси Санкт-Петербургдаги РФ ФА Шарқшунослик институти шаҳар бўлимида (Д.104) рақами остида сақланмоқда.

9.2.5. “Вақойиъ”

“Вақойиъ”- воқеалар Захириддин Муҳаммад Бобурнинг жаҳонга “Бобурнома” номи билан машҳур бўлган шоҳ асарининг асл номидир. Муаллиф асарда ўзининг ўн икки ёшида Фарғона вилояти подшоҳи, деб кўтарилган вақтидан бошлаб, ҳаётининг охирига қадар бўлиб ўтган воқеаларни йилма-йил баён қилган. Дунёда мавжуд асарнинг барча қўлёзмаларида бир неча йил, хусусан 1509-1518, 1521-1524 йил воқеалари баёни тушиб қолган.

Бобур Фарғона вилояти ҳокими Темурий Умар Шайх Мирзонинг (1461-1494 йй.) тўнғич ўғли, 1483 йилнинг 14 феввалида Андижон шаҳрида туғилган. У 1494 йилнинг 5 июнида, ҳижрий исобда ўн икки ёшида ҳалок бўлган отаси ўрнига Фарғона тахтига ўтқазилади. Лекин орадан кўп вақт ўтмай, мамлакатда авж олган ўзаро кураш натижасида мағлубиятга учраб, Фарғонани ташлаб чиқишга мажбур бўлади.

Унинг 1497-1500 йиллари Самарқанд тахти учун олиб борган кураши ҳам муваффақиятсизликка учрайди.

Бобур 1504 йилга қадар Фарғона ва Самарқанд учун курашди, аммо Темунийлар ўзаро бирлаша олмадилар. Натижада, у тажрибали Шайбонийгон билан бўлган жангларда мағлуоиятга учраб, ўз юртини тарк этиб, омад ва бахт излаб Кобулга йўл олди. Кобулни эгаллаган Бобур ўз мавқеини аста-секин мустаҳкамлаб борди.

1511 йилнинг кузида Бобур Озарбайжон ва Эрон подшоҳи Шох Исмоил Сафавийнинг (1502-1524 йй.) ҳарбий ёрдамига таяниб, Самарқандни учинчи бор эгаллашга муваффақ бўлди. Аммо унинг ўз халқи эътиқоди – сунний мазҳабни инкор этиб, кишиларга шиалар кийимида кўриниши, аҳолини ундан ихлосини қайтарди. Бу сафарги Бобурнинг бобо мерос пойтахт Самарқанддаги ҳукмронлиги бир йилга ҳам етмади.

1512 йилнинг баҳорида Кўли Малик (Хайробод билан Қоракўл орасида жойлашган мавзеъ) деган жойда бўлиб ўтган жангда Шайбонийлардан Убайдуллахон, Муҳаммад Темур Султон, Жонибек Султон ва бошқаларнинг бирлашган кучлари унинг қўшинларини тор-мор келтирди.

Бобур Ҳисори шодмон томонга чекинди ва қарийб икки йил мобайнида ўша вилоятда кун кечирди ва 1514 йили яна Кобулга қайтди.

У 1514-1525 йиллар орасида Шимолий Ҳиндистонга, уни бўйсундириш мақсадида беш марта қўшин тортади, лекин фақат сўнгги юриши (1525 й.) натижасида бой ва улкан мамлакатни эгаллади. Бобур тарихда янги салтанатга асос солди. Унинг давлати ғарбда янглиш Буюк мўғуллар номи билан машҳур бўлиб кетган, аслида эса бу Ҳиндистондаги Темурийлар ёки Бобурийлар давлатидир.

Бобур 1530 йилнинг 26 декабрида Ҳиндистондаги пойтахти Агра шаҳрида вафот этди. Аммо унинг васиятига кўра, кейинча унинг хоки Кобул шаҳридаги ўзи асос солиб обод қилган боғга кўмилди. Унинг қабр тоши кейинча чевараси Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир (1605-1627 йй.) томонидан ўрнатилган.

Бобур истеъдодли қалам соҳиби сифатида икки девон-шеърлар мажмуаси, аруз илмига оид рисола, ислом қонуншунослиги масалаларига бағишланган “Мубаййин” номли маснавийси, Убайдулла Хожа Аҳрорнинг “Волидия” рисоласининг туркий таржимаси, мусиқа ва ҳарбий ишга оид рисолалари муаллифи, махсус янги алифбо “Хатти Бобурий” ихтироچиси ҳамда “Вақойиъ” асарининг ижодкоридир.

“Вақойиъ” мемуар – хотира типигаги асар бўлиб, ўзининг баён услуби билан “Темур тузуклари”ни эслатади. Китобда Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Ҳисори шодмон, Чағониён, Кобул, Хуросон пойтахти Ҳирот ҳамда Шимолий Ҳиндистоннинг ХУ аср иккинчи ярми ва ХУ1 аср биринчи ўттиз йиллигидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи батафсил ёритилган. Асар мазмунини шартли уч қисмга бўлиш мумкин:

3. Фарғона ва Мовароуннаҳр воқеалари даври (1494-1504 йй.);
4. Кобул ва Хуросон воқеалари даври (1504-1525 йй.);
5. Ҳиндистон воқеалари даври (1525-1530 йй.).

Сиёсий воқеалар баёнидан ташқари, асар географик ҳамда этнографик маълумотларга бой. Ундан Фарғонанинг турк-мўғул қабилалари, кўчманчи ўзбеклар қўшини тузилиши, Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистон халқларининг урф-одатлари, ҳайвоноти, набототи, паррандалари ва бошқалар тўғрисида тафсилотлар ҳам ўрин олган.

“Вақойиъ” асари асл матни уч марта, биринчи марта 1857 йили Қозонда Н.И.Ильминский томонидан Бухоро қўлёзмаси ва икки марта 1905

ва 1970 йиллари Англиянинг пойтахти Лондон шаҳрида А.Бевериж хоним томонидан Ҳайдаробод кўлёмаси асосида чоп қилинган эди.

1995-1996 йиллари япон олими Эйжи Ману “Вақойиъ” асари матнини тўртта туркий ва учта форсий кўлёмалари асосида тузиб, унга мукамал кўрсаткичларни алоҳида жилд сифатида илова қилди. Бу тадқиқотчи кейинча япон тилида таржима ва кўрсаткичларни икки жилдда чоп этди.

Кирилл-рус алифбосида 1948-1949 йиллари икки жилдда С.Мирзаев ва П.Шамсиев томонидан биринчи бор ва 1960 йили бир жилд сифатида чоп қилинган эди.

2002 йили С.Ҳасанов томонидан П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Эйжи Ману нашрлари асосида “Вақойиъ” асар матнини чоп этди. Аммо булар ва бошқа нашрлар ушбу жаҳонга машҳур асарнинг асл нусхасининг илмий академик наشري эмас.

Гарчи “Вақойиъ” асл нусха матни илмий асосда тикланмаган бўлса-да, уни таржима қилиш, ўрганиш ҳали асар тўла тугамасдан олдин бошланган эди.

Илк марти “Вақойиъ” асарини форс тилига таржима қила бошлаган ва бир қисмини таржима қилган шахс Бобурнинг сафдоши ва садри Шайх Зайн Хаврфий (ваф.1534 й.) эди.

Асар бутунлай тугамасдан туриб, ундан бир нусхани Бобур кўчиртириб Мовароуннаҳрга жўнатган эди.

“Вақойиъ” билан тасодифан танишган Бобурнинг чевараси Султон Салим, бўлғуси Жаҳонгир оталиғи, маънавий устози Қутбиддин Муҳаммад Бекларбеги ўғли Бехрузхон Наврангхондир. У Мирзо Поянда Ҳасан Ғазнавийдан асарни форс тилига таржима қилдира бошлайди. Аммо таржимон вафот этгач, Муҳаммад Қули Ҳисорийни бу ишга жалб этиб, 1586 йили таржима ниҳоясига етади.

Учинчи марта “Вақойиъ”ни форс тилига таржима қилиш ташаббускори Бобурнинг набираси Жалолиддин Муҳаммад Акбар (1556-1605 йй.) эди. У асарни Байрамхон ўғли Абдурахимхонга таржима қилдириб, унинг кўплаб нусхаларини нафис мўъжаз расмлар билан безаттирган. Форсий тилдаги ушбу уччала таржима асл матни тиклашда катта илмий аҳамиятга эга.

“Вақойиъ” асари ғарб олимлари ичида машҳур ва жуда катта обрў-эътиборга молик. Асар инглиз тилига уч марта 1826, 1921 ва 1990 йиллари тўла таржима қилинган бўлса, унинг ихчам ва қисқартирилган нашрлари ўн бешдан зиёддир. Айтиш мумкинки, сўнгги икки юз йил давомида инглиз шарқшунослари “Вақойиъ” асарини жуда жиддий ўрганмоқдалар ва махсус Бобуршунослик илмий йўналишига асос солганлар.

Асарнинг форсий тошбосма матни ҳам мавжуд. Китоб яна икки марта француз тилига, немис, турк, япон, ҳинд, урду, турк, қозоқ тилларига таржима қилинган.

Умуман, шарқ тарихига оид асарлар ичида “Вақойиъ” бксак мавқега эга. Шундай тарихий обида тўғрисида уч марта академик С.Азимжонова томонидан рус тилида китоблар чоп этилган бўлса-да, ўзбек тилидаги тадқиқотлар асосан филологик йўналишда амалга оширилган.

“Вақойиъ” биринчи галда тарихий манба ва у бошқа соҳа мутахассислари учун ҳам бебаҳо обида ва ибратли намунадир.

9.2.5. “Шайбонийнома”

“Шайбонийнома” тарихий достонининг муаллифи Муҳаммад Солиҳ (тахм. 1455-1535 йй.) бўлиб, туркийзабон билкут қабиласидан чиққан. Шохруҳ ва Мирзо Улуғбек даврида зўр нуфузша эша бўлган амир Шохмаликнинг набираси. Отаси амир Нур Саидбек ҳам йирик амирлардан бўлиб, аввал Мирзо Улуғбек, сўнгра Султон Абу Саъид Мирзо хизматида бўлган, 1464-1467 йиллари Хоразмда ҳоким бўлган ва 1467 йили Султон Абу Саиднинг фармони билан қатл этилган. Муҳаммад Солиҳнинг ёшлиги Ҳиротда кечган ва ўша ерда ўқиб нашъу намо топган, сўнгра Султон Ҳусайн, 1494 йилдан Самарқандда катта нуфузгу эга бўлган Темурий амирлардан Дарвиш Муҳаммад тархон ва хожа Убайдулла Аҳрорнинг ўғли Муҳаммад Яҳё, 1500-1504 йиллари Бухоро ва Чоржўйдаги ноиб бўлиб, шундан кейин то вафотига қадар, Шайбонийлардан Муҳаммад Султон (ваф. 1505 й.) ва Убайдуллахоннинг котиби бўлиб хизмат қилган.

Муҳаммад Солиҳнинг яратган тарихий достони “Шайбонийнома”да Муҳаммад Шайбонийхоннинг ҳаёти ва олиб борган урушлари ҳақида шеърӣ услубда ҳикоя қилинади. Асар қаҳрамоннинг туғилганидан бошлаб, то 1505 йилгача Дашти қипчоқ, Мовароуннаҳр ҳамда Хоразмнинг ижтимоӣ-сиёсий тарихидан баҳс юритади. Достонда қўшинларнинг ёвузликлари, меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволи, Қоракўл, Қарши ва Ҳузурда Шайбонийларга қарши кўтарилган кўзғолонлар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учрайди. Асар географик ва этнографик маълумотларга ҳам бойдир.

“Шайбонийнома” асари 1505 йилдан кейин ёзилган. Унинг иккита нодир қўлёзмалари сақланиб қолган бўлиб, бири Австриянинг Вена шаҳрида, иккинчиси эса Санкт-Петербург университети кутубхонасида сақланади. Китоб 1885 ва 1908 йиллари асд матни ва 1961 ва 198. Йиллари крилл алифбосидаги табдили чоп этилган.

9.2.6. “Шажарайи тарокима” ва “Шажарайи турк ва мўғул”

“Шажарайи тарокима” ва “Шажарайи турк ва мўғул” асарларини яратган Абулғози Баҳодирхон, ҳам Хева хони (1643-1663 йй.) ва тарихчи олим сифатида машҳурдир. У 1603 йил 23 августда Урганчда туғилган ва 1619 йилгача ана шу шаҳарда истиқомат қилган. Сўнгра инилари Ҳабаш ва Илборс билан тожу тахт учун бўлган курашда мағлубиятга учраб, Бухорога қочиб борди ва Имомқулихон (1611-1642 йй.) саройида паноҳ топди. Акаси Исфандиёр 1623 йили хон бўлгач, яна Хоразмга қайтиб борди ва Урганчга ҳоким этиб тайинланди. Лекин 1627 йили Исфандиёрхоннинг ўзи билан бўлган курашда мағлубиятга учради. Бу сафар Абулғозихон Туркистонга қочиб борди ва қозоқ хонларидан Ишимхон (1598-1628 йй.) ҳузурида паноҳ топди. Орадан бир йил чамаси вақт ўтгач, 1628 йили, яна бир қозоқ хони – Турсунхон уни Тошкентга олиб келди ва Абулғозихон Тошкентда 1630 йил охиригача истиқомат қилди.

Орадан кўп вақт ўтмай, Абулғозихон Хива туркманларининг таклифи билан яна Хоразмга қайтиб борди, лекин орадан олти ой ўтар ўтмас, Исфандиёрхон уни Нисо ва Дарунга босқинчилик юриши уюштирганликда айблаб ҳибсга олди ва Эронга, шоҳ Сафиё 1 (1629-1642 йй.) хузурига омонат³⁷ тариқасида бериб юборди. Абулғозихон ўшанда Исфаҳондаги Таборак қалъасига қамаб қўйилди ва шу тарзда Эронда 10 йил атрофида кун кечирди. 1639 йили Абулғози қамокдан қочди ва кўп машаққатлар чекиб, 1642 йили она юртига қайтиб келди. 1643 йили, Исфандиёрхон вафотидан бир йил ўтгач, Орол ўзбеклари уни хон қилиб кўтардилар. Ўша йили Абулғозихон Хивадаги рақиблари устидан ҳам ғалаба қозонди ва Хива тахтига ўтирди.

Абулғозихон кенг маълумотли бўлиши билан бир қаторда, феодал ҳукмдор ҳам эди. У ўз фаолияти билан ана шу доиралар манфаатларини ҳимоя қилди.

Абулғозихон 1663 йили тожу тахтни ўғли Ануша (1663-1687 йй.)га қолдириб, умрининг охирини бутунлай илмий ишга бағишлайди. У 1664 йили вафот этган.

“Шажарайи тарокима” туркман халқи ва Туркманистоннинг ўрта асрлардаги тарихини ўрганишда бош манба бўлиб хизмат қилади.

“Шажарайи турк ва мўғул” 1664 йили ёзилган, лекин Абулғозихоннинг оғир дардга чаланиб қолиши ва тез орада вафот этиши сабабли тамомланмай қолган. Асар 1X бобининг давоми, яъни 1644-1663 йиллар воқеалари Анушахоннинг топшириғи билан Маҳмуд ибн мулла Муҳаммад Урганжий деган олим томонидан ёзилган. Асарнинг I-IV боблари ҳам ўша Маҳмуд ибн Муҳаммад Урганжийнинг қаламига мансубдир.

“Шажарайи турк ва мўғул” асари қисқача муқаддима ва 9 бобдан иборат. Муқаддимада асосан асарнинг ёзилиши сабаблари ҳақида гап боради. I бобда Одам Атодан то Мўғулхонгача, II бобда Мўғулхондан Чингизхонгача, III бобда Чингизхоннинг туғулишидан то вафотигача, IV бобда Ўгадай қоон ва унинг Мўғулистонда ҳукмронлик қилган авлоди, V бобда Чигатойхон ва унинг Мовароуннаҳрда подшоҳлик қилган ворислари, VI бобда Элхонийлар, яъни Эронда ҳукмронлик қилган Чингиз авлоди, VII бобда Жўжихон ва унинг Дашти қипчоқда подшоҳлик қилган авлоди, VIII бобда Шайбонийхон ва унинг Мовароуннаҳр, Қозоғистон, Сибирь ва Қримда ҳукмронлик қилган фарзандлари ва, ниҳоят, IX бобда Шайбонийхоннинг 1511 йилдан Хоразмда подшоҳлик қилган авлоди билан боғлиқ воқеалар баён этилган.

Асарнинг I-VIII боблари умумлаштирувчи характерга эга бўлиб, Рашидуддиннинг “Жоме ут-таворих”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” ва шунингдек яна ўн саккиз тарихий асарлар асосида яратилгандир. Китобнинг 1X боби янги ҳисобланади ва унда Хоразмнинг 1512-1663 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихи кенг ва атрофлича

³⁷ Омонат – тобелик аломати. Ўрта аср анъаналарига кўра, тобелмкни қабул қилган ҳукмдорнинг саройига фарзандлари ёки яқин қариндошларидан бирини гаров тариқасида юборган. Бу ерда шунга ишорат.

баён этилади. Бундан ташқари, асарда Абулғозий Баҳодирхон замонида обод бўлган Хоразмдаги Урганч, Вазир, Тирсак, Янги шаҳар, Булдумсоз, Бағдод, Кот, Дурун, Қумкент, Миздахқан, Доруған ота, Боқирғон, Хос минора, Исм Маҳмуд Ота, Чилик каби шаҳарлар, Амударё ва дарё ўзанининг ўзгариши, хивалик туркманларнинг оғир аҳволи, XVI-XVII асрларда Хива хонлиги билан Бухоро ўртасидаги сиёсий муносабатлар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учрайди.

Абулғозий Баҳодирхон ва унинг “Шажарайи турк ва мўғул” асари тез орада илмий жамоатчиликнинг даққат-эътиборини қозонди. У XVIII асрдаёқ бир неча, немис ва француз (1726 й.), рус (1770 й.) ва инглиз (1780 й.) тилларига таржима қилинди. Ўтган асрда бу асар немис (Г.Я.Кер), рус (Я.О.Ярцев ва Г.С.Саблуков), француз (П.И.Демезон), турк (Аҳмад Вефик поша) тилларига таржима қилинди. Асар 1897-1913 йиллари яна турк (таржимон Ризо Нур) ва 1935 йили форс тилларига таржима қилинди. Асарнинг Г.С.Саблуков (1906 й.) ва П.И.Демезон (1871-1874 йй.) амалга оширган нашрлари мукамал ва зўр илмий қимматга эгадир.

Абулғозий Баҳодирхон асарининг хорижий тилларига таржима қилиниши ва дунё бўйлаб тарқалиши бўйича “Темур тузуклари” ва Бобурнинг “Вақоий” асари билан қиёслаш мумкин. Улар туркий тилдаги тарихий асарларнинг жуда катта илмий қийматга эга эканлигини кўрсатади.

9.2.7. “Фирдавс ул-икбол”

“Фирдавс ул-икбол” (“Жаннат боғи”) номли Хоразм тарихи бўйича яратилган шоҳ асарнинг ижодкорлари ХУ111 аср сўнгги чораги ва XIX асрда ўтган йирик шоир, таржимон ва тарихнавис Шурмуҳаммад ибн Авазбий Мунис (1778-1829 йй.) ва унинг жияни Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳийдир (1809-1847 йй.).

Мунис Хоразмнинг қадимда йирик шаҳар бўлган Кот қишлоғида дунёга келган, Хива мадрасаларида таҳсил кўрган, 1800 йилдан бошлаб хон саройида саркотиб бўлиб хизмат қилган. У 1829 йили 51 ёшида вафот этган.

Мунис атрофлича маълумот олган, турли фанлар, хусусан адабиёт ва тарихдан кенг хабардор бўлган етук олим ва истеъдодли шоир сифатида тарихда қолди. У 1806 йили Элтузархон (1804-1806 йй.)нинг топшириғи билан “Фирдавс ул-икбол” асарини ёза бошлайди. Лекин асар айрим сабабларга кўра, тугалланмай қолган.

Мунис ажойиб хаттот сифатида “Саводи таълим” номли махсус рисола ёзган. У зўр таржимон бўлиб, Муҳаммад Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” асари таржимасини ҳам бошлаб берган ва унинг биринчи жилдини таржима қилиб тугатган эди.

Огаҳий ҳам асли Кот қишлоғидан. Муниснинг жияни ва унинг қўлида тарбия топган. Яхши ўқиб, турли фанларни, хусусан тарих ва адабиётни чуқур эгаллаган. Муниснинг вафотидан (1829 й.) кейин саройни тарк этиб, ота касби- мироблик билан кун кечирган. У 1847 йили вафот этган.

Огаҳий ҳам истеъдодли шоир, йирик тарихнавис олим ва моҳир таржимон сифатида шуҳрат топти. У тоғаси Мунис бошлаган “Фирдавс ул-

иқбол” асарини охирига етказди. Ундан ташқари, “Риёз уд-давла” (“Давлатнинг жаннат боғи”), “Зубдат ут-таворих” (“Тарихлар сараси”), “Жомий ул-воқеоти султоний” (“Султон воқеаларининг мажмуаси”) ва “Гулшан уд-давлат” (“Давлат гулшани”) каби тарихга оид асарларни ҳам ёзган.

Булардан ташқари, Огаҳий забардаст таржимон сифатида 19 асарни ўзбек тилига таржима қилган бўлиб, уларнинг ичида Муҳаммад Мирхонднинг “Равзат ус-сафо”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Низомуддин Аҳмад Ҳиравийнинг “Табақоти Акбарий” каби улкан тарихий асарлар ҳам бор.

Мунис ва Огаҳийнинг тарих соҳасидаги энг катта илмий иши “Фирдавс ул-иқбол” асарининг яратилиши эди. Китобда Хоразмнинг қадим замонлардан то Қўнғирот сулоласидан³⁸ чиққан Аллоҳқулихон (1825-1842 йй.) замониғача бўлган тарихдан баҳс юритади.

“Фирдавс ул-иқбол” асари муқаддима ва беш бобдан иборат. 1806 йили бошланган ва 1840 йили ёзиб тамомланган.

Муқаддимада Элтузархон номига ҳамду сано ўқилади, Муниснинг хон хизматиға кириш сабаблари айтилади ва асар мундарижаси келтирилади.

Асарнинг 1-11- бобларида исломиятдан аввал ўтган пийғамбарлар, эскм тарих китобларида турк-мўғул қабилаларининг аждоди ҳисобланган Ёфас ибн Нух ва Қўнғирот амирларининг илк тарихиға бағишланган.

Учинчи бобда Буртажон ва Чингизхон тарихи, Мўғул империясининг Чингисхон замонидан то Олтин Ўрда хони Бердибек (1357-1361 йй.) давриғача бўлган тарихи баён этилган.

Тўртинчи боб Хоразмнинг Шайбонийлар даври (1511-1804 йй.)даги ижтимоий-сиёсий тарихи ҳақидадир.

Бешинчи боб Хива хонлигининг 1804-1825 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўз ичига олади.

Мунис ва Огаҳийнинг мазкур асарининг асосий аҳамияти шундаки, унда Хоразмнинг қарийб 300 йиллик (1511-1825 йй.) тарихи яхлит, хронологик тартибда баён этилган. Асар турли мавзудаги далилий маълумотларға ниҳоятда бой. Китобда, масалан, Хоразм (Хива хонлиги) ўрамида истиқомат қилган туркман, қорақалпоқ ва қозоқ халқлари ва уларнинг мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни, катта ер эгаллиги, меҳнаткаш халқ аҳволи, солиқ ва жарималар, хирож, закот, пешкаш, тансуқот ва ҳоказо, ўн тўрт уруғнинг тарқатиб юборилиши, 1714, 1722-1723 ва 1768 йиллари содир бўлган очарчилик ва қаҳатчилик, Хоразм шаҳарлари Урганч, Кот, Вазир, Янги шаҳар, Тирсак, Гандумқон, Ҳазорасп, Шаҳободларнинг умумий аҳволи, туркманлар ва ўзбекларнинг этник таркиби, Хива хонлигининг бошқа мамлакатлар, хусусан, Эрон, Бухоро хонлиги ва Россия билан бўлган иқтисодий ва сиёсий муносабатлари хусусида қимматли маълумотларни учратамиз.

³⁸ Қўнғирот сулоласи – Хоразмни 1804-1920 йиллар орасида идора қилган сулола. Асосчиси Элтузархон(1804-1806 йй.).

“Фирдавс ул-икбол” асари тарихчилар томонидан кам ўрганилган. Унинг кўлэзма нусхалари Ўзбекистон, Россия ва бошқа мамлакатлар кутубхоналарида сақланади.

9.2.8. “Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин”

“Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин” (“Султонлар шажараси ва хоқонлар тарихи”) асарининг муаллифи Мирза Олим Тошкандийдир. Унинг тўла исми Мирза Олим ибн домла Мирза Раҳим Тошкандийдир. У ўз даврининг кенг маълумотли ва танпарвар кишиларидан бўлган. Асар XIX аср охирида ёзиб тамомланган.

“Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин” Фарғонанинг ёки Қўқон хонлигининг XV-XIX асрлар орасидаги тарихини ўз ичига олади. Муаллиф айниқса 1842-1875 йиллар тарихини кенг ёритган.

Китобнинг тўртта мўътабар кўлэмалари ЎЗР ФА Шарқшунослик институти хазинасида мавжуд. У Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бўлиб хизмат қилади.

9.2.9. “Шажарайи Хоразмшоҳий”

“Шажарайи Хоразмшоҳий” ва “Хоразм тарихи”(1910-1918 йй.) асарлари муаллифи серкирра истеъдод соҳиби Муҳаммад Юсуф ибн Бобожонбек Баёний (1858-1923 йй.)дир. Баёнийнинг наслу насаби Хива хонлигини кўп йиллар идора қилган Қўнғиротлар сулоласига бориб уланади. Отаси Бобожонбек Хива хони Элтузархон (1804-1806 йй.)га набира бўлади.

Муҳаммад Юсуф Баёний ёшлигидан яхши тарбия топди, кенг маълумот олди. Араб ва форс тилларини яхши ўрганди, адабиёт, тарих, тибб ва мусиқа илмларини эгаллади. Шу билан бирга хаттотлик илмини ҳам яхши ўрганди. У, айниқса хатларнинг райҳоний, сулс, кувий ва шикаста турлари бўйича моҳир хаттот, мусиқа илмида, айниқса танбур ва ғижжак чалишда маҳоратли созанда бўлиб етишди.

Баёний мумтоз адабиётни, хусусан шеър илмини ҳам пухта эгаллади, ўз замонининг шоири сифатида донг таратди. У мумтоз шеърятнинг барча турларида ижод қилди. Ўзидан бир шеърий тўплам, девон қолдирди. Девони кўлэмаси ЎЗР ФА нинг Шарқшунослик институти фондида сақланмоқда.

Баёний асосан йирик тарихнавис олим, Мунис ва Огаҳийларнинг давомчиси сифатида шуҳрат қозонди. Бу соҳада у икки йирик асар яратди.

Баёнийнинг “Шажарайи Хоразмшоҳий” асарида Хоразмнинг туркларнинг қадимги подшоҳи Ёфас ўғлон, Ёфас ибн Нухдан то Қўнғирот сулоласигача кечган тарихи баён этилган. Асарнинг энг қимматли қисми Муҳаммад Раҳим аввал (1806-1873 йй.) ва Асфандиёрхон (1910-1918 йй.) давригача бўлган сўнги қисмидир.

Олимнинг иккинчи тарихий асари “Хоразм тарихи” китобида Хоразмнинг 1910-1918 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихи кенг ёритилган.

Муҳаммад Юсуф Баёний моҳир таржимон сифатида ҳам ном қолдирган. У кўпгина муҳим тарихий асарларни араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилган. Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-

Табарийнинг “Китоб ар-расул ва-л мулук ва-л-хулафо”, Дарвеш Аҳмаднинг “Саҳойиф ул-акбар”, Камолиддин Биноийнинг “Шайбонийнома” асарлари ана шулар жумласидандир.

Баёнийнинг “Шажарайи Хоразмшоҳий” асарининг (1911-1913 йиллари ёзиб тамомлаган қисми, яъни Муҳаммад Раҳимхон соний замонидан саййид Асфандиёрхон ҳукмронлиги даврини ўз ичига олган 15- ва 16- боблари Иқболой Азизова тарафидан сўз боши ва зарур изоҳлар билан, 1991 йили “Мерос” тўпламида нашр этилган.

9.3. Туркий-ўзбек тилидаги манбалар хусусиятлари

X-XIV асрларга оид туркий тилдаги ёзма манбалар нисбатан кам сақланиб қолган. Мавжудлари эса ҳали муносиб тарзда манбашунослик нуқтаи-назаридан ўрганилиб, илмий муомалага киритилгани йўқ. Яъни у манбалар тарих илмида ўз ўрнини эгаллагани йўқ.

X-XIV асрларга оид туркий тилдаги ёзма манбалар тўғрисида шуни қайд этиш зарурки, уларда ҳам араб ва форс тилларидаги манбаларга хос умумий хусусиятлар ўхшаш десак бўлади. Ёзув хусусида туркий ва форс тили ҳарфлари айнан бир хил, яъни 32 ҳарфдан иборат.

Туркистон китоби тарихининг тадқиқотчиси Э.О.Охунжонов ўз илмий изланишларида ёзма манбадарни китобат тарихи нуқтаи назаридан очиб берган.

XV асрдан бошлаб яратилган тарихий, бадий ва илмий асарлар қўлёзмалари, китоблари биринчи навбатда ёзув, хат тури хусусиятлари, китобат фани, санъати жиҳатидан алоҳида юксак савияси, бадий зийнат-безаклари билан ажралиб туради. Аксарият манбалар Темурийлар даврида Мир Али Табрзий томонидан ихтиро қилинган энг гўзал настаълиқ хатида битилган.

Темурийлар ва Шайбонийлар даврида ҳамда кейинроқ яратилган қўлёзмалар асосан подшоҳ ва аъёнлар учун мўлжалланган. Мана шунинг учун ҳам улар китобат санъатининг шоҳ асарлари даражасида яратилган.

XVIII-XIX асрлардаги ёзма манбалар қўлёзмаларини икки гуруҳга ажратиш мумкин. Бир гуруҳи – шоҳона қўлёзмалар. Иккинчи гуруҳи эса кенг жамоатчилик ва ўрта ҳол зиёлилар учун яратилган қўлёзмалар. Буларнинг ҳар бири материал ва савия билан ажралиб туради. Иккинчи гуруҳ қўлёзма китобларида матн мазмунига ҳам эътибор берилган, лекин қўлёзма учун ишлатилган материаллар, зийнат ва безаклар ўрта миёна, баҳоли кудрат, аммо етарли санъат асари ва илм-фан учун бемалол фойдаланса бўладиган манба савиясида яратилган.

XIX асрда кўпроқ қўлёзмаларни ёзишда илм аҳли орасида хатти муллои, талабалар хати ва янги ихтиро қилинган шикаста хати кенг тарқалдиким, шиддатли тараққиёт, айникса тошбосма ва михбосма китобларнинг кўпайиши, анъанавий мўътабар қўлёзмаларини яратилишини камайишига олиб келди. Бу давр қўлёзмалар хусусиятлари китобат санъати нуқтаи назаридан олима Э.М.Исмоилова томонидан аниқланган ва унинг асарларида баён этилган.

Қўқон хонлиги тарихи манбалари хусусиятлари олимлардан Р.Н.Набиев, Ҳ.Н.Бобобеков, Ш.Воҳидов, Т.Бийсембиев ва бошқаларнинг тадқиқотларида таҳлил этилган.

XIX аср Хоразм тарихий асарлари қўлёзмалари Қ.Муниров ва Н.Комилов тадқиқотларида ўрганилган.

Юртимизда яратилган аксарият қўлёзмалар, хусусан Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидагилар машҳур хаттот Абдуқодир Муродов томонидан тадқиқ этилган. Аммо шу пайтгача, туркий-ўзбек китоби тарихий манба сифатида алоҳида ўрганилмади.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, ҳали туркий тилдаги жаҳон қўлёзма фондларида мавжуд ёзма манбалар тўда аниқлангани ва илмий муомалага киритилгани йўқ. Мавжуд ва аниқланган ёзма манбалар юртимизнинг кўп асрлик узоқ тарихи, унинг бой ёзма маданиятидан гувоҳлик бериб, келажаги порлоқ эканлигига тўла ишонч уйғотади.

9.4. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

- 1.Б.А.Ахмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари.-Т.: «Ўқитувчи». 2001.
- 2.Т.С.Саидкулов. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар.-Т.: «Ўқитувчи». 1993.
- 3.Собрание восточных рукописей Академии Наук Республики Узбекистан. История. Составители Д.Ю.Юсупова, Р.П.Джалилова.-Т.: «Фан». 1998.
- 4.Б.А.Ахмедов. Историко-географическая литература. Средней Азии XVI-XVIII в.-Т.: «Фан». 1985.
- 5.Т.К.Бейсенбиев «Тарихи Шахрихи» как исторический источник. Алма-Ата. 1987.
6. Қ.Муниров. Хоразмда тарихнавислик.-Т.: 2002.
7. Ҳ.Н.Бобобеков. Историческая литература о Кокандском ханстве. К.-Т.: 1977.

9.5. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

- 1.«Қутадғу билик» асарининг тарихий аҳамияти нимада?
2. «Темур тузукларида» асарининг ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганишдаги ўрни?
3. Бобурнинг «Вақойиъ» асарининг тарихий аҳамияти нимада?
4. Хоразм хонлигида яратилган ўзбек тилидаги қандай тарихий асарларни биласизми?

10-мавзу. Алишер Навоийнинг асарлари тарихий манба сифатида

Дарснинг мазмуни: Алишер Навоий насрий асарларининг тарихий манба сифатида асосий хусусиятлари, уларнинг манбашуносликдаги илмий аҳамияти талабаларга тушунтирилади.

Режа:

- 10.1. Алишер Навоийнинг ижодида тарихий мавзудаги асарлар.
- 10.2. Алишер Навоийнинг тарихий мавзудаги асарлари тавсифи.
- 10.3. «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асари.
- 10.4. «Тарихи мулуки Ажам» асари.
- 10.5. «Хамсат ул-мутаҳҳирин» рисоласи.
- 10.6. «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» рисоласи.
- 10.7. «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» рисоласи.
- 10.8. Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати.
- 10.9. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: Хамса, ҳолот...

10.1. Алишер Навоийнинг ижодида тарихий мавзудаги асарлар.

Ушбу маърузада Алишер Навоий (1441-1501) насрий асарларининг тарихий манба сифатидаги хусусиятларига эътибор бермоқчимиз. Чунки Навоийнинг улкан шеърӣ мероси, дostonлари ва асарлари бадиӣ адабиёт намунаси сифатида кеёинги ХХ асрда ҳам юртимизда жуда катта эътиборга сазовор бўлган бўлса-да, аммо унинг тарих илмига кўшган улкан ҳиссаси, бизнинг фикримизча, тарихчи олимларимиз эътиборидан четда қолиб келди. Махсус тарихий асарлари ҳам фақат филологик нуқта-и назардан ўрганилди, халос.

Алишер Навоий асарларини манбашунослик нуқта-и назаридан тадқиқ қилиш учун минг мукамал асарлар йигирма томлигини асос қилиб олиниш мумкин.

Алишер Навоий насрда «Муножот», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Тарихи мулуки Ажам», «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Вақфия», «Мажолис ун-нафоис», «Насойим ул-муҳаббат», «Мезон ул-авзон», «Муншаот», «Муҳокамат ул-луғатайн» каби асарлари билан ҳам аруз назарияси, ҳам тилшунослик, ҳам адабиётшунослик билан бир қаторда тарихи илми таракқиётига катта ҳисса қўшди.

10.2. Алишер Навоийнинг тарихий мавзудаги асарлари тавсифи

10.3. «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асари.

Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асари 890/1485 ва 904/1498-1499 йиллар орасида тасниф этилган бўлиб, унда Одам Атодан бошлаб, олтмиш олтита пайғамбарлар ва ўн битта донишмандлар тўғрисида ихчам, лекин жуда жонли ва қизикарли маълумотлар баён этилган.

Маълумки, Алишер Навоийга қадар ҳам анбиёлар ҳақида турли ривоятлар, қиссалар мавжуд бўлган. Айниқса, «Қуръони карим»да ва энг қадимий манбаларда, умумий тарихга оид Абу Жаъфар Табарийнинг (836-

923) «тарихи ар-русул ва мулук», Абу Райҳон Берунийнинг «Осор ул-боқия», ҳамда Абу Сулаймон ибн Довуд бинни Абу-л-Фазл Муҳаммад бинни Довуд ал-Банокатийнинг (ваф. 730/1330) «Равзату Оли ал-боб фи таворих ал-ақобир ва-л-ансоб» (1317) ёки «Тарихи Банокатий» (XIV аср) номли, Ҳамдуллоҳ бинни Абу Бакр бинни Аҳмад бинни Наср ал-Муствафи Қазвинийнинг (ваф. 750/1350) «тарихи Гузида» (744/1343), Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомий Ганжавийнинг «Ҳамса» ва бошқа шу каби асарларда тарихий воқеалар, шунингдек, диний тарихга оид маълумотлар кўп.

Ўз даврининг йирик олими ва тарихчиси сифатида Алишер Навоий ҳам бундай манбаларни ўрганиб чиққан, улар билан яқиндан танишган. Бу асарлар аксарияти араб ва форс тилида бўлгани учун, Алишер Навоий туркий-ўзбек тилида, кўплаб қиссаларни қиёсий ўрганиш асосида ўз асарини яратди. У асар мазмун жиҳатидан умумий тарихга оиддир.

Бу асар икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда Одам Атодан тортиб, нух, Исо, Мусо, Якуб, Сулаймон, Довуд, Юсуф ва бошқа пайғамбарлар ҳаётига оид турли нақлларни баён этади, ҳар бир тарих охирида рубоий келтирилиб, уларнинг ҳаётига лирик хотима ясайди.

Китобнинг иккинчи қисмида машҳур донишмандлар ҳаёти лавҳалари, уларнинг ҳикматлари келтирилади. Масалан, Фарбада Пифагорга нисбатан берган бир иборани Алишер Навоий Букротус ҳақим номидани шундай келтирилган: «Яхши сўз кўнгулни ёритур ва яхши ҳам кўзнинг неъматини арусидурким, анинг маҳри шукрдир».

Бутун умри ва фаолияти давомида олимларни кадрлаган Алишер Навоий уларнинг тарихини анбиё, пайғамбарлар тарихидан кейин, уларни биргаликда битгани алоҳида таҳсинга сазовор ҳолдир. Бу китоб тарихчи, олим ва шоирларга қадимги давр изоҳи учун муҳим манба вазифасини ўташи мумкин. Бу асарни манбашунослик фанида алоҳида ўрганиш шунинг учун ҳам зарурки, тарихга оид асарларда тафсилотлари келтирилмай, жуда кўп ўринларда майғамбарлар ва уларнинг ҳаётига оид воқеаларга муржаат қилиш учрайди. Манна шу жиҳатидан Алишер Навоий асари ҳам тарихчи олимлар, ҳам тарихни ўрганувчи талабалар учун катта аҳамият касб этади. Шунинг билан бирга, у асарда алишер Навоийнинг машҳур тарихчи Шарафуддин Али Яздийга муносабати баён этилган. Навоий унинг «Зафарнома» асари муқаддимасини зикр қилар экан, тарихчини «мавлоно шараф ул-миллат ва давла», яъни «давлат ва миллат шарафи» деб таърифлайди.

10.4. «Тарихи мулуки Ажам» асари

Алишер Навоийнинг иккинчи тарихий асари «Тарихи мулуки Ажам»дир. 890/1485 йилдан сўнг яратилган бу асарда Эронда ҳукмронлик қилган тўрт сулола: Пешдодийлар, Каёнийлар, Ашконийлар ва Сосонийлар тўғрисида маълумот келтирилган. Асар охирида Султон Ҳусайн Мирзо мадҳи ўрин олган. Агар биз аввалроқ яратилган «Садди Искандарий» достонида ҳам тўрт сулола ҳақидаги маълумот борлигини назарда тутсак,

достон яратиш жараёнида Алишер Навоий тўплаган маълумотларни махсус тарихга оид асар сифатида ижод қилган кўринади. Бунда Алишер Навоий юқорида номлари зикр этилган асарлар қаторида яна Абу-л-Ҳайр Насириддин Абдуллоҳ бинни Умар ул-Қози Байзавийнинг (ваф.685/1266) «Низом ут-таворих» (ёзилган 674/1275), Абу Ҳомид Ғаззолийнинг (1058-1111) «Насиҳат ул-мулук» ва бошқа асарларни, хусусан ўз замондоши Мир Муҳаммад Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асаридан бохабар ҳолда, Эрон тарихига оид араб ва форс тилларида тарихий асарлардан фарқли, бу китобни туркий тилда яратди. Ушбу асардаги шахслар тўғрисидаги маълумотлар Алишер Навоий ўзининг достонларида ҳам мавжудлигини эслатиб ўтган. Бу асар илмий танқидий матнини шарқшунос Л.Халилов тузиб, номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган эди. Афсус ҳамон унинг танқидий матни чоп этилмаган.

«Тарихи мулуки Ажам» асарини маълум даражада, «Хамса», хусусан «Садди Искандарий» достонига тарихий илмий илова сифатида ҳам қабул қилиш мумкин. Унинг ичидаги маълумотларнинг шеърӣ ифодаси «Садди Искандарий»да келтирилган бўлиб, уларни бошқа тарихий асарлар билан қиёсий ўрганиш Алишер Навоийнинг тарихчи олим сифатидаги ижод қирраларини очишга рдам бериши мумкин.

10.5. «Хамсат ул-мутаҳҳирин» рисоласи

Алишер Навоийнинг учинчи мемуар биографик асари «Хамсат ул-мутаҳҳирин»дир. У Абдурахмон Жомий вафотидан сўнг, яъни 898/1492 йилдан кейин яратилган. Бу рисола Алишер Навоийнинг пири, устози ва дўсти Абдурахмон Жомийга бағишланган бўлиб, икки буюк ижодкор ўртасидаги ғаройиб воқеалар баёни, Жомийнинг шажараси, асарлари номлари ва уларга берилган баҳолардан иборат. Уни мемуар-ёднома асар деб аташ мумкин. Ушбу рисола мазмунини икки буюк шахс асарларидаги лавҳалар, хусусан «Насойим ул-муҳаббат», «Мажолис ун-нафоис» ҳамда уларнинг ўзаро хатти китобати, айниқса, «Муракқаъи Мир Алишер» тўпламидаги Жомийнинг дастхат мактублари бойитишга хизмат қилади.

10.6. «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» рисоласи

Алишер Навоийнинг тўртинчи тарихий асари, мемуар биографик характердаги рисола бўлиб, у «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» деб номланади. Ўзига «отадай» меҳрибон бўлган Саййид Ҳасан Ардашер тўғрисидаги асар тўғридан тўғри «Ҳолот» яъни биография деб аталади. Асар тасниф одобига кўра, «Бисмиллоҳир-рахмонир - раҳийм» сўзидан сўнг келадиган «Ҳамд» Аллоҳ мадҳи ўрнига насимга мурожаат билан бошланади, асар мазмуни шундай характерланади: «Солики фоний ва гавҳари коний, орифи маоний Саййид Ҳасани Ардашер (рахматуллоҳи) сияр ва ҳолотида». Яъни бу асар «ўткинчи фоний дунёдаги солиқ,

гавҳарлар кони ва маънолар орифи Саййид Ҳасан Ардашер биографияси» деб аталади.

Асар бошида муаллиф Саййид Ҳасани Ардашернинг отаси тўғрисида қисқа маълумотларни келтиради, ундан сўнг, Алишер Навоий унинг ўзи ҳам ёшлигида отаси каби Бойсунғур Мирзо хизматида бўлгани, турли соҳалар бўйича билим олганини ёзади. Темурийлар саройида хизмат қилиб, доим ҳурмат ва эътиборда бўлгани, ҳатто Султон Ҳусайн Мирзо унга катта давлат лавозимини таклиф қилганида, дунё ишларидан юз ўгириб, дарвешликни ихтиёр этганини зикр этади. Рисолада Саййид Ҳасан Ардашернинг тарихи, унинг бадиий диди, туркий ва форсий тилдаги адабиётни яхши билиши, имом Ғаззолийнинг «Кимиё-и саодат», Фаридуддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» асарларини хуш кўриши, ҳаётида бўлиб ўтган воқеалар тафсилотларининг энг муҳимлари зикр этилади. Натижада, китобхон кўз ўнгида Темурийлар замони зиёлиларининг ёрқин вакили сиймоси тарихи намоён бўлади. Ўша давр ижтимоий ҳаётига тасаввур таълимоти катта таъсир ўтказганини кўрамиз. Чунки, эътиқод юзасидан Саййид Ҳасан Ардашер давлат лавозимидан воз кечген шахсдир.

Саййид Ҳасан Ардашер номини Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис», «Насойим ул-муҳаббат» асарларида чуқур ҳурмат билан ёд этади. Умуман, «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» рисоласи Темурийлар даври ижтимоий-маданий ҳаётини акс эттирган муҳим тарихий манбадир. Унда Алишер Навоий ўзининг ҳаётида жуда катта рол ўйнаган катта замондоши Саййид Ҳасан Ардашерга муносиб тарихий ёдгорлик ўрнатади.

10.7. «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» рисоласи

Алишер Навоийнинг бешинчи тарихий асари ҳам мемуар биографик характердаги рисола бўлиб, унда ўша даврнинг энг машҳур ва беназир курашчиси ва турли фанлар билимдони тўғрисидаги «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад»дир. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида ушбу шахс тўғрисида қуйидаги маълумотни келтиради: «Паҳлавон Муҳаммад Куштигирким, кўп фазойил била орастадурким, кушти бовужуд улким, унинг андоқ ҳақ ва мулкидурким, маълум эмасикм, ҳаргиз бу фанда андоқ пайдо бўлмиш бўлғой. Ўзга фазойилига кўра ва дин мартабасидур, мусиқийда идвор илмида даврининг беназиридур, чун камолоти изҳор мин аш-шамсдур, шарҳ қилмоқ эҳтиёж эрмас».

Рисолада биз Паҳлавон Муҳаммаднинг ўз даврининг беназир кишиси бўлганлиги, қирқ йил давомида алишер Навоийга меҳрибончилик кўрсатганлиги, фавқулодда хотирага эгалиги, барча замондошлари иззат ҳурматига сазовор бўлган, юксак ахлоқий фазилатларга эга курашчи эканлигини кўрамиз. Уни барча кечик замондошлари, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Зайниддин Восифий, Мирза Муҳаммад Ҳайдар ҳам ажойиб курашчи ва олийжаноб инсон, бастакор эканлигини тасдиқлайдилар.

Бу асарда темурийлар даври XV аср иккинчи ярми маданий ҳаётига оид қимматли маълумотлар келтирилиши билан муҳим хусусият касб этади. Бу рисола ҳам аввалги «Хамсат ул-мутаҳаййирин» ва «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» каби XV аср иккинчи ярми Темурийлар даври тарихи тўғрисидаги қимматли манбадир.

Номлари зикр этилган беш соф тарихий асарлардан ташқари Алишер Навоий қуйидаги асарлари, яъни «Маҳбуб ул-қулуб», «Мажолис ун-нафоис», «Муншаот», «Насойим ул-муҳаббат» ва ҳатто соф лингвистик характердаги «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ҳам тарих илми учун муҳим маълумот бор.

Алишер Навоий тарихчи олим сифатида асарларида, хусусан «махбуб ул-қулуб»да ижтимоий гуруҳлар тўғрисидаги мулоҳазаларни баён этган, «Мажолис ун-нафоис» асарида 450 дан ортиқ давлат арбоби шоир ва санъат шайдолари ҳақида, «Насойим ул-муҳаббат» асарида эса 750 дан зиёд авлиёлар тўғрисидаги маълумотлар келтирилгандир.

«Вақфия» асарида эса Алишер Навоийнинг қандай мол-мулк эгаси бўлгани, ҳамда уларни жамият учун васият қилганлиги баён этилади. Алишер Навоийнинг «Муншаот» асари, ҳамда у тартиб берган «Мураққаъ Мир Алишер»да жамланган мактублар мазмуни, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти турли қирраларини ва ўз даври ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётини ёритишда жуда катта тарихий, илмий аҳамиятга эга ҳужжатлардир.

У тартиб берган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, унинг муридлари ва Абдурахмон Жомийнинг дастхат мактубларини тартибга келтириб, махсус «Мураққаъ Мир Алишер» номли дастхат автографлардан иборат қимматли 594 та мактубни китоб ҳолига келтиргизиб, бизга мерос қолдирган. Ушба мураққаъ асосида доуторлик диссертациясини ёзиб шарқшунос Асомиддин Ўринбоев тарих фанлари доутори деган унвонга эга бўлди. Кейинги йилларда олим улар тўғрисида рус, тожик, форс ва инглиз тилларида бир неча китоб чоп этиб Алишер Навоийнинг тарих соҳасидаги кўрсатган хизматини дунёга намоиш этди.

Алишер Навоий йирик тарихчилар Муҳаммад Мирхонд, Давлатшоҳ Самарқандий ва Ғиёсиддин Хондамирларнинг ҳомий ва мураббийсигина эмас, балки оригинал тарихий асарлари ижодкори сифатидаги хизматлари ҳам алоҳида эътиборга лойиқ, деб ўйлаймиз.

Амир Темурнинг ўзи тарих илми тараққиётига жуда катта эътибор берди. Султони соҳибқирон ўз «Тузуқлар»ини яратиб, ўзбек давлатчилиги тараққиётига бебаҳо хисса қўшди. Мирзо Улуғбек «Тарихи арбаъи улуси Чингизий»номли жуда қимматли тарихий асарни таълиф қилишда шахсан ўзи қатнашди. Бундан ташқари бу даврда яшаб ижод этган жаҳонга машҳур тарихчилар Ғиёсиддин Али, Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий, Ҳофизу Абру, Муъиниддин Натанзий, Абдураззоқ Самарқандий, Муҳаммад Мирхонд, Ғиёсиддин Хондамир ва бошқалар асарлари ҳамон мутаҳассислар учун қимматли тарихий манба, битмас-туганмас хазинадир.

Алишер Навоийнинг «Вақфия» асарида зикр этилган мол-мулк ҳам унинг ўз даври йирик мол-мулк, давлат эгаси эканлигини кўрсатади. Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг ёзишича, Алишер Навоийнинг бир кунлик даромади ўн саккиз минг шохрухий экан. Тарихчининг ёзишича, Султон Ҳусайн давлат тепасига келгач, бутун марҳаматини Алишер Навоийга кўрсатади. У эса ўз ўрнида мол-мулкни юрт ободончилиги, олим-фозилларга ҳомийлик қилишга қаратган. Тарихчилар Ғиёсиддин Хондамир, Заҳириддин Бобур ва бошқаларнинг ёзишича, алишер Навоийча ҳеч ким кўп бинои-хайр, халқ учун иморатлар ва бинолар қурмаган экан. Аҳли фазл ва хунарга мураббий ва муқаввийлиги ҳам жуда машҳур.

Алишер Навоий ўзининг тарихий асарларида бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисаларга, шахсларга баҳо беришда юксак инсонпарварлик ғояларидан келиб чиқди. Унинг тарихчи олим сифатидаги амалий фаолияти туркий ўзбек тилидаги тарих илмини юксакликка кўтарди. Махсус асар, ихчам рисола, тазкира ва мактублар яратиб, туркий тилдаги тарих илмининг кейинги ривожига ва тараққиёти учун замин яратди.

Алишер Навоий ўзининг «Муҳокамат л-луғатайн» асарида сиёсий ҳокимият ва тил, маданият сиёсати хусусида қуйидаги ҳақли фикрларни баён этади: «...то мулк араб хулафоси ва салотинида эрди, фалак ул вақтда назм дабирига араб тила бирла жилва берди...» Яъни мамлакатлар араб халифалари ва султонлари даврида шеърият котиби араб тилида ижод этди.

Мамлакатларнинг баъзиларида «сорт салотини мустақил бўлдилар, ул муносабат била фрсиғўй шуаро зуҳур қилдилар».

«То мулк араб сорт салотинидин турк хонларга интиқол топти, Ҳулогухон замонида султони соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шохруҳ Султоннинг замонининг охиригача турк тили била шуаро пайдо бўлдилар».

Алишер Навоийнинг юқорида келтирган муҳим фикри фақат шеъриятга эмас, балки умуман маданият, шу жумладан тарих илмига ҳам тўла тадбиқ этса бўлади. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Алишер Навоий яратган насрий асарлар бўлиб, уларни кейинча Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Дарвиш Муҳаммад Бухорий, Абулғозий Баҳодирхон, Мунис, Огаҳий, Баёний ва бошқалар давом эттирдилар.

10.8. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2 том. XV асрнинг иккинчи ярми.-Т.: 1972.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Матнни нашрга тайёрловчи Л.Халилов.-Т.: ЎзР ФА «Фан» нашриёти. 2000. 97-194 бетлар.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. Тарихи мулуки Ажам. Нашрга тайёрловчи Л.Халилов.-Т.: ЎзР ФА «Фан» нашриёти. 2000. 196-257 бетлар.

4. Л.Халилов. Технологическое исследование сочинение Алишера Наваи «Тарихи мулуки Ажам». Автореф. Дисс.. канд. Филол. Наук.-Т.: 1975
5. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн бешинчи том. Хамсат ул-мутаҳаййирин. П.Шамсиев матни асосида таржима ва изоҳларни тўлдириб, нашрга тайёрловчи С.Ғаниева.-Т.: ЎзР ФА «Фан» нашриёти. 1999. 5-85 бетлар.
6. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн бешинчи том. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. П.Шамсиев матни асосида таржима ва изоҳларни тўлдириб, нашрга тайёрловчи С.Ғаниева.-Т.: ЎзР ФА «Фан» нашриёти. 1999. 87-120 бетлар.
7. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн бешинчи том. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. П.Шамсиев матни асосида таржима ва изоҳларни тўлдириб, нашрга тайёрловчи С.Ғаниева.-Т.: ЎзР ФА «Фан» нашриёти. 1999. 103-120 бетлар.
8. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн тўртинчи том. Махбуб ул-қулуб. Матни изоҳлар билан нашрга тайёрловчи С.Ғаниева.-Т.: ЎзР ФА «Фан» нашриёти. 1998. 5-130 бетлар.
9. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн еттинчи том. Насойим ул-муҳаббат. Нашрга тайёрловчилар С.Ғаниева, М.Мирзааҳмедова.-Т.: ЎзР ФА «Фан» нашриёти. 2001.
10. Х.И.Исламов «Насайимул муҳаббат» Алишера Наваи и его научно-критический текст. Автореф. Дисс...к.дилол. н.-Т.: 1990.
11. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн тўртинчи том. Вақфия. Муъаддима матнини тайёрловчи И.Шамсимухаммедов, Матни изоҳлар билан нашрга тайёрловчи С.Ғаниева.-Т.: ЎзР ФА «Фан» нашриёти. 1998. 232-270 бетлар.
12. Subtelny M.E. The vaqfiya of Mir Alisher Nava'i as apologia|| Journal Turkish Studies. V.15. Department of Eastern languages and civilizations. Harvard University. 1991.
13. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн тўртинчи том. Муншаот. Матни изоҳлар билан нашрга тайёрловчи С.Ғаниева ва Қ.Эргашев.-Т.: ЎзР ФА «Фан» нашриёти. 1998. 131-229 бетлар.
14. Турсунов Ю. «Муншаот» - как историко – литературный источник в изучении жизни и деятельности Алишера Наваи. Автореф. Дис... канд. Филол. н.-Т.: 1986.
15. Письма автографы Абдуррахмана Джамии из «Альбома Наваои»/ Предисл. Перевод и комм. А.У.Урунбаева.-Т.: «Фан» 1982.

10.9. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

1. Алишер Навоийнинг тарихга оид қайси асарларини биласиз?
2. «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асари нимага бағишланган?
3. «Тарихи мулуки Ажам» асарида қайси сулолар ҳақида сўз боради?
4. «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асари кимга бағишланган?
5. «Ҳолот Саййид Ҳасан Ардашер» асари ким тўғрисида?

6. «Холот Паҳлавон Муҳаммад» асари мазмунини сўзлаб беринг?

11-мавзу. Ўзбекистонинг XVI-XIX аср биринчи ярми тарихи форс тилидаги манбалар

Дарсинг мазмуни: XVI-XIX аср биринчи ярмида яратилган форс тилидаги манбалар таҳлил этилади.

Режа:

- 11.1. Муҳим ижтимоий сиёсий воқеалар.
- 11.2. Форс тилидаги манбалар.
- 11.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 11.4. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

Асосий тушунчалар: манбалар, аштархонийлар, манғитлар, минглар, Бухоро амирлиги, Қўқон хонлиги, Хива хонлиги.

11.1. Форс тилидаги манбалар.

11.2.1. «Фатҳнома»

“Фатҳнома” номли тарихий мавзудаги шеърӣ дoston муалифи Мулла Шодийдир. Унинг ҳаёти ва илмий –адабий фаолиётига оид маълумотлар жуда кам. Шайбонийхоннинг иниси Маҳмуд Султон хизматида бўлганлиги ва унинг топшириғи билан ўзининг “Фатҳнома” дostonини ёзганлиги, уни 1502 йили тугатган бўлиб, айна шу даврда 55 ёшда бўлганлиги маълум, халос.

“Фатҳнома” тарихий дoston бўлиб, унда Шайбонийхон таваллуд топган 1451 йилдан то Дашти қипчоқ ўзбеклари томонидан Самарқанднинг истило этилиши, сўнгги марта 1501 йил июн ойигача бўлган асосий ижтимоий-сиёсий воқеалар кенг ёритилган. Хоразм ва унинг Урганч, Вазир ва Адоқ сингари шаҳарлари, Дашти қипчоқнинг аҳолиси, хусусан манғитларнинг туриш-турмуши, шунингдек, Шайбонийхон аскарларининг Туркистон, Андижон, Бухоро, Дабусия ва Қарши вилоятларини ишғол қилганликлари ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд.

Асар ҳозирча биронта тилга таржима қилинмаган. Унинг қўлёзма нусхалари кўпгина мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланади. Россия ва МДХ мамлакатларида “Фатҳнома” дostonининг бешта қўлёзмаси мавжуд. Булардан икkitаси Санкт-Петербург Давлат университети кутубхонасида, икkitаси Душанбеда ва биттаси ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида (Инв. № 5369) сақланади. Тошкентдаги қўлёзма жуда қимматли бўлиб ХУ1 асрда кўчирилган ва унда турли мавзудаги 9-та ажойиб миниатюра билан безатилган.

11.2.2. “Шайбонийнома”

“Шайбонийнома” форс тилида битилган шеърий дoston бўлиб, унинг муаллифи атоқли шоир ва тарихнавис олим Камолиддин Бинойдир (1453-1512 йй.). Унинг асли исми Али ибн Муҳаммад ал-Ҳаравий. Кўпроқ Камолиддин Биноий номи билан машҳур. Ҳиротда кўзга кўринган меъмор устод Муҳаммадхон Сабз оиласида дунёга келган. Ёшлик пайтлари оғир шароитда, Шохруҳ Мирзо вафотидан кейин мамлакатда кучайиб кетган тожу тахт учун кураш ва ўзаро урушлар шароитида кечди.

Маълумки, 1458 йили Қора қўюнлулар сулоласидан³⁹ бўлган Жаҳоншоҳ (1438-1467 йй.) Хуросонга бостириб кирди ва Ҳиротни эгаллади. Лекин орадан кўп вақт ўтмай, 1459 йили Темурийзода Султон Абу Саид Мирзо қўшинларининг тазйиқи остида пойтахт шаҳар ва мамлакатни бўшатиб чиқишга мажбур бўлди. Ушанда Жаҳоншоҳ юз нафар хунарманд оилани ўзи билан бирга Форс вилоятига олиб кетди. Булар орасида меъмор Муҳаммад Сабз ва унинг оиласи қарийб уч йил Шерозда истиқомат қилиб, 1461 йили яна Ҳиротга қайтиб келди.

Манбаларнинг гувоҳлик беришига қараганда, Камолуддин Биноий кенг маълумотли киши бўлиб, шеърият, иншо, илоҳиёт, мусиқа ва тарих илмларини чуқур билган. Бундан ташқари у меъморчилик санъатида ҳам ўз замонасининг пешқадамларидан ҳисобланган. Муҳаммад Сабз ва унинг ўғли иштирокида қурилган бинолар Ҳиротда ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларида жуда кўп бўлган. Масалан, 1481 йили ҳозирги Афғонистоннинг Мозори шариф шаҳрида, эски номи Хожа ҳайрон, Али ибн Абу Толиб (656-661 йй.) мозори тепасига қурилган муҳташам мақбара ва бошқа бинолар шулар жумласидандир. Шоир ва олимнинг “Биноий” деб тахаллус танлаши ҳам мана шундандир.

Биноий орадан кўп вақт ўтмай Табризга келиб қолди ва 1492 йилга қадар Султон Яъқуб Оқ Қўюнлу (1478-1490 йй.) саройида хизмат қилди. 1492 йили у яна Ҳиротга қайтди. 1495 йили айрим сабабларга кўра, ўзининг сўзларига қараганда, баъзи ҳасадгўйларнинг иғвоси туфайли, Самарқандга кетиб қолди.

Биноий дастлаб хожа Убайдулла Аҳрорнинг тўнғич ўғли ва сулукда вориси хожа Қутбуддин Яхё, сўнг Заҳириддин Бобур, ундан кейин 1501 йили то умрининг охиригача, Шайбонийхон ҳузурида унинг сарой шоири ва тарихчиси бўлиб хизмат қилди.

1507 йили Биноий Шайбонийхон билан бирга Ҳиротга келди ва 1510 йилгача она шаҳрида истиқомат қилди. 1511 йили шаҳарга Исмоил Сафавий қўшинлари яқинлашиши билан, у яна Мовароуннаҳрга кетиб қолди ва Қарши шаҳрида кун кечирди. Камолуддин Биноий 1512 йили Қарши мудофаачилари сафида туриб шаҳарни Сафавийлардан ҳимоя қилди ва ўша жангда ҳалок бўлди.

³⁹ Қора қўюнлу – 1380-1468 йиллари Ироқи Ажам ва Озарбайжонни идора қилган сулола, асосчиси Қора Муҳаммад Турмуш (1380-1389 йй.).

Камолиддин Биноий истеъдодли шоир ва улкан тарихшунос олим сифатида тарихда қолди. У Марказий Осиё, Ўзбекистон ва Қозоғистоннинг XV асрнинг сўнгги чораги ва XV асрнинг бошларидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда алоҳида қийматга эга бўлган “Шайбонийнома” номли тарихий достонини ёзди.

Биноийнинг “Шайбонийнома” асари ҳам “Таворихи гузида, нусратнома” ва Мулла Шодийнинг “Фатхнома” асарлари билан бир режада ёзилган бўлиб, Шайбонийхон таваллудидан то Дашти қипчоқ ўзбеклари томонидан Мовароуннахр ва Хоразмни 1505 йили бўйсундирилишига қадар зу ҳудудда бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳақида ҳикоя қилинади. Асар 1505-15-7 йиллари орасида ёзилган.

“Шайбонийнома”да 1450-1505 йиллар орасида юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар қисқа, лекин аниқ баён этилган. У муҳим географик, масалан, Сирдарёнинг ўрта оқимида жойлашган Саброн, Сигноқ, Арқуқ, Ўтрор, Ясси, Ўзганд, Оққўрғон ва Хоразмга тобе шаҳарлардан Урганч, Вазир, Булдумсоз, Адоқ ва бошқа жойлар ҳақида ҳамда этнографик, масалан Дашти қипчоқлик ўзбек қабилалари ва уларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги мавқеи ҳақидаги далилларга бой асардир. Бундан ташқари, асарда Шайбоний амирлар ва аскарларининг фаолияти ҳақида муҳим маълумотларни учратиш мумкин.

“Шайбонийнома” асари матни чоп этилмаган. Лекин унинг қўлёзма нусхалари кўп тарқалган. Фақат ЎЗР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалари хазинасида етти мўътабар нусха мавжуд. Булардан бири, инв.№ 844, энг қадимги бўлиб, Шайбонийхон ҳаёт чоғида унинг шахсий котиби Муҳаммад Мўмин тарафидан кўчирилган, айрим сатрлари эса Шайбонийхоннинг ўз қўли билан кўчирилган. Яна бир эътиборли қўлёзма рақами № 3422 бўлиб, ушбу асарнинг хоразмлик машҳур тарихчи ва таржимон Муҳаммад Юсуф Баёний (1858-1923 йй.) томонидан қилинган ўзбекча таржимасидир. Китобдан айрим парчалар рус тилидаги мажмуаларда эълон қилинган.

11.2.3. “Меҳмонномаи Бухоро”

“Меҳмонномаи Бухоро” номли Ўзбекистон ва Қозоғистон, балки Марказий Осиёнинг XV аср II - ярми –XVI аср бошларидаги воқеалар баёни мавжуд қимматли тарихий асар ижодкори Фазлуллоҳ ибн Рузбехондир. Унинг тўлиқ исми Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон ал-Исфажоний бўлиб, кўпинча хожа Мулло номи билан машҳур бўлган. Рузбехон 1457 йили Форс вилоятининг Хунжи қишлоғида таваллуд топган. Отаси Жалолуддин Рузбехон йирик илоҳиёт ва фикр олими, мансабдор бўлган.

Фазлуллоҳ ибн Рузбехон асосий маълумотни Исфажон мактаблари ва мадрасаларидан бирида олди, сўнг билимини янада кенгайтириш ва чуқурлаштириш мақсадида икки марта 1474 ва 1482 йиллари Арабистонга борди ва йирик илоҳиёт олими шайх Жамолуддин Ардастоний (1474 йили вафот этган) ҳамда мисрлик машҳур тарихшунос ва тилшунос олим Шамсуддин Муҳаммад ас-Сақавий (1427-1497 йй.)дан таълим олди.

Хуллас, Фазлуллоҳ ибн Рузбехон ўрта аср фанининг бирмунча соҳаларини, хусусан, илоҳиёт, фикҳ, фалсафа, тарих ва Шарқ адабиётини кенг ва чуқур эгаллаган олим бўлиб етишган. Бу ҳол унинг Султон Яъқуб Оқ қуюнлу (1479-1490 йй.), Султон Хусайн Мирзо (1470-1506 йй.) Шайбонийхон, ва, ниҳоят Убайдуллахон саройида зўр эҳтибор қозонди ва хизмат қилди. Бунда ташқари ва энг муҳими, у бир неча фан соҳаларида йирик асарлар ёзиб қолдирди.

Фазлуллоҳ ибн Рузбехон “Ҳалли тажаррид” (“Абстракциянинг ҳал этилиши”), “Таълиқот бар муҳолот” (“Ақлга сиғмадиган (нарсалар)нинг изоҳи”), “Бадиъ уз-замон фи қиссайи Хайй ибн Яқзон” (“Хайй ибн Яқзон” қиссасида замон бадиалари”), “Тарихи оламорои Амийн” (“Амийннинг оламга безак бўлувчи тарихи”), “Ибтол нажҳ ал-ботил ва аҳмол кашф ал-отил” (“Нотўғри йўлдан воз кечиш ва бидъатни инкор этиш”), “Сулук ал-мулук” (“Подшоҳларнинг хулқ-атвори ҳақида (рисола)”) ва “Меҳмонномаи Бухоро” номли асарларни яратган.

1509 йили яратилган “Меҳмонномаи Бухоро” асари Муҳаммад Шайбонийхоннинг 1508-1509 йил қиш ойларида қозоқ султонлари Жониш Султон, Аҳмад Султон ва бошқаларнинг улуси устига уюштирган ҳарбий юриши тарихини баён этади. Бу юриш Фазлуллоҳ ибн Рузбехон келтирган маълумотларга қараганда, мазкур султонларнинг 1508 йилнинг кузида ва 1508-1509 йилнинг қиш ойларида Мовароуннахрнинг ўтроқ туманлари устига қилган талончилик хуружларига жавобан уштирилган. Фазлуллоҳ ибн Рузбехон бу .ришда шахсан иштирок этган, юз берган воқеаларнинг кўпчилигини ўз кўзи билан кўрган, баъзиларини эса хон ва унинг яқин кишиларидан эшитган. Асар XV асрнинг иккинчи ярмига оид, шунингдек, ўзбек ва қозоқ хон ва султонларининг келиб чиқиши ҳамда уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги воқеалар эса Шайбонийхоннинг кўлида бўлган “Насабнома” ёки “Тарихи Ҳумоюн” деб аталувчи китоб асосида ёзилган.

“Меҳмонномаи Бухоро” асарининг кўлёзма нусхалари кам. Ҳозиргача дунёда унинг фақат иккита нусхаси борлиги аниқланган. Улардан бири муаллиф дастхати бўлиб, ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида 1414 тартиб рақами остида сақланмоқда. Иккинчиси Туркияда, “Нури Усмания” кутубхонасига қарашлидир (Тартиб рақами 3431). Ушбу кўлёзма асосида асар матнини эрон олими Манучеҳр Сетуде 1962 йили чоп этган. Русча қисқартирилган таржимасини Р.П.Жалилова Москвада 1976 йили нашр этган.

Асарнинг биз учун қиммати шундаки, унда Дашти қипчоқ, Туркистон ва қозоқ улуси географик ҳолати, ўзбек ва қозоқларнинг келиб чиқиши, уларнинг этник таркиби, турмуши, урф-одати, шунингдек, бойларнинг хўжалигида қул меҳнатидан фойдаланиш ҳоллари ҳақида бениҳоят қимматли маълумотлар учрайди.

Унда Гайбонийхоннинг қозоқлар устига юришини ғайридинлар устига юриш деб оқлашга ҳаракат қилинган.

11.2.4. “Ҳабиб ус-сияр фи азбор афрод ул-башар” ва Ғиёсиддин Хондамирнинг тарихий асарлари

“Ҳабиб ус-сияр фи азбор афрод ул-башар” (“Инсон хабарлари ва фардларида дўстнинг таржимаи холи”) номли машҳур тарихий асар муаллифи Ғиёсиддин Хондамирдир (1475-1535 йй.). Унинг тўлиқ исми Ғиёсиддин Муҳаммад ибн хожа Бурхониддиндир. Отаси хожа Ҳумомиддин Муҳаммад Темурийлардан Султон Маҳмуд Мирзо (1459-1494 йиллари Чағониён, Ҳутталон, Қундуз, Бағлон ва Бадахшон ҳокими)нинг вазири бўлган. Она тарафидан тарихчи Муҳаммад Мирхонд набирасидир.

Хондамир 15-16 ёшлиги чоғида Алишер Навоийнинг эътиборини қозонади ва унинг кутубхонасига хизматга қабул қилинади. У то Навоий вафотига қадар, яъни 3 январ 1501 йилгача хизматда бўлди ва бой кутубхонасига мутасаддилик қилди. Хондамир ўзининг кенг ва чуқур маълумотлилиги, илм-фанга чанқоқлиги ва салоҳияти билан кўпларнинг таҳсинига сазовор бўлди. Унинг ҳақида Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида мана буларни ўқиймиз: “Мавлоно Хондамир Мирхонднинг фарзандидир ва салоҳиятли йигитдир. Тарих илмида маҳорати бордир...”⁴⁰

Алишер Навоий вафот этгандан кейин Хондамир мамлакатда кучайиб кетган ўро кураш, айниқса сарой афжигга минган фмсқу фужурлар оқибатида Балхга кетиб қолди ва Бадиъуззамон мирзо (1496-1506 йиллари Балх ҳокими, 1517 йида вафот этган)нинг шахсий кртиб сифатида хизматига кирди. 1507 йили Ҳирот Шайбонийхон томонидан ишғол этилгандан кейин у Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳузурига кетиб қолди. 1512 йили Бобур Мовароуннаҳрдан сиқиб чиқарилгач, Хондамир Гаржистонга борди ва то 1514 йилгача Пашт кишлоғида истиқомат қилди. У асосан илмий фаолият билан машғул бўлди.

1514-1517 йиллари Хондамир Балх учун кураш олиб борган Бадиъуззамон мирзонинг ўғли Муҳаммад Замон билан бирга бўлиб, унинг котиби сифатида хизмат қилди. Муҳаммад Замон Сафавийлардан енгилгач, Хондамир яна Гаржистонга қайтиб борди ва илмий фаолиятини давом эттирди.

1521 йили Хондамир вазир Ҳабибулло Соважийнинг таклифи билан Ҳиротга қайтиб борди ва унинг топшириғи билан ўзининг йирик тарихий асари “Ҳабиб ус-сияр”ни ёзишга киришди. Орадан олти йил ўтгач, 1527 йилнинг июнь ойида Хондамир Ҳиротни тарк этди ва бу сафар Ҳиндистонга кетиб қолди. Қишни у Қандаҳорда кечирди ва 1528 йилнинг 17 сентябрида Аграга келиб тушди ва Бобур хизматига қабул қилинди. Бобур вафотидан сўнг унинг тўнғич ўғли ва тахт вориси Ҳумоюн (1530-1542, иккинчи марта 1555-1556 йй.) билан бирга бўлди. Тарихчи Дехлида вафот этди ва васиятига кўра машҳур Низомуддин Авлиё мазорида Амир Хусрав ёнига дафн этилди.

Хондамир сермахсул олим эди. Мовароуннаҳр, Туркистон, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари тарихи ва маданиятига оид ўнга яқин асар ёзиб қолдирган. “Хулосат ул-ахбор” (“Тарихлар (хабарлар) хулосаси”), “Маосир ул-мулук” (“Подшоҳлар асрдошлари”), “Номайи номий” (“Атоқли

⁴⁰ Алишер Навоий. Асарлар. 12 жилд.-Т.: 1966.-125 бет.

мактублар”), “Макорим ул-ахлоқ” (“Намунали хулқ”) ва “Ҳабиб ус-сияр” шулар жумласидандир.

Хондамирнинг илмий меросида “Ҳабиб ус-сияр” номли йирик тарихий асари алоҳида ўрин тутади ва Мовароуннаҳр ҳамда Хуросоннинг XV аср охири ва XVI асрнинг биринчи чораги даги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда муҳим ва қимматли манбалардан бири бўлиб хизмат қилади. Асар 1521-1524 йиллар орасида ёзилган. Лекин олим Ҳиндистонда турган йиллари ҳам асари устида мунтаҳам иш олиб борди, уни янги далиллар билан бойитди, таҳрир қилди. Китоб тўла равишда 1529 йили ёзиб тамомланди.

“Ҳабиб ус-сияр” умумий тарих йўналишидаги асар бўлиб, муқаддима (ифтитоҳ), хотима (ихтитом) ва уч жилд (мужаллад)дан иборат. Ўз навбатида ҳар бир жилд тўрт қисм (жуз)га бўлинади. Асарнинг I-II- жилдлари амда III- жилднинг 1-2- қисм, жузлари Туркистон хонлари, Чингизхон ва унинг Мўғулистон, Дашти қипчоқ, Мовароуннаҳр ва Эронда ҳукмронлик қилган авлоди, Мамлюклар⁴¹, Кирмон Қлрахитойлари, Картлар ва Хуросон сарбадорлари тарихини ўз ичига олади. III - жилднинг 3- ва 4- қисмлари, жузлари эса янги бўлиб, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг XV асрнинг 90-йилларидан то 1524 йилгача бўлган ижтимоий-сиёсий аҳволини чуқур ва атрофлича баён этади.

“Ҳабиб ус-сияр” асарида катта ер эғалиги, иқтисодий аҳвол, тинимсиз урушлар туфайли вужудга келган шароит тўғрисида айрим, диққатга сазовор далиллар ва маълумотларни учратамиз. Масалан, асарда ўз аксини топган 1498 йилги Самарқанд қамали пайтидаги шаҳар халқининг аянчли аҳволи, 1512 йилги Сафавийлар томонидан 10:25арши шаҳрида уюштирилган қирғин-қатли ом, 1514, 1515 йиллари Хуросонда юз берган қаҳатчилик ва очлик ҳақидаги маълумотлар ана шулар жумласидандир.

Хондамирнинг ушбу асарида муҳим ижтимоий-иқтисодий масалаларга оид, кр эғалиги, тархонлар, суюрғол эгалари ва уларнинг жамиятда тутган мавқеи, Темурийлар давлатининг маъмурий тузулиши ҳақида қимматли маълумотлар бор. Шунингдек, асар этнографик ва географик маълумотларга ҳам бойдир.

“Ҳабиб ус-сияр” асарининг қўлёзма нусхалари кўп. Асарнинг матни 1857 йили Бомбай шаҳрида ва 1954 йили Техронда чоп қилинган. Ундан айрим парчалар рус, француз ва инглиз тилларида турли тўпламларда эълон қилинган.

11.2.5. “Тарихи Рашидий”

“Тарихи Рашидий” (1544-1546 йилларда Кашмирда ёзилган) машҳур асар муаллифи Бобурнинг кичик холаваччаси Мирзо Муҳаммад Ҳайдар бўлиб, унинг ота-боболари Ўртубу, Пўлодчи, Худойдод, Саид Аҳмад, Сонсиз Мирзо, Муҳаммад Ҳайдар, Муҳаммад Ҳусайн турклашган мўғул уруғларидан дуғлот (мўғулча “доғолот”-чўлоқ) қабиласига мансубдир. Улар Мўғулистон хонлари, Чиғатойлар даврида улусбеги, Кошғар ҳокими

⁴¹ Мамлюклар – турк ва черкас кулларида чикқан сулола, 922-1217 йиллари Мисрни идора қилган.

лавозимида турганлар. Олимнинг отаси амир Муҳаммад Ҳусайн бир вақтлар Андижонда Умаршайх Мирзо, сўнгра Тошкент ҳокими Султон Маҳмудхон (1487-1508 йй.) хизматида бўлган. У 1495-1503 йиллари ана шу Султон Маҳмудхон номидан Ўратепани идора қилган.

1503 йили Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхон Аҳси атрофида Шайбонийхон қўшинлари томонидан тор-мор келтирилгани ва асир олинганини эшитиб, амир Муҳаммад Ҳусайн Қоратегинга, ундан Қундуз, сўнг Ҳиротга, Султон Ҳусайн ҳузурига қочиб борди. Муҳаммад Ҳусайн кўп ўтмай Кобулга, Бобур Мирзо ҳузурига келди. 1507 йилги Бобурга қарши фитнада айбланиб, яна Ҳиротга қочиб борди. 1508 йили Шайбонийхоннинг амри билан Муҳаммад Ҳусайн қатл этилган.

Муҳаммад Ҳайдар 1500 йили Тошкентда туғилди. Отасининг ўлдирилганидан кейин Муҳаммад Ҳусайнга содиқ кишилар уни бирмунча вақт Бухорода асрадилар, сўнг Бадахшонга олиб бориб қариндоши Султон Увайс Мирзонинг, Хон Мирзо деб аталган, қўлига топширдилар. Муҳаммад Ҳайдар кейинча Кобулга келди ва Бобур хизматида 1512 йилгача бўлди. 1512 йил кузида у Андижонга, Султон Саъидхон ҳузурига келди ва у билан қўшилиб Кошғарга кетиб қолди. Султон Саъидхон кўп ўтмай бу ерда Абубакр дуғлот устидан ғалаба қозонди ва Кошғар ҳамда Ёркандни қўлга киритишга муваффақ бўлди.

Муҳаммад Ҳайдар 1533 йилгача, яъни Султон Саъидхон вафотига қадар, унинг хизматида бўлди. Дастлаб хонзода Абдурашидхонга тарбиячилик-оталик қилди, сўнг йирик ҳарбий бўлинмаларга қўмондонлик қилди ва хоннинг Бадахшон, Лодак, Кофиристон ва Тибет устига қилган ҳарбий юришларида фаол иштирок этди.

Отаси ўрнига ўтирган Абдурашидхон (1533-1570 йй.) дуғлот амирларини таъкиб остига олди, уларнинг баъзиларини қатл этди. Буларнинг орасида Муҳаммад Ҳайдарнинг тоғаси Саид Муҳаммад мирзо ва қариндошларининг кўпчилиги бор эди. Тибетда бўлган Муҳаммад Ҳайдар бундан хабар топиб, Бадахшон тарафга қочди ва кўп машаққатлардан кейин Кобулга, Бобур Мирзонинг ўғилларидан Комрон Мирзо ҳузурига келди, сўнг у ердан Аграга, Ҳумоюн подшоҳ ҳузурига борди ва унинг хизматига кирди.

Муҳаммад Ҳайдар 1541 йили, Ҳумоюннинг ҳарбий ёрдами билан, Кашмирни бўйсундирди ва у ерда қарийб 10 йил ҳукмронлик қилди. У 1551 йили тоғлик қабилаларнинг бири билан бўлган тўқнашув пайтида ҳалок бўлди.

Муҳаммад Ҳайдар замонасининг ўқимишли ва кенг маълумотли кишиларидан эди. Бобурнинг гувоҳлик беришига қараганда, у дурустгина шоир, хаттот, рассом, шунингдек, найза ва камон ясовчи уста бўлган. Муҳаммад Ҳайдарнинг бизнинг замонамизгача икки йирик асари етиб келган. Булардан бири “Жаҳоннома” деб аталиб, эртак тарзида ёзилган. Унинг ягона қўлёзмаси Германиянинг Берлин шаҳри кутубхоналаридан бирида сақланмоқда.

Олимнинг иккинчи йирик ва машҳур асари “Тарихи Рашидий”дир. Китоб икки қисм, давтардан иборат бўлиб, биринчи қисмида Мўғулистон

халқларининг тарихи Туғлуқ Темур (1348-1363 йй.)дан то Абдурашидхоннинг тахтга ўтиргани (1533 й.)гача бўлган даврни ўз ичига олади.

Асарнинг биринчи давтари турли нақл-ривоятлар, шунингдек, Ёкут Ҳамавийнинг “Мўъжам ул-булдон”, Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонкушой”, Рашидуддиннинг “Жомеъ ут-таворих”, Жамол Қаршийнинг “Мулҳақот ус-сурах”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Мирзо Улуғбекнинг “Тарихи арбаъ улус” ва нихоят, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъ ус-саъдайн” китобларидаги маълумотлар асосида ёзилган. Лекин унда ҳам Марказий Осиёнинг XIV-XV асрлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид янги, асл нусхада бўладиган маълумотлар кўп. Қолаверса, биринчи дафтар Кошғар, Қозоғистон, шунингдек, Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг XIV-XVI аср бошларидаги сиёсий тарихини мукамал камраб олиши билан қимматлидир.

Иккинчи дафтар биринчисидан кескин фарқли ўлароқ, эсдалик, хлтиралар тарзида ёзилган бўлиб, Кошғар, Мовароуннаҳр, Афғонистон ҳамда Шимолий Ҳиндистоннинг XVI асрнинг биринчи ярмидаги тарихини ўрганишда асосий ва қимматли манбалардан ҳисобланади.

Муҳаммад Ҳайдар ва унинг “Тарихи Рашидий” асари ўтган асрнинг ўрталаридан бери илмий жамоатчиликнинг диққат-эътиборини жалб этиб келади. Унинг айрим қисмлари уйғур, ўзбек ва рус тилларига таржима қилинган. Асарнинг қисқартирилган инглизча таржимаси бўлиб, 1895 йили Лондонда нашрдан чиққан. Тўла русча таржимаси сўз боши ва зарур изоҳлар билан, 1996 йили Тошкентда чоп этилган.

“Тарихи Рашидий” асарининг кўлөзмалари Санкт-Петербург, Тошкент, шунингдек, кўпгина хорижий мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда.

11.2.6. “Аҳсан ут-таворих”

“Аҳсан ут-таворих” 12 жилддан иборат умумий тарих йўналишида яратилган йирик асар бўлиб, унинг муаллифи XVI асрда ўтган эрон тарихчиси Ҳасанбек Румлудир. Тарихчи йирик ҳарбий саркарда оиласига мансуб бўлиб, бобоси Амир Султон (1539-1540 йили вафот этган) ўз вақтида Қазвин ҳамда Соужбулоқ ҳокими бўлган. Ҳасанбек 1530-1531 йиллари Қум шаҳрида туғилган, яхши ўқиб таълим олган ва 1541-1542 йилдан бошлаб отаси билан бирга қурчи бўлиб шоҳ Таҳмосиб (1524-1576 йй.)нинг ҳарбий юришларида қатнашган ва асарида ёзилган воқеаларнинг кўпларини ўз кўзи билан кўрган.

XII жилдли “Аҳсан ут-таворих” асарининг фақат XI-XII жилдлари сақланиб қолган бўлиб, уларда 1405-1577 йиллар орасида Эронда, шунингдек, Мовароуннаҳр, Ҳиндистон, Туркия, Озарбайжон ва Гуржистонда бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар йилма-йил баён этилган. Асарнинг 12 жилди бутунлай янги ҳисобланади ва унда асосан Эроннинг 1495-1577 йиллардаги сёсий тарихини ўз ичига олади. Асар 1572-1577 йиллари ёзиб тамомланган.

Ҳасанбек Румлуниг асарида Сафавийлар сулоласига мансуб шоҳлар таърифланади, уларнинг фаолияти ва босқинчилик урушлари бир томонлама ёритилади. Асарда 1495-1577 йиллар орасида кўшни мамлакатлар, шунингдек, Ўрта Осиё хонликлари, Бухоро, Хива билан бўлган сиёсий муносабатларига оид қимматли маълумотлар кўп. Бобур билан шоҳ Исмоил ўртасида Шайбонийларга қарши тузилган ҳарбий-сиёсий иттифоқ, Шайбонийлар билан Эрон шоҳлари ўртасидаги Хуросон учун узоқ йиллар давом этган қуролли кураш ва унинг оқибатлари, Хоразмнинг XVI асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ҳақидаги маълумотлар ана шулар жумласидандир.

“Аҳсан ут-таворих”дан айрим парчалар рус ва грузин ва немис тилларига ўгирилиб, тўпламларда чоп этилган. Форсча матни, инглизча таржимаси билан бирга, 1931 ва 1934 йиллари Ч.Н.Седдон тарафидан Ҳиндистоннинг Барода шаҳрида чоп қилинган.

11.2.7. “Абдуллонома” ёки “Шарафномаи шоҳий”

“Абдуллонома” ёки “Шарафномаи шоҳий” асарининг ижодкори XVI асрда ўтган бухоролик шоир ва йирик тарихчи олим Ҳофиз Таниш Бухорийдир. У 1549 йили Бухорои шарифда нуфузли мансабдор хонадонидан дунёга келган. Отаси Мир Муҳаммад ал-Бухорий Бухоронинг кўзга кўринган боёнларидан бўлиб, шайбоний Убайдуллахоннинг яқин кишиларидан бўлган, 1550 йилнинг бошларида Кошғарга кетиб қолган ва орадан икки йил чамаси вақт ўтгач, ўша ерда вафот этган.

Ҳофиз Таниш Бухорий ўз даврининг чуқур ва кенг маълумотли кишиларидан бўлиб, 1584 йили Абдуллахон сонийнинг (1583-1598 йй.) яқин одами Қулбобо кўчалтошнинг тавсияси билан Абдуллахоннинг хизматига қабул қилинган ва унинг шахсий воқеанависи, тарихчиси вазифасига тайинланган. Ҳофиз Таниш Бухорий умрининг охиригача шу лавозимда ишлаган. Малехо Самарқандийнинг маълумотига кўра, Ҳофиз Таниш 1589 йили хотини тарафидан заҳарлаб ўлдирилган.

Ҳофиз Таниш ўзининг “Абдуллонома” ёки “Шарафномаи шоҳий” асари билан ном чиқарган. Китобда Ўзбекистон, Қозоғистон, шунингдек, қисман, Афғонистон ва Эроннинг XVI асрдаги ижтимоий-сиёсий тарихи баён қилинади. Ундан ташқари, асарда Бухлол хонлиги билан Эрон, Ҳиндистон, Кошғар ва Россия ўртасидаги муносабатлар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар бор. Асар XVI асрнинг 80-йиллари охирида ёзиб тамомланган. Ҳофиз Танишнинг замондоши шоир ва адабиётшунос олим Мутрибийнинг гувоҳлик беришига қараганда, асарнинг охириги қисмини, хоннинг топшириғи билан, қози Поянда Зоминий (1602 йили вафот этган) ёзган. Лекин бу фикрни бошқа манбалар тасдиқламайди.

“Шарафномаи шоҳий” асари муаллифнинг режасига кўра, муқаддима, икки қисм ёки мақола ва хотимадан иборат қилиб ёзилиши мўлжалланган. Масалан, муқаддима, одатдагидек Аллоҳнинг мадҳу саноси, ҳомий, олий ҳукмдор Абдуллахоннинг шаънига айтиладиган таърифу тавсиф, асарнинг ёзилиши тарихи, Абдуллахоннинг ота-боболари, қадимда Марказий Осиёда

истиқомат қилган турк-мўғул қавмлари, Чингисхон ва унинг авлоди ҳақида маълумот, биринчи мақолада Мовароуннаҳрда 1533-1583 йиллар орасида содир бўлган воқеалар, иккинчи мақолада эса Ўзбекистон, Қозоғистон ва қўшни хорижий мамлакатларда 1583 йилдан кейин юз бериши мумкин бўлган воқеалар, хотимада эса Абдуллахоннинг олижаноб фазилатлари, унинг билан замондош бўлган шайхлар, олимлар, шоирлар, вазирлар ва амирлар, шунингдек, Абдуллахон замонида қурилган бинолар ҳақида маълумот бериши мўлжалланган. Лекин, асар ёзилиши жараёнида режа ўзгарган – биринчи ва иккинчи мақолалар қўшиб ёзилган, хоти эса муаллифнинг бевақт вафоти сабабли ёзилмай қолган.

Муаллиф асар муқаддимасини ёзишда Наршахийнинг “Тарихи Бухоро”, шайхулислом Сафиуддин Абубакр Абдулло Балхийнинг “Фазоили Балх”, Истахрийнинг “Китоб масолик ул-мамолик”, Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонкушой”, Разидуддиннинг “Жомеъ ут-таворих”, Мирхонднинг “Равзат ус-сафо”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” ва Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рвшидий” асарларида келтирилган маълумотлардан фойдаланган. XVI асрнинг 30-60- йиллари орасида юз берган воқеалар саройда мунтазам юритиб туриладиган кундалик дафтар, содир бўлган муҳим сиёсий воқеаларнинг шохиди бўлган кекса кишиларнинг оғзаки ахборотлари асосида, 70-80-йиллар воқеалари эса муаллифнинг бўлиб ўтган воқеаларда шахсан ўзи қатнашиб тўплаган далилий маълумотлар асосида ёзилган.

“Шарафномаи шоҳий” асари насрий қофияли, яъни саж – мураккаб бадий услубда ёзилган. Унда шеърӣ парчалар Фирдавсий, Рудакий, Саъдий, Камолиддин Биноий, Мушфикий ва муаллифнинг ўз шеърлари, “Қуръони карим” оятлари, “Ҳадис шариф”лардан парчалар ҳам кўп.

Китобда сиёсий воқеалар билан бир қаторда ижтимоий-иқтисодий мавзудаги маълумотлар, масалан, ер эгалигининг иқто, суюрғол, танҳоқ каби шакллари, турли-туман солиқ ва жарималар, масалан, хирож, ихрожат, тағор, улуфа, қўналға, мадади лашкар, бож, томға, бегар; ўлжа ва унинг жамиятдаги ўрни, асирни қулга айлантириш ҳоллари; Ўзбекистоннинг йирик шаҳарлари ва хунармандчиликнинг умумий аҳволи; Шайбонийлар давлатининг маъмурий тузулиши, Бухоро хонлиги билан Россия, Ҳиндистон ва Кошғар ўртасидаги муносабатлар ҳақида қимматли далил ва маълумотлар мавжуд. Бундан ташқари, асар этнографик, масалан, ўзбек халқи таркибига кирган уруғ ва қавмлар номлари ҳамда топографик маълумотлар, масалан, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Термиз, Кўлоб, Балх каби йирик шаҳарлардаги диққатга сазовор бинолар, осору атиқалар, шунингдек, мазкур шаҳарларнинг географик ҳолати ва топографияси ҳақидаги ахборотларга ниҳоятда бойдир.

Ушбу асарнинг қўлёзма нусхалари кўп, асл матнини учдан икки қисмини Санкт-Петербурглик олима М.Салоҳутлинова русча таржимаси билан чоп этган. Китоб 1942-1952 йиллари Содиқ Мирзаев ва охириги қисми Ю.Ҳакимжонов томонидан 60- йилларда ўзбек тилига таржима қилиниб, 1-2-жилдлари, зарур тузатишлар, тадқиқот ва изоҳлар билан 1966 ва 1969

йиллари Б.Аҳмедов томонидан чоп қилинган. 3-4- жилдлари босилмай қолган эди. 1995-1997 йиллари икки китоб ҳолида Б.Аҳмедов томонидан нашр этилди.

11.2.8. “Акбарнома” ёки “Иқболнома”

“Акбарнома” ёки “Иқболнома” номли асар муаллифи Абулфазл Алломийдир. У XVI асрда Ҳиндистонда яшаган йирик тарихнавис олим ва давлат арбобидир. Олимнинг номи Абулфазл ибн Муборак бўлиб, билим доираси жуда кенг бўлгани учун Алломий, билимлар соҳиби деб аташганлар. У 1551 йил 14 январида Аграда туғилган. Отаси шайх Муборак ибн Хизр ўз даврининг машҳур илоҳиёт олимларидан ҳисобланган. Акаси Абулфайз йирик шоир ва олим бўлган.

Абулфазл Алломий 1574-1602 йиллари Бобурнинг набираси Жалолуддин Муҳаммад Акбар (1556-1605 йй.)нинг Бош вазири бўлган ва Ҳиндистоннинг XVI асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган. 1602 йил 22 августда Декан субасидан қайтиб келаётганида, шаҳзода Султон Салим, бўлғуси Жаҳонгир ёллаган қотил томонидан йўл кетида ўлдирилган.

Абулфазл Алломийнинг асосий асари “Акбарнома” ёки “Иқболнома” Ҳиндистон ва Афғонистоннинг XVI асрдаги ижтимоий-сиёсий тарихидан баҳс юритади. Маълум даражада “Вақоеъ” ёки “Бобурнома” асарини давоми сифатида яратилган бу улкан асар уч китобдан иборат. Биринчи китобда Акбарнинг туғилиши, ота-боболари – Бобкр, Ҳумоюн, шунингдек Акбар подшоҳлигининг дастлабки 17 йил ичида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар баён қилинади.

Иккинчи китоб Ҳиндистон ва қисман Шимолий Афғонистоннинг 1573-1601 йиллардаги тарихини ўз ичига олади.

Учинчи китобда Бобурийлар давлатининг тузилиши, Ҳиндистоннинг маъмурий таркиби, аҳолидан йиғиладиган солиқ ҳамда жарималар ва уларнинг миқдори, ҳиндларнинг дини ва урф одатлари каби масаларга кенг ўрин берилган. Учинчи китоб мустақил мазмунга эга ва уни “Ойини Акбари” (“Акбар қонунлари”) ном билан аталади.

“Акбарнома” асарининг матни 1872-1877 йиллари, Г. Бевериж томонидан инглизчага қилинган таржимаси 1903-1921 йиллари Калкуттада чоп этилган.

“Акбарнома” Бобурийлар саройида мунтазам юритилган махсус кундалик давтар, расмий давлат ҳужжатлари, шунингдек, бўлиб ўтган воқеаларнинг иштирокчилари бўлган, ёки ўша воқеаларни билган кишиларнинг оғзаки ахборотлари асосида ёзилган. Асарнинг ноёблиги ва қимматлиги ҳам шундандир.

Абулфазл Алломий асари Бобурийлар давлати ва Бухоро хонлиги ўртасидаги сиёсий ва маданий муносабатларни ўрганишда муҳим манбалардан бири ҳисобланади.

11.2.9. “Мусаххир ал-билод”

“Мусаххир ул-билод” (“Мамлакатларни бўйсундирквчи”) номли асарнинг муаллифи Муҳаммадёр ибн Араб Катагондир. Унинг ҳаёти ва илмий-адабий фаолиятига оид маълумотлар кам. Ўзининг сўзларига қараганда, у XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII аср бошларида яшаб ўтган, Шайбоний Абдуллахон соний ва Аштархонийлардан Боки Муҳаммадхон (1603-1606 йй.)нинг хизматида бўлган.

Муҳаммад ибн Араб Каттагон ва унинг “Мусаххир ул-билод” асари яқин вақтларгача илмий жамоатчиликка яхши маълум бўлмаган, қолаверса асар ҳақида турлича, кўп ҳолларда бир-бирига зид фикрлар ҳукм суради. Масалан, К.Г.Залеман (1849-1916 йй.) “Мусаххир ул-билод”ни Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Шарафномаи шоҳий” асарининг қисқартирилган нусхаси, деб айтган⁴² бўлса, инглиз шарқшуноси Ч.А.Стори ҳамда “Собрание восточных рукописей АН УзССР” кеталогини тузувчилари уни “Тарихи Шайбоний” деб атаганлар⁴³. Яқинда Санкт-Петербурглик олима М.А.Салоҳитдинова “Мусаххир ул-билод”ни мустақил асар эканлигини аниқлади ва асар ҳамда унинг муаллифи ҳақида қисқа илмий ахборот эълон қилди.

“Мусаххир ул-билод” Шайбонийлар сулоласининг Абулхайрхондан бошлаб шажараси баёни бўлиб, Ўзбекистон ва Қозоғистоннинг XV-XVI асрлардаги тарихини ўрганишда муҳим қўлланмалардан бири ҳисобланади. Асар 1610 йил атрофида ёзилган.

Китоб таркиби муқаддима ва олти бобдан иборат.

Биринчи боб Абулхайрхоннинг ўғли ва тахт вориси Шоҳ Булоғ Султон, унинг ўғиллари Муҳаммад Шоҳбахт, Шайбонийхон ва Маҳмуд Султон ҳамда ударнинг авлоди тарихини ўз ичига олади.

Иккинчи бобда Кўчкунчихон (Кўчумхон) ва унинг Самарқандда ҳукмронлик қилган авлоди тарихи баён этилган.

Учинчи бобда Суюнчхожахон ва унинг Тошкент ҳамда Туркистонда ҳукмронлик қилган авлоди тарихи келтирилган.

Тўртинчи бобда хожа Муҳаммадхон ва унинг Мовароуннаҳрда подшоҳлик қилган авлоди тарихи келтирилган.

Бешинчи боб Абдулмўминхоннинг тахтга ўтириши (1598 й.) ва қисқа ҳукмронлиги ҳақида.

Олтинчи бобда Бухоронинг диққатга сазовор жойлари, муаллиф билан замондош бўлган ва Бухорода истиқомат қилган шайхлар, олимлар ва шоирлар ҳақида қисқача маълумот берилади.

“Мусаххир ул-билод” кам ўрганилган, қўлёзма нусхалари ҳам кам. Ҳозир унинг фақат қўлёзма нусхаси маълум: бири ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида (Инв.№ 1505), иккинчиси Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида (Инв.№ С. 465) сақланмоқда. Афсуски, иккала нусха ҳам тўла эмас. Биринчи нусхада муқаддима ва

⁴² Умняков И.И. “Абдулла-наме” Хафиза Таниша и ее исследователи//Записки коллегии востоковедов, У том.-Ленинград, 1930, стр. 322.

⁴³ Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. 2 часть. Стр.117; Собрание восточных рукописей АН УзССР.-Т.: 1 том.1952. стр. 80.

биринчи бобнинг катта қисми етишмайди, иккинчи нусханинг эса энг керакли V-VI боблари йўқ.

Асарнинг I-IV бобларида XVI аср тарихига оид манбаларни, хусусан “Шарафномаи шоҳий”дек йирик асарларни ҳам маълум даражада тўлатувчи, уларда баён этилган воқеаларга аниқлик киритувчи қимматли маълумотлар кўп. Шайбонийхон томонидан 1507 йили ўтказилган пул ислохоти; Шайбонийлар ўртасида келишмовчиликлар ва ўзаро низолар, унинг сабаблари; Шайбонийлар билан қозоқ хонлари ўртасидаги сиёсий муносабатлар; ўша замонларда Сирдарё бўйида истиқомат қилган қорақалпоқлар ва уларнинг XVI асрнинг охири ва XVII аср бошларидаги аҳволи; Тошкент, Туркистон, Сайрам, Андижон ва Ахсикет каби шаҳарларнинг XVI асрнинг сўнгги чорагидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ҳақидаги маълумотлар шулар жумласидандир.

11.2.10. “Ҳафт иқлим”

“Ҳафт иқлим” (“Етти иқлим”) номли географик-биографик асарининг ижодкори машҳур адабиётшунос олим Амир Аҳмад Розийдир. У асли Эроннинг Рай шаридан, бадавлат ва ўқимишли хонадондан чиққан.

Амир Аҳмад Розий ўз асарини 1594 йили тугатган бўлиб, унда VII асрдан то XVI аср охиригача етти иқлим мамлакатлари ва шаҳарларида истиқомат қилган 1560 нафар йирик шайх, олим, ёзқвчи, шоир ва давлат арбоблари ҳақида қисқа, лекин қимматли маълумотлар беради. Муаллиф ўзига бўлган даврга тегишли масаларни ёритишда “Сувар ал-ақолим” (“Иқлимнинг кўриниши”), “Масолик ул-мамолик” (“Мамлакатлар орасидаги масофалар”), “Тарихи Банокатий” каби асарларга таянган, лекин улардан танқидий фойдаланган, уларни янги далиллар ва маълумотлар билан бойитган.

Шаҳарлар ва мамлакатларни тавсиф қилганда уларнинг географик ўрни, диққатга сазовор жойлари, осори атиқалари, халқи ва унинг ҳаёти, машғулоти ва урф одатлари, баъзида аҳолисининг умумий сони, хўжалигига оид қимматли маълумотлар келтиради. Масадан, Чингизхон хуружидан аввал Балхда 50 мингдан ортиқ одам истиқомат қилган, XV-XVI асрларда Тошкент атрофидаги тоғларда темир, фируза, оҳак конлари, Хўжандда фируза, Бадахшонда лаъл конлари ишлаб турган.

“Ҳафт иқлим”да Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлоди даврида Ҳиндистон ва Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий аҳволи, Шарқий Туркстон, Кошғарнинг XVI аср иккинчи ярмидаги умумий аҳволи ҳақидаги зарур маълумотларни учратиш мумкин.

Асарда VII-XVI асрларда Ўзбекистон ва Хуросонда ўтган йирик олим ва шоирлар ҳақидаги маълумотлар ўта муҳимдир. Булар орасида “шоирлар подшоҳи” Рашидуддин Вотвот (1088-1182 йй.), “Олимлар фаҳри” Абулқосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарий (1074-1144 йй.), бухоролик буюк ҳадис олими Абу Абдқлоҳ Муҳаммадибн Исмоил ал-Бухорий (810-870 йй.)лар бор.

“Ҳафт иқлим” асарининг қўлёзма нусхалари мумлакатимизда ва хорижий мамлакатларнинг кутубхоналарида кўп, лекин ҳали тўлиқ нашр

килинмаган. Ундан тарихчилар ёрдамчи манба сифатида фойдаланиши мумкин.

11.2.11. “Тарихи оламорои Аббосий”

“Тарихи оламорои Аббосий” (“Шоҳ) Аббоснинг оламни безовчи тарихи”) номли асар гарчи XVI асрда ўтган йирик Эрон тарихчиси Искандарбек Мунший томонидан яратилган бўлса-да, унда Ўзбекистоннинг тарихи ва унинг бошқа мамлакатлар билан муносабатини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Искандарбек Мунший ўз асарида келтирган айрим далил ва маълумотларига қараганда, 1561 ёки 1562 йили туғилган. У сарой юмушига қабул қилингунга қадар кичик молия хизматчиси бўлиб ишлаган, кейинчалик девони иншога қабул қилинган. Бўлғуси тарихчи 1587 йили ҳарбий хизматга жалб этилган ва шоҳ Аббос аввал Сафавий (1587-1629 йй.)нинг ҳарбий юришларида воқеанавис бўлиб иштирок этган, 1593 йили эса сарой муншийси ловозимига тайинланган ва умрининг охиригача шу лавозимда турган. Искандарбек Мунший 1634 йили вафот этган.

Искандарбек Муншийнинг “Тарихи оламорои Аббосий” номли асарида Эроннинг 1588-1634 йиллар орасидаги тарихи хронологик, йилма-йил тартибида юаён қилинган. Бу асар ҳам “Акбарнома” сингари саройда .ритилган кундалик дафтар, расмий ҳужжатлар, баён этилган воқеалар иштирокчиларининг оғзаки ахбороти ҳамда муаллифнинг шахсий кузатувлари билан тўпоанган маълумотлар асосида ёзилган.

“Тарихи оламорои Аббосий” асари таркиби муқаддима, уч жилд ва хотимадан иборат. Асарнинг I-II жилдлари 1616, учинчи жилди эса 1628 йили ёзиб тамомланган.

Китобнинг биринчи жилди компиляция, умумлаштирувчи хусусиятга эга бўлиб, Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”, Мир Яҳё Қазвинийнинг “Лубб ат-таворих” (“Тарихлар мағзи”) ва муаллиф “Тарихи оламорои Аббосий” номаълум икки асар “Тарихи шоҳ Исмоил Сафавий” ва “Тазкирайи шоҳ Таҳмосиб” ҳамда бошқа асарларга таяниб ёзилган. Унда асосан шоҳ Аббоснинг ота-боблари, шунингдек, шоҳ Исмоил аввал (1502-1524 йй.), шоҳ Таҳмосиб аввал (1524-1576 йй.), Исмоил соний (1576-1578 йй.) ва Султон Муҳаммад Хулобанда (1578-1587 йй.) ҳукмронлиги йилларидаги тарихи умумий тарзда баён этилган.

“Тарихи оламорои Аббосий” асарининг II-III жилдлари мазмуни янги бўлиб, мустақил аҳамиятга эга. Уларда Эроннинг 1588-1628 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихи кенг ёритиб берилган. Учинчи жилд охирида шоҳ Аббос аввал билан замондош бўлган шайхлар, олимлар, шоирлар ва хаттотлар ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган.

Асар Ўзбекистон тарихини ўрганишда ҳам катта аҳамият касб этади. Унда Ўзбекистоннинг XVI аср охири ва XVII асрнинг биринчи чорагидаги сиёсий аҳволи ҳақида ноёб маълумотларни учратамиз. Бундан ташқари, асар XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг биринчи чорагида Эрон билан Бухоро

хонлиги ўртасидаги сиёсий муносабатларни ўрганишда муҳим манбалардан бири ҳисобланади.

Асардан айрим парчалар Б.Дорн (матни) ва В.В.Вельяминов-Зернов томонидан матни ва қисқартирилган русча таржимаси нашр этилган. Китоб матни яна икки марта Техронда 1896 йили тошбосма ва 1956 йили босмаси чоп этилган.

11.2.12. “Баҳр ул-асрор фи маноқиб ул-аҳёр”

“Баҳр ул-асрор фи маноқиб ул-аҳёр” (“Олижаноб кишиларнинг жасорати ҳақидаги сирлар денгизи”) номли асар муаллифи XVII асрда ўтган балхлик йирик қомусий олим Маҳмуд ибн Валидир. Унинг отаси Мир Муҳаммад Вали асли фарғоналик, қосонлик бўлиб, Шайбонийлардан Пирмуҳаммадхон аввал (1546-1567 йй.) даврида Балхга бориб қолган. У ўқимишли ва кенг маълумотли киши бўлиб, асосан фикҳ илмида замонасининг пешқадам кишилардан ҳисобланган. У Мир Хислат тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган.

Маҳмуд ибн Валининг амакиси Муҳаммад Поянда (1602 йили вафот этган) Самарқанд ҳокими Боқи Муҳаммад (1603-1606 йиллари Бухоро хони) дивонида хизмат қилган. Акаси амир Абулборий эса фикҳ, тафсир ва тибб илмини яхши эгаллаган олим киши эди.

Маҳмуд ибн Вали 1596 йили туғилган. 19 ёшга борганда, яъни 1614 йили у йирик фикҳ ва ҳадис олими ММаҳмуд ибн Валиракшоҳ Ҳусайнийнинг хизматига киради ва қарийб ўн йил ундан сабоқ олади. Миракшоҳ Ҳусайнийнинг бой кутубхонаси бўлиб, унда, Маҳмуд ибн Валининг сўзларига қараганда, тарих, география, мумтоз адабиёт, фикҳ, ҳадис ва бошқа илмларга доир жуда кўп китоблар сақланар эди. Бу илмга чанқоқ ёш олим учун бкбаҳо хазина бўлди, албатта. Кейинчалик Маҳмуд ибн Валининг ўзи кутубхонадаги кўп китобларни ўқиб кўп фойда топганини айтади.

Миракшоҳ Ҳусайний вафот этган 1624 йил 13 апрел кунидан кейин Маҳмуд ибн Вали китобий илмини амалий билимлар билан бойитиш мақсадида бошқа мамлакатларга саёҳат қилишга қарор қилди ва бир йиллик тайёргарликдан кейин, 1625 йилнинг июл ойида савдо қарвонига кўшилиб Ҳиндистон томон йўл олди. У Ҳиндистонда қарийб етти йил истиқомат қилди ва унинг Пешовар, Лоҳур, Дехли, Агра, Ҳайдаробод, Вижаянагар, Калькутта, Бихар каби қатор йирик шаҳар ва ўлкаларни бориб кўрди ва уларнинг аҳолиси, халқининг урф-одати, тарихи, маданияти, ва ниҳоят, осори атиқалари ҳақидаги қимматли маълумотлар тўплади.

1631 йил 20 августла Балхга қайтиб келгандан кейин Надр Муҳаммадхон (1606-1642 йиллари Балх, 1642-1645 йиллари Бухоро хони)нинг хизматига кирди ва то умрининг охиригача унинг кутубхонасида китобдор бўлиб хизмат қилди. Маҳмуд ибн Валининг қачон вафот этганлиги маълум эмас.

Маҳмуд ибн Вали фаннинг жуда кўп соҳаларини, тарих, география, илми нужум, маъданшунослик, ботаника ва бошқа соҳаларни қамраб олган

“Бахр ул-асрор фи маноқиб ул-аҳёр” ёки “Бахр ул-асрор” номли ўта қимматли қомусий асарини яратди. Бундан ташқари у қатор илмий ва бадий асарлар яратган бўлиб, улар бизгача етиб келмаган.

1634-1640 йиллар орасида ёзилган “Бахр ул-асрор” асари мундарижасида кўрсатилишича, етти жилддан иборат бўлган. Унинг II-VII жилдлари жаҳон тарихига бағишланган бўлиб, Ўзбекистон ва у билан қўшни мамлакатларнинг қадим замонлардан то 1640 йилгача кечган тарихидан бахс юритади. Асарнинг биринчи жилди илми нўжум, география, маъданшунослик ва ботаника фанларига оид маълумотларни ўз ичига олади. Афсуски, бу муҳим ва қимматли асарнинг фақат I ва VI жилдларигина топилган, халос.

Асарнинг биринчи жилдида етти иқлим мамлакатларининг, гунингдек, Ўзбекистоннинг ўрта асрлардаги шаҳар ва вилоятларининг географик ҳолати, халқи ва унинг турмуш тарзи ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган.

“Бахр ул-асрор”нинг VI жилди алоҳида қимматга эга. Унда XIII-XVII асрнинг биринчи ярмида Чигатой улуси, Ўрта Осиё, Мўғулистон ва Шимолий Афғонистон тарихи кенг ва атрофлича ёритилган.

Маҳмуд ибн Вали ва унинг мазкур асари илмий жамотачиликка 1902 йилдан бери маълум бўлса-да, ҳали жуда кам ўрганилган. Ундан айрим парчаларнинг русча таржимаси В.В.Бартольд, Б.АюАҳмедов ва К.А.Пишулина томонидан эълон қилинган.

“Бахр ул-асрор” асарининг олти нафар қўлёзмаси мавжуд. Уларнинг тўрттаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтида I жилд ва VI жилднинг 1-3 қисмлари, иккитаси эса Англия ва Покистонда, VI жилднинг 4 қисми сақланмоқда.

11.2.13. “Дастур ул-мулук”

“Дастур ул-мулук” (“Подшоҳларга қўлланма”) номли қимматли асар муаллифи XVII аср тарихчиси Хожа Самандар Термизийдир. Унинг ўз исми Муҳаммад Бақохожа бўлиб, асли насаф(Қарши)лик, Мир Ҳайдарий тариқати шайхларидан бири оиласида дунёга келган.

Хожа Самандар Термизий Аштархонийлардан Абдулазизхон (1645-1681 йй.) ва Субхонқулихон (1681-1702 йй.) билан замондош бўлган. У 1702 йилгача Қаршида раислик лавозимида⁴⁴ турган, Абдулазизхон ва Субхонқулихоннинг ҳарбий юришларида иштирок этган. Охири ана шу Мир Ҳайдарий тариқати шайхларидан баъзиларининг иғвоси билан 1702 йили раислик лавозимидан истеъвога чиқишга мажбур бўлди ва умрининг охиригача, у 1735 йили ҳали ҳаёт бўлган, фақат илмий фаолият билан машғул бўлган.

Хожа Самандар Термизий ўз даврининг кенг маълумотли кишилари жумласидан бўлган. Ўша вақтларда ёзилган бир қатор китоблар, жумладан “Музакири аҳбоб”, “Муҳит ат-таворих”нинг маълумотларига қараганда, у

⁴⁴ Раис – XVII-XIX асрларда мусулмонлар томонидан шариат кўрсатмаларини қандай бажарилишини назорат қилиб турувчи мансабдор. X-XVI асрларда мухтасиб деб аталган.

етук шоир, ёзувчи ва тарихчи олим бўлган, илоҳиёт илмини ҳам яхши билган, кўп саёҳат қилиб, назарий билмини мустаҳкамлаган.

Бизнинг замонимизгача олимнинг икки муҳим асари етиб келган. Булардан бири “Дастур ул-мулук” бўлиб, у 1695 йили ва иккинчиси “Анис ул-фуқаро” (“Фақирлар дўсти”) номи билан машҳур бўлиб, 1735 йили ёзилган.

Ўзбекистон тарихини ўрганишда Хожа Самандар Термизийнинг “Дастур ул-мулук” асари зўр қимматга эга. Асар Бухоро хонлигининг XVII асрнинг 70-90- йиллардаги ижтимоий-сиёсий аҳволини, шунингдек, Бухоро билан Хива хонликлари ўртасидаги сиёсий муносабатларни ўрганишда катта аҳамиятга эга. Асарда ўзаро курашлар, олий мартабали мансабдорлар орасида кенг тарқалган бузуқлик, порахўрлик, зулм ва меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволи ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. “Дастур ул-амал”да ўзбекларнинг этник таркиби ҳақида ҳам муҳим далил ва маълумотларни учратамиз.

1971 йили “Дастур ул-амал”асарининг форсий матнини, русча таржимаси, зарур изоҳлар билан М.А.Салоҳитдинова чоп этди. Асарнинг ўзбекча наشري 1997 йили Жаббор Эсонов томондан амалга оширилди.

11.2.14. “Тарихи Муқимхоний”

“Тарихи Муқимхоний” номли тарихий асар муаллифи XVII асрда ўтган йирик олим Муҳаммад Юсуф Муншийдир. Асарида келтирилган маълумотларга қараганда, асли балхлик бўлган ва Субхонқулихон (1651-1680 йиллари Балх, 1680-1702 йиллари Бухоро хони) ҳамда Муҳаммад Муқимхон (1697-1707 йиллари Балх хони) саройида мунший бўлиб хизмат қилган.

Муҳаммад Юсуф Мунший Муҳаммад Муқимхонга бағишланган “Тарихи Муқимхоний”номли асарини ёзган. Мазкур асар 1697-1704 йиллар орасида ёзилган бўлиб, Балх ва қисман Бухоро хонлигининг XVII асрдаги ижтимоий-сиёсий тарихини баён этади. Муҳаммад Юсуф Мунший агар “жаҳон ҳодисаларининг кучли шамоли унинг (Муҳаммад Муқимхоннинг) ҳаёт ўтини ўчирмаса, йўқсизлик денгизининг тўлқинлари ўйноқи отини ўз гирдобига тортиб кетмаса” ушбу асарининг иккинчи қисмини ҳам ёзиш ниятида эканлигини айтади. Лекин “Тарихи Муқимхоний”нинг иккинчи китоби ёзилмай қолган. Фикримизча, бунга қандайдир кутилмаган ҳодиса, балки муаллифнинг бирон фалокатга учраб қолганлиги сабаб бўлган.

“Тарихи Муқимхоний” муқаддима ва уч бодан иборат.

Муқаддимада туркий халқларнинг афсонавий онаси Алан қува, Чингизхоннинг ота-боболари, мўғул қўшинлари томонидан Мовароуннахр, Балх ва Бадахшоннинг босиб олиниши тарихи қисқача баён этилган.

Асарнинг биринчи боби Шайбонийлар даврида Мовароуннахрнинг умумий аҳволидан ҳикоя қилади.

“Тарихи Муқимхоний”нинг янги ва муҳим қисми унинг II-III бобларидир. Иккинчи бобда Балх ва қисман Бухоро хонлигининг XVII асрдаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, шунингдек, Бухоро ва Балх хонликларининг Ҳиндистон, Эрон, Туркия ва Кошғар билан бўлган сиёсий

муносабатлари, учинчи бобда эса 1702-1704 йиллар воқеалари, хусусан Бухоро билан Балх ўртасида бошланган қуролли кураш ўрин олган.

Асарда хонлар ва катта ер эгалари тўғрисида, меҳнаткашлар оғир аҳволи тўғрисида айрим қимматли маълумотлар учрайди.

“Тарихи Муқимзоний” асарининг қўлёзма нусхалари кўп ва Санкт-Петербург, Тошкент, шунингдек, хлоидий мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда. Асар тўла ўзбекчага 1861 йили таржима қилинган, ундай айрим парчалар француз ва рус тилларида эълон қ

илинган. 1956 йили тўлиқ русча таржимаси чоп этилган.

11.2.15. “Убайдулломома”

“Убайдулломома” ХУ11 асрда ўтган Мир Муҳаммад Амини Бухорий асаридир. У ўқимишли ва фозил кишилардан бўлиб, 1645 йилда туғилган, вафот йили маълум эмас. Аштархонийлардан Субхонқулихон ва Убайдуллохон (1702-1711 йй.) саройида бош муншийлик вазифасида хизмат қилган.

“Убайдулломома” Бухоро хонлигининг 1702-1716 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади. Асар 1716 йилдан кейин ёзилган, муқаддима, хотима ва 80 бобдан иборат.

Муқаддимада муаллифнинг ҳол-аҳволи, яъни Субхонқулихон ҳукмронлигининг сўнгги йилларида хизматдан четлаштирилиб, оғир аҳволга тушиб қолганлиги ва Уайдуллохон хизматига қабул қилиниши, Абдулазизхон ва Субхонқулихон даврида Бузоро хонлигининг ижтимоий-сиёсий аҳволи қисқа тарзда баён қилинган.

1-80- бобларда Бухоро хонлигининг қарийб 15 йиллик (1702-1711 йй.) ижтимоий-сиёсий тарихи батафсил ёритилган. Муаллиф мазкур асарида катта ер эгаллиги, аҳолидан йиғиладиган солиқ ва жарималар, Бухоро хонлигининг маъмурий тузулиши, тарқоқликнинг кучайиши, мамлакат бошига тушган иқтисодий қийинчиликлар ва унинг африм сабаблари каби масалаларга кенг ўрин берган. Асарда географик ва этнографик маълумотлар ҳам кўп.

Хотимада муаллиф билан замондош бўлган ва Бухорода истиқомат қилган олимлар, шоирлар, масалан, Сайидо Насафий, Қосихожа, мулла Сарфароз, Фитрат, Мулҳам, машҳур қозилар ҳақида қисқача, лекин эътиборга молик маълумотлар келтирилган.

“Убайдулломома” асарининг 10 дан ортиқ қўлёзма нусхаси мавжуд. Асар А.А.Семенов томонидан рус тилига таржима қилинган ва 1957 йили Тошкентда нашрдан чиқарилган.

11.2.16. ”Тарихи касира” ёки ”Тарихи саййид Роқим”

”Тарихи касира” ёки ”Тарихи саййид Роқим”, “Тарихи саййид Роқим Самарқандий” номлари билан машҳур бўлган асарни Мулла Шарафуддин Аълам яратган. У XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрнинг биринчи чорагида яшаб ўтган шоир ва тарихчи олимдир. В.Р.Розен ва А.А.Семеновлар

келтирган маълумотларга қараганда, Мулла Шарафуддин Аълам асли андижонлик, ёш пайтида Самарқандга, отаси ҳузурига келиб қолган. Отасининг исми мулло Нуриддин бўлиб, халқ орасида охунд мулла Фарход номи билан машҳур бўлган.

Мулла Шарафуддин ёшлигидан меҳнатсевар ваилмга чанқоқ бўлган. Отасининг ёрдами билан яхши ўқиди, турли илмларни касб этди ва кенг маълумотли олим ва шоир бўлиб етишди. В.Р.Розен ва А.А.Семеновларнинг тадқиқотларидан англишилишича, мулла Шарафуддин Самарқанднинг энг маълумотли олимларидан мулла Боқижон Бухорийнинг хизматида бўлган ва унинг вафотидан кейин ўрнига аъламлик вазифасига ўтирган. Баъзи маълумотларга қараганда, у қозилик мансабида ҳам турган.

Олим “Тарихи касира” асари билан машҳур. Унда машур шахсларнинг ҳаётига оид мамлакатда бунёд этилган катта бинолар, усти ёпиқ бозор, тимлар, ҳаммамлар қурилиши ва машур кишилар ҳаёти билан боғлиқ саналарга бағишланган тарих-хронограммалар мажмуидан иборатдир. У Амир Темур таваллуди(1336 й.)дан то XVIII асрнинг ўрталаригача кечган воқеаларни ўз ичига олади.

“Тарихи касира” асарининг қўлёзма нусхалари ва тошбосма нашрлари кўп. Асарнинг биринчи тошбосма нашр олим ва йирик давлат хизматчиси Мирза Салимбек тарафидан 1913 йили Тошкентда амалга оширилган. Шу ерда мазкур асарни “Тарихи томм” номи билан 1998 йили босмадан чиққанлигини эслатиб ўтмоқчимиз.

“Тарихи касира” баъзи муҳим воқеалар тарихини аниқлашда қимматли манба ролини ўйнайди. Далил сифатида бир неча мисоллар келтирамиз.

Йирик тарихнавис олим ва вазир Рашидуддиннинг ўлдирилиши воқеаси 1318 йил 27 октябр куни содир бўлган.

Шоир Камол Хўжандийнинг вафоти 1391 йили юз берди.

Амир Темур замонида ўтган йирик аллома Тафтазоний ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилгади. 1322 йили таваллуд топган. 18 ёшлик пайтида Ғиждувонда “Шарҳи Зандоний” асарини ёзган. 1347 йилнинг 10 июн куни Жом вилоятида “Шарҳи мулаххас ал-мифтах” китобини ёзиб тамомлаган. 1373 йил 23 май куни Самарқандда “Мақосид ул-калом ва шарҳи мақосад” китобларини ёзиб тамомлаган. Вафоти 1392 йили содир бўлди.

“Тарихи касира”да Амир Темур даврида ўтган яна бир йирик олим Мир Саййид Шариф Журжоний ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз. Асли Мозандароннинг Тоъун қишлоғидан. 1377 йили туғилган. Шероздаги “Дор уш-шифо” ўқув юртида мударрислик қилган. Амир Темур Шерозни ишғол қилган 1393 йили Самарқандга кўчиб келган ва ҳазрат соҳибқироннинг иноят ва марҳаматларига сазовор бўлиб, унинг саройида хизмат қилган. 76 ёшида Шерозда вафот этган.

Мовароуннаҳрлик илоҳиёт олими хожа Муҳаммад Порсонинг вафоти 1419 йили юз берган.

Мирзо Улуғбекнинг биринчи муаллими шайх Озарий, ҳақиқий исми Ҳамза ибн Абдулмалик ат-Тусий 1440 йили вафот топган. “Тарихи касира”да унинг ҳақида яна қуйидагилар айтилади. Отаси сарбадорлар жамоасига

мансуб бўлган. Ўз даврининг етук олими ва шоирлари жумласидан бўлган. Шеърлари машхур бўлиб, назм ва насрда бир неча асар ёзиб қолдирган. “Жавоҳир ал-асрор”, “Туғройи хумоюн” ва “Ажойиб ул-ғаройиб” шулар жамласидандир.

Шайбонийлар, хусусан, Муҳаммад Шайбонийхон, Убайдуллахон, Абдуллахон соний даврида, Мовароуннаҳр ва Балх шаҳарларида бир талай катта қурилишлар, мадрасалар, масжиду хонақолар, тимлар, йирик сув иншоатлари қуриб ишга туширилган. “Тарихи касира”да булар ҳақида ҳам муҳим маълумотларни учратамиз. Бир неча мисол:

Кеш(Шаҳрисабз)да Оқсарой биносининг қурилиши асосан 1382 йилда тамомланган⁴⁵.

Мирзо Удуғбекнинг Самарқанддаги мадрасаси 1425 йили қуриб битказилган.

Мирзо Улуғбекнинг расадхонаси 1429 йили қуриб ишга туширилган.

Алайка кўкалтошнинг Самарқанддаги жомеъ масжидида Кўчкинчихон тарафида қурилган мармар минбар 1528 йили битказилган.

Бухорода Убайдуллахон тарафида Мир араб мадрасасининг бино қилиниши 1536 йили содир бўлган.

Мавлоно Мир муфтий тарафидан Бухоройи шарифда қурилган кутубхона 1558 йили битказилган.

Жувонмард Алихон тарафидан Бухорода ҳаммом қурилиши 1574 йили поёнига етган.

Муҳтар Қосим тарафидан Гиждувон ёнида, Кўҳак дарёси устига қурилган кўп ошиёналик сув айирғич иншооти 1576 йили қурилиб ишга туширилган.

Абдуллахон соний тарафидан Бухорода бунёд этилган чорбоғ 1584 йили қуриб тамомланди.

Мазкур хон тарафидан Бухорода Чорсу бозорининг қурилиши 1587 йили тамомланди.

Кармина ёнида, Кўҳак дарёси устига кўприк қуриш ишлари 1587 йили тамомланди.

Китобда машхур асарларнинг ёзиб тамомланган вақти ҳам кўрсатилган. Масалан, Улуғбек мирзонинг “Зижи жадиди кўрагоний” китоби 1437 йили, Абдурахмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” асари 1469 йили, “Ҳусни Ҳусайн” китоби 1606 йили ёзиб тамомланган.

“Тарихи касира” асари, унинг қиймати ва идм-фан учун зарурлиги келтирилган мисоллардан ҳам кўриниб турибди.

11.2.17. “Тарихи Абулфайзхон”

“Тарихи Абулфайзхон” асарини Убайдаллахон ва Абулфайзхон (1711-1747 йй.) саройида хизмат қилган мунажжим, шоир ва тарихчи олим

⁴⁵ Лекин, Испания элчиси Луи Гонсалес де Клавихонинг сўзларига қараганда бу ерда қурилиш ишлари 1404 йилда ҳам давои этган.

Абдурахмон Давлат ёзган. Муаллиф кўпроқ Абдурахмон Толе номи билан машхур.

Мазкур асар ҳажм жиҳатдан кичик, 161 варақ бўлиб, “Убайдуллонома”нинг давоми ҳисобланади ва Бухоро хонлигининг 1711-1723 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўз ичига олади. Маълумки, XVIII асрнинг биринчи чорагида Бухоро хонлигининг иқтисодий ва сиёсий аҳволи заифлашади, улус бошлиқларининг, яъни маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақиллик учун олибборган ҳаракати кучайди, уларнинг айримлари, масалан, Балх ва Самарқанд марказий ҳукуматга бўйсунмай қўйдилар, Фарғона XVIII аср бошларида, 1709 йили Аштархонийлар давлатидан ажралиб чиқди ва ўлкада мустақил Қўқон хонлиги ташкил топди, 1722 йили Самарқанд ҳам мустақиллик эълон қилди ва Ражабхон исмли кимсани хон қилиб кўтардилар (1722-1728 йй.), ўзаро урушлар бошланиб кетди.

“Тарихи Абулфайзхон” асарида мана шу масалалар кенг ёритиб берилди. Бундан ташқари, асарда Бухоро хонлигининг маъмурий тузулиши ва ўзбек халқининг ўша йиллардаги этник таркиби ҳақида ҳам айрим, диққатга сазовор далил ва маълумотлар бор.

“Тарихи Абулфайзхон”нинг тўла русча таржимаси, зарур изоҳлар билан 1959 йили А.А.семенов тарафидан Тошкентда нашр қилинган.

11.2.18. “Силсилат ус-салотин”

“Силсилат ус-салотин” Хожи Мир Муҳаммад Салимнинг асаридир. Унинг қўлёзма нусхалари жуда камёб бўлиб, бир нусхаси Англиянинг Оксфорд шаҳридаги Бодли кутубхонасида (рақами № 269) сақланмоқда.

Хожи Мир Муҳаммад Салим ҳеч бўлмаганда бирон кичик вилоятга ҳоким бўлиш шарафига муяссар бўлолмаган ва бошидан кўп оғир кунларни кечирган Аштархонийлар жумласидандир. Унинг бобоси Турсун Муҳаммад султон 1578-1598 йиллари Самарқанд ҳокими бўлган. Унинг тўнғич ўғли Поянда Муҳаммад Султон Балх хони Надр Муҳаммадхонга яқин бўлган, хоннинг синглиси Зубайда бонуга уйланган ва 1611-1642 йиллари Қундуз вилоятига ҳокимлик қилган. Ана шу Поянда Муҳаммад султон билан Зубайда бонидан туғилган Муҳаммадёр султон Хожи Мир Муҳаммад Салимнинг бобосидир. У 1645 йилгача Шаҳрисабз вилоятига ҳоким бўлган ва Надр Муҳаммадхон Бухоро тахтини ўғли Абдулазизхонга қолдириб кетгандан кейин у билан бирга Балхга қочиб борган. Орадан бир йил ўтгач, 1646 йили, Балх Бобурийлардан Шоҳи жаҳон қўшинлари томонидан ишғол этилганлан сўнг, хоннинг онаси Шаҳрибону ҳамда Надр Муҳаммадхоннинг бошқа оила аъзоларини олиб Бухорога қочиб келди, Абдулазизхоннинг қаомоқлар, қорақалпоқ ва қозоқ султонларига қарши ҳарбий юришларида иштирок этди, тожу тахт олдида кўрсатган катта хизматлари учун Шаҳрисабзга ҳоким қилиб тайинланди. Муҳаммадёр султон 1647 йилнинг 14 июнида Аврангзеб қўшини билан Балх қишлоғи-Темурободда бўлган жангда ҳалок бўлган. Хожи Мир Муҳаммад Салимнинг отаси Муҳаммад Рустам

султон 1645 йили ҳали ёш бўлган ва Абдулазизихон унга иқтоъ⁴⁶ тарзида Самарқандга қарашли Сарипул туманини инъом қилган, унга оталиқ⁴⁷ қилиб эса Мир Шоҳхожа Шавдарийни тайинлаган. Лекин 1671 йили Абдулазиз ундан хавфсираб кўзига мил торгтириб кўр қилган. Муҳаммад Раҳим султон орада кўп вақт ўтмай, амир Муҳаммадёр лтадикнинг воситачилиги билан, хондан рухсат олиб Ҳажга жўнаган. Лекин, Декан вилоятида давом этиб турган уруш ҳаракатлари сабабли, бандаргоҳ шаҳарларидан биронтасига ўтолмай, Шоҳижаҳонободга қайтиб келган ва орадан икки йил ўтгач, ўша ерда вафот этган.

Мир Муҳаммад Салимнинг ўзига келсак, у, асарда баён этилган воқеаларга қараганда, отасидан кейин Бухорода қолган. 1711 йили Убайдуллахон ўлдирилгандан кейин, ҳаж қилиш баҳонаси билан Арабистонга жўнаган. Бир йилча Исфаҳонда истиқомат қилиб, 1712 йили Туркияга борган. Султон Аҳмад 111 (1703-1730 йй.) уни эҳтиром билан кутиб олган. Тўрт йилча Туркияда туриб, мазкур султоннинг ҳарбий юришларида қатнашган. Мир Муҳаммад Салим 1716 йили Маккага борган ва ҳаж маросимини адо этгандан кейин, денгиз орқали Ҳиндистонга келган ва Бобурий Носируддин Муҳаммадшоҳ (1719-1748 йй.)нинг хизматига кирган. “Силсилат ус-салотин” асарини Носируддин Муҳаммадшоҳнинг топшириғи билан ёзган. Хожи Мир Муҳаммад Салимнинг қачон ва қаерда вафот этганлиги аниқланмаган.

“Силсилат ус-салотин” 1731 йилда ёзилган бўлиб, муқаддима ва тўрт қисмдан иборат.

Муқаддимада асарнинг ёзилиши ҳақида сўз боради ва муаллифнинг 1711 йилдан кейинги ҳаёти ҳақида айрим, диққатга сазовор маълумотлар келтирилади.

Биринчи қисмда исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар, қадимги турклар ва мўғуллар, хусусан барлослар ва Амир Темурнинг ота-боболари, Амир Темур ва Темурийлар, шунингдек, ҳазрат соҳибқироннинг Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган авлоди тарихи қисқача баён этилади.

Асарнинг иккинчи қисми Мўғулистоннинг Туғлуқ Темурхон(1348-1363 йй.)дан то Суюрғатмишхонгача (1370-1388 йй.) ўтган даврдаги тарихини ўз ичига олади.

Муқаддима ва I-II қисмларни ёзишда муаллиф ўзидан аввал ёзилган асарлардан, масалан, Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонкушой”, Рашидуддиннинг “Жомеъ ут-таворих”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Мирзо Улуғбекнинг “Тарихи арбаъ улус”, Хондамирнинг “Хулосат ул-ахбор”, “Ҳабиб ус-сияр” ва “Маосир ул-мулук” асарлари, Абулфазл Алломийнинг “Акбарнома”, Ҳофиз Дўстмахаммад ибн Ёдгорнинг “Мажмаъ ул-ажойиб” (1606 йили ёзилган) ва бошқа 20 га яқин китоблардан фойдаланган.

⁴⁶ Иқтоъ(араб. кесим)- ўрта асрларда Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида олий ҳукмдор тарафидан шахзода ва йирик амирларга катта хизматлари эвазига инъом қилинган ер-сув, мулк.

⁴⁷ Оталиқ - ўрта асрларда Ўрта Осиё хонликларида амалда бўлган олий мансаб эгаси, шахзодаларнинг тарбиячиси ва валийси.

“Силсилат ус-салотин”нинг III-IV қисмлари фавқулодда аҳамиятга эга бўлиб, Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистоннинг XVI-XVIII асрнинг биринчи чорагидаги ижтимоий-сиёсий тарихини баён қилади.

Асарда Бухоро хонлигининг Эрон, Ҳиндистон ва Кошғар билан бўлган алоқалари, Бухоро хонлигида ҳокимиятнинг Шайбонийлардан Аштархонийлар қўлига ўтишининг аниқ тафсилоти, XVII асрда Балх ва Бадахшон, шунингдек, Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти, Шоҳижаҳоннинг Балх ва Бухоро хонлиги ички ишларига қуролли аралашуви ва Бобурийлар қўшинининг Балх ва унга тобе бўлган ерларни босиб олиши, Хорахмнинг XVI-XVII асрлардаги сиёсий аҳволи хусусида бошқа манбаларда учрамайдиган қимматли далил ва маълумотлар келтирилади. Асарда улус тизими, тиул ва солонга каби солиқлар, Ўзбекистон шаҳарлари, уларнинг аҳолиси ва турмуш тарзи ҳақида келтирилган маълумотлар ҳам алоҳида қимматга эгадир.

Ҳожи Мир Муҳаммад Салим Бухоро хонлари, Абдуллахон II, Абдулмўминхон, Динмуҳаммадхон, Имомқулихон, Абдулазизхон, Субзонқулихоннинг Ҳиндистон, Эрон ва Туркия ҳукмдорлари билан ёзишмаларининг 20 нафар мактуби нусхаларини ҳам келтирган. Бу мактублар, шубҳасиз, Бухоро хонлиги билан мазкур мамлакатлар ўртасидаги муносабатлар тарихини ўрганишда муҳим маъно касб этади.

11.2.19. “Номайи оламоройи Нодирий”

“Номайи оламоройи Нодирий” (“Нодиршоҳнинг оламга безак бўлувчи тарихи”) асарининг муаллифи XVIII асрда ўтган марвлик машҳур тарихчи олим Муҳаммад Козимдир. У 1721 йили Марвда туғилган. Отаси, 1737 йили вафот этган. У машҳур фотиҳ Нодиршоҳ(1736-1747 йй.)нинг яқин кишиларидан бўлиб, унинг дастлабки ҳарбий юришларида қатнашган ва муҳим дипломатик топшириқларини бажарган. Кейинча у Нодиршоҳнинг иниси Иброҳимхон, дастлаб Хуросон, сўнгра, 1736 йилдан, Озарбайжон ҳокими саройида хизмат қилган.

Муҳаммад Козим бошланғич маълумотни Марвда олди, сўнг 1731 йили отаси уни Машҳадга олиб келди ва бу ердаги мадрасалардан бирига ўқишга берди. Муҳаммад Козим бу ерда сайид Мир Шамсуддин Али Мозандаронийдан таълим олди. 1736 йили у Дарбандга, Иброҳимхон ҳузурига чақиртириб олинди ва 1739 йилгача хоннинг ясовули лавозимида хизмат қилди. 1739 йили Муҳаммад Козим Нодиршоҳнинг ўғли Ризоқули мирзо хизматига қабул қилинди ва 1741 йилгача лашкарнавис, ҳарбий котиб вазифасида хизмат қилди. 1744 йилдан у Нодиршоҳ ҳузуринида хизмат қила бошлади, 1744-1747 йиллари молия маҳкамасида котиб ва 1747 йилдан подшоҳ қурол-яроғ омборининг мутасаддиси, вазир бўлиб ишлади. Муҳаммад Козим тахминан 1752 йили вафот этди.

Муҳаммад Козим ўзининг тарихий асари “Номайи оламоройи Нодирий”ни 1750-1753 йиллари ёзган. Асар уч жилддан иборат.

Биринчи жилди Эроннинг 1688-1736 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўз ичига олади.

Иккинчи жилдда 1736-1743 йиллари Эронда, шунингдек, Ўрта Осиё ва Кавказ орти мамлакатларида бўлиб ўтган воқеалар баён этилган.

Асарнинг учинчи жилди Эрон ва қисман, Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Туркия ва Кавказ орти мамлакатларининг 1743-1747 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихига бағишланади.

Ўзбекистоннинг XVIII асрдаги тарихини ўрганишда “Номайи оламоройи Нодирий”нинг II ва III жилдлари асосий манбалардан бири ўрнини ўтайди. Айниқса, асарда Эрон қўшинининг 1737 йили Ўзбекистон худудига бостириб кириши ва Ғузур, Қарши, Шуллақ ва бошқа шаҳар ва туманларнинг талон-тарож қилиниши, 1740 йили Бухоро хонлигининг Нодиршоҳ тарафидан бўйсундирилиши, 1746 йилдаги Хоразмнинг оғир аҳволи, 1747 йили Эрон аскарларининг Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқларига яна бостириб кириши ва оқибатда меҳнаткаш халқнинг аянчли аҳволга тушиб қолиши, 1741-1742 йилларда Кўлоб, Хисори шодмон, Бадахшон, Балх ва бошқа вилоятлар халқининг катта ер эгаларининг зулм ва чет эл босқинчиларига қарши кўзғолонлари ҳақидаги маълумотлар зўр илмий қимматга эга.

“Номайи оламоройи Нодирий”нинг қўлёзма нусхалари кам. Шу пайтгача асар тўла равишда бирон тилга таржима қилинмаган. Ундан айрим парчалар баъзи илмий тўплам ва журналларда чоп этилган. II жилднинг бир қисми, яъни Нодиршоҳнинг Ҳиндистонга юришини баён этувчи қисми П.И.Петров томонидан рус тилида нашр этилган. 1960, 1965 ва 1966 йиллари “Номайи оламоройи Нодирий”нинг матни фотофаксимил наشري Москвада Н.Д.Миклухо-Маклай томонидан чоп этилган.

11.2.20. “Тухфат ул-хоний”

“Тухфат ул-хоний”(“Хоннинг тухфаси”) ёки “Тарих Раҳимхоний”(“(Муҳаммад) Раҳимхон тарихи”) номли асар Бухоро хонлигининг 1722-1782 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўз ичига олади. Уни тарихчи олим Муҳаммад Вафойи Карминагий (1685-1769 йй.) яратган. Тарихчининг тўла номи Мулла Муҳаммад Вафо ибн Муҳаммад Зоҳир Карминагийдир. У Бухоронинг ўқимишли ва таниқли кишиларидан биридир. Карминагий нисбасига қараганда, асли Бухоронинг Кармана туманидан бўлган. “Убайдуллонома” китобининг муаллифи Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг шувоҳлик беришига қараганда, Муҳаммад Вафойи Карминагий Аштархонийлардан Убайдуллохон саройида китобдор бўлиб хизмат қилган. Фикримизча, у Убайдуллохондан кейин тахтга ўтирган Абулфайзхон даврида ҳам шу лавозимда турган. Мулла Муҳаммад Вафо Карминагий “қози Вафо” номи билан ҳам машҳурдир. У қозилик лавозимида янги сулола-Манғитлар сулоласининг асосчиси Муҳаммад Раҳимхон (1753-1759 йй.) замонида эришган.

Муҳаммад Вафо Карминагий 1769 йили “Тухфат ул-хоний” номли асарида фақат 1722-1768 йил воқеаларини ўз ичига олган қисминигина ёзиб улгурган, халос. Унинг давомини, яъни 1768-1782 йиллар воқеаларини баён этувчи қисмини насафлик домла Олимбек ибн Ниёзқулибек ёзган.

“Тухфат ул-хоний” қофияли наср, саж билан ёзилган, лекин воқеаларнинг тўла ва кенг ёритилиши, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, географик ҳамда этник далилларга бойлиги билан биринчи даражада манбалар каторида туради. Асар Бухоро хонлигида XVIII асрнинг 20-йилларидан бошлаб кучайиб кетган иқтисодий ва сиёсий тангликни, ижтимоий-сиёсий тарқоқликнинг кучайиши ва бунинг натижасида марказий давлат бошқарувининг заифлашуви, манғит ҳукмдорларининг улуслар ва қабилаларни бўйсундириш мақсадида олиб борган тинимсиз урушлари ва бунинг оқибатида кўплаб шаҳарлар ҳамда қишлоқларнинг вайрон этилиши, меҳнаткаш халқ турмушининг оғирлашиб бориши ва унинг асосий сабабларини аниқлашга ёрдам бериши мумкин бўлган далилий маълумотга ўта бойдир.

Асарда яна ўзбек қавмлари, улуғлари ва уларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда тутган ўрни, Аштархонийлар ва Манғитлар ҳукмронлиги даврида ўзбек қўшини ва манғитлар давлатининг тузилиши, 1722-1782 йилларда Бухоро хонлигининг Эрон, Афғонистон, Қозоқ ва Қўқон хонликлари ҳамда Кошғар билан олиб борган сиёсий муносабатлари ҳақидаги ҳам эътиборга молик маълумотлар кўп учрайди.

“Тухфат ул-хоний” асарининг қўлёзма нусхалари кўп. Масалан, фақат Санкт-Петербург, Ўзбекистон, Тожикистон кутубхоналарида ундан 23 қўлёзмаси мавжуд. Асар бирон тилга тўла таржима қилинмаган ҳам. Асардан кичик бир парча, яъни Муҳаммад Раҳимхоннинг 1747 йили Сараҳс атрофида Эрон қўшинлари билан тўқнашуви рус тилида 1938 йили эълон қилинган, халос.

11.2.21. “Тарихи Амир Ҳайдар”

“Тарихи Амир Ҳайдар” XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг биринчи ярмида ўтган бухоролик олимлари асаридир. Китобнинг номаълум муҳаррир томонидан қисқартирилган нусхаси етиб келган бўлиб, қўлёзма ЎзРФА Шарқшунослик институтида 1836 рақами остида сақланмоқда.

“Тарихи Амир Ҳайдар” кичик ҳажмдаги асар, жами 96 варақдан иборат, муҳим тарихий манбалар асосида ёзилган, Бухоро хонлигининг Аштархонийлар, шунингдек, асосан, Манғитлар сулоласидан бўлган амир Ҳайдар ҳукмронлиги (1800-1826 йй.) давридаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўз ичига олади.

Асар 81 боб, ёки дostonдан иборат. 1-2- боблари Бухоро шаҳри тарихига бағишланган, 3-6- бобларда Аштархонийлар тарихи қисқача баён этилган, 7-81- бобларида эса Бухоро амирлиги амирзода Ҳайдарнинг туғилишидан то унинг 1826 йил 6 октябридаги вафотигача бўлган тарихи ҳикоя қилинади.

Китоб 50- йилларда А.А.Семенов томонидан рус тилига таржима қилинган, лекин нима сабабдандир қўлёзма нашр этилмай қолган. Таржима қўлёзмаси ЎзРФА ШИ кутубхонасида сақланмоқда.

11.2.22. “Фатхномаи султоний”

“Фатхномаи султоний” (“Султон фатхномаси”) асари муаллифи Мир Олим Бухорий бўлиб, китобини Амир Насруллоҳ даври (1826/27 – 1869/79 йй.)да Ғузур ҳокими бўлган Муҳаммад Олимбекнинг хизматида бўлган ва унинг топшириғи билан ёзган.

“Фатхномаи султоний” амир Шоҳмурод (1785/86-1800 йй.) давридан то Насруллоҳ ҳукмронлигининг дастлабки йилларигача Бухоро амирлигида бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олади, лекин Шоҳмурод ва амир Ҳайдар даврлари қисқача (ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 1838, вв.76-556), Насруллоҳ даври эса батафсил ёритилган.

Мазкур қўлёзма асарнинг биринчи жилди бўлиб, иккинчиси бизга маълум бўлмаган сабаларга кўра ёзилмай қолган.

“Фатхномаи султоний”нинг биринчи қисми марҳум О.Д.Чехович тарафидан рус тилигатаржима қилинган. Таржима қўлёзмаси ЎзР ФА Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланмоқда.

11.2.23. “Мунтахаб ут-таворих”

“Мунтахаб ут-таворих” (“Сайланма тарих”) асарининг муаллифи қўқонлик йирик тарихчи олим Ҳакимхон тўрадир (тахм.1802-вафот этган йили маълум эмас). Ота тарафидан нақшбандия тариқатининг йирик намоеңдаларидан бири, йирик илоҳиёт олими Маҳдуми Аъзам Косоний (1461/62-1542/43 йй.)нинг авлоди, она тарафидан Қўқон хони Норбўтахон (1770-1800 йй.)нинг набирасидир.

Отаси саййид Маъсумхон тўра Умархон даври (1809-1822 йй.)да ва Муҳаммад Алихон ҳукмронлиги (1822-1842 йй.)нинг дастлабки йилларида хонликнинг шайхулисломни лавозимини эгаллаб турган. Ҳакимхон тўра Муҳаммад Алихон ҳукмронлигиаввалида Наманган, Тўрақўрғон ва Косонсойда ҳоким бўлган. Лекин кўп ўтмай отаси ҳам, ўзи ҳам хоннинг ғазабига дучор бўлиб, эгаллаб турган лавозимларидан бўшатирилганлар ва ҳаж маросимини адо этиш учун Арабистонга жўнатиб юборилган. Отаси йўлда, Мозори шарифда 1834 йили вафот этган. Ҳакимхон тўра эса кўп машаққатлар чекиб, етти йилдан кейин Россия, Туркия, Ироқ, Сурия ва Фаластин орқали Мккага етиб борди. Ўшанда 1834 йили у Оренбургда подшоҳ Александр 1 билан учрашиш шарафига муяссар бўлган. Ҳакимхон тўра Макка ва Мадина зиёратидан қайтгач, 1828 йили, Муҳаммад Алихондан чўчиб Қўқонга бормади ва қолган умрини Китобда кечирди. Ўзининг ёзишича, Китобда унинг қариндошлари ва озми-кўпми ер-суви бўлган.

Ҳакимхон тўра йирик тарихнавис олим бўлиб, ўзининг “Мунтахаб ут-таворих” асарини 1843 йилнинг 29 май куни ёзиб тамомланган.

“Мунтахаб ут-таворих”да қадимий замонлар, исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар, қадимги Эрон подшоҳлари, Хитой ва Европанинг қадимий подшоҳлари, халифайи Рошидиндан то Мовароуннаҳрнинг Манғит ва Минг сулоласидан чиққан олий ҳукмдорлар замониғача кечган тарихи баён этилади.

Асарда Қўқон хонлигининг хонлик асосчиси Шоҳруҳхон(1709-1721 йй.)нинг ўғли ва тож-тахт вориси Абдурахимхон (1721-1724 йй.) замонидан

то Норбўтахон, Олимхон ва Умархон даври тарихи яхши ёритилган. Айниқса, Норбўтахон, Олимхон ва Умархон даври яхши ёритилган. Асарда муаллифнинг Россия, Туркия, Ироқ, Шом (Сурия) ва бошқа мамлакатларга қилган саёҳати чоғида олган таассуротлари ва ўша мамлакат халқларининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, тарихи ва ҳаёт тарзи ҳақида келтирган маълумотлари ҳам диққатга сазовордир.

“Мунтахаб ут-таворих”нинг қўлёзма нусхалари кам. Унинг Душанбеда, Тожикистонда А.А.Семеновнинг уй музейида сақланаётган форсча фотонусхасини Аҳрор Мухторов 1983 йили икки китоб ҳолида чоп этди. Асарнинг ўзбекча нусхаси ҳам бўлиб, ҳозирда ЎзР ФА Шарқшунослик институти хазинасида (рақами № 594) сақланмоқда.

11.2.24.”Таржимаи аҳволи амирони Бухоройи шариф аз амир Дониёл то асри амир Абдулаҳад”

”Таржимаи аҳволи амирони Бухоройи шариф аз амир Дониёл то асри амир Абдулаҳад” (“Бухоройи шариф амирларининг таржимаи аҳволи. Амир Дониёлдан то амир Абдулаҳадгача”) асарининг муаллифи Аҳмад Дониш ёки Аҳмад Калла номи билан машҳур бўлган, XIX асрда кўзга кўринган мутафқир шоир, адиб, олим ва дипломатдир. Унинг тўла исми Аҳмад ибн Носир ибн Юсуф ал-Ханафий ал-Бухлойдир. Бўлғуси тарихчи 1827 йили Бухорода туғилган. У ёшлигидан яхши ўқиб тарих, мумтоз адабиёт, риёзиёт-математика, илми нужум-астрономия, мусиқа ва тиббиёт илмларини яхши ўрганган, хуснихат ва мусаввирлик сирларини ҳам эгалланган.

Аҳмад Дониш ўз фаолиятини хаттотликдан бошлаган ва 50- йил бошларида амир Насруллоҳ хизматига қабул қилинган, 1870 йили истеъфога чиқиб, илмий фаолият билан машғул бўлган.

Аҳмад Дониш 1857 йили амир Насруллоҳ, 1869 ва 1974 йиллари амир Музаффар (1860-1885 йй.) элчилиги таркибида Петербургда бўлди ва Россиянинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти билан яқиндан танишди. Бу сафарлар олимнинг дунёқарашига катта таъсир кўрсатди. Лекин у Бухоронинг Россияга қараганда қолоқлигининг ҳақиқий сабабларини тушуниб етмади. У жамиятни мавжуд қонун ва тартибларини такомиллаштириш йўли билан, одил подшоҳнинг қўли билан қайтадан қуриш мумкин деб ҳисобларди. Олимнинг бу қарашлари унинг “Наводир ул-вақоеъ” (“Нодир воқеалар”) номли асарида ўз аксини топган. Аҳмад Дониш ушбу асарида амирга давлатни бошқариш ишларини қайтадан қуришни маслаҳат берди. Лекин амир бундан дарғазаб бўлди ва 70- йиллар охирида Аҳмад Донишни пойтахтдан узоқлаштирди ва Ғузорга қози қилиб юборди.

1885 йили, амир Музаффар вафотидан кейин, у Бухорога қайтиб келди ва умрининг қолган қисмини илмий машғулотлар билан билан кечирди. Аҳмад Дониш 1897 йили вафот этди.

Аҳмад Дониш сермахсул ижодкор бўлиб, илоҳиёт, илми нужум, география, адабиёт ва тарихга оид 20 га яқин асар ёзиб қолдирди. “Манозир ул-кавокиб” (“Сайёраларнинг манзаралари”), “Наводир ул-вақоеъ” ва

”Таржимаи аҳволи амирони Бухоройи шариф” (1885 йилдан кейин ёзилган) асарлари ана шулар жумласидандир.

Ўзбекистоннинг XIX асрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганишда олимнинг сўнгги асари катта илмий аҳамиятга эга. Китобда катта сўз боши, сайёраларнинг инсон тақдиридаги аҳамияти, дин ва унинг жамиятдаги ўрни тўғрисидаги фикрлардан кейин қисқа тарзда амир Дониёл (1758-1785 йй.), Шохмурод (1785-1800 йй.), Ҳайдар ва амир Насруллоҳ ҳукмронлиги йилларида бўлиб ўтган воқеалар баён этилган.

Асарнинг катта ва сўнгги қисми амир Музаффарга бағишланган. Бу қисмда Бухоро хонлигининг XIX аср иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, шунингдек, чор Россияси кўшинлари томонидан 1866 йили Жиззах ҳамда 1868 йили Самарқанднинг ишғол қилиниши воқеалари батафил баён этилган.

”Таржимаи аҳволи амирони Бухоройи шариф” асарининг қўлёзма нусхалари Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Душанбе кутубхоналарида мавжуд. Асарнинг матни А.Мирзоев томонидан чоп этилган. 1960 йили китобнинг қисқартирилган русча таржимаси Душанбеда нашр қилинган.

11.2.25. “Тарихи салотини Манғития”

“Тарихи салотини Манғития” (“Манғит султонларининг тарихи”) асари бухоролик машҳур тарихчи олим ва шоир Мирзо Абдуазим Сомий Бўстоний (1838/39-1914 йилдан кейин) қаламига мансубдир.

Бўлғуси тарихчи бошланғич маълумотни она юрти Бўстон қишлоғида, Бухоронинг шимолида, ундан 40 км нарида олган, сўнгра Бухоро мадрасаларидан бирида ўқиган, дастлаб вилоят ҳукмдорлари қўлида котиб, амир Музаффар тахтга ўтиргандан кейин унинг шахсий котиби, муншийси бўлиб хизмат қилган. Амир Абдулаҳад ҳукмронлиги (1885-1910 йй.)нинг сўнггида 1898 ёки 1899 йилда подшоҳликка қарши фикрлари учун саройдан четлатилиб, умрининг охирини ночорликда кечирган.

Сомий бир неча адабий ва тарихий асар ёзиб қолдирган. “Миръот ул-хаёл” (“Хаёл кўзгуси”), “Иншо”, “Тухфайи шоҳий” (“Подшоҳнинг тухфа”), “Тарихи салотини Манғития” шулар жумласидандир. Буларнинг ичида тарих илми учун энг муҳими сўнгги икки асардир.

1900-1902 йиллар орасида ёзилган “Тухфайи шоҳий” ва 1907 йили ёзиб тамомланган “Тарихи салотини Манғития” бир давр, Бухоро хонлигининг амир Музаффар давридаги тарихга бағишланган. Бироқ улар маълум даражада бир-биридан фарқ қилади. Масалан, “Тухфайи шоҳий” тўлароқ, лекин олий ҳукмдорни кўкларга кўтариб макташ, панегрик руҳида битилган.

“Тарихи салотини Манғития” эса нисбатан холисона ёзилган. Асарнинг илмий аҳамияти шундаки, унда Бухоро амирлигининг Ўрта Осиёнинг Россия тарафидан босиб олинishi арафасидаги иқтисодий ва сиёсий аҳволи, шунингдек, Бухоро-Россия муносабатлари бирмунча кенг ёритилган. Китобнинг қўлёзма нусхалари кўп. Унинг Ўзбекистонлик олима Л.М.Епифанова томонидан қилинган русча таржимаси, сўзбоши ва зарур изоҳлари билан бирга, 1962 йили, Москвада чоп этилган.

11.2.26. “Тарихи Салимий”

“Тарихи Салимий” (“Салимийнинг тарихи”) асари муаллифи XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи чорагида ўтган Мирза Салимбек бўлиб, унинг тўла исми Мирза Салимбек ибн Муҳаммад Раҳимдир. Олим 1850/51 йиллари Бухорои шарифда бадавлат ва нуфузли хонадонда таваллуд топган.

Мирза Салимбек 1871 йили Нахрпой (Норпой) ва Зиёвуддин ҳокимига котиб бўлиб ишга киради, лекин олти ойдан кейин амир Музаффарнинг фармойиши билан Тошкентга рус маъмурларининг хатти-ҳаракати ва айниқса Бухоро хусусида тутган сиёсатини кузатиб борувчи қилиб юборилди.

Мирза Салимбек Тошкентга чойфуруш қиёфасида келди ва бу ерда 12 йил истиқомат қилди. 1880-1883 йиллари у амир ҳузурида, 1884-1885 йиллари Туркистон генерал-губернатори ҳузурида Бухоро вакили бўлиб хизмат қилди. 1885 йили Мирза Салимбек Сомжин туманига амлақдор қилиб тайинланди. Шундан кейин унинг мартабаси йил сайин ортиб борди. 1881-1893 йиллари Бухоро шахрининг миршаби, 1893-1920 йиллари Яккабоғ, Нурота, Бойсун, Шеробод, Шаҳрисабз, Чоржўй вилоятларининг ҳокими ва бош закотчи вазифаларида турди. 1920 йилги инқилобдан кейин Мирза Салимбек шўро ташкилотларида, Бухорода ташкил этилган «Анжумани тарих» («Тарихшунослар жамиятида»)да хизмат қилди. Мирза Салимбекнинг вафот этган йили маълум эмас.

Мирза Салимбек бир неча йирик тарихий ва адабий асар ёзиб қолдирган. «Кашкули Салимий» («Салимийнинг кашкули»), «Жомиъ ул-гулзор» («Гулзорлар мажмуи»), «Каъб ал-ахбор ҳикоялари», «Ҳикояти Абдулла ибн Муборак», «Тарихи Салимий» шулар жумласидандир.

Тарихчилар учун энг муҳими унинг сўнгги асари «Тарихи Салимий»дир. Н.Норқуловнинг фикрига қараганда, XX асрнинг 20-йилларида ёзилган. Унинг бош қисми, Чингизхондан то амир Музаффар давригача бўлган тарих умумлаштирувчи характерга эга. Асарнинг 1860-1920 йиллар воқеаларини ўз ичига олган катта қисми бутунлай янги бўлиб, муаллифнинг ўзи бу воқеаларнинг гувоҳи бўлган.

Асарда амир Музаффар даврида Ҳисор, Кўлоб, Балжуан, Қоратегин ва Дарвозда бўлиб ўтган исёнлар, Бухоро-Қўқон ва Бухоро-Россия муносабатлари, шунингдек, Бухоро амирлигининг XIX асрнинг иккинчи ярмидаги умумий аҳволи ва маъмурий тузилиши ҳақида қимматли маълумотлар бор.

«Тарихи Салимий» асарининг кўлёзма нусхалари кўп. Асар 1968 йили Н.Норқулов томонидан рус тилига таржима қилинган, лекин ҳали чоп этилмаган.

11.2.27. “Тарихи жадидаи Тошканд”

“Тарихи жадидаи Тошканд” (“Тошкентнинг янги тарихи”) номли асар Муҳаммад Солиҳ Тошкандийдир. Унинг тўла исми Муҳаммад Солиҳ домла

Раҳим Қорахожа ўғли. Тарихчи 1830 йилда туғилган, вафот этган йили номаълум. Бошланғич маълумотни бобоси мулла Абдурахимхожадан, у Қиёт маҳалласида жойлашган Бекмуҳаммадбий масжидида имом бўлган, олган, сўнг Бекларбеги ва хожа Аҳрор мадрасаларида ўқиган. Фарғонанинг Қўқон (1853 й.), Марғилон, Наманган ва Ўш (1853 й.) шаҳарларида, кейинчалик Бухоро, Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларда бўлиб, мадрасада олган билимини кенгайтди. 1863 йилдан бошлаб, илгари бобоси имомлик қилган масжидда имом бўлиб хизмат қилди, айна пайтда дарс ҳам бериб турди.

Муҳаммад Солиҳ турли илмлар, тарих, география, адабиёт, тиббдан хабардор бўлган кенг маълумотли киши эди, лекин унинг тарихга рағбати кўпроқ бўлган. У Абу Тоҳирхожа(Х1Х аср)нинг “Самария”сига ўхшаш Тошкент, унинг тарихи ва осори атиқаларига бағишлаб бир асар ёзишни кўпдан орзу қилиб юрган ва ниҳоят, 1863-1888 йиллари мақсадига эришган. Бу асар “Тарихи жадидаи Тошканд” деб аталади ва икки жилддан иборат.

Биринчи жилдда қадим замонлардан то ХУ аср охиригача Шарқ мамлакатларида, шунингдек Ўрта Осиёда бўлиб ўтган воқеалар, иккинчи жилдда эса Қўқон хонлигининг ХУ аср озиридан Захириддин Муҳаммад Бобур давридан то Х1Х асрнинг 80- йилларигача бўлган ижтимоий-сиёсий аҳволи, маданий ҳаёт ҳақидаги қимматли маълумотларни учратамиз.

Асар ҳали бирон тилга таржима қилинмаган. Қўдёзма нусхалари мавжуд. Фақат Тошкентда, ЎзР ФА Шарқшунослик институтида унинг уч нусхаси мавжуд, тартиб рақамлари № 7791, 11072-73, 5732. Китоб ва унинг муаллифи тўғрисида А.Ўринбоев, О.Бўриевлар 1983 йили “Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида (Х1Х аср)” номли рисола чоп этганлар.

11.2.28. «Тарихи Шоҳуҳий»

«Тарихи Шоҳуҳий» («Шоҳруҳ (бек) тарихи») номли асар муаллифи Х1Х асрда ўтган фарғоналик тарихчи олим Ниёз Муҳаммад Хўқандийдир. У тахминан 1803 йили Қўқонда йирик ҳарбий хизматчи оиласида туғилган, Худоёрхон кўшинида лашкарнавис, яъни ҳарбий котиб лавозимида хизмат қилган, 60-йиллар бошларида истеъфога чиқиб, илмий фаолият билан машғул бўлган.

Ниёз Муҳаммад кенг маълумотли киши бўлиб, «Ниёзий» таҳаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. Лекин, йирик тарихий асари «Тарихи Шоҳуҳий» билан кўпроқ машҳур. Бу асар Қўқон хонлигининг 1709-1876 йиллар орасидаги тарихи тўғрисида мукамал маълумот бериб, унда ушбу хонликка қарам бўлган бошқа Тошкент, ҳозирги Қирғизистон, Қозоғистоннинг жанубий вилоятлари ҳудудларининг ижтимоий-сиёсий тарихи ҳам баён этилган. Унда Қўқон хонлигининг Бухоро, Шарқий Туркистон ва бошқа мамлакатлар билан бўлган иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалари ҳақида ҳам эътиборга молик маълумотлар келтирилган.

«Тарихи Шоҳуҳий» асарининг матни Н.Н.Пантусов томонидан 1885 йили Қозонда чоп этилган. Айрим парчалари В.В.Бартольд, Н.Г.Маллицкий ва В.А.Ромодин тарафидан рус тилига таржима қилинган. Бу асар

Т.К.Бийсембиев тарафидан чуқур ва атрофлича ўрганилиб, 1987 йили рус тилида Олма-Отада алоҳида китоб чоп этилди.

11.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- 1.Б. А. Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 2001. Б. -.
2. Т. С. Саидкулов. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 1993. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан –Б. -.
3. . История. Составители Д. Ю. Юсупова, Р.П.Джалилова. –Ташкент: “Фан”. 1998.
4. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая.-Москва: “Наука”. 1987.-С. 330-406.
5. Б.А.Ахмедов. Историко-географическая литература Средней Азии. ХУ1-ХУ111 вв. (Писменные памятники).-Ташкент: “Фан”, 1985.
6. Б. А. Аҳмедов. Тарихдан сабоқлар. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 1994. - 299, 310, 363-369 ва бошқа бетлар.
7. Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси. Тузувчи А.А.Мадраимов.- Тошкент: ТДПУ, 2001. 42-53 бетлар.

11.4. Мавзуни мустакамлаш учун бериладиган саволлар:

- 1.Туркий-ўзбек тилидаги манбалар деганда нимани тушунамиз?
2. Туркий-ўзбек тилидаги манбалар қайси даврларда яратилди?
3. Темурийлар даврида туркий манбаларнинг яратилишига қандай эътибор берилди?
4. “Темур тузуклари” асарининг тарихий манба сифатидаги аҳамияти нимада?
5. Бобурнинг “Вақоийиъ” асари тарихий манба сифатида қандай хусусиятларга эга?

ТАРИХИЙ МАНБАШУНОСЛИК
Ўқув қўлланма

Бакалаврлар учун

ТОШКЕНТ 2005

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН
БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ КАМОЛИДДИН БЕХЗОД
НОМИДАГИ МУЗЕЙ

ТАРИХИЙ МАНБАШУНОСЛИК

Ўқув қўлланма

БАКАЛАВЛАР УЧУН

ТОШКЕНТ 2005

Ушбу ўқув қўлланма Ўзбекистоннинг тарихини ўрганишга мўлжалланган бўлиб, унда форс, юнон, лотин, хитой, араб ва туркий тилларда ёзилган ва манбалар тўғрисида маълумотлар келтирилиб, бўлғуси педагоглардан манбалардан ўз фаолиятида фойдаланиши мумкинлиги кўрсатилади. Шунингдек, зикр этилган манбаларни ўқитиш методикаси ҳам ёритиб борилади. Уни яратишда муаллифлар ўзларининг кўп йиллик илмий-

педагогик тажрибасига ва манбашунослик ва педагогика фани ютуқларига таянишди. Ўқув қўлланма тарих фани муаллимлари Олий ўқув юрти бакалавиятура, академик лицей ва касб-хунар коллеж талабалари учун мўлжалланган. Ўқув қўлланмадаги ёзма манбалар тўғрисидаги маълумотлар асосан Б.Ахмедовнинг «Ўзбекистон тарихи манбалари» (2001) қўлланмасидан ва бошқа мавжуд илмий адабиётлардан келтирилди.

Ўқув қўлланма Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика Университети тарих факультети илмий кенгаши йиғилишининг ...қарорига биноан нашрга тавсия этилган.

Тузувчилар: Низомий номидаги ТДПУ Тарих факультети «Манбашунослик ва тарих ўқитиш методикаси» кафедраси мудираси т.ф.н., доц. Г.С.Фузаилова,
т.ф.д. А.А.Мадраимов

Масъул муҳаррирлар: т.ф.д., Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби А.У.Ўринбоев.

Такризчилар: т.ф.д. Д.Ю.Юсупова- ЎЗР ФА Шарқшунослик институти етакчи илмий ходими,
т.ф.д., проф. С.В.Телеукулов-Низомий номидаги ТДПУ Тарих факультети профессори.

12-21 мавзулар

12-мавзу. XVI-XIX аср биринчи ярмига оид хужжатлар

Дарсинг мазмуни: XVI-XIX аср биринчи ярмига оид хужжатлар, уларнинг тарихий манба сифатидаги аҳамияти очиб берилди.

Режа

12.1. Муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалар.

- 12.2. XVI-XIX аср биринчи ярмига оид хужжатлар.
- 12.3. Ўзбекистон тарихига оид хужжатлар.
- 12.4. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 12.5. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: Жўйборий хожалари, амирлик, хонлик, ёрлик, васиқа...

12.1. Муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалар.

XV асрнинг 80-90- йилларида кучайиб кетган тарқоқлик, хусусан Тошкент, Фарғона ва Ҳисорнинг марказий ҳукуматга итоат қилмай қўйиши, айрим амирларнинг сиёсий нуфузи ўта кучайиб кетиши ва ёш Темурийларнинг тожу тахт учун курашлар давлатнинг инқирозини тезлаштирди.

Н 1500 йили Муҳаммад Шайбонийхон (1500-1510 йй.) Дашти қипчоқ ўзбекларига таянган ҳолда Мовароуннаҳр, Хоразм, Хуросон ва Бадахшонни бўйсундириб, янги сулола – Шайбонийлар давлатига (1500-1601 йй.) асос солди. Лекин Шайбонийлар маълум даражада иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳада тараққиётга эришлан бўлсалар-да, лекин улар ҳам маҳаллий йирик ер-сув эгаларининг айримачилик ҳаракатига барҳам бера олмадилар.

Шайбонийхон ҳалокатидан (1510 й. 10 декабр) сўнг узоқ вақт давомида мамлакатда парокандалик ва тарқоқлик ҳукм сурди.

Убайдуллахон вафотидан (1539 й.) кейин эса Мовароуннаҳрда кўш ҳокимиятчилик бошланди: Самарқандда Абдуллатиф Султон, Бухорода Абдулазиз Султон хон қилиб кўтарилдилар (1540-1550 йй.).

1551-1556 йиллари эса мамлакат тожу тахт даъвогарлари Наврўз Аҳмадхон, Бурхон Султон, Абдуллахон соний ўртасида уруш майдонига айланди.

Абдуллахон соний 1557 йили Бухорони эгаллади ва узоқ давом этган урушлардан (1557-1582 йй.) сўнг Мовароуннаҳрни бирлаштиришга, Тошкент ва Туркистонни бўйсундирди, 1584 йили Бадахшон билан кўлобни, 1588 йили Ҳиротни эгаллади. У давлатни марказлаштирди, лекин унинг вафотидан (1598 й. 8 феврал) кейин айирмачилик ҳаракат нарига ўтмади. Унинг ўғли ва тахт вориси Абдулмўминнинг ҳукмронлиги олти ойдан (1598 й. феврал-июл) нарига ўтмади. Ундан кейин хон кўтарилган Мирмуҳаммад соний (1598-1601 йй.) эса номигагина хон ҳисобланиб, аслида ҳокимият нуфузли катта ер эгалари қўлига ўтиб қолди. Бу вақтда козоқ хонлари ва султонларининг Мовароуннаҳр устига босқинчилик юришлари кучайди. Улар 1599 ва 1600 йиллари Тошкент, Жиззах, Самарқанд ва Миёнқолгача бостириб кириб, ўтроқ аҳолини талон-тарож қилдилар. Жанубдан эса Эрон ҳукмдорлари юртимизга таҳдид сола бошладилар.

Мана шундай бир шароитда мовароуннаҳрлик йирик ер-сув эгалари руҳонийлар ва зодагонлар билан тил бириктириб, Жўжихоннинг ўн учинчи ўғли Тўкай Темур наслидан бўлган Ёрмуҳаммадхонни тахтга ўтқиздилар.

Янги сулола тарихда Аштархонийлар (1601-1785 йй.) номи билан машхур⁴⁸.

Бу даврда мамлакатда тарқоқлик янада кучайди. Дашти кипчоқликлар, аосан қозоқ хонлари ва қалмоқлар, Хоразм ҳукмдорлари Абулғозихон ва Анушахон Мовароуннаҳрга тез-тез бостириб кириб, унинг Чоржўй, Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари ва қишлоқларини талон тарож қила бошладилар.

Эрон ва Шимолий Ҳиндистон ҳукмдорлари Бобурийларнинг Бухоро хонлиги ички ишларига аралашуви кучайди. Мамлакатдаги беқарорлик Убайдуллахон соний (1702-1711 йй.) ҳукмронлиги йилларида жуда кучайди. Улус ҳукмдорлари, Балхдаги Маҳмудбий қатағон марказий ҳукуатга бўйсунмай қўйдилар. Самарқанд ва Ҳисор вилоятларида юз қабиласи, Шаҳрисабз ва Қаршида кенагас ва манғит қабилалари хонга қарши исён кўтардилар. Убайдуллахон соний ўрнига хон кўтарилган Абулфайз (1711-1747 йй.) номигагина хон бўлиб, ҳокимият бир гуруҳ йирик бойлар қўлига ўтиб қолди.

Эрон подшоҳи Нодиршоҳ (1736-1747 йй.) Мовароуннаҳрдаги парокандалик ва беқарорликдан фойдаланиб, 1740 йилнинг кузида Бухоро хонлигини ўзига бўйсундирди. Шундан кейин ҳокимият асосан Нодиршоҳ тарафдори, манғит қабиласидан чиққан нуфузли, катта ер эгаси Муҳаммад Раҳимбий қўлига ўтди. Абулфайзхон ўлдирилганидан кейин тахтга ўтқизилган Абдулмўмин (1747-1751 йй.) ва Убайдуллахон соний (1751-1753 йй.) номигагина хон бўлиб, давлатнинг муҳим ишларини Муҳаммад Раҳимбий бошқарган.

1753 йилнинг 16 декабрида Муҳаммад Раҳимбий хон бўлди. Шу кундан бошлаб Бухоро хонлигида ҳокимият Манғитлар сулоласи қўлида бўлиб, улар 1920 йилнинг сентябр ойигача укмронлик қилган.

1709 йили марказий ҳукуматнинг заифлиги туфайли Фарғона водийсида Қўқон хонлиги (1709-1876 йй.) ташкил топди.

XVIII-XIX асрда юртимиз худудида Бухоро амирлиги, Хева ва Қўқон хонлиги мавжуд бўлиб, Россия аста-секин бу худудга сиқилиб келиб, ўз мустамлакасини ўрнатди.

12.2. Ўзбекистон тарихига оид Ҳужжатлар

Намуналар:

Айрим муҳим ҳужжатлар ва ёзишмалар ҳақида маълумотлар тарихий ва мемуар асарларда, шунингдек маноқибларда ҳам учраб туради.

12.2.1. Бухоро амири Ҳайдарнинг Фармони

У абадий тирик!

Каттабек эшик оға⁴⁹га маълум ва равшан бўлсин ва (у) билсинки, мулозимингиз Раҳимқулибекбий олижаноб, қутблар қутби жаноб хожа Аҳрорнинг, қабри нурга тўлсин, Камонгарондаги вақф ерларига қасд

⁴⁸ Асли Хожи тархон (Астрахон)лик бўлганлари учун сулола шундай аталган.

⁴⁹ Эшик оға, эшик оғаси – саройбон, подшоҳ, хон саройига арз билан келувчиларни, шунингдек элчиларни кутиб олувчи мансабдор.

қилган. Бу гапни (подшоҳ ҳазратларининг) олий узангисини ўпиш пайтида саодатмаоб эшон Олимгирхожа шайхулислом айтган.

Шунга асосланиб, Сиз жанобга буюрамиз:

Агар (ҳақиқатан) шундай қилинган бўлса, Аллоҳнинг лаънатига қолмаслик учун бу ишни дарҳол тўхтатсинлар, мазкур вақф ерни, мазкур фармони олийга асосланиб, эгасига қайтарилсин, (Фармонга) асло монъелик қилмасинлар.

11.3.2. Жўйбор хожаларининг ҳужжатлари

Жўйбор хожаларининг ҳужжатлари XVI асрга доир бўлиб, улар Бухоро хонлигининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётини ўрганишда катта аҳамиятга эгадир. Йирик ер-сув ва мол-мулк эгаси бўлган хожа Муҳаммад Ислом ва хожа Саъднинг, у хожа Калон номи билан машҳур бўлган, жамиятдаги мавқеига оид ҳуқуқий ҳужжатлардир. Тўпламдаги ҳужжатлар форсий матни ва русча таржимаси П.П. Иванов (1893-1942 йй.)нинг тадқиқотлари билан 1938 ва 1954 йилларда икки жилд қилиб Санкт-Петербургда нашр қилинган.

Тўплам Жўйборий хожаларидан хожа Саъд (1531/32-1589 йй.)нинг мол-мулкига оид 288 ҳужжатдан иборат. Улар ер-сув, дўкон, ҳаммом, карвонсарой, тегирмон, ошхона ва бошқа даромад келтирувчи мулкнинг олди соттисига оид васиқалардир.

Жўйбор хожалари ўз даврида катта мол-мулкка эга бўлган бой-бадавлат кишилар эдилар. Хожа Муҳаммад Саъд икки минг жуфти гов, 100 минг таноб ери, йигирма минг кўйи, минг бош туяси, бир ярим минг оти, йирик шаҳарларда кўплаб дўконлари, тимлари, тегирмон, ҳаммом, мойжувоз ва бошқа турдаги ишлаб чиқариш ва савдо корхоналари бўлган. Булар Хожа калоннинг отасидан қолган мерос мулки, хонлар ва бой-бадавлат одамларнинг ҳайр-эҳсонлари, шунингдек сртиб олинган, зархарид мулкдир.

Куйида ушбу тўпламдаги айрим ҳужжатлар матни ўзбек тилида келтирилди, токи талабалар улар тўғрисида умумий тасаввурга эга бўлсинлар. (Имкони бўлса бир неча асл нусха фотокопияси илова қилинсин-Тузувчига)

12.3.1. ВАСИҚА

Ҳижрий 973 йил ражаб ойининг 22-кун (1566 й.14 феврал)да амирзода Мирза Муҳаммад Шариф марҳум Муҳаммад Латиф Мирак ўғли, ўз мулкини қонун бўйича идора этишга ҳақ-ҳуқуқли бўлгани учун, қонун-қоида бўйича мана бу арзни баён қилди:”Эски қалъа ташқарисида, Пули саррофон ёнида, мулла Ашраф масжиди кўчвсида жойлашган.. дўконимни , дўконча ёнидаги ошхонаси билан қўшиб, шунингдек у билан туташ бўлган еримни, ундаги бинолар ва нарсалар билан қўшиб, узил-кесил ва қонун-қоида билан хожа Калонхожага Муҳаммад Ислом ўғилларига соф қумушдан зарб қилинган 160 танга бадалига сотдим.

Ушбу мулк ғарб тарафдан марҳум хожа Юсуф Али саббоғ (бўёкчи) устод Садриддин саббоғ ўғлига тегишли дўконга, шимол тарафдан шаҳар наҳрига, жанубда бозор ёнидан ўтадиган катта жамоат йўлига туташгандир.

(Мазкур) васиқа куйидаги гувоҳлар иштирокида тузилди:

Мавлоно Содик;

Устод Турди меъмор;

Ҳофиз Пахса;

Мир Қаландар;

Мавлоно Абдувоҳид;

Мавлоно Ҳусайннинг биродари саййид Муҳаммад;

Муҳаммад Латиф Ҳофиз Пахса ўғли;

Шайх Ҳасан Қорақўлий.”⁵⁰

12.3.2. ВАСИҚА

Ҳижрий 960 йил шаввол ойининг 19-куни (1553 й. 29 сентябр).

Хожа Мир Ҳошим Малик Бухорий ўғли, ўзига қарашли мулкни қонуний равишда тасарруф этишга ҳақ-хуқуқли бўлгани учун, ўз ихтиёри билан ва қонуний равишда куйидаги асрни баён қилди: “Ўзимга тқгишли бўлган ва Бухоронинг Эски қалъси ташқарисида, марҳум Абдулазизхон масжиди ёнида жойлашган, отхонаси ва сомонхонаси, тош ва ёғоч асбоблари бўлган тегирмонимни хожа Муҳаммад Ислом хожа Аҳмал ўғилларига соф кумушдан зарб қилинган, вазни бир мисқоллик 170 кумуш тангага сотдим.

(Ушбу) мулк ғарб тарафдан (номи юқорида зикр этилган) харидорнинг уйи билан, шарқ тарафдан наҳр бўйи ва жануб тарафдан Мир Таййибхожа Малик ўғлининг ҳовлиси билан туташдир.

Гувоҳлар:

Хожа Сайид Ҳасан;

Мир Муҳтасиб;

Мавлоно Али имом;

Мир Таййиб”.⁵¹

12.3.3. ВАСИҚА

Ҳижрий 966 йил зулқаъда ойининг 21-куни (1559 й. 25 сентябр).

Хожа Зинда Али арбоб хожа Юсуф ўғли... ўзига тегишли мулк хусусида қонуний тарзда ва куйидаги мазмунда арз қилди: “Бухоронинг Эски қалъаси ташқарисида, маҳсидўзлар бозорида, қалқон ясовчилар тимида жойлашган тўрт нафар дўконимни, узил-кесил ва қатъий савдо билан сотдим.

Унинг бир тарафи мамлакайи подшоҳийга,⁵² иккинчи тарафи шаҳар хандақига,⁵³ учинчи тарафдан номи зикр этилган олувчига тегишли тегирмоннинг айвонига туташдир. Дўконга кириш йўли ҳам ўша тарафдан.

⁵⁰ Аҳмедов Б. Юқ. асар. 78 бет.

⁵¹ Ўша асар. 78-79 бетлар.

⁵² Мамлакайи подшоҳий – подшоҳ, хон девонига тегишли ер-сув.

(Ушбу васиқа) қуйидаги одамлар иштирокида тузилди:
Жўра Муҳаммад хожи Калон шайх ўғли;
Абдулмуҳаммад;
Муҳаммад Амин Абди Калонхожа ўғли;
Мир Фазлулла;
Мавлоно Маҳмуд хатиб Калотий.⁵⁴

12.3.4. Мажмуъайи васойиқ

“Мажмуъайи васойиқ”(“Васиқалар тўплами“) – Самарқанд қозихонасига тегишли ва ХУ1 асрнинг охирида тузилган ҳуқуқий ҳужжатлар, васиқалар тўпамидир. Унда жамъи 735-та ҳужжат бўлиб, хронологик жиҳатдан 1588-1591 йилларни ўз ичига олади. Ушбу ҳужжатлар турли ижтимоий-иқтисодий масалалар, мерос тақсимлаш, касб-хунар, шогирдлик билан боғлиқ, савдо дўконлари, ер-сув ва ҳовли-жойни ижарага қўйиш каби масалаларни расмийлаштиришга бағишланган. Ҳужжатларнинг яна бир муҳим томони шундаки, уларда ХУ1 асрда Самарқандда амалда бўлган касб-хунарлар, заргарлик, кулолчилик, рангрелик, атторлик, кимухгарлик, читбоғлик, сангтарошлик, шамширларлик, қоғоз ишлаб чиқариш, зардўзлик, саррожлик, дурадшорлик, кулоҳгарлик, саҳҳоғлик-муқовасозлик, хаттотлик, китобфурушлик ва тўқсондан ортиқ касб-хунар ҳақида маълумот мавжуд.

“Мажмуъайи васойиқ”нинг яхши кўлёмаси ҳозирда ЎзРФА Шарқшунослик институтининг хазинасида 1386 тартиб рақами билан сақланмоқда. Ҳужжатларнинг бир қисми рус ва ўзбек тилларига таржима қилиниб, чоп этилган. Абдурауф Фитрат ва В.С.Сергеев улардан фақат 36 нафарини танлаб олиб рус тилига таржима қилганлар ва 1937 йили Тошкентда нашр этганлар. Ҳужжатлардан 237 таси, яъни тахминан учдан бир қисми шарқшунос олим Б.Иброҳимов (1908-1978 йй.) тарафидан ўрганилиб, ўзбек тилига таржима қилинган эди. Бу иш 1982 йили Б.Аҳмедов, О.Жалилов, М.Каримова, Т.Файзиев ва Г.Остонова тарафидан нашрга тайёрланди ва чоп этилди. Ундай айрим намуналар қуйида келтирилди:

12.3.5. ХАТТИ ИҚРОР

Ҳижрий 997 йил зулҳижжа ойи бошида (1589 йил октябр ойининг биринчи ярмида) мулло Абдулбоқий Хожи боқий ўғли ўз амакиваччаси сағир Мирҳоди марҳум хожа Опоқ ўғли тарафидан унинг ишларини (қози) маҳкамасида амалга ошириш учун тўла ҳуқуқли эканлиги шаръан мулло Қурбон Муҳаммад Али нажжорларнинг тўғри гувоҳликлари билан исбот қилинган ҳолда, Самарқанд шаҳри ва унга тобеъ ерларнинг қозилар қозисининг ноиб ва вилоятнинг адолатли ҳокими, Аллоҳ унинг соясини узун қилсин, ҳузурига келиб, шаръан тўғри иқрор бўлдики, сағирнинг

⁵³ Хандақ - қалъа девори ташқарисига қазиб сув тўлатилиб қўйилган зовур, махсус мудофаа иншооти.

⁵⁴ Аҳмедов Б.А. Юқ. асар.80-81 бетлар.

Самарқанддаги Масжиди нигорон маҳалласида жойлашган, чегаралари аниқ бўлган ва иморат қилишга яроқли бир бўлак ерини Мирза Дўстим Бахтибий ўғлига бир мисқоллик 63 динарга сотди.

(Ушбу) жойнинг чегаралари ғарбий, шимолий ва шарқий тарафдан жўйни сотиб олувчининг ҳовлисига ва жануб тарафдан катта жамоа кўчасига туташдир.

Ҳар иккала тараф ўзига тегишлини олди, (яъни) олувчи жўйни, сотувчи эса пулни олди. Шаръан келажакда (бир бирини) алдамаслик шарт билан мазкур жойнинг баҳоси шу кунлардаги нарх-навога тўғри ва адолатлидир. Ушбу савдода алдаш ва бузуқ шарт йўқ. Бу савдо сағирнинг кундалик эҳтиёжи ва нафақасига харж қилинади. Ҳар иккала томон юзма-юз туриб иқроор бўлдилар (ва тузилган ҳужжатни) тасдиқ қилдилар.

Ушбу савдо-сотик ишончли кишилар ҳузурда бўлди.

Қози муҳри.

12.3.6. ХАТТИ ИҚРОР

Ҳижрий 987 йил сафар ойининг, яхшилик ва зафар билан тамом бўлсин, 9- куни (1589 йил 18 декабр куни) Мирзо Ҳалим Мир Зинда Али ўғли жаноблари шаръан тўғри иқроор бўлди, шу хусусдаким, ўз ихтиёрида бўлган ва Самарқанд шаҳрининг Масжиди мулло шайх Муҳаммад девон номи билан машҳур бўлган маҳалласидаги бир бўлак ерини шаръан узил-кесил савдо билан, мулло Турсун Муллоқули ўғлига ҳозигши пайтда маомалада бўлган, тоза кумушдан зарб этилган бир мисқоллик 13 танга хонийга сотган.

(Мазкур) ернинг баъзи қисми ер олувчининг мулкига ва баъзи қисми Турсун зоғорапазнинг ери билан туташ, тўрт тарафдан чегаралари маълум бўлиб, ғарби мулло Муҳаммад Сиддиқ мулло Абдукарим ўғлининг ҳовлисига, шимол тарафи Муҳаммад Шариф ибн хожа Аваз аттор ўғлининг, баъзиси Банда Али Шерали ўғлининг ҳовлиси билан жануб тарафи жамоат юрадиган кўчага туташ бўлиб, кириш йўли ҳам ўша тарафдадир. Ҳамма тарафининг белгилари кўриниб турибти.

Шариат бўйича ҳар икки тараф юзма-юз туриб ўзига тегишлини олди. Ушбу савдода алдаш, фириб бериш ва бузуқ шарт юз бермади.

Гувоҳлар:

Мулла Аҳмад Амин;

Мулла Аҳмад;

Мулла Абдумажид;

Мулла Абдурахим.

12.3.7. ВАСИҚА

Ҳижрий 998 йил жумоди ул-аввал ойининг иккинчи куни (1590 йил 9 мартда) устод Муҳаммадхўжа равғангар устод шайх Муҳаммад ўғли ўз тасарруфида бўлган даҳяки ерининг⁵⁵ ҳаммасини, Самарқанд атрофидаги, Мўғулдиза маҳалласида бўлган тўрт томони аниқ бўлган мулкни, тамом

⁵⁵ Даҳяки ер – олинган даромаднинг ўндан бири миқдорида солиқ олинадиган ер.

хақ-хуқуқ билан Камолиддин Мир Тулак Қутбиддин ўғлига, янги бир мисқолли, тоза кумушдан зарб қилинган 175 тангага сотди.

Ушбу ернинг тўрт томон чегараси аниқ бўлиб, ғарб тарафи мавлоно Боқи мулла Султон Муҳаммаднинг ерига, шимол тарафдан баъзи жойлари мулла ҳожи Султон Муҳаммад билан мулла Пирак Ёрмуҳаммад ўғли ўртасида шериклик ер билан. Баъзи юойлари машхур Сиёб ариғи билан туташ. Шарқий тарафи Пирали Ражаб ўғлининг ерига ва жануб тарафи жамоат қатнайдишан кўчага турашдир. (Ҳамма) белгилари маълум.

Олувчи мазкур ернинг адолат билан савдо бўлгани, сотувчи мулк бадалига тўланган ақчанинг, амалда бўлган пул эканлигини ва у эътиборли кишилар олдида бўлганлигини эътироф қилдилар ва иқроор бўлдилар.

12.3.8. ВАСИҚА

Ҳижрий 998 йил жумоди ул-аввал ойининг 9-куни (1590 йил 16 мартда) Ашурали Давлатқадам ўли шаръан иқроор бўлди шу хусусдаки, Самарқанднинг ҳазрати хожа Салмон мазори маҳалласида жойлашган ўзимнинг ҳасфурушлик дўконимни ва йигирма газ шахсий лалми еримни соф мисдан зарб қилинган, вазни бир мисқолли 30 тангага узил-кесил савдо билан Аваз мавлоно Солиҳ ўғлига сотдим.

(Мазкур) дўкон ва ернинг тўрт тарафдаги чегараси аниқ, чунончи ғарбий тарафи ҳазрат Тоҳир тархон ерига, шимол тарафи жамоат йўлига туташ. (Ҳовлига) кириш йўли ҳам ўша тарафдан. Шимоли-шарқий тарафи шимолга ўхшаш, жануби Тоҳир тархоннинг ерига туташ. Ҳамма белгилари аниқ.

Шартга биноан ҳар икки томон ўз бадалини, яъни дўкон ва ер сотган –пулини, пул тўлаган – дўкон билан ерни олди.

Савдо адолатли бўлиб, фириб ва бузуқликлардан холидир. Ҳар иккила томон юзма-юз туриб, иззат-эътибор мла кишилар олдида мазкур савдонинг тўғрилигига иқроор бўлиб тасдиқ қилдилар.

Ҳижрий 997 йил шаввол ойининг 29-куни(1589 йил 13 сентябрда) Самарқанд шаҳри ва унга қарашли вилоятнинг адолатли ҳокими ҳузурида, Аллоҳ унинг соясини узун қилсин, Момо Султон Бекмуҳаммад қизига, ушбу тарихдан бошлаб ар куни 2 динор майда мис танга маош тайинланди, шунинг учунким фақир сағи Фўлод Муҳаммад Хўжамберди ўғлини кийинтириб ва овқатлантириб турсин.

Васиқа холис кишилар ҳузурида тузилди.

12.3.9. ВАСИҚА

Ҳижрий 1000 йил раби ул-аввал ойининг 11-сида (1591 йил 28 декабрда) хожа Ҳусайннинг қизи Оға Ховандзода шаръан тўғри иқроор бўлди, шу тўғридаким, тасарруфида бўлган битта бўғдойранг, очиқ чехрали ўртадан сал юқори бўйли, соғлом, тахминан 17 ёшлардаги Давлатбахт исмли хоназот канизагимни соф кумушдан зарб этилган бир мисқолли 140 танга бадалига мутлақ озод қилдим. Ва юқорида тилга олинган Давлатбахт

у берган озодлик туфайли тўла озод бўлиб, хур кишилар каторига кўшилди...

Васиқа холис кишилар ҳузурида тузилди.

12.3.10. Терма ҳужжатлар

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти кўлёмалар фондида, Ўзбекистон Республикаси Марказий тарих архивида, Бухоро ўлкашунослик музейи ва Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро кутубхонасида сақланаётган ҳужжатлар: фармонлар, хумномалар, иноятномалар, васиқалар, олди-сотти ҳақидаги ҳужжатлар ва ажримлардан иборат бўлиб, улардан О.Д.Чехович 51-тасини танлаб олиб, рус тилига таржима қилиб, матни билан кўшиб, 1954 йили “Дркументы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XV11 – X1X вв.” номи билан алоҳида китоб қилиб чоп эттирди.

Китобда келтирилган ҳужжатлар Аштархоний ҳукмдорлардан Имомқулихон (1611-1642 йй.) билан Убайдуллахон соний (1702-1711 йй.), манғат сулола вакиллари амир Ҳайдар, амир Музаффар ва Насруллоларнинг фармонлари, ҳукмномалари XV 11 асрда ўтган йирик ер ва мулк эгалари бўлмиш Ялангтўшбий, Аллоҳёр девонбеги, Одина Муҳаммаджонларга тегишлидир.

Ҳужжатлар ер-сувни солиқлардан озод қилиш, ерни сотиш, гаровга кўйиш - васиқаи жоиз, ерни сотиб олиш ва уни имтиёзли мулкка айлантириш –васиқаи мубодила, ерни инъом қилиш – васиқаи бахшиш, танҳоҳ, мулкни ижарага бериш – васиқаи ижара, маълумот етказиш – ариза ва бошқа масалалар ҳақидадир. Уларнинг ичида алоҳида хирож олинадиган ва давлат ерларини мулки хурри холисга айлантириш, яъни солиқлардан озод этиш ҳоллари учрайди.

Бу тўплам мамлакатимизнинг ўша давридаги ижтимоий-иқтисодий тарихини ўрганишда муҳим манба вазифасини ўтайди.

Қуйида мазкур тўпламдан мисоллар келтирамиз.

12.3.11. У (Худо) ғанийдир!

Абулғози Имомқули Баҳодирхон сўзимиз!

Бахтиёр биродарлар, саодатли фарзандлар, зилиқтидор⁵⁶ амирлар, кифоят асар вазирлар, Самарқанд вилоятининг анъёнлари, арбоблари ва калонтарлари⁵⁷ билсинларки, шу кунларда бахтиёр хоқоннинг арзига етдиким, амирлар суянчиғи, Ялангтўшбийнинг зикр этилган вилоятнинг (Самарқанднинг) туманларида сотиб олган ерлари бор. Шариат қоидаларига кўра унинг бир қисмини давлат ҳисобига ўтказганлар, икки қисмини эса мулки хурри холисга⁵⁸ айлантирган ва бу ҳақда унинг қонуний

⁵⁶ Зулиқтидор – иқтидор (куч-қудрат) эгаси.

⁵⁷ Калонтар – кишлок, даҳа оқсоқоли.

⁵⁸ Мулки хурри холис – солиқ ва бошқа тўловлардан озод этилган ер-сув.

хужжати (чеки) бор. Бинобарин, биз мазкур амлокни⁵⁹, юқорида тилга олинган ҳужжатларга асосан, унга иноят қилдик.

Мазкур амлокни унинг мулки хурри холис деб ҳисобласинлар ва ҳеч ким унга дахл қилмасин, ундан бирон нарса талаб қилмасин. Моли жиҳот, ихрожат⁶⁰ ва бошқа олиқ-солиқ талаб қилинмасин.⁶¹

12.3.12. У (ХУДО), ЯГОНАДИР!

Ҳукми олий содир бўлдики, Тобон деган ердаги лаҳяк ер Муҳаммад Замонхожанинг мулки ва ўғли Чангакнинг мерос мулки бўлганлиги, шу кунларда Чакчак вафот этганлигини эътиборга олиб, қорида зикр этилган ерни юқорида исми шарифи тилга олинган шахсга (Муҳаммад Замонхожага) инъом қилдик.

Девон хизматчилари ушбу ерни дафтарга, Муҳаммад Замонхожа номига ёзиб қўйсинлар ва мазкур иноятномага ҳурматсизлик қилмасинлар.

Имомқули Баҳодирхон
(хижрий) 1036 йил

12.3.13. (ҲУКМНОМА)

Ҳу, Аллоҳ ал-мустаъин!

Абулмузаффар ва-л-мансур Убайдулла Баҳодирхон сўзимиз!

Бухоронинг Пойариқ (тумани) ҳокимлари, омиллари(омил-қишлоқ оқсоқоли), кадхудолари(оила бошлиғи), элликбошилари, ўнбошилари, шунингдек Шомуҳаммад қишлоғининг кадхудоларига маълум бўлсинким, Работак қишлоғидаги 46 таноб ер мулла Мир Шофқъга тааллуқли эканлиги ҳақида берилган шаръий чекка асосан уч қисмга бўлинган эди. Шу кунларда у вафот

этган. (Шунинг учун) мазкур ерлар мерос сифатида унинг ўғли Ўзбекхожага тааллуқли деб томилган ва унинг тарафидан тасарруф қилинмоқда ва ҳамма солиқлардан озод этилган.

Шунинг учун бирон важҳ билан дирҳам, ёки динор тўламаган.

Шу сабабдан буюрамиз. Ушбу ерларни қадимдан мулки хурри холис ҳисоблаб, ундан танобона, аворизот ва бошқа олиқ-солиқ талаб қилинмасин. Айтилганлардан ташқарига чиқмасинлар ва ундан янги ҳужжат талаб қилмасинлар.

12.3.14. У, АЛЛОҲ!

(Ҳижрий) 1131 йил сафар ойининг (1718 й. декабр ойининг...), олижаноб ва шуҳрат топган Ёрмуҳаммад қаравулбеги марҳум Тиловбий ўғли мана бу эътиборли (ҳужжат)ни тақдим этди:

⁵⁹ Амлок – мулкнинг кўплиги, нуфузли ва бой-бадавлат шахс кўлида тўпланган катта ер-сув. Бир қисми алоҳида хизматлари учун ҳукумат тарафидан инъом қилинган бўлиши ҳам мумкин.

⁶⁰ Ихрожат-саройнинг кундалик ҳаражатлари учун раиятдан тўпланадиган маҳсус йиғим.

⁶¹ Б.Аҳмедов. Юқ. асар.87-88 бетлар.

“Унда бундай дейилган: Кеш вилоятига қарашли Улуғ ўғил деган жойдаги давлатга қарашли ёбисаларни⁶² ўз ичига олган ерларни, бу ерлар ғарб тарафдан қисман Қора ботқоқ билан ва қисман Туғи деган ер билан, шимол тарафдан Қашқадарё билан, шарқ тарафдан қисман Хосёр ва қисман Балхиён билан, жунуб тарафдан Ҳожакент билан туташ, (ораларидаги) масофа ҳар тарафдан аниқланган ёбиса ерларни ёбиса сифатида олижаноб, ғозийлик рутбаси билан шарафланган ва Аллоҳ тарафидан мағфиратланган Ғози чухра оқоси⁶³ Шер чухра оқоси ўғлига, у ердаги барча чорполар⁶⁴ ва уч ғарам қилинган бичан билан, унинг мулки деб ҳисобланади.

Бундан буён ушбу ёбисага бизнинг дахлимиз йўқдир. Уша куни ва ўшал соатда буни юқоридаги тилган олинган Ғози чухра оқоси ҳам ишончли гувоҳлар ҳузурида тасдиқлади.

Ушбу келишувда иштирок этган гувоҳлар:

Олижаноб охунд мулла Муҳаммад ўғли;

Қодирберди удайчи⁶⁵;

Турсунхожа садр⁶⁶;

Мирза Абдулла чухра боши;

Ниёз арбоб ва бошқалар.

Ҳаммаси 16 киши.”⁶⁷

12.3.15. ҲУ, АЛЛОҲ АЛ-МУСТАЪОН!

Абулмузаффар ва-л-мансур саййид Убайдулла баҳодирхон сўзимиз!

Бухорога қарашли Пойируд (тумани)нинг ҳокимлари, аъмоллари, арбоблари, кадхудолари, эллиқбошилари ва ўнбошилари ҳамда Шоҳмуҳаммад қишлоғининг кадхудолари билсинларки, Работак қишлоғидаги қонуний ҳужжат асосида қадимда мулки хурри ходисга айлантирилган 46 таноб ер эшонимиз мулла Мир Шофеъга тегишли бўлган. У ҳозир вафот этган. Бу ер мерос тариўасида унинг ўғли Ўзюекхўжага ўтган. У ҳозирда шу ерга эгалик қилади ва солиқлардан озод қилинган, бирон дирҳам ёки динор тўламайди.

Шу важҳдан буюраман. Бу ерлар бундан кейин ҳам мулки хурри холис ва солиқлардан озод этилган деб ҳисоблансин; танобона, аворизот, таклифот ва қора хат ҳамда мардикор бериш мажбуриятлари хусусида ундан бирон дирҳам ёки динор талаб қилмасинлар. Бундан буён бу ерларда карвон тўхтамасинлар. Фармонни бузмасинлар ва ҳар йили янги худдат талаб қилмасинлар⁶⁸.

⁶² Ёбиса - кўриқ ер.

⁶³ Чухра оқоси – хон кўриқчилари бошлиғи.

⁶⁴ Чорпо – тўрт оёқлилар.

⁶⁵ Удайчи – уруш пайтида навкар ва кўшиннинг тўғри тақсимланиши билан шуғулланган.

⁶⁶ Садр – Бухорои шарийнинг ичкари қисмида жойлашган вақфларнинг ҳисоб-китоби билан шуғулланувчи мансабдор.

⁶⁷ Б.Аҳмедов. Юқ. асар. 89-90 бетлар.

⁶⁸ Б.Аҳмедов. Юқ. асар. 90 бет.

12.3.16. АМИР НАСРУЛЛО⁶⁹ ҲУКМНОМАСИ

Ҳукми олий содир бўлдики, Қоракўл вилоятидаги Зиёрат ариғи бўйларида жойлашган ва Абдурахим миробга тегишли тахминан 100 таноблан иборат даҳяк ер юқорида исми шарифи зикр этилган Абдурахим миробга тегишли деб билсинлар ва олий ҳукмга биноан унинг мулки деб билсинлар. Солиқ йиғувчилар ва доруғалар⁷⁰ унга дахл қилмасинлар ва олиқ-солиқ хусусида аралашмасинлар; мазкур олий ҳукм асосида иш юритсинлар.

Ҳижрий 1212 йил зулҳижжа ойида
(1798 йилнинг май ойида) ёзилди.⁷¹

12.3.17. (ИЖАРА АКТИ)

Ушбу ҳодиса ҳижрий зулқаъда ойида (1856 й. июл ойида) содир бўлди. Бухоронинг Сомжин туманида, Ҳоки мулло Мирза деган жойдаги ва мулла Мир маҳрамга ёзилган тахминан 5 таноб даҳякий ернинг ўндан бир қисмига бериладиган даромаддан ажратиб мулла Абдурахим мулло Абдурахмон ўғлига (бир йил муддатга) ижарага берилди.

Мазкур ҳужжат қуйидаги гувоҳлар иштирокида тузилди:

Мулла Аваз;

Боқмйхожа;

Арбоб Абдузоҳир;

Арбоб Йўлдош;

Аллоҳбердиюой;

Ҳодибой;

Ҳақимбой ва бошқалар.⁷²

12.3.18. РАСМИЙ ЁЗИШМАЛАР

Расмий ёзишмалар, яъни хонлар, подшоҳлар, амирлар, тариқат етакчилари ва шоирлар ўртисидagi ёзишмалар ҳам тариъий манба бўлиб хизмат қилади ва унинг ҳам ижтимоий-сиёсий тарихни ўрганишдаги аҳамияти каттадир. Улар айниқса мамлакатдаги ички вазият ва мамлакатлараро муносабатларни ўрганишда тадқиқотчиларга катта материал беради. Шундай мактублардан кўплари ўз вақтида кўчирилиб китобат қилинган ва улардан бирмунчалари бизнинг замонимизгача етиб келган. “Мактуботи Темурия” (“Темурийларнинг мактублари”), “Мажмуайи муросилот” (“Мактублар тўплами”) ва бошқалар шулар жумласидандир.

12.3.19. “Мактуботи Темурия”

“Мактуботи Темурия” ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 2278 рақам

⁶⁹ Амир Насрулло – Манғитлар сулоласидан чиққан ҳукмдор (1826-1860 йй.)

⁷⁰ Доруға – шаҳарнинг ҳарбий бошлиғи.

⁷¹ Б.Аҳмедов. Юқ. асар. 91 бет.

⁷² Ўша жойда.

остида сақланаётган, 191 варақли XV1 асрда китобат қилинган мактублар мажмуасининг номидир.

Эронлик олим Абулхусайн Навоий мазкур мажмуага Эрон, Туркия, Охарбайжон ва Форс ҳукмдорларининг хатларини ҳам қўшиб, 1991 йили “Иснод ва мактуботи тарихи Эрон (аз Темур то шоҳ Исмоил” номи билан нашр этган. Мазкур тўпламга Амир Темур ва темурийлар (Шоҳрух, Султон Ҳусайн ва бошқалар)нинг Форс, Озарбайжон, Ироқ ва Туркия ҳукмдорлари билан ёзишмалари жамланган.

Бу ёзишмалар Амир Темур ва темурийларнинг мазкур мамлакатлар билан бўлган сиёсий муносабатлари тарихини ўрганишга, хусусан Амир Темурнинг 1381-1404 йиллари Эрон, Ироқ, Озарбайжон, Сурия ва Туркия устига қилган ҳарбий юришларининг сабоқларини тўғри англашга ёрдам беради.

Мазкур тўплам Ҳайдар ва Эр ўғлининг “Мажмуаи муншаот”, хожа Шаҳобиддин Абдулла Марвариднинг “Муншаот”, Фрудунбекнинг “Муншаоти Фридунбек” асарларига ҳам асосланган.

“Мактуботи Темурия” хуросонлик машхур шайх, Амир Темурнинг пирларидан бири Зайниддин Абубакр Тайбодий (1395 йили вафот этган)нинг ўз муриди амир Темурга йўллаган бир тарихий мактуби билан бошланади. Амир Темур бу мактубни “Темур тузуклари”нинг “Тадбирлар ва кенгашлар” деб аталган биринчи мақоласида келтирган. “Тузуклар”да келтирилган мазкур мактуб ҳақида, хусусан, мана буларни ўқиймиз: “Пирим Зайниддин Абубакр Тайбодий менга ёзмишларким, “Абулмансур Темур салтанат юмушларида тўрт ишни қўлласин, яъни 1) кенгаш; 2) машваруту маслаҳат; 3) ҳушёрлигу малоҳазакорлик; 4) эҳтиёткорлик. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатнинг барча қилган ишлари ва (подшоҳнинг) айтган гаплари хато бўлган. Ундай подшоҳни жоҳил одамга қиёслаш мумкин. Унинг сўзлари ва қилмишлари бошга пушаймонлик ва надомат келтирган. Шундай экан, салтанатни бошқаришда, машваруту маслаҳат ва тадбир билан иш юритгин, токи оқибатда надомат чекиб, пушаймон бўлмагайсан. Яна шуни ҳам билгинким, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат билан бўлмай, яна бир қисми эса билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солиш билан битур. (Хуллас) тадбирлардан огоҳ қилингандан кейин шуни ҳам айтиш жоиздурким, қатъийлик, сабр-тоқат, чидамлилик, ҳушёрлик, эҳтиёткорлик ва шижоат билан барча ишлар амалга оширилмай. Вассалом.” Амир Темур пирининг бу ўғитларига умр бўйи, бутун фаолияти давомида амал қилди. “Бу мактуб,- деб ёзади ҳазрат соҳибқирон,- менга йўл бошловчи янглиғ раҳнамолик қилди. У менга салтанат ишларининг тўққиз улушини машварат, тадбир ва кенгаш билан, қолган бир улушини эса қилич билан бажо келтирилишини англатади”⁷³.

“Тўплам”даги қуйидаги мактублар Амир Темурнинг Эрон(Форс), Озарбайжон ва Туркияга нисбатан 1381-1404 йилларда олиб борган

⁷³ “Темур тузуклари”.-Тошкент: 1996, 25-бет.

сиёсатини ва номлари санаб ўтилган мамлакат ҳукмдорларининг Амир Темурга қарши ҳарбий иттифоқ тузиш хусусида олиб борган сиёсатини тушунишда ёрдам беради:

- Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад жалоир (1382-1410)нинг Форс ҳукмдори Музаффарий Шоҳ Шужоъ (1359-1384 йй.)га ёзган мактуби;
Озарбайжон ҳукмдори Қора Юсуф (1389-1420)нинг Йилдирим Боязид I (1389-1402) га йўллаган мактуби;
Йилдирим Боязид I нинг Қора Юсуфга жавоб мактуби;
Шоҳ Шужонинг биродарзодаси Шоҳ Мансур (1387-1393) нинг Йилдирим Боязид I га ёзган хати;
Йилдирим Боязид I нинг Шоҳ Мансурга жавоб мактуби;
Амир Темур кўрагоннинг Гилон ҳокими Мир Саид Алига мактуби;
Султони Аъзам Амир Темур кўрагоннинг Саййид Али Киё бузургга (Гилон) юборган хати;
Саййид Али Киё бузургнинг Амир Темурга ёзган жавоб хати;
Амир Темур кўрагоннинг Бағдод подшоси Султон Аҳмад Жалоирга йўллаган мактуби;
Бағдод подшоси Султон Аҳмад Жалоирнинг ҳазрат Амир Темурга жавоб мактуби;
Амир Темур кўрагоннинг Миср подшосига ёзган мактуби;
Султон Аҳмад жалоирнинг Йилдирим Боязид I номига йўллаган мактуби;
Йилдирим Боязид I нинг Султон Аҳмад Жалоирга юборган жавоб хати;
Қора Юсуф қоракўюнлуниг Йилдирим Боязид I га юборган номаси;
Амир Темурнинг Йилдирим Боязид I га йўллаган йўллаган биринчи мактуби;
Султон Йилдирим Боязид I нинг Амир Темурга густохона жавоб хати;
Амир Темурнинг Рум қайсарига ёзган иккинчи мактуби;
Рум подшоси Йилдирим Боязид I нинг Амир Темурга ёзган жавоб хати;
Амир Темурнинг Рум қайсари Йилдирим Боязид I га йўллаган учинчи мактуби;
Йилдирим Боязид I нинг Амир Темурга жавоб мактуби;
Амир Темурнинг Султон Боязидга йўллаган тўртинчи мактуби;
Султон Йилдирим Боязид I нинг ҳазрат Амир Темурга йўллаган жавоб мактуби;
Амир Темурнинг Йилдирим Боязид I га сулҳ таклиф қилиб Мароғадан жўнатган мактуби;
Султон Боязиднинг Амир Темурга юборган жавоб хати⁷⁴.

12.3.20. МАКТУБОТИ АЛЛОМИЙ

“Мактуботи Алломий” –“Мактуботи Абулфазл”, “Иншойи Абулфазл” (“Абулфазл (Алломий) тарафидан битилган (ва кўчирилган) мактублар”)и деб ҳам аталади. Мактубларнинг асосий қисми Бобурийлар салтанати (1526-1858 йй.)нинг атоқли подшоҳларидан Жалолиддин Акбар (1556-1605 йй.) номидан, бир қисми вазир ва йирик тарихчи олим Абулфазл ибн Муборак Алломийнинг шахсий мазмундаги мактубларидан

⁷⁴ Аҳмедов Б. Юқ. асар. 93-95 бетлар.

иборат. Тўплам уч қисмга бўлинган. Ундан бизга учдан икки қисми, яъни иккита дафтари етиб келган, халос. У Алломийнинг қариндоши Абдусаммад ибн Афзал Муҳаммад тарафидан тузилган.

“Мактуботи Алломий”да 1586-1596 йилларда Бухоро ва Балх хонликлари билан Бобурийлар давлати (Ҳиндистон) ўртасидаги сиёсий муносабатлар ҳақида ўта қимматли маълумотларни учратамиз. Маълумки, ўша йиллари Ҳиндистоннинг нафақат Бухоро ва Балх хонликлари, балки Эрон билан ҳам муносабатлари жиддий тус олган эди. Агар Бобурийлар билан Шайбонийлар давлатлари ўртасидаги сиёсий муносабатлар Бадахшон туфайли, тўғриси Бадахшонни ўз ҳукмронлигига киритиб олиш хусусида бир қадар бузилган бўлса, Сафавийлар Эрони билан Ҳиндистон ўртасидаги муносабатлар катта сиёсий-стратегик аҳамиятга эга бўлган Қандаҳор хусусида бир мунча бузилиб қолган эди.

Мажмуадаги мактубларда мана шу чигал масалаларнинг моҳиятини тушунтириб бера оладиган далилий маълумотлар кўп. Бу жиҳатдан Акбарнинг Абдуллахонга йўллаган учта мактуби ва Абдуллахоннинг мавлоно Мир Қурайш, Аҳмад оталиқ бошчилигида Ҳиндистонга юборган элчилиги, ва Бухоро элчиси олиб борган мактуб, ва Акбарнинг Балх билан Бухорога хожа Афзал, Ҳаким Ҳумом ва Мир Садрижаҳон бошчилигида йўллаган элчиликлари хусусида қимматли маълумотлар келтирилган.

Яна бир муҳим масалани ҳам айтиб ўтишга тўғри келади. Мактубларнинг бирида келгусида тутиладиган сиёсат хусусида икки давлат – Бобурийлар давлати ва Бухоро хонлиги ҳукмдорларининг махсус учрашувини уюштириш масаласи кўтарилади.

“Мактуботи Абулфазл” мажмуасининг яхши бир қўлёзма нусхаси (тартиб рақами 290, 154 варақ) Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти хазинасида мавжуд.

12.3.21. “МУРАҚҚАЪИ МИР АЛИШЕР”

“Мураққаъи Мир Алишер” ёки “Мажмуаъи муросилот” (“Мактублар тўплами”) ўз даврининг нуфузли руҳонийлари – Абдурахмон Жомий (1414-1492 йй.), хожа Убайдулла Аҳрор (1404-1492 йй.), хожа Арорнинг ўғли хожа Муҳаммад Яҳё (1500 йили ўлдирилган), хожа Аҳрорнинг сафдоши ва куёви Мир Абдулаввал Нишопурий (1495 йили вафот этган) ва бошқаларнинг Султон Абу Саид Мирзо (1451-1469 йй.), Султон Ҳусайн Мирзо ва Алишер Навоийга йўллаган мактубларини ўз ичига олади.

Ушбу тўплам Алишер Навоий томонидан тузилгани учун “Мураққаъи Мир Алишер” ёки “Навоий альбоми” номи билан ҳам аталади. Тўплам XIX аср йирик зиёлиларидан бири Бухоро қози калони Шарийжон Махдум садри Зиё кутубхонасида бўлган ва ундан Алишер Навоий номидаги Халқ кутубхонасининг Шарқ қўлёзмалари бўлимига, ва ундан кейин – 1943 йили Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондига ўтказилган. У 2178 тартиб рақами билан сақланмоқда.

Тўпلامда Абдурахмон Жомийнинг хатлари 334 бўлиб, улар шахсий мазмунда бўлиб, кўпчилиги ҳар хил илтимосномалардан иборат. Уларда солиқ ва жарималарнинг оғирлиги ва солиқ йиғувчиларнинг зулму бедодлиги, Темурийзодаларнинг ўзаро низоси туфайли мамлакат ва халқ аҳолининг оғирлашгани, шунингдек, мадраса талабаларига ёрдам бериш тўғрисидаги Алишер Навоий, Султон Ҳусайнга илтимосномалардан иборат.

Хожа Аҳрорнинг мактубларига келсак, улар 128та бўлиб, улар мазмунан Абдурахмон Жомий хатларига ўхшашдир. Уларда Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг ХУ асрнинг II- ярмидаги ижтимоий-сиёсий аҳоли, Самарқанд ҳокими Султон Абу Саид Мирзо(1451-1469 йй.) ва Хуросон подшоҳи (1469-1506 йй.) ўртасидаги оғир муносабатлар, солиқ ва жарималар, хусусан тамға солиғининг оғирлиги ва уни имкони бўлса бекор қилиш масалалари кўтарилди. Тинимсиз ҳарбий юришлар ва ўзаро урушларнинг пировардида фожеага олиб келишини Темурийларга уқдиришга ҳаракат қилинади. Масалан, Хожа Аҳрор Султон Абу Саидга йўллаган бир мактубида уни Озарбайжон устига, унинг ҳукмдори Қора Юсуф устига қилмоқчи бўлган юришига қарши чиқади. Мактубда, “Ҳаргиз аз Марв магузарид” (“Ҳаргиз Марвдан нарига ўтмасинлар”) деб очик огоҳлантиргани ёзилган. Маълумки, ўша юриш натижаси Султон Абу Саид учун фожеа билан тугади. 1469 йилги жангда у ҳалок бўлди.

12.3.22. САЙИД АМИР ҲАЙДАР БАҲОДИРХОН МАКТУБЛАРИ

Сайид Амир Ҳайдар Баҳодирхон мактублари ёки “Мажмуъайи мактуботи Сайид Амир Ҳайдар Баҳодирхон” номли тўпلامда Манғитлар сулоласи (1753-1920 йй.)нинг йирик намоёндоаридан бири Амир Ҳайдар(1800-1826 йй.)нинг ўзига яқин амирларидан Муҳаммад Иноққа⁷⁵ (кейинча олий қушбеги⁷⁶) йўллаган турли масалаларга доир муборакномалари⁷⁷, иноятномалари⁷⁸ ва бошқа 900га яқин 10 йил давомида, 1814-1824 йиллар ёзилган мактублари, жамланган. У 464 варакли, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 2120/II тартиб рақами билан сақланмоқда. XIX асрнинг биринчи ярмида кўчирилиб, китоб ҳолига келтирилган.

Ҳақимбий иноқ кўп йиллар давлат хизматида бўлиб, амир Ҳайдарнинг ишончини қозонган. Унинг ўлимидан (1826 й.) кейин тахт вориси шахзода Умарга хиёнат қилиб, Арк дарвозасини 1723 йилдан бери Қаршида ҳоким биб ўтирган шахзода Насрулла тўрага очиб берган.

⁷⁵ Иноқ - қўшинни қуроллантириш ва уни юриш пайтида ва жанг олдида жой-жойига жойлаштирувчи олий мансабдор.

⁷⁶ Қушбеги – тўғриси қушбеги кулл, олий ҳукмдор турадиган жой мутасаддиси, сарой вазири.

⁷⁷ Муборакнома – бирон мансабга тайинланиши ёки зафар кучганлигини табриклаб юбориладиган мактуб.

⁷⁸ Иноятнома-бирон мулк бериш ёки мансабга кўтариш.

Ҳақимбий қушбеги 1739 йили Эрон подшоҳи Нодиршоҳ (1736-1747 йй.) аскарига Қаршини, кейин Бухорони топширган.

Мактубларда Бухоро амирининг маъмурий-хўжалик фаолияти, шунингдек унинг даврида амалда бўлган қонун-қоидалар, ер эгалигининг турлари, суюрғол, танҳо, мулки хуррий ходис ҳамда солиқлар-хирож, закот, ушрлар ҳақида муҳим маълумотларни учратамиз. Қуйида мисол тариқасида, ўша мактублардан баъзиларини келтираамиз.

“Ҳоқоннинг ҳурматиға сазовор бўлган, давлатнинг ишончли одами Муҳаммад Ҳақимбий меҳтар⁷⁹ билсинларки, якшанба куни сиҳат-саломат Қаршига келиб қўндик. Иншоаллоҳ, (келаси) якшанба куни Самарқандга жўнаймиз. Бизга лозим бўлган ва (жанобларига) тайин қилинган нарсаларни олиб, агар Қаршига келолмайдиган бўлсалар, Ўрта чўл ва Хузур Буға орқали ҳузуримизга етиб келсинлар. Мадрасайи олийга вақф этилган ”Ҳазонайи муфтадийн” отлиғ китобни меҳтардан талаб қилиб олсинлар ва толиби илмларнинг қўлига топширсинлар.”

“Амирлик паноҳи, вазирликдан огоҳ бўлган, ҳоқоннинг яқин одами, марҳаматга лойиқ... ҳоқон ҳазратларининг марҳамати туфайли зўр ҳурмат топган Муҳаммад Ҳақимбий иноқ билсинларки, Абдурасул тўқсабо⁸⁰, Сафар баҳодир, Ҳусайн, Алибек ясовул⁸¹, Фармонбой, Холбой, Норбўта, Мурод, Шомурод ва Тошниёз, ҳаммалари ўн киши бўлиб, закот⁸² йиғиш учун жўнаб кетишган. Улардан қайси бири олти тилло йиққан бўлса, ёзиб юборсинлар.”

Ҳижрий 1224 йил.

“Амирлик таянчи, вазирлик аҳволдан огоҳ бўлган, ҳоқоннинг яқин одами, баланд мартабалик Муҳаммад Ҳақимбий иноқ, ҳоқоннинг марҳаматидан сарфароз бўлганлар, билсинларки, алҳамдулиллоҳ ҳол-аҳволимиз соғ-саломатлик ва шод-хуррамлик даражасидадир, муборак хотиримиз жамулжамдир.

Сониян, махфий қолмасинки, қутлуғ узангига юборган арзнома етиб келди. Унинг мазмунидан огоҳ бўлиб, хурсандлик ҳосил бўлди. Ва яна (билсинларки), Пашоғир тепасига Хўқанд лашкари келиб тушган эди. Биз тарафдан унга қарши лашкар юборганимиздан кейин (душман) зафар асар лашкарнинг қорасини кўриши ҳамоно, юзини чекиниш сари ўғирди ва бизга дохил бўлишга тоб беролмай орқага чекинди.

(Ва яна) Ялангтўшхон ҳузуридан икки нафар чўри келган экан, уларга қараб турсинлар.

Ва яна, қачонки, биз тарафдан ул вазирлар таянчи тарафга (Ялангтўшхон тарафга) одам юбориладиган бўлса, ёки у тарафдан иноятнома келса, унга руҳсат бериб ўтказиб юборсинлар. Иноятномада

⁷⁹ Меҳтар-бошлиқ, бирон давлат муассасаси, қурхона-қурол-аслаҳа омбори, тўшакхона – подшоҳ, хон хобхонаси учун зарур бўлган ашёлар омборининг бошлиғи.

⁸⁰ Тўқсабо-подшоҳнинг олий мансабдорларидан, вазифаси шароитга қараб ўзгариб турган.

⁸¹ Ясовул-кичик лавозимдаги сарой хизматчиси.

⁸² Закот-йилда даромаднинг қирқдан бир улуши миқдорида олинадиган солиқ.

ёзилганларга амал қилсинлар. У тарафдан юборилган сарупо ва совғаларни эҳтиёт қилиб бир минг танга закот ва 1080 танга хирож⁸³ ҳисобидан бизга тегишлисини бериб юборсинлар.

Ва яна, Эшмурод ўнбошига жавоб бердик. Кўрган-билган ва эшитганлари хусусида ўзи сўзлаб беради.”

Ҳижрий 1229 йил.

“Вазирлик суянчғи, амирлик ўрни, хоқон ҳазратларининг яқин одами... Муҳаммад Ҳакимбий иноқ билсинларки, олий остонага юборган арзномалари етиб келди. Унинг мазмунидан огоҳ бўлганимиздан кейин, алҳамдулиллоҳ муборак хотиримиз ҳар важдан хотиржам бўлди.

Ва яна (шунини маълум қиламизки) чоршанба куни, мазкур ойнинг 25-куни ҳолимизга қараб халифалик эшиги (бўлмиш) Каттақўрғонга жўнаймиз. Саркарда, маҳрам, хоссабардор, қалмоқлар ва бошқа амалдорларга меҳрибонлик кўрсатиб, Бухоройи шарифга боришлари учун ижозат бердикки, бирон киши уларга дахл қилмасин”.

Ҳижрий 1248 йил.

“Вазирлик таянчи, амирлик ўрни, (ҳазрат) хоқоннинг яқин кишиси... Муҳаммад Ҳакимбий иноқ, хоқон ҳазратларининг марҳаматлари сарфароз бўлганлар, билсинларки, мулла Солиҳбойни, Шариф тўқсабони, Худойюерди мирзабошини⁸⁴, Шарифхожа ва Мусобекни, Лочин маҳрам⁸⁵, мулла Муҳаммад мулла Восеъ ўғлига рухсат бериб жўнатдик, Қаршига етиб боргандирлар. Ёзиб юборилган кўрсатмага амал қилсинлар.”

Ҳижрий 1231 йил, муҳаррам ойининг 17-си.

“Вазирлик таянчи, амирлик ўрни, (ҳазрат) хоқоннинг яқин жўсти... Муҳаммад Ҳакимбий иноқ, ҳазрат хоқоннинг марҳаматлари билан сарфароз этилган эдилар, билсинларки, Урганчдан келган элчилар то эсон-омон Бухоройи шарифга етиб олгунларича (уларга) озиқ-овқат ва ем-хашак берсинлар... Бошқа гапларни ҳумоюн эгар қошидан тутганларида айтилади. Вассалом”.

“Вазирлик таянчи, амирлик кўмакчиси... Муҳаммад Ҳакимбий иноқ, хоқон (ҳазратлари)нинг марҳаматларидан сарфароз этилганлар, билсинларки, саёдат паноҳ Муҳаммад Сиддиқхожа судурни⁸⁶ хоннинг фарзанди ҳисоблаб, амлок билан сийладик.”...

Ҳижрий 1229 йил.

12.3.23. “Силсилат ас-салотин” асаридаги мактублар

“Силсилат ас-салотин” асарида Шайбонийлар ва Аштархонийлар ҳукмронлиги даврида Юухоро ва Балх хонлари, Эрон подшоҳлари –

⁸³ Хирож-асосий солиқлардан, даромад солиғи, одатда даромаднинг учдан бир қисмини ташкил этган.

⁸⁴ Мирзабоши – хоқон девонидаги мирзалар бошлиғи.

⁸⁵ Маҳрам – хонга яқин, унинг ҳамма йиғинларида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор.+

⁸⁶ Судур – барча вақфлар мутасаддийси, мамлакат садрларининг бошлиғи.

Сафавийлар ва Ҳиндистондаги Бобурийлар ўртасида олиб борилган дипломатик ёзишмалардан айримларининг матнлари келтирилган. Улар қуйидагилардир:

- Ҳиндистон подшоҳи Акбар (1556-1605)нинг 1586 йили Бухоро хони Абдуллахон 11(расман 1583-1598 йй.)га ўз элчилари Ҳаким Хумом ва Садри Жаҳон орқали юборган мактуби;
- Эрон подшоҳи шоҳ Аббос 1(1587-1623 йй.)нинг 1590-1591 йили элчи Ёдгор султон эрамли орқали Балх хони Шайбоний Абдулмўъминхон (1582-1598)га юборган хати;
- Акбар подшоҳнинг 1591 йили Бухорога Абдуллахон 11 номига юборган мактуби;
- Туркия султони Мурад 11 (1574-1595 йй.)нинг 1592 йили Балх хони Абдулмўъминхогша юборган хати;
- Балх хони Абдулмўъминхоннинг Эрон подшоҳи Аббос 1 номига элчи Али Ёрбек орқали 1597 йили юборган хати;
- Эрон шоҳи Аббос 1нинг 1598 йили Балх хони Абдулмўъминга (ўша йили отаси ўрнига хон этиб сайланган эди) йўллаган жавоб мактуби;
- Шоҳ Аббос 1нинг 1598-1599 йили элчи Зулфиқорбек Зулқадар орқали Нисо ва Обивард ҳокими Шайбоний Динмуҳаммад султонга юборган хати;
- Шоҳ Аббос 1нинг 1611 йили Бухоро хони Аштархоний Имомқули (1611-1642 йй.) номига юборган хати;
- Имомқулихоннинг шоҳ Аббос 1 номига 1611 йили элчи Ўзбекхўжа додхоҳ орқали юборган жавоб мактуби;
- Ҳиндистон подшоҳи Нуриддин Жаҳонгир (1605-1627 йй.)нинг 1611 йили Бухорога, Имомқулихон номига йўллаган хати;
- Ҳиндистон подшоҳи Шаҳобиддин Шоҳижаҳон (1627-1667 йй.)нинг 1628 йили Имомқулизон номига элчи Ҳаким Хозикдан бериб юборган мактуби;
- Эрон подшоҳи шоҳ Сафиъ 1 (1629-1642 йй.)нинг Бухорога, Имомқулихон номига 1629 йили элчи Дониш муншийдан бериб юборган хати;
- Ҳиндистон подшоҳи Шоҳижаҳоннинг 1628 йили Балхга элчи Тарбиятхон орқали юборган мактуби;
- Бухоро хони Аштархоний Надр Муҳаммадхон (1642-1655 йй.)нинг Шоҳижаҳон номига элчи Надрбий Шабоят орқали бериб юборган хати;
- Ҳиндистон подшоҳи Шоҳижаҳоннинг Надр Муҳаммадхонга 1645 йили шахзода Мурад Бахш орқали йўллаган жавоб мактуби;
- Шоҳижаҳоннинг 1646 йили Надр Муҳаммадхонга юборган мактуби;
- Бухоро хони Аштархоний Абдулазизхон (1645-1680 йй.)нинг 1666-1667 йили Ҳасан қушбеги элчилиги орқали Эрон подшоҳи шоҳ Сафиъ номига йўллаган хати;
- Ҳиндистон подшоҳи Аврангзеб Оламгир (1658-1707 йй.)нинг Бухоро хони Аштархоний Субхонқулихон (1680-1702 йй.)га элчи Яккатозхон орқали 1671 йили йўллаган мактуби;
- Бухоро хони Субхонқулихоннинг Ҳиндистонга, подшоҳ Аврангзеб Оламгир номига 1687 йили элчи Надр девонбегидан бериб юборган мактуби;
- Ҳиндистон подшоҳи Шоҳижаҳоннинг Балх устига қўшин тепасида юборилган шахзода Мурад Бахш ва Асолатхон номига Надр Муҳаммадхоннинг ўғли

шахзода Хусрав Султонга хурмат-эҳтиром ва меҳрибонлик қилиш ҳақида юборган хати.

Турли масалалар ҳақидаги ҳужжат, фармонлар ва мактублар

Ер-сув, Жуйбор хожаларини солиқ ва жарималардан озод қилиш, уларга тегишли ерларга Вахш дарёсидан сув чиқариш учун турли вилоятлардан ҳашарчиларни сафарбар қилиш, олди-сотти ҳақида берилган фармонлар ва Жуйбор хожаларига жўнатилган мактублар, масалан, шайбоний султонларининг Абдуллахон сонийдан шикоят қилиб Жуйбор хожаларига юборган арзномалари, Кошғар ва Бадахшон ҳукмдорларининг хожа Муҳаммад Саъд (1531-1532 – 1589 йй.) номига йўллаган мактублари Бадриддин Кашмирийнинг “Равзат ар-ризвон” асарида ҳам кўп келтирилган.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, асар муаллифининг ўз сўзларига қараганда, унинг қўлида хожа Муҳаммад Ислон билан хожа Муҳаммад Саъд номига келган жами мактублар сони 500 дан ортиқ бўлган. Шундан у ўз асарига 132 мактубни киритган. Мактублар шайбоний султонлар Муҳаммад Амин Султон, Худойберди Султон, Жувонмард Али Султон, Кепак Султон, Динмуҳаммад Султон, Хусрав Султон, Абулқуддус Султон ва бошқаларга тегишли бўлиб, улардан мамлакатдаги беқарорлик ва ур-йиқитларнинг авж олиб кетганлиги, солиқ ва жарималарнинг ҳаддан ортиқлиги ва солиқ йиғувчиларнинг зулми тувайли раият аҳволи оғирлашиб кетганлиги, хон тарафидан қўйилган амалдорларнинг зулмидан шикоят қилинади.

Масалан, Султон Саъидхон (1530-1533 йй.)нинг иниси Хубойберди Султонга тегишли бир хатда хусусан бундай дейилган: “Қўшҳокимият орқасида Шайхин ва Офаринкент туманлари халқи Бухоро ва Миёнқол тарафларга кўчиб кетди”. Мактуб охирида Худойберди Султон Хожа Ислондан уларни ватанларига қайтаришда кўмак беришларини илтимос қилади. Сулаймон Султоннинг ўғли Маҳмуд Султоннинг Хожа Саъдга йўллаган мактуби ҳам эътиборга моликдир. Мактубда Султон Абдуллахон тарафидан ўзига оталиқ⁸⁷ этиб тайинланган Хушимбий устидан устидан шикоят қилади. Мактубдан маълум бўлишича, оталиқ султонга тегишли ҳамма нарсани, хусусан давлат ишлари ва мулкидан келадиган барча ларомадни эгаллаб олган. Масалан, ҳар йили хирождан тўпланадиган 30 минг хонийдан султонга бир чақа ҳам бермай қўйган.

Мазкур асарда, унинг бешинчи бобида, Ҳиндистон, Кошғар, Туркия ва Эрон прдшоҳлари тарафидан Жуйбор хожадарига юборилган мактубдарнинг нусхалари келтирилган. Масалан, Кошғар хони Абдурашидхон, Муҳаммад Қурайш Султон ва Бадахшон ҳукмдори темурийзода Сулаймоншоҳнинг мактубларида мамлакатнинг ички аҳволдан ва Балх хонларининг тазйиқидан шикоят қилинади.

⁸⁷ Оталиқ - Темурийлар, Шайбонийлар, Аштархонийлар ва Манғитлар давлатида энг олий мансаб. Улар шахзодалар балоғатга етгунларича уларнинг мол-мулки ва ҳокимиятини идора қилганлар.

XVI асрда ўтган хуросонлик ёзувчи Зайниддин Восифийнинг “Бадойиъ ул-воқойиъ” (“Ажойиб воқеалар”) деган мемуар асарида шайбоний ҳукмдорларнинг мактублари, фатҳномалари ва ёрликларидан баъзиларининг нусхалари илова қилинган. Масалан, улардан иккитасида шайбоний султонлар Убайдуллахон, Жонибек Султон ва бошқаларнинг 1512 йили темурийзода Бобурнинг Нажми соний бошлиқ Эрон (қизилбош) аскарлари устидан қозонган ғалабаси ва ўша Убайдуллахоннинг Кошғар хони Абжурашидхон билан иттифоқда қозоқ султонлари устидан қозонган ғалабаси муносабати билан Мовароуннахрнинг барча вилоятлари, Кошғар ва бошқа мамлакатларга юборган фатҳномалари бор.

Мазкур асарда Тошкент хони Наврўз Аҳмадхон-Бароқхон тарафидан берилган бир ҳужжат, ёрлик дикқатга сазовордир. Ҳужжатда мазкур хоннинг Саййид Шамсуддин Муҳаммад Куртий садрга вилоятда, Тошкент вилоятидаги барча конлар суюрғол⁸⁸ қилиб берилгани айтилган. Ва яна номи тилга олинган садрга ушбу вилоятда янгидан ўзлаштирилган барча ерлар мулк сифатида инъом қилиб берилгани айтилган.

Ҳуқуқий ҳужжатлар, ёрликлар “Равзат ар-ризвон” китобида ҳам бор. Улардан баъзиларини қайдга олиб ўтамиз.

1) Абулғозий Абдулла Баҳодирхоннинг 1579 йилги фармони. Унда Ҳисор, Деҳи нав - Денов, Кубодиён ва шаҳри сафонинг ҳокимлари-арбобон ва калонтаронга хожа Саъдга тегишли ерларни суғориш учун Вахшдан чиқарилаётган ариқни қазииш ишларига 10 минг ишчи, маркидор юбориш мажбурияти юклатилган.

2) Мазкур хоннинг жуйборий хожаларидан хожа Саъдга Тошкент яқинидаги Заҳ ариқни тортиқ қилингани ҳақидаги 1583 йилги фармони.

3) Тошкент ҳокими Абдулқуддус Султоннинг Заҳ ариқ атрофидаги ерларни хожа Саъдга суюрғол қилиб берилгани ҳақидаги ва ўша ерларни барча солиқ ва жарималардан озод қилингани, унинг ерларида ишлаш учун ишчи, коранда юбориш ҳақидаги фармони.

4) Абулғозий Абдулла Баҳодирхоннинг ҳазрат хожа Саъднинг Марви шоҳижаҳон вилоятидаги барча ер-суви ва бошқа мулкани унинг фақат бир ўзига тегишли эканлигини ва уни молу жиҳот, муқаррарий, тарҳ, сабон⁸⁹ ва бошқа солиқлардан озод этилганлиги ҳақидаги 1578 йил августдаги фармони.

5) Абулғозий Абдулла Баҳодирхон тарафидан мулла Муҳаммадбий номига берилган 1585 йил апрел ойидаги ёрлик. Унда Ҳисор вилоятининг ҳокимлари унга хожа Саъднинг мазкур вилоятдаги ерларни суғориш учун Вахш дарёсидан чиқарилаётган наҳрни қазииш ишига 10 минг ишчи, маркидор тўплаб беришлари ва номи зикр этилган амирнинг барча кўрсатмаларини сўзсиз бажаришлари зарурлиги айтилган.

⁸⁸ Суюрғол – давлат олдидаги катта хизматлар учун берилган ер-сув, мулк.

⁸⁹ Сабон - ҳосил байрами, сабан тўйни ўтказиш учун аҳолидан олинadиган йиғим, сабан тўй харажатлари.

6) Абулғозий Абдулла Баҳодирхоннинг хожа Калонга, хожа Саъдга Язд ва Исфаҳон вилоятларидан ер-сув инъом қилиш-дарубаст ҳақидаги 1588 йил октябр-ноябр ойидаги фармони.

7) Абулғозий Абдулла Баҳодирхоннинг хожа Саъднинг суюрғол ерларини ўғиллари хожа Тожиддин билан хожа Абдурахим ўртасида тақсимлаш ва бу ерларни солиқ ва жарималардан озод қилиш тўғрисидаги 1590 йил январ-феврал ойларидаги фармони.

8) Абулғозий Абдулла Баҳодирхоннинг хожа Тожуддин Ҳасаннинг Марв вилоятидаги ер-сувини барча солиқ ва жарималардан озод қилиш тўғрисидаги 1590 йил феврал-март ойларидаги фармони.

Юртимиз тарихига оид ҳужжатларни ўрганиш ва илмий тадқиқотларга тадбиқ этиш ҳали талаб даражасида эмас. Бу ишни кучайтириш лозим, чунки буларсиз тарихни, айниқса унинг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ўрганиб бўлмайди. Бизнинг фикримизча, энг аввало, уларни илмий тавсифлаб, каталогларини нашр қилиш зарур.

12.3.24. Мўғул ва хитой тилларида ёзилган манбалар

Мўғул ва хитой тилларида ёзилган манбаларда Ўзбекистоннинг XIII-XIV асрлардаги тарихига оид маълумотлар учрайди. Айниқса, Чингизхон ва мўғуллар хуружи даври тарихи, мўғул императорлари ҳукмронлиги даври тарихини бу манбаларсиз ўрганиб бўлмайди. Шунини алоҳида уқтириб ўтиш керакки, бу манбаларда, хусусан хитой манбаларида, воқеалар биринчидан йилма-йил баён этилган, иккинчидан, уларнинг содир бўлган жойи ва вақти аниқ кўрсатилган.

Монгол-ун ниуча тобчан

“Монгол-ун ниуча тобчан” (“Мўғулларнинг махфий тарихи”) XIII аср бошида ўрта аср уйғур имлосида ёзилган ва бизгача хитой имлоси, иерографида хитойча таржимаси билан етиб келган. Асарнинг хитойча номи “Юань-чао би ши” (“Юань сулоласининг⁹⁰ махфий тарихи”) деб аталади. Унда Хитой, Мўғулистон, Марказий Осиё ва Ўзбекистоннинг XIII асрдаги тарихи бўйича муҳим манба ҳисобланади. Унда найман, кераит, ўнғут, уйғур, қорлиқ ва бошқа туркий халқларнинг Чингизхон хуружи пайтидаги тарихи ва уларнинг мўғул асоратига тушиб қолиши ҳақида қимматли маълумотларни учратамиз.

“Монгол-ун ниуча тобчан” хитой тилига 1404 йили таржима қилинган. 1800 йили истефодага киритилган. Асар 1866 йили П.Кафаров тарафидан рус тилига таржима қилинган ва сўз боши, хитойча матни ва луғатлар билан кўшиб, 1941 йили С.А.Козин тарафидан “Сокровенное сказание” номи билан чоп этилган. Асарнинг Э.Хённинг тарафидан амалга оширилган немисча нашри мавжуд.

⁹⁰ Юань сулоласи – Хитойни 1259-1332 йилларда идора қилган сулола. Асосчиси Хубилайхон (1260-1294 йй.)

“Цзин-ши”

“Цзин-ши” (“Цзин сулоласининг⁹¹ тарихи”) номли асар сўнгги юань императори Шинди (Тўғон Темур) даврида, хитой олими ва ёзувчиси Оуян Сиань тарафидан ёзилган. Унга мўғул императорлари даврида ёзилган ва кейинча йўқолган “Шилу” (“Саҳих ёзувлар”) номли солномаси асос бўлган.

“Цзин-ши” тўрт қисмдан иборат: 1) Цзин сулоласининг сиёсий тарихи; 2) Цзин давлатининг маъмурий, ҳарбий, ҳуқуқий, молиявий, иқтисодий, маънавий ва илмий тизимлари; 3) Цзин императорлари; 4) императорлар ва уларнинг оилалари, давлат арбоблари, саркардалари ва маданий арбобларининг таржимаи ҳоли.

Асарнинг тўртинчи қисмида ўша вақтларда Марказий Осиёда истиқомат қилган туркий халқлар, уйғурлар, ўнғитлар ва бошқалар, улар билан олиб борилган элчилик муносабатлари, уларнинг бошлиқларини ҳарбий хизматга жалб қилиш ҳақида маълумотлар бор.

“Юань-чао мин-чень ши-люэ”

“Юань-чао мин-чень ши-люэ” (“Юань сулоласи машҳур мансабдорларининг қисқача таржимаи ҳоли”) номли асар 15 бобдан иборат бўлиб, уни тарихчи Су Тяньцзюэ яратган. Китобда салтанатда хизмат қилган 47 йирик мансабдорнинг таржимаи ҳоли баён этилган. Улар орасида туркий қавмлардан чиққанлари ҳам бор.

Бу уч китобдан иборат асарнинг кўпгина нашрлари мавжуд. Энг яхши наشري 1962 йили Нанкин университети профессори Хань-Жулин тарафидан амалга оширилган. Ноширнинг сўз бошиси муҳим илмий аҳамиятга эга.

“Шэн-у цинь чжен-лу”

“Шэн-у цинь чжен-лу” (“Муқаддас саркарда Чингизхоннинг ҳарбий юришлари тафсилотлари”) номли асар асли мўғул тилида ёзилган, лекин унинг шу номдаги хитойча таржимаси бизгача етиб келган, халос. Унда Чингизхоннинг ҳарбий юришлари ва мўғуллар ҳуружи вақтида туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади.

“Шэн-у цинь чжен-лу” асарини биринчи марта Юань Чжон 1894 йили, Ван Говей номли тарихчи 1925-1926 йиллари кенг изоҳлар билан чоп этган. 1872 йили П.Кафаров асарнинг русча таржимасини, сўз боши ва зарур изоҳлар билан кўшиб, нашр этган. 1951 йили Пельо ва Гамбус унинг французча нашрини амалга оширганлар.

“Юань-ши”

“Юань-ши” (“Юань сулоласи тарихи”) Юань сулоласининг тўлиқ расмий тарихидир. Уни Сун-лянь (1310-1381 йй.) бошчилигидаги 16 муаллиф-тузувчилар яратган деб ҳисоблайдилар. Китоб Мин сулоласининг императори Тайқчунинг буйруғи билан 1369 йили ёзиб тамомланган.

⁹¹ Цзин сулоласи – 265-420 йй.

Асар тўрт қисмдан иборат:

Биринчи қисмда Юань сулоласи шажараси, яъни Хубилайхондан бошлаб 13 мўғул императори, уларнинг шахсий ҳаётида бўлиб ўтган ва уларнинг даврида мамлакатда кечган асосий воқеалар берилган.

Иккинчи қисмда самовий воқеалар тафсилоти, мамлакатда бўлиб ўтган ҳудудий воқеалар, мамлакатнинг маъмурий бўлиниши ҳақида, мамлакатдаги дарёлар ва наҳрлар, халқининг либослари, амалдорларни мансабга тайёрлаш олдидан ўтказиладиган имтиҳонлар ва бошқалар ҳақида маълумот келтирилади.

Учинчи қисмда император ва унинг хонадони аъзоларининг шажараси ўрин олган.

Тўртинчи қисмда император хонадони аъзоларининг таржимаи ҳоли ва қўшни мамлакатлар ҳақида қисқача маълумот келтирилади.

Туркий халқлар тарихи ва турк аслзодаларининг мўғул империясининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни ҳақида “Юань-ши”нинг тўртинчи қисмида, еттинчи бобда жуда қимматли маълумотлар берилди. Унда келтирилган маълумотларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, турклар, жамиятда тутган мавқеига кўра хитойлардан кейин иккинчи ўринда турган халқ бўлган. Йириё турк амалдорлари асосан уйғур, қорлиқ, қипчоқ, қонғли, ўнғут, арғин, найман ва кераит қавмларидан чиққан. Улар асосан мўғул империясининг маъмурий идоралари ва ҳарб ишларини бошқарганлар.

Турклар орасида олимлар ҳам кўп бўлган. Булар - қолуқлардан чиққан Баён, ўнғут Мақчужан, қипчоқ Тойбуға, Бобоҳуду, Улчайботир, қонғлидан чиққан Бухулу, Ўрус, Табрикчи ва бошқалар. Мўғул императорлари хизматида бўлган турклар орасида уйғурлардан 300 мансабдор ва олим бўлган.

“Юань-ши”нинг айрим қисмлари турли йилларда Н.Я.Бичурин, Пельо, Л.Гамбис, Э.Хёниш, С.А.Козин, А.Вайли, Г.Франко, Ф.В.Клаваза ва Г.Ф.Шурманн тарафидан таржима қилинган.

13-мавзу. География ва космографияга⁹² оид асарлар

Дарснинг мазмуни: География ва космографияга оид асарлардаги тарих илми учун қимматли томонлари очиб берилди.

Режа:

География ва космографияга оид асарлар.

Асарларнинг тавсифи.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

⁹² Космография – астрономия ва табиий географиядан умумий маълумот берувчи фан.

Асосий тушунчалар: география, космография, иклим, худуд, мамлакат, вилоят, ўлка...

13.1. География ва космографияга оид асарлар. (Қисқача умумий таъриф)

13.2. Асарларнинг тавсифи.

13.2.1. ”Мўъжам ул-булдон”

Машхур қомусий асар ”Мўъжам ул-булдон” муаллифи ажойиб саргузаштарни ўз бошидан кечирган олим, сайёҳ ва хаттот Ёқут Ҳамавийдир (1179 й. туғ.). У асли Кичик Осиёлик (Рум) қул бўлган. Отасининг исми ким эканлигини билмагани учун ўзини Ибн Абдуллоҳ (Тангри қулининг ўғли) деб атаган. Болалик вақтида асирлар билан бирга Бағдодга олиб келинган ва уни Ҳама шаҳрида (Сурия) Аскар ибн Иброҳим ал-Ҳамавий исмли савдогар сотиб олган ва унга Ёқут деб ном берган.

13.2.2. “Китоби Муллазода”

“Китоби Муллазода” (“Муллазода китоби”) – Бухорои шарифнинг XIУ-ХУ асрлардан қолган осори-атиқалари ва машхур зиёратгоҳлари, у ерда дафн этилган валийлар, шайхлар, умуман машхур кишилар ҳақида маълумот берувчи асар бўлиб, XIУ аср охири-ХУ аср бошларида ёзилган.

Муаллифнинг исми шарифи Аҳмад ибн Маҳмуд бўлиб, мўъин ул-фуқаро (фақирлар таянчи) тахаллуси билан машхур бўлган.

Бу китоб яқин-яқинларгача кўпчилик тадқиқотчиларга маълум эмас эди. Бунга унинг қўлёзма нусхалари маълум бўлмаганлиги сабаб бўлган. 1960 йили асарнинг форсча матни Техронда Гулчин Маъоний тарафидан чоп этилгандан кейин илмий жамоатчилик орасида бу китобга қизиқиш бирмунча кучайди. Асар 1992 йили рус тилида Р.Л.Ғафурова тарафидан эълон қилинди.

“Китоби Муллазода” - қабристонларни эркак ва аёллар зиёрат қилсалар бўлади ва бу зиёратни қандай адо этиш ҳақидаги икки махсус боб ва икки қисмдан иборат асар.

Китобнинг биринчи қисмида шаҳар ичидаги ва унинг ташқарисида, шаҳардан ярим фарсах масофада дафн этилган улуғ шахслар, шайхлар, дин уламолари ва уларнинг муқаддас мазорлари ҳақида маълумот беради. Булар ичида машхур шайх, имом ва илоҳиёт олими хожа Ҳафс кабир, хожа Абу Ҳафс ибн ал-Забаркан ибн Абдуллоҳ ибн ал-Баҳр ал-Ижлий ал-Бухорий, 767-832 йй.), шогирди хожа Абдуллоҳ Сафидмунӣ, Саффария имомларининг мазорлари, Исмолия имомларининг мазорлари, Талли хожа Чоршанбадаги мазорлар, Сафидмун ва хожа Жанди қишлоқларидаги мазорлар шулар жумласидандир.

Китобнинг иккинчи қисмида Бухоройи шарифнинг машхур кишлоқларидан Фатҳободдаги муқаддас зиёратгоҳлар, масалан, шайх Абулмаолий (1190-1261 йй.), унинг икки ўғли Хованд Жалолiddин ва Хованд Мутаҳируддинларнинг мазорлари ва ўзлари ҳақида маълумот келтирилади.

Шу қисмдан жой олган Бухоро садрлари, Бурхонийлар ҳақида келтирилган маълумотлар ҳам ўта муҳимдир.

Икки оғиз сўз Бухоро садрлари ҳақида. Аслида удар ким эдилар? Бухоро садрлари бир хонадонга мансуб бўлган ва мухтасиб, раис лавозимини эгаллаган олий насаб шахслар эдилар. «Китоби муллазода»да уларнинг келиб чиқиши, шажаралари ҳақида, ҳаёти ва вафот этган йили ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади.

Бухоройи шарифда ўтган буюк шахслар хожа Абубакр тархон, мавлоно Ҳофизуддин Кабир, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Бухорий, етти қози – Абу Зайд Абдуллоҳ Умар ибн Исо ад-Дабусий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Амр аш-Шаъбий, Исмоил Мустамолий ва бошқалар ҳақида келтирилган маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Масалан, имом Абу Зайд Убайдуллоҳ Умар ибн Исо ад-Дабусий ҳам йирик фикҳ ва илоҳиёт олими бўлган. Унинг мусулмон қонунчилигига оид «Омад ул-Ақсо» («Сўнгни ҳудуд») номли асари ўз замонасида жуда машхур бўлган.

13.2.3. “Самария”

“Самария” асари муаллифи Абу Тоҳирхожа Самарқанд қозиси Абу Саъид ибн Абдулҳайнинг ўғлидир. Абу Тоҳирхожа отаси ҳам, бобоси мавлоно Мир Абдулҳай ҳам ўқимишли кишилар бўлишган. Мавлоно Мир Абдулҳай (1755-1827 йй.) Самарқандда қирқ йил қозикалон мансабида турган. Шу билан бирга у бир талай илмий асарлар ёзиб қолдирган. “Ҳавоши шофий бар шарҳи Байзавий”, “Саҳиҳи Бухорий”нинг форсча шарҳи, “Забури Довудий”нинг форсийча шарҳи, “Ахлоқи Баҳодурхон шулар жумласидандир. Отаси Абу Саъидхожа (1849 йили 28 августда вафот топган) ҳам кенг маълумотли киши бўлган. Фикҳ ва калом, диний ақидаларни исботлаш илмида беназир бўлган.

“Самария” 11 боб, муқаддима ва хотимадан иборат бўлиб, Самарқанд шаҳрининг бунёд этилиши, “Самарқанд” деб аталишининг сабаблари, шаҳарнинг географик ҳолати, об-ҳавоси, унинг XIX асрнинг учинчи чорагига қадар сақланиб қолган осори-атиқалари вунга машхур кишилари ҳақида маълумот беради.

Асарнинг ўзбекча таржимаси 1921 йили самарқандлик ёш, салоҳиётли олим Абдулмўъмин Сатторий тарафидан амалга оширилган эди. Лекин, оғир хасталик ва 1925 йил 23 июлдаги бевақт ўлимиунга таржимани чоп қилишга имкон бермади. Садриддин Айний 1925 йили ўша йиллари маориф нозири бўлиб ишлаб турган Абдурауф Фитратнинг таклифи билан, уни таҳрир қилиб, нашрга тайёрлаган эди. Лекин асар чоп этилмай қолган эди. С.Айнийнинг қўлёзмаси ҳозирда ЎзР ФА ШИ фондида 600- рақам остида сақланмоқда.

“Самария” асар Б.Аҳмедов ва А.Жувонмардиев томонидан қайта нашрга тайёрланди ва 1991 йили Тошукетда чоп этилди.

13.2.4. ”Мажмуъ ал-ғаройиб”

”Мажмуъ ал-ғаройиб” (“Ғаройиботлар мажмуаси”) 1569 йили Балх хони Шайбонийхон Пирмуҳаммадхон 1 (1546-1566/67 йй.)нинг топшириғи билан ёзилган. Асар муаллифи балхлик олим Султон Муҳаммад бўлиб, унинг ҳақида бизга қуйидагилар маълум. Отаси мавлоно Дарвиш Муҳаммад Балхнинг ўқимишли ва катта нуфузша эга бўлган кишиларидан бири эди. Шайбоний ҳукмдорлардан Хуррамшоҳ султон (1506-1511 йй.) ва Кистинқора султон (1526-1544 йй.) даврида Балхнинг муфтийси лавозимида хизмат қилган. Ўзбек тилида шеърлар битган. Унинг шеърларидан намуналар ”Мажмуъ ал-ғаройиб”да келтирилади. Дарвеш Муҳаммад муфтий 1550 йил 19 февралда вафот этган.

Асар муаллифи Султон Муҳаммад Балхий ҳам замонасининг кенг маълумотли кишиларидан бўлган. У хусусан тарих, география, астрология, минералогия, илоҳиёт, фикҳ ва адабиёт илмларидан бохабар киши бўлган. Отаси вафотидан кейин унинг мансабида турган Султон Муҳаммад 1573 йил 12 май куни вафот этган.

”Мажмуъ ал-ғаройиб” асарини ёзишда Султон Муҳаммад ал-Балхий ўзидан аввал ўтган олимларнинг асарларидан, шунингдек Балх мамлакати бўйлаб қилган саёҳатлари пайтида тўплаган маълумотларидан кенг фойдаланган. Олим фойдаланган асарлар ичида бизгача етиб келмаганлари ва кам маълум бўлганлари кўп. «Ор ал-муқаддимин» («Салафларнинг фикрлари»), «Тарихи сақолиба» («Славянлар тарихи»), «Анис ул-ваҳдат ва жолис ул-хилват» («Ёлғизлар дўсти ва хизватда ўтирувчилар суҳбатдоши») каби асарлар шулар жумласидандир.

”Мажмуъ ал-ғаройиб” илм аҳли орасида кенг тарқалган асар. Унинг ҳозиргача сақланган қўлёзмалари 80 дан ортиқ. Унинг маълумотларидан жуда кўп олимлар фойдаланган. Улардан “Абдулланомма” асари муаллифи Ҳофиз Таниш Бухорий, “Ажойиб ат-табақот” китобининг мусаннифи мавлоно Муҳаммад Тохир ва ХУ11 асрда ўтган олим Маҳмуд ибн Вали шулар жумласига киради.

Асарнинг айниқса 3, 11, 12- ва 18- боблари муҳимдир. Уларда Бухоро, Балх, Тамғач, Марв, Сиёвуш, Соғониён, Термиз, Тибат, Туркистон, Самарқанд ва Булғор каби йирик шаҳарлар ва улкан мамлакатлар, Мурғоб, Вахш, Жайхун, Кўҳак, Чирчиқ дарёлари, дунёда юз берган муҳим воқеалар, машҳур шайхлар, олимлар ва ҳукмдорлар, Балх ва Бадахшоннинг минерал бойлиги ҳақидаги қисмлари муҳим аҳамиятга эга.

”Мажмуъ ал-ғаройиб” асарининг танқидий матни тайёрланган эди, лекин чоп этилгани йўқ. Афғонистонда юз берган сўнгги йил воқеалари тадқиқотчи ва унинг илмий фаолиятига салбий таъсир кўрсатган кўринади.

13.2.5. “Ажойиб ат-табақот”

“Ажойиб ат-табақот” (“Ер қатламларининг ажойиботлари”)-далилий маълумотларга бой, кам ўрганилган гео-космографик асар. Бир қанча тарихий, географик ва космографик асарлар ҳамда сайёҳларнинг эсдаликлари ва муаллифнинг шахсий кузатувлари асосида ёзилган бўлиб, Ўрта Осиёнинг ХУ!-ХУ11 асрлардаги тарихи ва географик шароитига оид маълумотларга бой.

“Ажойиб ат-табақот” мавлоно саййид МуҳаммадТоҳир тарафидан Балх хони Аштархоний Надр Муҳаммадхон (1606-1642 йй.)нинг топшириғи билан ёзилган. Муаллиф асарнинг муқаддимасида келтирилган айрим маълумотларга қараганда, мазкур хон саройида хизмат қилган олимлар жумласига кирган.

“Ажойиб ат-табақот”нинг ёзилиш тарихини қуйидаги далилларга асосланиб белгилаш мумкин. Муҳаммад Тоҳир асарининг “Балх” қисмида Хожа хайрон Қишлоғидаги ҳазрат Али (656-661 йй.) мозори тепасига қурилган ҳашаматли бино ҳижрий 886 йилда шоир ва тарихчи олим Камолиддин Биноий ва унинг отаси Муҳаммад Сабз тарафидан қурилганлигини айтади ва шундан бери 172 йил ўтди, деб ёзади. Шу 172 га 886 (бино қурилган йили)ни қўшадиган бўлсак, 1648 йил келиб чиқади. Шунга асосланиб, асар ҳижрий 1058, мелодий 1648 йили ёзилган деб айтиш мумкин.

Муҳаммад Тоҳир ўз асарини ёзишда «Мажмуъ ао-ғаройиб»дан ташқари ал-Баттоний (852-929 йй.), Абу Райҳон Берунийнинг «Қонуни Масъудий», «Жавоирнома», шунингдек, Абулмалик Марварудий, Носириддин Тусий, Наршахий ва бошқа олимларнинг асарларидан фойдаланган.

“Ажойиб ат-табақот” кам ўрганилган, нашр этилмаган. Унинг учинчи қисми, табақа катта илмий қимматга эга. Унда Ўзбекистоннинг Самарқанд, Тошкент, Андижон, Термиз ва бошқа шаҳарлари, шунингдек Шарқий Туркистон-Кошғар ва Афғонистон ҳақида қимматли маълумотлар учрайди.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида ушбу асарнинг учта кўлёма нусхаси (рақамлари № 411,2380 ва №9654) мавжуд. Уларнинг яна бир қимматли томони шундаки, чиройли настаълиқ хати билан битилган, унвон ва сарлавҳалари рангли ва тилло суви бериб ёзилган, Каъба ва пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг Мадинадаги муборак қабри тасвири ҳам келтирилган.

Китобда шаҳарлар тавсифи баҳоли имкон тўлиқ берилган. Намуна сифатида Балх ва Қубодиён шаҳарлари ҳақида берилган тавсифни келтирамиз.

“Балх – улуғ шаҳар, Хуросонга қарайди, тўртинчи иқлимга киради. Уни қадимги Эрон подшоҳларидан Каюмарс қурган, Таҳмурас обод қилган, Луҳрасип қайтадан қуриб, теварак атрофини пишиқ девор билан ўраттирган. Бир ривоятга кўра, уни биринчи бунёд қилган киши Қобил ибн Одам..., бошқа ривоятга кўра шоҳ Гиштосип Айюб пайғамбарнинг амри билан қурдирган...Учинчи ривоятда келтирилишича, (уни) Минучехр ибн

Ирож бино қилган. “Тарихи Балх”⁹³ китобида ёзилишича, Балхнинг калъаси (кўп бор) вайрон қилинган ва 22 марта қайтадан тикланган. Балхнинг энг сўнгги иморатибир вақтлар Хуросон ҳокими бўлиб турган Абу Муслим Марвозий тарафидан қурдирилган. Ундан кейин шахид этилган Абдулмўъминхон⁹⁴ шаҳарнинг ғарбий ва жанубий тарафлардаги деворни таъмирлатган. Унинг узунлиги 20 миғн қадам.

Шаҳар икки қисмдан; ташқи шаҳар (шаҳри бирун) ва ичкм шаҳар (шаҳри дарун)дан иборат.

Ички шаҳар аркдан иборат. Арк шаҳарга асос солингандан бери улуғ подшоҳлар ва қудратли хонларга макон бўлиб хизмат қилган...Ҳозирги кунларда ҳам шундай. Балх шаҳри Меҳробии сангин деб аталувчи бир масжид бор. Ушбу ривоятни айтувчининг ҳикоя қилишича, шаҳарга мўъминлар ҳукмдори ҳазрат Алининг (худо ундан рози бўлсин), мактубини олиб келганларида, уни баландроқ бир жойдан овоза қилмоқчи бўлдилар, токи унинг мазмунидан ҳамма юахтиёр бўлсин. Бахтга қарши шу пайт қаттиқ шамол туриб, мактубни учираб кетди. Бир пайт мўъминлар Маккани зиёрат этиб юрганларида бир (сеҳрли) тош ва ундаги ёзувга кўзлари тушган. Ёзувжа (ҳазрат Алининг) ўша мактуби битилган экан. (Шу сабадан) тошни муқаддас ҳисоблаб, (Балхга) олиб келганлар ва ўша масжиднинг меҳробига ўрнатган эканлар. Бошқа бир ривоятда бундай гап бор; тошни олиб келганларидан кейин уни уч қисмга бўлганлар ва бир бўлагини ўша масжидда (Мухробии сангинда) қолдирганлар, яна бир парчасини ташқи шаҳарнинг (шаҳри бируннинг) жанубий тарафида, шаҳардан бир миля⁹⁵ нарида жойлашган Масжиди хожа Нўҳ гунбадон масжидига олиб бориб ўрнатганлар.

Маълумки, Нўҳ гунбадон нур таратувчи манзил бўлиб, Қабл ал-ахбор ҳазратларининг, ундан хуло рози бўлсин, эиқр этилган мазорда юино қилинган. Нўҳ гунбадон масжиди гўзал ва мустаҳкам бир бинодир. Айтишларича, Чингизхон хуружи пайтида Балхоб дарёсини шаҳарга буриб юборганлар. Ушанда масжид олти ой сув остида қолиб кетган. Лекин унинг қолдиқлари ҳали ҳануз сақланиб қолган. Зикр этилган тошнинг учинчи қисмини шаҳарнинг кун чиқиш тарафида, ундан икки фарсанг нарида жойдашган Хожа Хайрон қишлоғида бино этилаётган масжиднинг меҳробига ўрнатдилар. Қишлоқнинг кун чиқиш тарафида, ундан 100 зираъ⁹⁶ масофада мўминлар амири Али ибн Абу Толибнинг қабри топилган. Ва ҳақ йўлга тушиб олганлар намунаси жаноб мавлоно Биноийки, маълумотли ва бинокорлик илмида тенги йўқ киши эди, аввалги бинокорларнинг ҳаракати беҳуда кетган ва бино бўш қурилган деб ҳисоблаб, ҳижрий 886 йили, падари бузруквори билан биргаликда ўша муқаддас мазорда пишиқ ғиштдан баланд бир бино қурди. Лекин, ўша

⁹³ «Тарихи Балх» – шайхулислом Сафиуддин Абубакр Абдулла ал-Балхийнинг асари. Ҳақиқий номи «Фозои Балх».

⁹⁴ Абдулмўъминхон –Шайбоний хонлардан, 1598 йили олти ой Бухоро тахтида ўтирган, унга қадар Балхни идора қилган.

⁹⁵ Милля – турли мамдакатларда турлича бўлган масофа ўлчови, тахминан 7 метрга тенг.

⁹⁶ Зираъ-узунлик ўлчови, 81,28 сига тенг.

бино, қурилганига 170 йил ўтганига қарамай, унинг бирор жойи бузилмаган. (Аллоҳ тарафидан) мағфиратли қилинган марҳум Вали Муҳаммадхон (1601 йили) Балхга ҳукмдор этиб тайинлангандан кейин баландлиги тахминан 30 зираъ, айланаси бир жариб⁹⁷ бўлган бир олий бино кудирди ва унинг (теварак-атрофини) обод қилди. Атрофида (гўзалликда) Чмн санами билан беллаша оладиган бир чорбоғ ва унинг ичида 18 та чаманзор қурдирди. Ўша чорбоғнинг шимолий тарафида жаннат булоғига ўхшаган бир ҳовуз ҳам қурдирди.

Балхнинг ташқи шаҳарида (шаҳри бирунда) ва валийлар кутби хожа Абу Наср Порсонинг⁹⁸ обод мозори бор. Бу мазорнинг айланаси тахминан 15 жариб. Ушбу муқаддас мақбаранинг кун ботиш тарафида иккита катта масжид бор. Ҳар чоршанба куни, пешин намозидан кейин, ўша саодатли мақбара теварагида донишманд кишилар, уламо ва шуаро ибодат учун йиғилишади. Суфийлар бош эгиб, ярим оҳангда (бир бирлари билан) суҳбатлашадилар, уламолар баҳслашадилар, шуаро мушоира ва ҳазил-мутойибага бел боғлайди. Суҳбат шу зайлда кечгача давом этади.

Ва яна ўша ташқари шаҳарда (шаҳри бирунда) шайх Шақиқи Балхий ҳазратларининг, шунингдек жабрланган хожа Исҳоқ ва бошқа валийларнинг мақбаралари жойлашган.

Ва яна шаҳарнинг кунботар тарафида Султон Иброҳимнинг тўнғич ўғли Адҳам Соқанинг нурга чўмган мақбараси жойлашган. Шу кунларда бу мақбара Хожа рушноий номи билан машҳур.

Ва яна мазкур шаҳарнинг жануб тарафида хожа Султон Аҳмад Ҳазравия жаноблари ва ул кишининг ёсдиқдоши Биби Фотиманинг маъқулланган мақбаралари жойлашган.

Ва яна шаҳарнинг кунчиқар тарафида хожа Уккоша жанобларининг мақбул мақбараси жойлашган.

Қубодиён. Мовароуннахрнинг катта қишлоқларидан, тўртинчи иқлимга киради. Қайқубод ибн Ирож асос солган. Айтишларича, Зол ўғли Рустам Қайқубодниўша ердан Эронга олиб келиб тахтга ўтқизган. Бу вилоят қадимда Қубодобод деб аталган. Кейинча Қубодиён номи билан шуҳрат топган. Ҳозирги пайтда олий ҳазрат, Аллоҳнинг ердаги сояси Надр Муҳаммаднинг адлу эҳсони туфайли у қадар обод бўлдики, ҳар кимнинг у вилоятдан ўтадиган бўлса елкаси девор ва дарахтларнинг соясиостида бўлади. Об-ҳавоси юмшоқ. У ерда турли навдаги ширин-шакар мевалар кўп етиштирилади. Хусусан, анори кўп машҳур. У вилоятда қовун ва ухум сотиш одати йўқ. Уларни бир харвардан кам бўлса пулга сотмайдилар ва сотиб олмайдилар, балким ҳарким истиганича олиши мумкин. Эгалари бунга монелик қилмайдилар.

Халқи меҳрибон ва меҳмондўст. Меҳмон учун алоҳида хона тутадилар. Одамлари ўқишга ихлосманд, аксарий қишлоқларда мадраса ва мударрис бор».

⁹⁷ Жариб-ер ўлчови, бир таноб, 4097 кв.метрга тенг.

⁹⁸ Хожа Абу Наср Порсо – Балх шайхулисломии, тахминан 1460-61 йили вафот этган.

“Ажойиб ат-табақот” асарида Тошкент, Андижон, Фарғона, Самарқанд ва Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарлари ҳақида ҳам мана шундай маълумотларни учратамиз.

Мазкур асарнинг яна бир муҳим тарафи шундаки, унда қимматбаҳо тошлар ва металл ва уларнинг конлари ҳақида ҳам эътиборга молик маълумотлар бор.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, мазкур асарда Абу Райҳон Берунийнинг “Жавоҳинома” асарининг бизнинг замонамизгача етиб келмаган нусхаларида тушиб қолган парчалар учрайди. Бу парчалар буюк олимнинг мазкур йирик асарини қайтадан нашр қилишда жуда зарурдир.

13.2.6. “Дили ғаройиб”

“Дили ғаройиб” ўзбек тилидаги гео-космографик хилдаги, кўп жихатдан умумлаштира асар бўлиб, 1831-1832 йили хивалик олим Худойберди ибн Қўшмуҳаммад тарафидан Раҳмонқули иноқнинг топшириғи билан ёзилган. Муаллиф ўзини бир жойда Сўфизода деб атайди. Шунга қараганда, отаси Қўшмуҳаммад ибн Ниёзмуҳаммад Хива масжидларининг бирида сўфилик қилган ва Кубровия тариқатига мансуб бўлган.

Худойберди ибн Қўшмуҳаммад кенг маълумотли, араб ва форс тилларини яхши билган киши бўлиб, асосан таржимонлик билан шуғулланган. У асосан тарихий ва географик асарларни ўзбек тилига таржима қилиш билан шуғулланган. Масалан, у Шермуҳаммад Муниснинг топшириғи билан Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарини 1823-1826 йиллари форсчадан ўзбек тилига қисқартириб таржима қилган.

“Дили ғаройиб” умумлаштира асар, яъни Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ул-асрор” ва мавлоно Муҳаммад Тохирнинг “Ажойиб ут-табақот” асарларига тақлид қилиб ёзилган ва унда аниқ маълумотлар кам учрайди. Ундаги Хоразм ва унинг шаҳарлари ҳақидаги маълумотлар қимматлидир. Мисол тариқасида баъзиларини келтирамиз;

Хоразм мамлакати. У катта мамлакат. Бир тарафдан Сайхун дарёси билан, иккинчи тарафдан ҳозирги пайтда Бақиртон номи билан машхур бўлган Оқ кўрғон билан, учинчи тарафдан чўл билан ва тўртинчи тарафдан бир хамонлар Фаридун тарафидан қаздирилган наҳрнинг шимолий тарафида жойлашган Ўнгуз отли манзил билан туташ. Хоразмнинг яна бир тарафида Сарой султон жойлашган. Бу ҳадлар орасида катта-кичик қалъалар ва кентлар жойдашган. Хоразмнинг жанубий тарафида Қизилқум бўлиб, унда саксовул ўсади.

Қадимда Хоразмнинг ўн тўрт дарвозали шаҳарлари кўп бўлган. Шулардан бири Журжония, иккинчиси Утганч бўлган.

Журжония. Журжонияга сув Сирдарёдан олиб келинган. Бу шаҳарнинг жойлашган ўрнини қуйидагича белгилаганлар. Унинг кунчиқиш тарафида Бағлон ва шимол тарафида Оқча денгизи, кунботишида Гурлан, жануб тарафида Кот жойлашган. Уларнинг (Гурганжнинг) харобаликка юз

тутиши, айтишларича, сув бўлмай қолиши сабадан бўлган. Сирдарёдан келиб турган сув зироатига етмай қолган. Шу сабабли уч қирни ошиб наҳр қаздириб Амударёнинг сувини буриб олиб келганлар. Аму Гурганжни сув билан таъминлаб, Унқузнинг жанубидан Урганжга қараб оқар ва жануб бўйлаб оқишни давом эттириб ва жанубий-шарқий тарафдан Абулхон тоғларни айланиб ўтиб, Ўғирчагача етган ва сўнг Мозандарон денгизига⁹⁹ бориб қуйилган.

Журжониянинг теварак-атрофи маҳкам қилиб мустаҳкамланган жойлар, экинзорлар ва боғлар бўлган. Вақт ўтиши билан Журжония қалъси сув остида қолди ва шаҳар харобаликка юз тутди. Айтишларича, ундан фақат битта минора қолган, кейинча уни Бойназар сўфи исмлик бир авлиё буздириб ташлатиб, ўрнига масжид қурдирган. Бу масжид ҳозир ҳам ўз ўрнида турибди. Язир алайҳиссалом ва Юмалоқ авлиё қабриўша ерда. Саксондан ошган ва буларнинг ҳаммасини кўрган ёки (кимдандир) эшитган кексаларнинг сўзларига қараганда, минорани бузаётганларида унда бир ёзувга кўзлари тушган. Ёзувдан маълум бўлишича, мазкур минора шу жойдаги жумъа масжидининг кичик минораси бўлган, теварак-атрофдаги одамларни намозга чорловчи миноранинг баландлиги 100 қаридан кам бўлмаган. Бу ерда “Қуръон” тиловат қилувчи қори, имом, муаззин (сўфи) ва фаррошнинг маоши ҳар бирига 300 оқчадан белгиланган. Масжид ёнида мадраса, бозор ва карвонсарой ҳам бўлиб, уларнинг барчаси сув остида қолган.

Хоразмнинг яна бир шаҳри Гурганж бўлиб, Чингизхон тарафидан вайрон этилган. Ушбу золим келганга қадар унинг 12 жумъа масжиди бўлиб, ...уларнинг ҳар бири уч танобдан майдонни эгаллаган эди. Унинг теварагида дарахтлар ичида чўмган (обод) намозгоҳлар бўлиб, уларнинг ҳар бирига (намоз кунлари) уч-тўрт лак¹⁰⁰ халқ тўпланар эди. Уларнинг ҳар бирида 1000 дан олам хизмат қилган.

Шаҳар аҳолисининг катта қисмини Яъқуб пайғамбарнинг ...авлодлари ташкил қилади. Унинг ўғли Шамуннинг муқаддас мозори ҳозирда Хожа эли (Хожайди) деб аталмиш Миздахкандадир.

Шу кунларда Урганч вайронагарчиликка юз тутган, жабр етган шайх Нажмиддин Кубро ва Хожа Али Азизон жанобларининг мақбаралари Гурганчдадир.

Хоразмнинг яна бир шаҳари Рамлдир. Унга (қадимги Эрон подшоҳларидан) Сом ибн Наримон асос солган...Уни отасининг кемасига ўхшатиб қурдирган. Ҳозирда Хивақ номи билан маълум. Айтишларича, бу сўзда (“Рамл” сўзида Паҳлавон Маҳмуд хазратлари вафот этган йили тарихи яширинган. Шу боис бу тарихни шаҳарга ном бўлиб қолган...Ва яна айтадиларки, Хивақ кўп бор вайрон қилинган ва қайта тикланган. У аъло хазратлари хоннинг (Аллоҳқулиёоннинг) отаси (Аллоҳ тарафидан мағфират қилинган Абулғози Муҳаммад Раҳимхон¹⁰¹ ва унинг оғаси

⁹⁹ Мозандарон денгизи –Каспий денгизининг ўрта асрлардаги номларидан.

¹⁰⁰ Лак – сон бирлиги, юз минг.

¹⁰¹ Бу ерда Хива хони Муҳаммад Раҳим аввал (1825/26-1842 йй.) назарда тутилган.

мархум Қутлуғ Мурод иноқ тарафидан обод қилинган. Уларнинг саъй-харакати билан шаҳарда олий мадраса бино қилинган. Бунга номи юқорида зикр этилган иноқнинг катта хизматкорларидан бири Шер девонбеги ва вазири аъзам Муҳаммад Ризо девонбегиларнинг ҳиссалари катта бўлган. Жаннатмакон хоннинг амри билан яна бир карвонсарой, тим ва уларнинг ўртасида (яна бир) катта мадраса қурилди. (Хивақ) қалъасида саййид Алоуддин Хивақий ва уч юз машхур шайх дафн этилган. Шаҳар ташқарисида шайх Абулвафо Хоразмий жанобалри, ёнида эса мингдан лртиқ авлиёлар дафн этилган.

Шаҳарнинг жануби-шарқий тарафида, ундан 200 қадам нарида, ҳазрат шайх Ҳусайн Бобонинг ...манзилгоҳи жойлашган. У ерда соя-салқин бериб турувчи гужум отли катта дарахт бор...

Хивакнинг қовуни ва гурунчи жуда мазали. Унинг об-хавоси яхши, одамлари хушфёъл, лекин қиши совуқ келади. Энг совуқ кунлари бир ой давом этади. Шу пайтда ерни тахминан уч қарич муз қоплайди. Гурлан, Хўжайли ва Қўнғиротда уч-тўрт газ қалинликда қор ёғади.

Журжониянинг ўрнида ҳозирда сув оқади ва у Сир (денгизи)га бориб қуйилади. Унинг оқибатида Гурганж харобаликка юз тутди ва чўлга айланиб қолди. Бу ҳодиса ҳижрий 984 йили содир бўлди.

Сир (денгизи) ҳеч вақт тўлмайди. Қайиқларда ов қилиб юрган балиқчилар «(денгиз) тубида тшдан қурилган биноларнинг қолдиқларини кўрадилар. Шунингдек, катта бир қалъанинг қолдиғи ҳам бор», деб айтадилар...

Хоразмда мевалар ва ғалла яъши етишади, хусусан қовун шундай етиштирилган, қовун уруғини янтоқ ўзагига жойлаштириб, уни маҳкам боғлаб қўйганлар. У сувсиз, янтоқ томиридан нам олиб, етишган. Лекин жуда ширин бўлган.

Хоразмнинг, хусусан Хазораспнинг олмалари жуда ширин. Айтишларича, бу шаҳарга (Хазораспга) Сулаймон пайғамбар асос солган. Хазораспда асосан шоли етиштирилган.

Хоразмнинг ўриклари ва узуми (ҳам) кўп бўлади. Масалан, Чинкнинг пастида бир қишлоқ бор, номи Экинлик. Унинг узумидан ширин узум (бошқа ерда) учрамайди.

(Хоразмнинг яна бир шаҳари) Замахшар. Хиванинг кун ботиш тарафида, ундан бир кунлик йўлда жойлашган. Жаннатмакон, олий жаноб хон (Аллоҳқулихон)нинг отаси у ерга сув олиб келиб уни обод қилган».

“Дили ғаройиб” асарида Гурлан ва унинг осори-атиқалари, Хиванинг кун-чиқиш тарафида қурилган катта янги бозор ҳақида ҳам қизиқ маълумот келтирилган. Муаллифнинг гувоҳлик беришича, бу бозор шу ердаги катта бир кўл устига қурилган. “45 кун ичида,-деб ёзади Худойберди ибн Қўшмуҳаммад,-майдони беш-олти таноб келадиган кўл кўмиб ташланди”.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти хазинасида “Дили ғаройиб” асарининг учта кўлёма нусхаси мавжуд бўлиб, улардан бири, рақами №1335 матни тўла ва муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган деб ҳисобланади.

13.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Б.А.Ашмедов «Ўзбекистон тарихи манбалари».-Т.: Ўқитувчи, 2001. Ўзбекистон тарихи манбалари. Ўқитувчи. Ўқитувчи. 1998.
2. Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки Ред. О.Ф.Акимов и др. Книга первая.-Москва.: «Наука», 1987; Книга вторая.-Москва: 1988.
3. Ўзбекистон тарихи манбалари (Ўзбекистон тарихи манбалари). Тузувчилар: А.А.Мадраимов, Г.С.Фузаилова-Ў.: ТДПУ. 2001.
4. А.А.Ашмедов «Адабий манбашунослик ва матншунослик».-Т.: ТДШИ. 2000.
5. Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси. Тузувчи А.А.Ашмедов - Т.: ТДПУ. 2001.
6. Тарихий манбашунослик муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари (2003 йил 25 апрел).-Т.: «Университет». 2003.
7. Темурийлар даври маданият ёдгорликлари. 1-китоб.-Т.: 2003.
8. Т.Саидкулов. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавшалар, (I =исм).-Т.: «Ўқитувчи», 1993.
9. А.Муродов. Ўрта Осиё хаттотлик синъати тарихидан. Тошкент, Фан. 1971.
10. Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Выпуск 1.-Москва, «Наука», 1989.

3.12. Мавзуни мустақамлаш учун бериладиган саволлар.

1. Географик асарлар деганда нимани тушунаси?
2. Қандай географик асарларни биласиз?
3. Космографик асарлар деганда нимани тушунаси?
4. Қандай космографик асарларни биласиз?
5. География ва космографияга оид асарлар қандай хусусиятларга эга?
6. Географияга оид асарларда қандай тарихий маълумотлар учрайди?
7. Ёқут Хаммавийни «Мужам-ул Бундол» асарида Марказий Осиё тарихига оид қандай маълумотлар бор?
8. «Самария» асарининг Самарқанд тарихини ўрганишдаги аҳаиятини очиб беринг?
9. «Ажойиб ат-табокат» асари хақида сўзлаб беринг?

14-мавзу. Ўзбек халқининг шаклланишига оид манбалар.

Дарсинг мазмуни: талабаларни ўзбек халқининг шаклланишига оид манбалар билан таништириш.

Режа.

- 14.1. Ўзбек халқини шаклланишига оид манбалар умумий хусусиятлари.
- 14.2. Манбалар тавсифи.
- 14.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 14.4. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

14.1. Ўзбек халқининг шаклланишига оид манбалар умумий хусусиятлари

Ўзбек халқининг шаклланиш масаласи яхши ўрганилмаган, ечимини топмаган илмий муаммолардан бири. Масалани бир манба билан, бир тадқиқотчи, у гарча фан миришкори бўлганда ҳам, ечиб беролмайди. Бунинг учун узоқ ўтмишдан қолган ва турли тилларда, қадимги эрон, юнон, рим, хитой, араб, форс ва туркий тилларда ёзилган қўлёзма ва тошга, ёғочга, сополга ва бошқа буюмларга битилган ёзувларни ўқий оладиган мутахассис – манбашунос, археолог, этнограф ва антрополог олим, адабиётшунос (фолклоршунос), тилшунос ва географ олимлар биргалашиб, бир илмий жамоа бўлиб ишлашлари зарур бўлади. Афсуски, бизга шундай ҳамкорлик етишмай турибди. Лекин бу ишни ўзбек олимлари ечиб беришлари керак. Пайсалга солмай яқин уч-тўрт йил ичида! Ваҳоланки, муҳтарам Президентимиз И.А.Каримов жуда тўғри айтганларидек, «Одамзод борки, авлод-аждоди кимлигини, наслу насабини, ўзи туғилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, хулласки, Ватанининг тарихини билишни истайди»¹⁰². Демак, бу – халқ талаби, Ватан талаби.

Ўзбекларнинг халқ бўлиб шаклланишига оид бирон алоҳида манба йўқ. Бу масалага оид маълумотлар тарихий, географик, лингвистик ва халқ оғзаки адабиётига оид асарларнинг барчасида мавжуд. Лекин уларни синчковлик билан битталаб териб олиш керак бўлади. Уларни Табарий ва араб география олимларининг асарларида, Низомуллин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида, Жувайний ва Рашидуддиннинг юқорида тилга олиб ўтилган асарларида, «Нусратнома» ва «Абдуллонома»да ва X-XVI асрда ёзилган барча асарларда учратиш мумкин.

XV аср охири ва XVI аср бошида икки азим дарё-Амударё билан Сирдарё оралиғида жойлашган кўхна мамлакатимизга қўшни Дашти қипчоқдан 20 дан ортиқ қавм; қўнғирот, найман, минг, дўрмон ва бошқа қавмлар кўчиб келиб, маҳаллий туркийзабон халқ таркибига қўшилдилар. «Тарихи Абулхайрхоний», «Абдуллонома» ва «Мактуботи Алломий» (XVI аср) китобларида келтирилган маълумотларга қараганда, ўзбек халқи таркибига кирган қавмлар сони 92 таг етган. Бу ҳақда маълумот берувчи учта-тўртта асарни мисол тариқасида тилга олиб ўтамиз.

¹⁰² Каримов И.А. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», 1-бет.

14.2. Манбалар тавсифи.

14.2.1. «Тарихи Абулхайрхоний»

«Тарихи Абулхайрхоний» асарида Бағдод халифалигининг шарқий қисмида жойлашган мамлакатлар ва Мовароуннахрнинг қадим замонлардан то XV асрнинг 60-йилларигача кечган тарихини қисқача баён этади. Китобнинг сўнгги қисми, яъни Дашти қипчоқда Абулхайрхон бош бўлган қисми ноёб ҳисобланади.

«Тарихи Абулхайрхоний» Шайбоний Абдуллатиф Султон (Самарқанд хони, 1540-1551 йй.) ҳукмронлигининг бошларида Шайбоний Кўчкунчихон (1510-1530 йй.)нинг собиқ котиби Масъуд ибн Усмон Қухистоний тарафидан ёзилган. Асарда Абулхайрхон давлатига асос солган ва XVI аср бошида Шайбонийхон билан бирга Мовароуннахрга кўчиб ўтган буркут, дўрмон, ийжон, кенегас, қиёт, қўнғирот, қушчи, қурловут, масит, тубойи, уйшин, коонбойли, қудағай, манғит, мулуж, найман, уйғур, чимбой, қорлиқ, ёнқожар, нукуз, тимат, туман-минг, ўтарчи қавмлари ҳақида маълумотларни учратамиз.

14.2.2. «Насабномайи ўзбек»

«Насабномайи ўзбек» бор-йўғи икки варақдан иборат кичик бир асар. Унда 92 ўзбек қавмининг рўйхати келтирилади. Улар қуйдагилар; минг, юз, қирқ, ўзбек, ўн қажот, жалоир, сарой, қўнғирот, олчин, арғин, найман, қипчоқ, чакмоқ, азақ, қалмоқ, торлиқ, тудак, бурлоқ, самарчиқ, қибча, келачи, қинақаш, буйрак, урот, қиёт, хитой, туниди, ўзжулачи, қойчи, ўтажи, бўлотчи, жуёт, жоб, чилчут, буймаут, орлот, кераит, унгут, тангут, манбит, чилчувит, месит, маркит, буркут, қурлас, ўқалан, қори, араб, илочи, жубурған, тишлиқ, керай, туркман, дўрмон, тобин, тама, рамадан, қўйтан, уйшин, бадийи, хофиз, қирғиз, можор, қўчалиқ, саврон, бахрин, уйрис, жуброт, бидай, татар, табаш, мичқор, сулдус, тубойи, тилов, кирдор, бактия, қарқин, ширин, ўғлон, қурлат(қурлавут), бағлон, чинбой, чехилкас, уйғур, агар, ёбу, тарғил, туркан, қохат.

14.2.3. «Асомийи наваду ду фирқайи ўзбек»

«Асомийи наваду ду фирқайи ўзбек» («Тўқсон икки ўхбек фирқасининг номлари» тўрт нафар мустақил асар «Мажмаъ ал-ғаройиб», «Солномайи хожа Абдулҳаким Термизий», «Тарихчайи Сомий» ва номи аниқ бўлмаган гео-носмографик асар билан бир муқовада, ЎзР ВА Шарқшунослик институти фондидаги 1330 рақамли китоб таркибида мавжуд. Унда Чингизхондан то Аштархоний Абулфайзхон (1711-1747 йй.) давригача кечган влкелар қисқача баён этилади. «Солномайи Абулҳаким Термизий»дан кейин «Асомийи наваду ду фирқайи ўзбек» асари бошланади ва ўзбек халқи таркибига қирган 92 қавмининг номи келтирилади. Улар қуйдагилардир; минг, юз, қирқ, ўнг, ункажот, жалоир, сарой, хитой, қипчоқ, найман, чакмоқ, урмоқ, тудак, бўстон, самарчиқ,

калмоқ, қорлиқ, катағон, орлот, арғин, барлос, бўйтай, кенагас, келачи, буйрак, уйрот, қиёт, кўнғурот, қонғли, ўз, жуловчи, жусуловчи, кажи (хожи), ўтарчи, қирловчи, жуют (жиют), жид, чулчут (чулчут), буёзит (баёзит), уймовут, керай, бағлон, лонғит, тангут, манғит, марки, буркут, моди қиёт, ўкалан, олчин, қори, ғариб, шибирғон, қишлиқ, туркман, дўрмон, табаи, там, тобин, рамадан, митон, уйшун, бўса, ҳафт, қирғиз, татар, бочқир, сулдус, келовчи, дужор, журот, бадаи, ўғлон, қурювут, чимбой, мехди, чилкас, уйғур, фаркон, нукус, қора тушлуб, ёбу, торғил, кўхат, шуран, ширин, тама, бахрин, керай, тахтиён, муғол, қоён.

XVII асрда ўтган шоир Турди Фароғий ҳам ўзбеклар ўша даврда 92 кавмдан иборат эканлигини айтади.

Тор кўнгиллик беклар, манман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бори ўзбек юртидир, кенглик қилинг!
Бирни қипчоқу, бирни юз, бирни найман деманг,
Қирку юз, минг сон бўлиб, бир жон ойинлик қилинг!
Бир яқодин бош чиқориб, барча бир тўнға кириб,
Бир ўнгирик, бир терезлик, бир яқо-енглик қилинг!

14.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. А.А.Аҳмадиев. Ўзбекистоннинг ўртағи ва қадимий тарихи.-Т.: «Ўқувчи», 1991.
2. Б.А.Ашмедов «Ўзбекистон тарихи манбалари».-Т.: Ўқувчи, 2001. 17-бет.
3. Ўзбекистон тарихи. 1-том. А.Ю.Раҳимов, Д.И.Аҳмадиев.-Т.: Фан. 1998.
4. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.-Т.: Шарқ. 2001
5. Ўзбекистон тарихи. Р.Х.Муртазаевнинг тахрири остида.-Т.: 2003.

14.4. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

1. Марказий Осиёда яшаган халқлар тўғрисида нимани биласиз?
2. Ўзбек атамасининг мазмунини айтиб беринг?
3. Ўзбек халқи таркибига кирган уруғ ва қавимлар?
4. Ўзбек халқи шаклланишига оид қайси манбаларни биласиз?
5. Ўзбек халқи деганда нимани тушунасиз?

15-мавзу. Биографик асарлар.

Дарснинг мазмуни: талабаларга биографик асарлар тўғрисида тасаввур бериш ва улардаги тарих илми учун муҳим маълумотларни таҳлил қилиш.

Режа:

- 15.1. Биографик асарлар хусусиятлари.
- 15.2. Биографик асарлар тавсифи.
- 15.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 15.4. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: биография, муаллиф, таржимаи хол.

15.1. Биографик асарлар хусусиятлари.

Ўзбекистон тарихи ва умуман тарих илмини ўрганишда биографик асарлар, тазкиралар, мноқиблар ва мемуар асарларнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Баъзан махсус тарихий асарларда учрамайдиган маълумотлар биографик ва мемуар асарларда учрайди. Бу асарлар маълум даражада давр ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Шулардан баъзилариша, мисол тариқасида тўхталиб ўтамиз.

15.2. Биографик асарлар тавсифи

15.2.1. «Тазкарат уш-шуаро»

«Тазкарат уш-шуаро» XV асрнинг кўзга кўринган адабиётшунос олими Давлатшоҳ Самарқандийнинг асаридир. Муаллифнинг тўлиқ исми шарифи Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Ғозий ас-Самарқандий. Ўз асарида келтирилган баъзи маълумотларга қараганда, у йирик ҳарбий хизматчи ва давлат арбоби оиласидан чиққан. Отаси амир Бахтишоҳ Шохруҳ султоннинг яқин кишилари ва эътиборли хизматкорлари жумласидан бўлиб, унинг кўпгина ҳарбий юришларида қатнашган ва тожу тахт соҳибига садоқат билан хизмат қилиб, жангларда қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган. Унинг «ал-Ғозий» деб аталиши ҳам шундандир.

Давлатшоҳнинг туғилган вақти маълум эмас. Лекин буни бошқа далил ва маълумотларга таяниб, тахминан аниқласа бўлади. Давлатшоҳнинг ўзи мазкур асарини 50 ёшга кирганда ёза бошлаганини айтади. Биз бу асарни 1487 йили ёзиб тамомланганлигини биламиз. Бу катта ва муҳим асарни ёзиш учун камида икки-уч йил вақт сарфланган, албатта. Шундай тахмин қилинганда, Давлатшоҳ 1435-1436 йиллари таваллуд топган бўлиб чиқади.

Давлатшоҳ Самарқандий ёшлигида дурустгина таҳсил кўрди, ўша даврнинг энг кўзга кўринган олимларидан, масалан, фақиҳ ва шоир хожа Фазлуллоҳ Абулайсийдан ҳам таълим олган. Лекин 1480 йилларга қадар илмий ёки адабий фароият билан шуғулланмаган, балки сарой хизмати ва ҳарбий юришларга жалб қилинган. Шохруҳ Мирзо ва Султон Ҳусайн мирзонинг кўпгина ҳарбий юришларида иштирок этган. У сўнгги марта Султон Ҳусайн билан Темурий Султон Маҳмуд мирзо (Абу Саиднинг иккинчи ўғли, Ҳисори шодмон ва Бадахшон ҳокими) ўртасида Чамонсаройда (Афғонистоннинг Андхуй вилоятида жойлашган манзил) бўлган урушда иштирок этган. Бу уруш Хондамирнинг маълумотларига

караганда, 1471 йилда содир бўлган. Давлатшоҳ Самарқандий 60 йилга яқин умр кўриб, 1495 йили вафот этган.

Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг «Тазкират уш-шуаро» асарини ёзишда жуда кўп манбалардан, ўздан аввал ёзилган тазкиралардан, масалан Абу Тоҳир Хотунийнинг «Маноқиб уш-шуаро», Авфийнинг «Лубоб ул-албоб» китобларидан, кўпгина тарихий ва географик асарлардан, хусусан, Истахрийнинг «Китоб масолик ул-мамолик», Гардизийнинг «Зайн ул-ахбор», Абулфазл Байҳақийнинг «Тарихи Оли Сабуктакин» ва бошқалардан, шунингдек, тазкирада номлари қайд этилган шоир ва адибларнинг асарларидан кенг фойдаланган.

«Тазкират уш-шуаро» асарида VII-XV асрларда Эрон ва Ўзбекистонда яшаб ижод этган 155 шоир ҳақида қисқача, лекин ниҳоятда қимматли маълумотлар келтирилган. У муқаддима, хотима ва етти қисм (табақа)дан иборат.

Муқаддимада асарнинг ёзилиш сабаблари, VII-X асрнинг биринчи ярмида ўтган арабийнавис шоирлардан 10 нафари ҳақида маълумот берилган.

Биринчи ва иккинчи қисм X-XI асрда Эрон ва асосан Ўзбекистонда яшаб, ижод этган 40 йирик шоирнинг қисқача таржимаи ҳоли ва ижодига бағишланган.

Учинчи-бешинчи табақаларда Хоразмшоҳлар – Ануштегинийлар (1077-1231 йй.), Элхонийлар (1256-1353 йй.) ва Музаффарийлар (1314-1393 йй.) замонида ўтган 54 шоир ҳақида маълумотлар келтирилган.

Сўнгги икки табақада Амир Темур ва Темурийлар замонида ўтган 41 шоир ҳақида маълумотлар келтирилган.

Хотимада XV асрнинг иккинчи ярмида ўтган ва тазкира муаллифи билан замондош бўлган йирик гоир ва адиблар, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, шайх Аҳмад Суҳайлий, хожа Афзалуддин Маҳмуд Кирмоний, хожа Шихобуддин Абдулла Марвароид ҳамда хожа Асафий ҳақида ҳикоя қилинади.

Тазкирада тилга олинганлар орасида Абу Абдулла Рудакий (тахм.860-941 йй.), форс тилидаги «Қавснома» номли луғат муаллифи Қатрон ибн Мансур (тахм.1010-1073 йй.), хоразмлик машҳур шоир ва адабиётшунос, шеърят илмига оид «Ҳадойиқ ас-сеҳр» («Сеҳр боғлари») номли китоби билан донг чиқарган Рашидуддин Вотвот (тахм.1087-1182 йй.), асли шахрисабзлик бўлиб, Ҳиндистонда кун кечирган ва бой ижоди билан донг таратган буюк шоир, олим ва мусиқашунос Хусрав Дехлавий (1253-1325 йй.), йирик тарихчи Шарайуддин Али Яздий, шоир ва қиссахон Ориф Озарий ва бошқалар бор.

Қисқаси, «Тазкират уш-шуаро» асари Ўзбекистон ва Эроннинг X-XV асрлардаги маданий ҳаётини ўрганишда муҳим манба бўлади. Унда тарихий маълумотлар ҳам кўп. XIV асрнинг 30-80- йилларида Хуросонни ларзага келтирган сарбадорлар ҳаракати ҳақида келтирилган маълумотлар айниқса муҳимдир.

Китобнинг тўла матни 1887 йили Бомбайда, 1901 йили Лондонда ва 1958 йили Техронда чоп қилинган. У турли тилларга, шу жумладан ўзбек тилига Б.Аҳмедов томонидан қисқартирилиб таржима қилинган «Шоирлар бўstonи» номи билан чоп этилган. Унинг туркий тил (Хоразм шеvasи)га 1900 йили Муҳаммад Рафеъ томонидан таржима қилинган бўлиб, унинг кўлёмаси ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. Асарнинг инглизча тўла таржимаси 1900 йили Э.Браун томонидан Лейденда эълон қилинган.

15.2.2. «Музақкири аҳбоб»

«Музақкири аҳбоб» («Аҳбоблар (яъни дўстлар) зикрида» номли тазкира муаллифи хожа Баҳоуддин Ҳасан Нисорий (вафоти 1596-1597 йй.), XVI асрда ўтган йирик шоир ва олимдир. У асли бухоролик, машхур шоир Подшоҳхожа (1450-вафот этган йили номаълум) оиласига мансуб. Хожа Баҳоуддин Ҳасан шоирлик билан бир қаторда, тиббиёт, тафсир, хандаса, фалакиёт, мусиқа ва хаттотликни эшалланган. Сўғд ҳокими бўлиб турган Шайбоний Рустам Султоннинг садри бўлиб хизмат қилган, 1526 йилдан кейин Балхда Камолуддин кўноқ мадрасасида хандасадан дарс берган.

Хожа Баҳоуддин Ҳасан ўзининг «Музақкири аҳбоб» номли асари (1566-1567 йилда ёзилган) билан шуҳрат топган. Асар Жуйборий хожалардан хожа Муҳаммад Ислон (1493-1563 йй.)га бағишланган ва XVI асрнинг биринчи ярмида Бухорода ўтган 261 туркийзабон шоирлар ҳақида қисқача маълумот келтирган.

«Музақкири аҳбоб» қисқа сўзбоши, муқаддима, тўрт боб ва хотимадан иборат.

Сўз бошида мазкур асар муаллифи олдиға кўйилган вазифа, унинг мазмуни ҳақида маълумотлар келтирилади. Унда айтилишича, олим ўз асарини Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасининг давоми сифатида ёзган.

Муқаддима қисмида шеърятда қалам тебратган Шайбоний султонлар; Шайбонийхон, Убайдуллахон, Абдуллатиф Султон, Рустам Султон, Абдулазизхон, Султон Саъид Султон, Жувонмард Алихон, Дўстмуҳаммад Султон, Абулғози Султон ва Бобурийлардан Ҳумоюн, Акбар, Комрон Мирзо, Мирзо Аскарый, Ҳиндол, Хон Мирзалар ҳақида қисқача маълумот ва шеърларидан намуналар келтирилган. Асарда Шайбонийхоннинг 1487-1488 йиллари Бухорода кечган ҳаёти ҳақида келтирилган маълумотлар бениҳоят қимматлидир.

Айтилишича, Шайбонийхон Бухороға Темурийзода Султон Аҳмад Мирзо (1469-1494 йй.) ва Бухоро ҳокими амир Абдуали тархоннинг таклифи билан келган. Шайбонийхон бир йил ичида Бухоронинг Омонкент қишлоғида истиқомат қилган ва хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг набираси хожа Мирмуҳаммад Нақшбанд ўша вақтда бобосининг Қасри орифондаги мозорида мутаваллий бўлиб хизмат қилар эди. Шайбонийхон ундан нақшбандийлик таълимотини ўрганди. Пири Шайбонийхонға яқин орада улуғ мартабаға эришишини каромат қилган. Тазкиранавис, «кўп вақт ўтмай, 12 йилдан кейин, Шайбонийхон Туркистондан то Домғонгача

чўзилган катта мамлакатга эга бўлди», деган. Ундан ташқари, муқаддимада шайбонийзодалардан Рустам Султон, Абдулазизхон ва Жувонмард Алихонларнинг шахсий ҳаёти ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилади.

Асарнинг биринчи бобида муаллиф ўзи шахсан таниш бўлмаган, тазкира тузилмасдан анча илгари оламдан ўтган, бухоролик 84 шоирнинг ҳаёти ва ижодидан намуналар келтирилади.

Иккинчи бобда муаллиф билган, лекин тазкира ёзилмасдан сал илгари ҳаётдан кўз юмган 64 бухоролик шоир ҳақида маълумот келтирилади.

Учинчи боб тазкира ёзидаётганда ҳаёт бўлган 59 бухоролик шоир ижодига бағишланади.

Ва ниҳоят, тўртинчи бобда муаллиф билан замондош, лекин у билан таниш бўлмаган 44 нафар мовароуннаҳрлик шоир ижодидан намуналар келтирилган.

Хотимада муаллиф ўзининг ота-боболари ҳақида, хусусан улуф бобоси Абдулваҳҳобхожа, отаси Подшоҳхожа ва бирмунча вақт Шайбоний Рустамхоннинг хизматида шайхулислом лавозимида бўлган иниси Абдуссамадхожа ҳақида, шунингдек, рубоийнавис шоир Шоҳхожа ҳақида зарур маълумотлар келтирган.

Тазкирада, шоирликни ўзига касб-ҳунар қилиб олган шоирлар билан бир қаторда, бошқа касб-ҳунар эгалари, масалан, савдо-сотик, табиблик, хаттотлик, рассомлик, меъморлик ва бошқа ҳунарманд шоирлар ижодидан ҳам намуналар келтирилган. Уларнинг орасида олимлар ҳам бўлган. Масалан, машҳур шоир Муҳаммад Солиҳнинг ўғли Мирзо Улуғбек ҳақида бундай маълумот келтирилган; у XVI асрнинг бошларида Нисо вилоятининг ҳокими бўлган. Ҳасан Нисорийнинг отаси Дарун ҳокими Подшоҳхожа билан дўст бўлган. Улар тез-тез бир-бирларини зиёрат қилиб турганлар ва шоирларнинг мажлисларини уюштириб турганлар.

Ушбу асарда Шайбоний ҳукмдорлардан Убайдуллахон замонида Бухоро ва Самарқандда бунёд этилган масжид, мадраса ва хонақоҳлардан ташқари, кўприклар, сув иншоотлари ва кутубхоналари ҳақида ҳам маълумотлар учратамиз. Бухорои шарифда қурилган Мир Араб мадрасаси, Пири Марза қишлоғида қурилган чорбоғ, меҳтар Қосим тарафидан Кўҳак дарёси устига қурилганг кўприк, Абдулазизхон тарафидан Бухоро шаҳрида бунёд этилган кутубхона шулар жумласидандир.

Умуман, хожа Ҳасан Нисорийнинг «Музақкири аҳбоб» асари Ўзбекистоннинг XVI асрнинг биринчи ярмидаги адабий муҳити ва маданиятини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Асарнинг қўлёзма нусхалари Россия, Ўзбекистон ва хорижий мамлакатлар кутубхоналарида мавжуд. Унинг ўзбекча таржимаси 1993 йили Тошкентда Исмоил Бекжонов томонидан чоп этилган.

15.2. 3.Хотироти Мутрибий», «Тазкират уш-шуаройи Мутрибий» ва «Нусхайи зебойи Жаҳонгирий»

«Хотироти Мутрибий» («Мутрибий эсдаликлари»), «Тазкират уш-шуаройи Мутрибий» («Мутрибийнинг шоирлар тўғрисидаги тазкираси») ва «Нусхайи зебойи Жаҳонгирий» («Жаҳонгирнинг зебо тазкираси») номли асарлар муаллифи XVI асрнинг иккинчи ярми-XVII асрнинг 30-йилларида ўтган шоир ва тазкиранавис олим Мутрибийдир.

«Хотироти Мутрибий» деган асаридан маълум бўлишича, у 1559 йили Самарқандда таваллуд топган, ота тарафидан бобоси Малик Арғун ва она тарафидан бобоси Басрий замонининг машхур шоирлари жумласидан бўлишган. Мутрибий дастлабки маълумотни она шаҳри Самарқандда олган, сўнг Бухорога бориб, хожа Ҳасан Нисорийга шогирд тушган. 1620 йилдан бошлаб у асосан Самарқандда истиқомат қилган ва Самарқанд ҳокими Ҳожибий қушчининг хизмаида бўлган. 1625 йилнинг кузида ўғли Муҳаммад Алини ўзи билан бирга олиб, Ҳиндистонга жўнаб кетади. Бу вақтда Мутрибий 69 ёшда бўлган ва 1627 йили Самарқандга қайтиб келган. Унинг кейинги тақдири маълум эмас.

Мутрибий уч асар муаллифидир. Улардан бири «Тазкират уш-шуаройи Мутрибий» бўлиб, унда мовароуннаҳрлик 320 шоир ҳақида қисқача маълумот ва шеърларидан намуналар келтирилади.

Иккинчи асари «Нусхайи зебойи Жаҳонгирий» бўлиб, уни Мутрибий ҳали Ҳиндистонга кетмай туриб Самарқандда бошлаган ва 1626 йили Лоҳур шаҳрида тамомлаган. Асарда Мовароуннаҳр, Хуросон, Балх, Бадахшон ва Ҳиндистонда XVI асрнинг иккинчи ярмида истиқомат қилган 292 шоир ҳақида маълумот келтирилади ва ўша йилиёқ Жаҳонгир подшоҳга (1605-1627 йй.) тақдим этилади. «Хотироти Мутрибий»да айтилишича, тазкира подшоҳ ва унинг яқинларига маъқул бўлган. Жаҳонгир суҳбат охирида Мутрибийга Ҳиндистонда XVI асрнинг иккинчи ярмида, яъни марҳум отаси Жалолиддин Акбар даврида ўтган шоирлар ҳақида тўплаган материалларини берган ва ундан мазкур тазкирага ўз номини қўшишини илтимос қилган. Ушбу материаллар иккинчи тарзкирадан 16 варақ жой олган. «Нусхайи зебойи Жаҳонгирий»нинг яхши кўлёзма нусхаси 1665 йилда Шоҳижаҳонободда кўчирилган ва шу кунларда «Индия оффис» кутубхонасида сақланмоқда.

Мутрибийнинг учинчи асари «Хотироти Мутрибий» дкб аталади ва муаллиф уни 1627 йил 25 феврал куни ёзишга киришган. Асар муаллифнинг Лоҳурда турган пайтида подшоҳ Жаҳонгирнинг 24 мажлисида кўтарилган масалалар ҳақида ҳикоя қилади. Унда Мовароуннаҳрнинг XVII асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ва маданий ҳаёти, Самарқанднинг осори-атиқалари ва унинг ўша давридаги аҳволи ҳақида ўта қимматли далил ва маълумотлар келтирилади. Шулардан баъзиларини келтириб ўтамыз.

Жаҳонгир подшоҳни Бухоро ва Балх хонларининг ҳамда уларга яқин амирлар ва Жуйбор хожаларининг шахсий ҳаёти, турмуши ва феъл-атвори кўпроқ қизиқтирган. Шунингдек, у бошқа Бобурий подшоҳлар каби,

Бухоро ва Балх хонларининг қиёфасини чиздириш билан шуғулланган. Масалан, 18-чи хотиротда қуйидагиларни ўқиймиз; «Кунлардан бир куни подшоҳнинг остонасига бош қўйгани борган эдим. Подшоҳ қандайдир суратларни диққат билан тамоша қилиб ўтирган экан. Менга «ўлтир!», деб ишоратқилдилар. Сўнг суратларни мен тарафга ўгириб сўрадилар; «Диққат билан қараб кўрчи, булар кимларнинг суратлари экан?» Қараб кўрсам уларнинг бири Абдуллахон ўзбек (Абдуллахон соний, 1583-1598 йй.), иккинчиси (унинг ўғли) Абдумўминхоннинг сурати экан. Подшоҳ мендан сўради; «Суратлар асилми, ёки сенинг бошқа фикринг борми? Агар бўлса айт». Мен жавоб қилдим; «Абдуллахон сал тўлароқ тасвирланган. Бўйнидаги чандиқ эса ўнг томонда бўлиб қолган. Аслида у кўп ҳам тўла эмас, бўйнидаги чандиқ эса сўл тарафда». Подшоҳ рассомни чақиртирди ва суратни мен айтгандек қилиб чизишни буюрди. Шундан кейин подшоҳ мендан «Абдулмўминхоннинг сурати хусусида нима дейсан?», деб сўради. Жавоб қилдим; «Абдулмўминхонни буғдой рангли қилиб чизибдилар. Аслида у оқ-сарикдан келган (йигит), саллани сал олдинга қилиб ўрайди, бу анча чиройли чиқади», дедим. Подшоҳ рассомни чақиртирди ва бу суратларни ҳам мен айтгандай қилиб чизишни буюрди».

Хотиротлардан яна бирида Мутрибий 1626 йили Бухородан Ҳиндистонга келган Бухоро хонининг элчиси хожа Абдурахим билан бўлган суҳбатни келтиради. Жаҳонгир подшоҳ Жуйбор хожаларига зўр хурмат-эҳтироми бўлишига қарамай, Мутрибийга; «Нима учундир, Имомқулихон Надр деврнбегидай бообру мулозимлари бўла туриб, хузуримизга навкарларни юборибди?», деган.

Олимнинг Кобулдан Лоҳурга меҳмон бўлиб келган Муҳаммад Ҳаким мирзо шарафига уюштирилган зиёфат ҳақида ёзган хотираси ҳам диққатга сазовордир. Мажлисида гап «муסיқа» атамасининг келиб чиқиши, маъноси, шашмақом («Ироқ», «Хусайний», «Сегоҳ» ва бошқалар)нинг тарихи ҳақида муסיқашунослар ўртасида бўлган баҳс ҳақида боради. Унда Мутрибий ҳам фаол қатнашган.

Хотиротларда Самарқанддаги тарихий обидалар, Гўри Амир, Шоҳи Зинда, Улуғбек расадхонасининг XVII аср бошларидаги аҳволи, Сиёб (Сиоб) ариғи устига қурилган қоғоз корхоналари (жувози қоғоз)нинг аҳволи ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд.

Хулласи, Мутрибийнинг тазкиралари ва эса ликлари Ўзбекистон, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярмидаги фан ва маданияти, Бухоро хонлигининг бошқа мамлакатлар билан алоқалари тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири бўлиши мумкин.

15.2.4. «Музақкири ал-асҳоб»

«Музақкири ал-асҳоб» («Дўстларни эслатувчи китоб») тазкирасининг муаллифи XVII асрда ўтган йирик шоир ва олим Малехо Самарқандийдир. Бу асарда VII асрда яшаб ижод этган 200 дан ортиқ мовароуннаҳрлик

шоирларнинг қисқача таржимаи холи ва асарларидан парчалар келтирилган. Китоб 1682-1692 йиллар орасида ёзилган.

Малехо Самарқандийнинг ҳақиқий исми Муҳаммад Бадиъ ибн Муҳаммад Шариф Самарқандий бўлиб, у 1641 йили Самарқандда ўқимишли фақиҳ ва ўзига тўқ оилада таваллуд топган. Отаси Муҳаммад Шариф Самарқанд қозиси, сўнг муфтий маҳкамасида хизмат қилган. 1670 йили вафот этганида, унинг бойлиги Абдулазизихоннинг (1645-1680 йй.) амри билан ўғли Муҳаммад Бадиъга қолдирилган. Бўлғуси олимнинг ҳаёти қийинчилик ва мухтожликсиз, яхши кечган. Шунинг учун ҳам у яхши ўқиган ва кўп ерларга саёҳат қилиш имконига эга бўлган.

Муҳаммад Бадиъ бошланғич маълумотни Самарқандда олган. Кўп илмларни, фикҳ, фалсафа, илоҳиёт ва мантиқни отасидан, шеър илмини қози Лутфуллоҳдан мадрасада олган. У мадрасада тафсир, астрономия, тарих ва адабиётни ҳам ўрганган. «Хусусан,-деб ёзади у ўз тазкирасида,- «Чағминий шарҳи»¹⁰³ ва Али Қушчининг форсча рисоласини¹⁰⁴ ўша мавлоно Лутфуллоҳдан ўрганганман». Малехо 11 ёшида шеър ёза бошлаган ва баъзи қийин атамаларни изоҳлай олган.

Олим 1670 йили, отаси вафотидан кейин, Эрон бўйлаб саёҳат қилган ва уч йил мобайнида мамлакатнинг ўша вақтдаги пойтахти Исфаҳон ва катта шаҳарлари Нишопур, Кошон, Машҳад ва бошқа шаҳарларида бўлган, ўша йиллари бўлажак асар учун маълумотлар тўпланган. 1673 йили у она шаҳри Самарқандга қайтиб келди ва етти йил мобайнида Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида фикҳ, тафсир ва ҳадис илмларидан олган маълумотини Қози хожа Мирақшоҳ раҳбарлигида чуқурлаштирган. 1689 йили Самарқанд ҳокими Иброҳимбий уни Шайбнийхон мадрасасига мударрис этиб тайинлайди. Олим ўз асарини шу ерда тамомлади. Унинг қачон вафот этгани маълум эмас.

«Музаққирӣ ал-асҳоб», унда тилга олинган шоирларнинг асарларидан бошқа жуда кўп, турли мавзудаги асарларда келтирилган маълумотларни ўрганиш асосида ёзилган. Манбалар ичида Мирхонднинг «Равзат ус-сафо», имом Абулфазл Муҳаммад ас-Самарқандийнинг «Қандия», Яҳё Сибак Нишопурийнинг «Габистони ҳаёл», Али ибн Ҳусайн Воиз ал-Кошифийнинг «Рашаҳот ул-айн ул-ҳаёт», мулла Содик Самарқандийнинг «Риёз уш-шуаро», Мир Саид Шариф Роқимнинг «Тарихи касира», хожа Самандар Термизийнинг «Дастур ул-мулук» асарлари ҳам бор. Шунинг учун асарда шеърят илмидан ташқари, тарихий ва географик маълумотлар ҳам кўп.

Тарихий маълумотлардан Хива хони Анушахоннинг 1681 ва 1686 йиллари Бухоро хонлиги ҳудудларига бостириб кириши, 1681 йили Бухоро атрофидаги туманлар ва Бухоро шахристонининг босиб олиниши, 1686 йили Самарқанд, Қарши ва Шаҳрисабзнинг босиб олиниши ва бунинг оқи

¹⁰³ Саййид Шариф Журжонийнинг «Ал-мулоҳхас фи-л-хайъат» асарига ёзилган шарҳ назарда тутилади.

¹⁰⁴ Олимнинг Мирзо Улуғбекнинг «Зижи жадиди Қўрагоний» асарига ёзган шарҳи назарда тутилади.

оид маълумотларданбагида халқ ва ҳукуматнинг оғир аҳволга тушиб қолиши ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир.

Асарда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволига оид маълумотлар ҳам учрайди. Ҳунармандчилик, мисгарлик, кимухтгарлик, бўёқчилик-сабботий, гилкорлик, кавушдўзлик, зардўзлик, қассоблик, карбозфурушлик, атторлик, заркашлик, баззолик, темирчилик, хиргоҳтарошлик, наққошлик, саррофлик, жомабофлик, муҳргарлик ва бошқалар, хожа Убайдулла Аҳрор авлодининг мол-мулки ҳақида маълумотлар учратамиз. Аштархонийлар давлати тузилиши, хусусан оталик, муставфий, парвоначи, мирохур, додхоҳ, тўқсабо, сипохсалор, судур, фақиҳ, аълам, муфтий, қози аскар, раис, китобдор, мударрис, мутавалий, юз боши, мири ҳазар, воқеанавис ва бошқа мансаблар ҳақида ўта қимматли маълумотлар мавжуд.

Тазкирада келтирилган Бухоро ва Самарқанд шаҳарларининг топографияси ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Масалан, Самарқанд гузарларидан Дегрезон, Ҳовузи сангин, Бўстон Боло, Мир Саид ошиқ, Кимухтгарон, Бўстини хон, Гавкашон, Собунхона, Атторон, Сангтарошон, Хон Саид имом, Лаби ҳовуз, Дарвозайи об гузарлари тилга олинади. Бухоро ва Самарқанддан ташқари, Амир Темур ва Шайбоний Абдуллахоннинг Қарши ва Шаҳрисабзни обод қилиш йўлида олиб борган ишлари ҳам тилга олинади. «Насаф,- деб ёзади Малехо,-обод вилоят. Унинг ободончилиги шу даражадаки, таъриф ва тавсифга муҳтож эмасдир. Масжид ва сардобадан ташқари, бу шаҳарда Абдуллахон тарафидан кўп иморатлар юнёд этилган. (Амир) Боқибий, Абдуллахоннинг кўрсатмаси билан ушбу шаҳарда мадраса, карвонсарой, ҳаммом, (маммар) тошдан тимлар қурдирган. Шаҳрисабз ҳақида ўқиймиз; «Кеш вилояти, худди Самарқанд сингари, аввао салтанат пойтахти бўлган. Шаҳид Султон Улуғбек кўрагон тарафидан бино қилинган жомий масжид, жаноб шайх (Шамсуддин) Кулол мақбараси, мирзо Жаҳонгирнинг мадраса ва мақбараса шулар жумласидандир...»

Хуллас, Малехонинг «Музаққири асҳоб» асари Мовароуннахрнинг XV асрнинг иккинчи ярмидаги тарихи ва маданиятини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Асарнинг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон, Россия ва бошқа хорижий мамлакатларнинг кутубхоналарда кўп. Фақат ЎзР ФА Шарқшунослик институти хазинасида саккиз мўътабар қўлёзма нусхалари мавжуд. Асар матни нашр қилинмаган.

15.4 Фойдаланилган адабиётлар рўйхати. 179-бет

1. Б.А.Ашмедов «Ўзбекистон тарихи манбалари».-Т.: ЎИТУВЧИ, 2001.
2. *Ńĩáðáíèá àĩñòì=íýð ðóéïñèñáé ÀÍÐÓЗ. Èñòìðèý. Ńĩñðááèòáèè Ä.Ю.Ŕñóïîâ, Ð.Ĭ.Äæàèèèîâ-Ò.*: Фан. 1998.
3. Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки Ред. О.Ф.Акимовский и др. Книга первая.-Москва.: «Наука», 1987; Книга вторая.-Москва: 1988.

4. Oàðèðèéè àááàòóííñèèéíéíã äîçàðá íòàííèàðè (èèèèè-àíàèèè àíæóííèàð àòàððèàèèèàðè). Тузувчилар: А.А.Мадраимов, Г.С.Фузаилова-Ò.: ТДПУ. 2001.

15.5.4. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

1. Биография ёки биографик асар деганда нимани тушунасиз?
2. Қандай биографик характерга эга бўлган асарларни биласиз?

16-мавзу. Агиографик асарлар, маноқиблар ёки ҳолотлар.

Дарсинг мазмуни: Жамият ҳаётидаги дин ва диний арбобларнинг роли, улар тўғрисидаги адабиётлар ҳақида талабаларга тушунча бериш.

Режа:

- 16.1. Агиографик асарлар хусусиялари.
- 16.2. Агиографик асарлар тавсифи.
- 16.3. Адабиётлар рўйхати.
- 16.4. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: Тазкира, монокиб, ҳолот, рисола, шайх, имом, тасавуф, мурид, муршид, эшон, саид, хўжа, силсила, таъриқот, Рашаҳот, мақолат.

16.1. Агиографик асарларнинг умумий хусусиятлари.

Маноқиблар ёки ҳолотлар йирик дин ва жамоат арбоблари ва тариқат пешволарининг ҳаёти ва фаолияти, уларнинг кароматлари ҳақидаги биографик асарлардир. Маноқиблар устида ишлаш шуни кўрсатадики, уларда ўта қимматли ижтимоий-иқтисодий, тарихий ва маданий ҳаётга оид далиллар ва маълумотлар кўп учратиш мумкин¹⁰⁵. Шунга қарамай, бу хилдаги манбалардан фойдаланиш ишини яхши деб бўлмайди.

Мутахассислар, умуман тарихшунос-манбашунослар эътиборига маноқиблар ва ҳолотларнинг баъзилари тўғрисида маълумотлар келтирилди.

16.2. Агиографик асарлар тавсифи.

16.2.1. «Тазкирайи Буғроҳоний»

«Тазкирайи Буғроҳоний» («Буғроҳоннинг ҳаёт йўли ва айтганлари») Аҳмад ибн Саъдулла ал-Ўзгандий қаламига мансуб асардир. Китоб машҳур Қораҳонийлардан Сотуқ Буғроҳон (вафоти 955 й.)га бағишланган. Асарда Увайсия тариқати ва унга эргашган толибларнинг, шулар қатори Сотуқ Буғроҳоннинг ҳам таржимаи ҳоли берилган. Асар «Увайсия» (машойихлари)нинг таржимаи ҳоли» деб ҳам аталади.

¹⁰⁵ Аҳмедов Б.А. Жития мусулманских святых, как исторический источник// «Источниковедческие изыскания», Т. 11,- Тбилиси, 1988.-стр. 207-214.

«Тазкирайи Буғрохоний» илк тариқатлардан бўлмиш Увайсия тариқати тарихи ва Ўрта Осиёда ислом дини тарқалиши тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири бўлиб ҳизмат қилади.

Асар матни чоп этилмаган. Қўлёзма нусхалари ЎзР ФА Шарқшунослик институти хазинасида мавжуд.

16.2.2. «Маноқибнн хожа Юсуф Ҳамадоний»

«Маноқибнн хожа Юсуф Ҳамадоний» («Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг ҳаёт йўли») номли асар муаллифи Хожагон тариқатининг асосчиси ва назариячиларидан бири Абдухолиқ ибн Абдулжамил Гиждувоний (ваф.1179 й.) бўлиб, у ушбу асарини устози хожа Юсуф Ҳамадонийнинг ҳаёт йўли ва таълимотига бағишлаган.

Асарнинг яна бир бошқа номи «Рисолайи шайх аш-шуйух ҳазрат хожа Абу Юсуф Ҳамадоний» («Машойихлар шайхи ҳазрат хожа Юсуф Ҳамадоний ҳақида рисола») деб ҳам аталади.

Асарнинг яхши бир қўлёзма нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтида мавжуд.

16.2.3. «Рисолайи шайх Нажмиддин Кубро»

«Рисолайи шайх Нажмиддин Кубро» («Шайх Нажмиддин Кубро рисоласи») кубровия тариқатининг асосчиси шайх ва шоир Нажмиддин Кубро (1221 й. Гурганжни мўғуллардан мудофаа қилиш вақтида жангда ҳалок бўлган) қаламига мансуб асар.

Ҳажм жиҳатидан унча катта бўлмаган, ҳаммаси бўлиб 9 варақ, бу асарда тасаввуф ҳақида фикр юритилади, муаллиф ўзининг шахсий кечинмалари ва рухий изтиробларини баён қилади.

Асарнинг яхши бир қўлёзма нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институти хазинасида сақланади.

16.2.4. «Маноқибнн Амир Кулол»

«Маноқибнн Амир Кулол» («Амир Кулолнинг ҳаёт йўли») асари нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларидан бири, ҳазрати соҳибқирон Амир Темурнинг пирларидан Амир Кулолнинг ҳаёт йўлига бағишланган. Амир Кулол асли Бухоройи шарифнинг Сухори қишлоғидан бўлиб, ота-боболаридан тортиб кулолчилик билан тирикчилик ўтказганлар, тариқатда хожа Муҳаммад Бобойи Сомосий (ваф.1354 й.)нинг халфасидир.

Асарнинг муаллифи Амир Кулолнинг набираси Шихобиддиндир.

Асарнинг XVII асрда кўчирилган яхши бир қўлёзма нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институти хазинасида сақланмоқда. «Маноқибнн Амир Кулол»нинг тошбосма нашрлари ҳам бор.

16.2.5-7. Хожа Муҳаммад Порсонинг «Мақомати хожа Алоуддин Аттор», «Фасл ул-хитоб», «Рисолайи қудсия» ва бошқа асарлари

Хожа Муҳаммад Порсонинг ҳақиқий исми Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ҳофиз ал-Бухорий бўлиб, 1419 йили Маккада вафот этган. Нақшбандия

тариқатининг назариётчи олимларидан, ушбу тариқат ва унинг кўзга кўринган намоёндаларига атаб бир неча асар ёзиб қолдирган.

Улардан бири «Мақомати хожа Алоуддин Аттор» («Хожа Алоуддин Атторнинг ҳаёт йўли») бўлиб, муаллиф унда Нақшбандия тариқатининг йирик вакилларидан бири Хожа Бузург – Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг халифаларидан бири асли хлразмлик хожа Алоуддин (ваф.1400 й.)нинг айтганлари жамланган.

«Мақомати хожа Алоуддин Аттор» асари нашр этилмаган. Қўлёзма нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институти кутубхонасида мавжуд.

Хожа Муҳаммад Порсонинг яна бир асари «Фасл ул-хитоб» («Равшан фикрлар») бўлиб, унда эътиқод, диний маросимлар, ақидапарастлик ва фалсафий оқимлар ҳақида мутасаввуфона фикр юритилади. «Фасл ул-хитоб» тасаввуф бўйича қомусий асар ҳисобланади.

Асарнинг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон, шунингдек, Германия, Франция ва бошқа хорижий мамлакатларнинг кутубхоналарида мавжуд. 1913 йили амалга оширилган тошбосма нашри ҳам бор.

Хожа Муҳаммад Порсонинг пири муршиди хожа Баҳоуддин Нақшбандга атаб ёзган «Рисолайи қудсия» («Қудсий калималар ҳақида рисола») асари бўлиб, олим бу асарида устозининг айтганларини зўр эътибор билан жамлаган. Хожа Муҳаммад Порсо бу асарини устози хожа Алоуддин Атторнинг илтимоси билан ёзган.

Олимнинг булардан бошқа тасаввуфнинг назарий ва амалий масалаларига бағишланган «Маҳақ ал-орифин» («Маърифатли кишиларни ажратувчи маҳақ тоши»¹⁰⁶), «Таҳқиқот» («Ҳақиқат излаш») ва «Рисола» деган асарлари ҳам мавжуд.

16.2.8. «Маноқибн Хожа Баҳоуддин Нақшбанд»

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, унинг ҳаёти, айтганлари, кароматлари ҳақида ҳикоя қилувчи яна бир муҳим асар Абулмуҳсин Муҳаммад Бокир ибн Муҳаммад Алининг «Маноқибн хожа Баҳоуддин Нақшбанд» («Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаёт йўли») номли китобидир. Абулмуҳсин Муҳаммад Бокир бу асарини ёзишда Хожойи бузургнинг яқин кишидари билан суҳбатлари чоғида йиққан маълумотлардан ва хожа Муҳаммад Порсонинг китобларидан олинган маълумотлардан фойдаланган.

«Маноқибн хожа Баҳоуддин Нақшбанд» муқаддима, хотима ва уч қисмдан (мақсад) иборат.

Муқаддимада Хожойи бузургнинг таваллуд топиши ва келиб чиқиши, биринчи қисмда ҳазрат эшон фаолиятининг бошланиши, иккинчи қисмда ҳазрат эшоннинг сулуқлари ва айтганлари, ва ниҳоят, учинчи қисмда ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг кашфу кароматлари баён этилган.

Хотимада ҳазрати бузургнинг вафоти хусусидадир.

¹⁰⁶ Маҳақ тоши – кумуш ва олтинларга суртиб, уларнинг соф ёки қалбакилигини аниқлаб берувчи сирли тош.

Асар Маҳмуд Ҳасанов тарафидан ўзбек тилига таржима қилинган ва зарур изоҳлар билан 1993 йили нашр этилган.

16.2.9. «Мақомоти хожа Аҳрор»

«Мақомоти хожа Аҳрор» («Хожа Аҳрорнинг ҳаёти») номли асар нақшбандия тариқатининг яна бир йирик намоёндаси, маърифатпарвар ва раиятпарвар инсон хожа Убайдулла Аҳрор Валининг ҳаёти, ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган. Бу китоб эшон буванинг набираси хожа Абдулло томонидан XVI асрда ёзилган. Хожа Абдулло ёшлигидан бобосининг хизматида бўлган ва мазкур асарида ҳазрат эшондан ўзи эшитган, унинг яқинлари ва мулозимлари, беклар ва амирларнинг оғзидан эшитган, шунингдек Темурийзодалар Султон Аҳмад (1469-1494 йй.) ва Умаршайхдан эшитганларини кунт билан тўплаб китоб ҳолига келтирган.

Асарда Ўзбекистон ва у билан қўшни мамлакатларнинг XV асрдаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётига оид ўта қимматли маълумотлар бор.

Китоб нашр этилмаган, унинг қўлёзма нусхалари ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг хазинасида сақланмоқда.

16.2.10. «Рашаҳоту айн ул-ҳаёт»

«Рашаҳоту айн ул-ҳаёт» («Ҳаёт чашмасидан томчилар», 1503 йили ёзиб тамомланган) хожа Убайдулла Аҳрор ҳақида ёзилган муҳим бир асардир. Асар муаллифи кўпинча ас-Сафий (1453-1513 йй.) тахаллуси билан машҳур бўлган илоҳиёт, ҳадис, тафсир ва адабиёт фанларини чуқур билган олимдир. Унинг тўла исми Фаҳруддин Али ибн Али ал-воиз ал-Кошифий ал-Байҳақийдир. Асарларидан маълум бўлишича, у Байҳақ (Эрон)нинг ўқимишли хонадонларидан бирига мансуб бўлиб, отаси илоҳиёт, тафсир ва ҳадис илмига оид асарлар ёзган ва Нақшбандия тариқатининг етакчиларидан хожа Убайдулла Аҳрор (1404-1490 йй.), хожа Яҳё ва бошқаларнинг диққат эътиборини қозонган кишидир. Ас-Сафийнинг ўзи хожа Убайдулла Аҳрорнинг муридлари жумласидан бўлиб, унинг котиби лавозимида ишлаган. Хожа Аҳрор вафот этгандан кейин, темурий Султон Ҳусайн хизматида кирган ва унинг воизи бўлиб хизмат қилган.

Ас-Сафий турли соҳаларга оид 10 га яқин асар ёзиб қолдирган. Турли латифа ва бадиъаларни ўз ичига олган «Латоиф аз-зароиф» («Зарофатли кишиларнинг латифалари»), «Маҳмуд ва Оёз» достони, ал-кимёга бағишланган «Тухфат ул-хоний» («Хоннинг тухфаси»), «Ҳирз ал-омон мин фатан аз-замон» («Замоннинг зийраклиги билан жодуни қайтарадиган тумор»), «Ахлоқи Муҳсиний», Нақшбандия тариқатининг таълимоти ва унинг йирик намоёндалари ҳаёти ва фаолиятига бағишланган «Усули Нақшбандия» каби асарлар шулар жумласидандир. Бундан ташқари, ас-Сафий таржимонлик билан шуғулланган. Масалан, у шайх Шихобуддин Сухравардийнинг (ваф.1234 й.) «Уюн ал-ҳақоик ва ихоҳ ал-тароик» («Ҳақиқатлар булоғи ва тариқатлар изоҳи») китобини арабчадан форс

тилига таржима қилган. Бу таржима «Китоб кашф ул-асрори Қосимий» («Қосимий сирларининг кашф этилиши ҳақида китоб») номи билан маълум. Ас-Сафий Шарқда машҳур бўлган «Калила ва Димна» асарини ҳам қайта ишлаган ва унга «Анвори Сухайлий» («Сухайл юлдузининг нурлари») деб ном берган.

Ўзбекистоннинг XV аср иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда ас-Сафийнинг айниқса «Рашаҳот» асари муҳим ўрин тутди. Асар Нақшбандия тариқати машоихларининг қисқача таржимаи холи ҳамда тариқатнинг йирик намоёндаларидан хожа Убайдулла Аҳрорнинг ҳаёти ва мақомотларини ўз ичига олади.

Ас-Сафий ўз асарини ёзишда хожа Муҳаммад Порсонинг «Фасл ул-хитоб», Шиҳобуддин ибн Амир Ҳамза (ваф.1405 й.)нинг «Мақоқоти Амир Кулол», Муҳаммад ал-Бухорийнинг (XII аср) «Маслак ул-орифин», Мавлоно Муҳаммад қозининг (ваф.1516 й.)нинг «Силсилат ул-орифин ва тазкират ас-сиддиқин» асарларидан фойдаланган. Лекин асарнинг катта қисми, яъни хожа Убайдулла Аҳрорнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги қисми, муаллифнинг шахсий кузатувлари ва сўраб-суриштириб тўплаган маълумотлари асосида ёзилган.

«Рашаҳот» қисқача сўз боши-дебоча, кириш-мақола ва уч қисмдан иборат.

Сўз бошида мазкур асарнинг ёзилиш сабаблари, муаллифнинг исми шарифи, асарнинг ёзилиб тамомланган вақти, шунингдек, хожа Убайдулла Аҳрорнинг Нақшбандия тариқатига муносабати ҳақида сўз боради.

Кириш қисмида Нақшбандия тариқати машоихларининг, хожа Юсуф Ҳамадонийдан то мавлоно Шамсуддин Рухийгача қисқача таржимаи холи баён қилинган.

Асарнинг I-III қисмларида хожа Убайдулла Аҳрор ва унинг фарзандлари, хожа Зикриё, хожа Яҳё, шунингдек, зожа Аҳрорнинг яқин муридларининг ҳаёти ва мақомотлари ҳақида ҳикоя қилинади.

«Рашаҳот»нинг биз учун қимматли томони шундаки, унда, айниқса асарнинг учинчи қисмида, Ўзбекистоннинг XV асрдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аволига оид қимматли маълумотлар мавжуд. Хожа Убайдулла Аҳрорнинг ер-сувлари ва бошқа мулки, тамға солиғи, хорижий мамлакатлар билан бўлган савдо-сотик алоқалари ва мамлакатда кучайиб кетган ўзаро кураш ва бунда мусулмон руҳонийлари, хусусан хожа Аҳрорнинг иштироки ҳақидаги маълумот ва хабарлар шулар жумласидандир.

«Рашаҳот» Ҳиндистонда 1890, 1897 ва 1906 йиллари ҳамда Тошкентда 1911 йили чоп этилган. Асар араб, 1852, 1889 йиллари ҳамда турк тилига 1888 йили таржима қилинган.

XVI-XVIII асрларда ёзилган мақомотлар ҳам бир талай. Улар ҳам биографик асарлар сирасига киради. Уларнинг кўплари XVI асрга оиддир. Маҳдуми Аъзам Косонийнинг набираси хожа Абулбаконинг қаоамига мансуб бўлган «Жомиъ ул-мақомоти Маҳдуми Аъзам Косоний» («Маҳдуми Аъзам Косоний мақомотлари мажмуъи»). Муҳаммад Раҳим

тарафидан ёзилган «Сирож ус-салокин ва латоиф ул-орифин» («Тўғри йўлдан борувчилар учун чироғ ва доноларнинг лутф сўзлари»). Дўстмуҳаммад ал-Бухорийнинг «Жуйбор ул-асрор» («Кўп ирмоқли манзилнинг сиру асрорлари»). Хусайн ибн Мир Хусайн Сарахсийнинг «Маноқиби саъдия» («Хожа)Саъднинг мақомотлари»), Муҳаммад Толиб ибн хожа Тожиддиннинг «Матлаб ут-толибин» («Толиблар матлаби») китоби, Бадриддин Кашмирийнинг «Равзат ур-ризвон ва ҳадиқат ул-ғилмон» («Жаннат боғи ва чангалзор маҳрамлари»), XVII-XIX асрларда ёзилган асарлардан Муҳаммад Қосимнинг «Насимот ул-қуде» («Қудсийликнинг майин шабадаси»), Муҳаммад Авазнинг «Зиё ал-қулуб» («Қалблар зиёси»), хожа Ҳошим Кишмийнинг «Зубдат ул-мақомот» («Мақомотлар зубдаси»), Сайид Али Зинданинг «Самарот ул-машойих» («Машойихлар натижаси»), Муҳаммад Тохир ибн Муҳаммад Таййиб Хоразмийнинг «Силсилати хожағони Нақшбандия» («Нақшбандия хожаларининг силсиласи») шулар жумласидандир.

XVI-XVII асрларда яратилган уч-тўрт асарга алоҳида тўхталамиз.

16.2.11. «Равзат ур-ризвон ва ҳадиқат ул-ғилмон»

«Равзат ур-ризвон ва ҳадиқат ул-ғилмон» («Жаннат боғи ва чангалзор маҳрамлари») асари Бадриддин Кашмирий қаламига мансуб бўлиб, унда XVI-XVII асрларда Ўзбекистонда ва кўшни мамлакатлар, Хуросон, Шимолий Ҳиндистон ва Кошғарнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта нуфузга эга бўлган Жуйбор хожалари, хусусан хожа Муҳаммад Ислон (1493-1563 йй.), хожа Саъд (1531/32- 1589 йй.) ва хожа Тожиддин Ҳасан (1574-1646 йй.)ларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилинади. Китоб XVII асрнинг биринчи ярмида ёзиб тамомланган.

Асар муаллифининг тўла номи Бадруддин ибн Абдуссалом ибн сайид Иброҳим ал-Ҳусайний ал-Кашмирийдир. Асар муқаддимасида ўзи келтирган маълумотларга қараганда, асли кашмирлик бўлиб, 1554 йили Бухоройи шарифга кўчиб келган ва хожа Муҳаммад Ислоннинг шахсий котиби сифатида хизматига кирган. Унинг вафотидан кейин ўғиллари хожа Саъд ва хожа Тожиддин Ҳасанларнинг хизматида (унинг фаолиятининг бошида) бўлган.

Асар мазмуни, услуби ва унда турли мавзу бўйича тўпланган маъоумотлардан кўринишича, Бадриддин Кашмирий кенг маълумотли, тарих, шеърят, иншо илмларини чуқур эгаллаган киши бўлган. У «Равзат ар-ризвон»дан бошқа «Шамъи дилафрўз» («Дилни равшан қилувчи чироғ», 1568/69 йили ёзилган), «Меърож ул-комилин» («Комил кишиларнинг меърожга кўтарилиши», 1573/74 йили ёзиб тамомланган), «Равзат ул-жамол» («Гўзал боғ», 1575/76 й. ёзиб тамомланган), «Баҳр ул-авзон» («Вазнлар ўлчови», 1583 й.) ва «Расулнома» (1593 й.) каби назмий ва насрий асарлар ёзиб қолдирган. Сўнгги асарининг тўртинчи қисми «Зафарнома» шеърини дoston бўлиб, унда Шайбоний Абдуллахон сонийнинг тарихи баён қилинган.

“Равзат ур-ризвон” – катта 552 варақдан иборат асар бўлиб, муқаддима, хотима ва етти бобдан ташкил топган.

Муқаддимада хожа Муҳаммад Ислоннинг авлод-аждоди, ҳазрат эшоннинг хулқ-атвори, хорик одатлари ва олижаноб фазилатлари ҳақида маълумотлар келтирилади, Бадриддин Кашмирийнинг Бухорога кўчиб келиш сабаблари, мазкур асарнинг тўрт йил ичида ёзиб тамомланганлиги ва бунинг эвазига ҳазрат эшондан 2.500 Абдуллахоний кумуш танга ва бошқа инъомлар олгани ҳақида гап боради.

Биринчи бобда Мовароуннахрнинг XVI асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти, 1556 йили Бухоронинг Абдуллахон соний тарафидан ишғол этилиши, Абдуллахоннинг ғалабалари ва бунда хожа Муҳаммад Ислоннинг иштироки ва ўрни ҳақида қимматли, кўп ўринларда тарихий асарларда учратиш қийин бўлган маълумотлар мавжуд.

Асарнинг иккинчи боби ўта қимматли. Унда Шайбоний султонлар – Муҳаммад Амин султон, Динмуҳаммад султон, Хисрав султон, Абдуқуддус султонларнинг хожа Муҳаммад Ислон ва хожа Саъд номига йўллаган арзномалари ва Бухоро, Самарқанд, Марв ва Бадахшон шоирлари Мушфикий, Махрамий, Шуурий, Восифий, Сабрий ва бошқаларнинг ҳазрат эшон – хожа Муҳаммад Ислон ва хожа Саъдлар шарафига битган шеърларидан намуналар келтирилган. Бу ерда келтирилган арзномалар, шунингдек хон ва султонларнинг фармонлари асосан уч масала; 1) Бухоро хонлигининг XVI асрдаги ички аҳволи, яъни марказий ҳукумат билан улус, вилоят, ўлка ҳокимлари ўртасидаги муносабат, 2) хонликларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, 3) Бухоро хонлиги билан Эрон, Шимолий Ҳиндистон ва Кошғар ўртасидаги муносабатлари масаласига тўхталинган. Арзномалар ва шеърлар Ўзбекистоннинг XVI асрдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ва маданиятини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Асарнинг учинчи ва тўртинчи бобларида хожа Муҳаммад Ислоннинг XVI аср 60-йиллари бошидаги ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ маълумотлар келтирилади, шунингдек, Жуйбор хожаларининг мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ишлари ҳақидаги маълумотлар ўрин олган. Бу маълумотларнинг кўпчилиги ҳатто шу масалаларни махсус ўрганган тадқиқотчиларга ҳам маълум бўлмаसा керак¹⁰⁷.

“Равзат ур-ризвон”нинг бешинчи боби ҳам ёзишмаларга бағишланган. Бу бобда Абдуллахоннинг хожа Муҳаммад Ислон ва хожа Саъдга йўллаган 100 дан ортиқ мактубининг нусхалари, Шайбоний султонлар, йирик олимлар ва вилоят ҳокимлари, шунингдек, Ҳиндистон, Эрон ва Кошғар ҳукмдорларининг Жуйбор хожаларига йўллаган мактубларининг нусхалари келтирилган. Булар орасида ҳазрат хожаларга инъом этилган мулклар, ҳазрат эшоннинг ерларини обод қилиш юмушига

¹⁰⁷ Из архива шейхов Джуйбари. Материалы по земельным и торговым отношениям Средней Азии XVI века. Под редакцией Е.Э.Бертельса.-М.-Л.; 1938; Иванов П.П. Хозяйства Джуйбарских шейхов. К истории землевладения Средней Азии XVI-XVII вв.,-М.-Л.; 1945.

аҳолини мажбурий сафарбар қилиш ва деҳқонларни ерга бириктириш ҳақидаги фармонларнинг нусхалари келтирилган.

Жуйборий хожаларга шеър, қасидалар, маснавийлар, таърихлар бағишлаган шоирлар Меҳрий Бухорий, Раҳимий Самарқандий, Масихо, Фоний, Ҳофиз Ҳусайн, Меҳрий, Ҳофиз Иброҳим ва бошқаларга асарнинг олтинчи боби бағишланган. Тарихда Абдуллахон ва Жуйборий шайхлар курдирган бинолар ҳақида муҳим далил ва маълумотлар келтирилган.

Асарнинг сўнги, еттинчи бобида Бухоро хонлигининг хожа Саъд ва Абдуллахон давридаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ҳақида муҳим, диққат эътиборга сазовор маълумотлар келтирилади.

“Равзат ур-ризвон”нинг яхши ва ягона қўлёзмаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг хазинасида 2094 рақами остида сақланмоқда. Асар ҳали бирон хорижий тилган таржима қилинмаган. Унинг тўғрисида Б.Аҳмедов ва И.Саидахмедов мақолалари эълон қилинган.

16.2.12. «Жомиъ ул-мақомоти Маҳдуми Аъзам Косоний»

«Жомиъ ул-мақомоти Маҳдуми Аъзам Косоний» («Маҳдуми Аъзам Косоний мақомотлари мажмуъи») асари Нақшбандия тариқатининг йирик намоеਂдаларидан бири хожа Аҳмад ибн Мавлоно Жалолиддин Косоний (1461/62-1542 йй.)нинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган.

Маҳдуми Аъзам Косоний йирик тариқат етакчиси бўлиши билан бир қаторда, сермахсул олим эди. У ахлоқ, сиёсат ва илоҳиётга оид «Танбеҳ ус-салотин» («Султонларга насиҳат»), «Асрор ул-никоҳ» («Никоҳ сирлари»), «Рisolaи самоъия» («Дарвешлар учун ихтиро этилган мусиқалар»), «Рisolaи вужудия» («Чин ҳақиқат ҳақида рисола»), «Одоб ус-соликин» («Дарвешлар одоби ҳақида»), «Одоб ус-сиддикин» («Содиқ кишилар одоби»), «Ганжнома», «Рisolaи бакоъия» («Кўз ёши тўкиб тавба қилиш ҳақида рисола»), «Насиҳат ул-соликин» («Сўфийлик йўлидан борувчилар учун насиҳат»), «Рisolaи зикр» («Зикр ҳақида рисола»), «Рisolaи баёни силсила» («Нақшбандия тариқати бошлиқлари силсиласи»), «Рisolaи чаҳор калима» («Абдуҳолик Ғиждувоний айтган тўрт калима ҳақида рисола»), «Рisolaи ботихия» («Ўзини нариги дунёдаги ҳаётга ҳозирлаш ҳақида рисола»), «Миръот ус-сафо» («Поклик кўзгуси»), «Зубдат ус-соликин ва танбеҳ ус-салотин» («Сўфийлик йўлидан борувчилар учун зубда ва султонлар учун танбеҳ»), «Рisolaи Бобурия» каби 30га яқин асар ёзиб қолдирганлар. Маҳдуми Аъзам Косонийнинг илмий меъроси яъши ўрганилмаган.

Бу улуғ зотнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган «Жомиъ ул-мақомот» асарини олимнинг набираси хожа Абулбақо ибн Баҳоуддин ёзган. Асар Маҳдуми Аъзам Косонийнинг яқин халифаларидан Али Аҳсикатий, мавлоно Дўст саҳхоф, мавлоно Бобойи хужрадор, Ҳофиз Иброҳим ва бошқаларнинг берган маълумотлар «Жомиъ ул-мақомоти»га асосланиб ёзилган.

Асарда келтирилган баъзи маълумотларга қараганда, хожа Абулбақо кенг маълумотли ва ўзига тўқ одам бўлиб, савдо-сотик билан ҳам машғул бўлган. Унинг қарвонлари Мовароуннаҳр билан Балх, Ҳиндистон ва Кошғар ўртасида қатнаб турган. Ўзи Шайбоний Абдулазизхон (1540-1549 йй.)нинг қўлида масъул, ҳукмгар лавозимида турган. Кейинча Фарғона ҳукмдори Муҳаммадшоҳ номидан Қозоқ султони ҳузурига элчи бўлиб борган, сўнг 1556 йили, Абдуллахон соний Бухорони қамал қилиб турганида Бухоро ҳокими Бурхон султон ва номи юқорида зикр этилган, хожа Муҳаммад Ислоннинг илтимоиси билан унинг ўрдасига элчи бўлиб борган ва сулх тузиш хусусида хон билан музокара олиб борган.

«Жомиъ ул-мақомот» қисқача анъанавий сўз боши, хотима ва уч бобдан иборат.

Биринчи бобда Маҳдуми Аъзам Косонийнинг Муҳаммад пайғамбарга уланган шажараси ва улуғ боболари ҳақида қисқача маълумот келтирилган. Иккинчи ва учинчи боблар тўлиғича Маҳдуми Аъзам Косонийнинг ҳаёти, фаолияти ва қароматлари ҳақида ҳикоя қилади.

Хотимада ҳазрат эшоннинг ҳаёти охири ва унинг 1542 йил 7 май куни юз берган вафоти тафсилоти баён этилган.

Асарда қуйидаги тарихий маълумотлар ўрин олган. XVI асрнинг биринчи ярми Шайбоний султонларнинг ўз улусларида ҳукмронлигини тўла ўрнатиш йўлида олиб борган курашлари, масалан, Кўчкинчихон, Жонибек султон, Дўстмуҳаммад султон ва Кепак султонларнинг Фарғона устига юриши, Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмад-Бароқхоннинг, Самарқанд ҳокими Абдуллатиф султон билан биргаликда Бухоро устига қилган юриши, Суюнчхожахоннинг Тошкентга юриши ва Тошкентнинг қамал қилиниши, Суюнчхожахон билан Кошғар хони Султон Саидхон ўртасида Тошкент учун бўлган кураш, юқорида номи тилга олинган Султон Саидхоннинг Аҳси, Андижон ва Косон устига қилган ҳуружи, Суюнчхожахон, Кўчкинчихон ва Убайдуллахоннинг Қоғар хони Султон Саидхон билан олиб борган уруши ва Султон Саидзоннинг Кошғардан қочиб кетиши, Тошкент ва Қарши Косонда XVI асрнинг 40-йилларида бўлиб ўтган халқ кўзғолонлари ҳақида маълумотларни бу китобда учратамиз.

Китобдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ҳақида ҳам муҳим маълумотлар мавжуд. Унда Кўҳак дарёсининг баъзи йиллари тўлиб-тошиб оқиши, айрим йилларда сатҳи пасайиши, ёки ўзанининг ўзгариши оқибатида қурғоқчилик содир бўлиши ва унинг теварак-атрофидаги қишлоқларга сув чиқмай қолиб, аҳолининг иқтисодий қийинчиликлар исканжасида қолиши, қурғоқчилик йиллари Мовароуннаҳрнинг айрим ҳудудларини чигиртка ва қора қузғун босиб кетганлиги, шунингбек, Шайбонийлар даврида ҳам тархонлик тизими, бу тизим Амир Темур ва Темурийлар даврида кенг тарқалган эди, ҳақида ҳам ўта муҳим маълумотлар усратамиз.

«Жомиъ ул-мақомот»да биографик ва географик маълумотлар ҳам жуда кўп учрайди. Биографик маълумотлардан, хусусан Маҳдуми Аъзам,

унинг хотинлари ва фарзандлари ҳақидаги маълумотлар диққат-эътиборга сазовордир. Ҳазрат эшоннинг болалари ўз вақтида Мовароуннахр, Кошғар ва Бадахшоннинг ХКII асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ишлар қилганлар. Масалан, кошғарлик хотини Бибича Кошғарийдан туғилган ўғли хожа Исҳоқ (ваф.1599 й.) Кошғар хожалари Офоқхожа ва Қорахожаларнинг аждоди бўлган. Асарда тошкентлик машҳур диний арбоб шайх Хованд Тахур (тахм.1350 йили вафот этган)нинг авлодлари хожа Муҳаммад Али, Хожа Хурд, хожа Исо ва хожа Тоҳир ҳақида ҳам эътиборга молик маълумотлар учратамиз. Баъзи маълумотлар орасида XVI асрда ўтган йирик шоир ва адабиётшунос олим Подшоҳхожа ва «Абдуллонома» асарининг муаллифи, Ҳофизи Таниш Бухорийнинг отаси, мавлоно Мир Муҳаммад ҳақида келтирилган маълумотлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Асарда келтирилган географик маълумотлардан Тошкентнинг Паркент туманидаги Иссиқ чашма, Миёнқолдаги Гармакўз, Тошкент-Ахси йўлидаги Қизил кўрғон, Кармана туманидаги Хушикиён ва Ануз қишлоқлари, Самарқанд билан Тошкент оралиғидаги чўлда жойлашган Ёғочлик, Бухоро ва Кармана оралиғидаги Жомработ манзиллари ҳақида келтирилган маълумотлар ўта муҳимдир.

Фарғонанинг шарқий тарафидаги истиқомат қилувчи қирғиз қавмлари, уларнинг ҳаёт тарзи ва ўзаро муносабатлари ҳақидаги маълумотлар ҳам муҳимдир.

«Жомиъ ул-мақомот» нашр этилмаган, лекин унинг қўлёзма нусхалари кутубхоналарда мавжуд. ЎзР Фа Шарқшунослик институти хазинасида олтига қўлёзма нусхаси сақланиб турибти.

16.2.13. «Насимат ул-қудс мин ҳадоийқ ал-унс»

«Насимат ул-қудс мин ҳадоийқ ал-унс» («Авлиёлик шабадасининг яқинлик боғидан эсиши» номли асар Нақшбандия тариқатининг Ҳиндистондаги ғоявий раҳбарлардан бўлган Муҳаммад Ҳошим Сирҳиндий тарафидан 1622 йили ёзилган бўлиб, у Ҳусайн Воиз ал-Кошифийнинг «Рашаҳот айн ул-ҳаёт» асарининг давоми ҳисобланади. Китоб Мовароуннахр, Хуросон, Ҳиндистон ва Шарқий Туркистонда XVI-XVII асрларда фаолият кўрсатган Нақшбандия тариқати намоёндалари ҳаёти ва фаолиятига бағишланган ва 754 варақдан иборат. Муаллиф ўз асарини Нақшбандия тариқатининг Ҳиндистондаги йирик намоёндаларидан бири Муҳаммад Бақр Сирҳиндий (1563/64-1603/04 йй.)нинг топшириғи билан ёзган.

Асарда айниқса биографик маълумотлар кўп. Шулардан учтасини келтираамиз. XVI асрда Кошғарнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида биринчилик учун курашган хожа Убайдулла Аҳрорнинг авлоди хожа Хованд Маҳмуд билан Маҳдуми Аъзам Косонийнинг ўғли хожа Исҳоқ ўртасидаги кураш, Кошғарда ислом динининг тарғиботчиларидан бири бўлмиш хожа Тожиддин, хожа Муҳаммад Порсонинг авлоди ҳақидаги маълумот диққатга сазовор.

Хожа Хованд Маҳмуд Шоҳибекхон (Шайбонийхон) ўлдирилганидан кейин Кошғарга кетиб қолди. Султон Саъидхон¹⁰⁸ уни хурсандчилик билан кутиб олди, илтифотлар кўрсатди ва унга Кошғарда муридлар орттиришига кўмаклашди. Хожа Юсуф 1532 йилнинг 12 сентябрида оламдан ўтди.

«Тарихи Рашидий» китобининг муаллифи Мирза Муҳаммад Ҳайдар (1500-1551 йй.) яна бир қизиқ маълумотни келтиради; «Хожа Хованд Маҳмуд (ҳақиқий исми Шаҳобиддин Маҳмуд, хожа Убайдулла Аҳрор набираси) муридлар орттириш учун Кошғарга келганда унинг билан хожа Юсуф ораларида рақобат бошланди. Шундай бўлдики, бир куни хожа Хованд Маҳмуднинг олдига борспм ҳузурларида хожа Муҳаммад Исҳоқ ўлтирган эканлар. Улар нималарнидир сўзлашиб ўтирган эканлар. Хожа Хованд Маҳмуднинг жаҳли чиқиб деди; «Хожа Исҳоқ! Нима сабадан сен менга бунақа шапларни айтиб ўтирибсан? Агар сен отангининг мурожи бўлсанг, мен ҳазрати олийлари (хожа Убайдулла Аҳрорнинг муридидан. Бундан ташқари, сен ёш жиҳатдан менга ўғил ўрнидасан. Хожа Исҳоқ жавоб қилди; «Мен ҳам ул жанобнинг марҳаматига таянаман». Тортишув тугугач, ўша куниёқ хожа Хованд Маҳмуд Бадахшонга кетиб қолдилар. Орадан икки-уч кун ўтгач, кимдур менга хожа Исҳоқнинг тўсаддан ўсаллаб, вафот этганини хабар қилди.

Маҳдуми Аъзам Косонийнинг ўғли хожа Исҳоқ ҳақида шундай маълумот баён этилган. Олийжаноб хожа (Самарқанддан) Кошғар ва Хўтанга жўнаб кетдилар. Кошғар ва Хўтан халқи ул жанобнинг саъй-ҳаракатлари чин динни (исломни) қабул қилди. Кошғар ҳокими Муҳаммадхон хожанинг ҳақиқий ва софдил муриди бўлиб қолди. Хуллас, мазкур хожа туфайли Нақшбандия – Хожагон тариқати ўша ўлкада ёйилди. Сўнг ўрнига муриди Девони Аштарни қўйиб, ўз юртига қайтди ва 1599-1600 йили вафот этди. Дехбед ёнидаги Сафед қишлоғидаги қабристонга дафн этилди. Отасидан кейин у шу қишлоқда истикомат қилиб турган эди.

Хожа Муҳаммад Порсонинг улуғ аждоди хожа Тожиддин ҳақида куйидагича маълумот бор. Хожа Тожуддин хожа Ҳофизиддин Бухорийнинг¹⁰⁹ аждоди, хожа Рашидиддиннинг ўғлидир. Хожа Рашидиддиннинг отаси хожа Шужоъ Чингизхон хуружи вақтида Мўғулистонга кетиб қолган ва хожа Рашидиддин ўша ерда туғилган. Унинг саъй-ҳаракатлари билан мўғуллар ислом бинига кирганлар. Хожа Тожиддин хожа Убайдулла даврида Мовароуннаҳрга келган ва мавлоно Ироқий Тусийдан таълим олган. Мавлоно Ироқий Тусий жаноб хожа Аҳрорнинг дўстларидан бўлгани туфайли, хожа Тожиддин ҳазрат эшоннинг (хожа Убайдулла Аҳрор) қабул ва суҳбати шарафига муяссар бўлган. У кўп вақт унинг остонасини ўпиш шарафига ва хайр-эҳсонига муяссар бўлган. Шундан кейин Кошғар шаҳарларидан Турфон ҳокими унинг келишини яхшиликка йўйиб, ўзи ва болаларига иззат-ҳурмат

¹⁰⁸ Султон Саъидхон – Мўғулистон (Жете) хони (1514-1532 йй.)

¹⁰⁹ Хожа Ҳофизиддин Бухорий – Хожа Муҳаммад Порсонинг ҳақиқий номи, 1419 йили вафот этган.

кўрсатган. Улардан баъзилари ҳозирги кунгача ўша мамлакатнинг эҳсонларига мушаррафдурлар.

16.2.14. «Матлаб ут-толибин»

«Матлаб ут-толибин» («Ҳақиқат изловчиларнинг мақсади») Тожиддиннинг ўғли Абулаббос Муҳаммад Толиб томонидан 1663/64 йили ёзиб тамомланган. Унда машҳур Жуйборий хожалардан хожа Муҳаммад Ислоҳ, хожа Саъд, хожа Тожиддин Ҳасан, хожа Абдурахим (1575-1629 йй.), Абдихожа (1577-1607 йй.) ва Муҳаммад Юсуфхожа (1595-1652 йй.)ларнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти баён этилган.

«Матлаб ут-толибин» фақат биографик асар бўлиб қолмай, унда мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий аҳволига оид ҳамда Бухоро хонлиги билан Ҳиндистон ўртасида муносабатларга тегишли ўта муҳим маълумотлар мавжуд. Шунинг учун ҳам ундан В.Л.Вяткин ва П.П.Иванов Жуйборий хожаларнинг қр-суви ва мол-мулкини тадқиқ этишда асосий манбалардан бири сифатида фойдаланишган.

Муҳаммад Толиб ҳақида куйидагилар маълум. Асарда учраган баъзи маълумотларга қараганда, отаси 1608 йили вафот этганида у 39 ёшда бўлган. Шунинг эътиборга олинган бўлса, муаллифнинг туғилган йили 1569 йил бўлиб чиқади. У хожа Тожиддин Ҳасаннинг иккинчи ўғли бўлиб, ҳамма вақт отаси билан бирга Бухорода истиқомат қилган. 1623 йили ота-бола Балхга борганлар. Муҳаммад Толибнинг ҳам ҳам хўжалиги катта бўлган. Отасидан олган улушидан ташқари, 1632-1633 йиллари беварзанд холасининг ер-суви ва бошқа мулки ҳам унга берилган. Мулк отаси тирикчилигида 400 минг тангага баҳоланган.

«Матлаб ут-толибин» таркиби анъанага биноан муқаддима, хотима ва саккиз бобдан иборат.

Муқаддимада анъанавий фотиҳа ва ҳамду санолардан кейин, мазкур асарни ёзишда муаллиф ўз олдига қўйган вазифалар ҳақида сўз юритилади ва асар мундарижаси келтирилади.

Асарнинг энг қимматли маълумотлар мавжуд қисми унинг IV-VIII бобларидир.

Тўртинчи бобда хожа Саъднинг кароматлари «Матлаб ут-толибин», мол-мулки ва хизматкорлари, XVI асрнинг 80-йилларида мавжуд сиёсий вазият ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади. Айтишларича, хожа Саъднинг Бухоро, Миёнқол, Самарқанд, Саврон, Туркистон, Ахсикат, Насаф, Ҳисор, Термиз, Кубодиён, Балх, Бадахшон, Ҳирот, Марв, Мурғоб, Меҳна, Машҳад, Чоржўй ва Андхуд вилоятларида катта мол-мулки, ер-суви, кўп сонли мол-қўйлари, дўконлари, ҳаммомлари, сардобалари ва куллари бўлган. Масалан, ҳазрат эшоннинг тилга олинган вилоятларда 2000 жуфт гов¹¹⁰ экин ери, 2500 бош қўйи, 1500 оти, 12 ҳаммоми, 10та сардобаси, кўплаб бозорлари, савдо дўконлари ва устахоналари, 100 нафар кули ва бошқа бойликлари бўлган. Унинг ҳар бир вилоятда ғалла

¹¹⁰ Жуфти гов – бир жуфт ҳўкиз билан ҳайдаб экиладиган ер, тахминан саккиз-тўққиз гектарга тенг бўлган.

омборлари бўлган. Фақат Бухоройи шарифнинг бир ўзида шундай оморлардан тўрттаси қурилган бўлиб, уларнинг ҳар бирида 100 манн¹¹¹ ғалла сақланган. Хожа Саъднинг йиллик даромади 60.000 тангага баробар бўлган. Ҳазрат хожанинг мол-мулкани кўп сонли ва турли лавозимдаги саркор, вакил, дафтардор, соҳиби хирож, керак яроқ, баковул, қози, доруға, миришкор каби мансабдорлар бошқариб турганлар.

Тўртинчи бобда келтирилган сиёсий воқеалар ичида Абдуллахон сонийнинг Андижон ва Хоразм устига XVI аср 80- йилларида қилган ҳарбий юришлари, Абдуллахон билан Ўзбек султон ўртасидаги келишмовчиликлар, Шайбоний қўшинларининг Иссиқкўл вилояти устига қилган ҳарбий юриши ҳақидаги маълумотлар ўта муҳимдир.

Яна шу бобда баён қилинган воқеалар ичида Самарқанд ҳокими Шайбонийзода Ибодулла Султон, Абдуллахон сонийнинг инисининг ўлдирилиши сабаблари ҳақида айтилган фикрлар зўр аҳамиятга эгадир. «Абдулланом» муаллифининг сўзларига қараганда, Ибрлуоо султоннинг ўлимига унинг шариат қоидаларини бузганлиги, яъни рамазоннинг биринчи куни рўза тутмай, ичкилик ичганлиги сабаб бўлган. Лекин, 1586 йили Бухоро ва Самарқандда бўлиб ўтган воқеаларни чуқурроқ таҳлил этадиган бўлсак, бу фақат бир баҳона, сабаби эса тамоман бошқача бўлган. Масалан, «Матлаб ут-толибин»да келтирилган маълумотларга қараганда, XVI асрнинг 80-йиллари бошида Шайбоний султонлар, хусусан Ибодулла султон билан Абдуллахон ўртасида муносабатлар бир қадар бузилиб қолган. Бунга Абдуллахоннинг 1583 йили Андижон устига, Исфандиёр султонга қарши қўшин тортгани сабаб бўлган. Асарда келтирилган маълумотларга қараганда, 1586 йилнинг 3 август куни Тошкент ҳокими Дўстим султон, Андижон ҳокими Исфандиёр султон ва Ҳисор ҳокими Ўзбекхон, ва Самарқанд ҳокими Ибодулла султоннинг элчилари Самарқандга тўпланиб кенгаш ўтказганлар ва гапни бир ерга қўйиб Абдуллахон сонийга қарши ҳарбий-сиёсий иттифок тузганлар. Орадан кўп вақт ўтмай, Ибодулла султон Абдуллахоннинг йўқлигидан фойдаланиб, Самарқанд теварагидаги туманларни босди ва талон-тарож қилди.

«Матлаб ут-толибин» муаллифи яна қуйидагиларни ёзади; «(Ибодулла) султон рамазон ойи бошларида қаттиқ ичиб маст бўлгани сабабдан Мирзо Абдурахим кечаси махфий равишда унинг хонасига кирди ва ханжар зарби билан уни ўлдирди. Ўша кунлари ҳазрат эшон (хожа Саъд) Ҳисори шодмонда эдилар. Тун яримлаганда дин суянчиғи бўлмиш амир ул-умаро Қулбобо кўкалтош (ҳазрат эшоннинг ҳузурига) кириб келди ва Ибодулла султоннинг ўлдирилганлигини айтди. Бундан сал аввал ҳазрат эшон онасини тушида кўрганлигини ва мулозимларига «Яқин орада Ибодулла султон бу дунёни тарк этса керак», деб айтган. Асарда келтирилган бу маълумотларни диққат билан таҳлил қилинганда Ибодулла султон Абдуллахоннинг одамлари томонидан ўлдирилганлиги ўз-ўзидан маълум бўлади.

¹¹¹ Манн- ўрта асрларда бир манн 25,6 килограммга тенг бўлган.

Яна шу бобда Абдуллахоннинг 1583 йили Андижон устига, Исфандиёр султонга қарши, ва сал кейинроқ Хоразмга қўшин тортгани ҳақида маълумотлар бор.

Асарнинг бошинчи боби хожа Тожиддин Ҳасаннинг туғилган кунидан то вафотигача Мовароуннаҳрда кечган воқеалар ҳақида ҳикоя қилинади. Бу ерда келтирилган маълумотлар орасида ҳокимиятнинг Шайбонийлардан Аштархонийлар сулоласи қўлига ўтиш вақти ҳақидаги маълумотлар қимматлидир. Маълумки, баъзи китобларда ва хронологияларга оид асарларда, масалан, С.Лейнпул, Е.Цамбаур китобларида, бу воқеа ҳижрий 1006, мелодий 1598 йилда содир бўлган деб қайд қилинади. Лекин кейинроқ атрофлича ўрганилган «Баҳр ул-асрор», «Тарихи оламорои Аббосий», «Силсилат ус-салотин» асарларида бу воқеа ҳижрий 1009, мелодий 1601 йили содир бўлгани очиқ айтилган. «Матлаб ут-толибин»да шу фикр аниқ ва ишонарли далиллар билан эътироф қилинган.

Яна шу бобда Абдуллахон соний билан унинг ўғли ва тахт вориси Абдулмўъмин султон ўртасида бошланган зиддият ҳақидаги маълумотлар тарихимизнинг яхши ёритилмаган масалаларига аниқлик киритишда муҳим аҳамият касб этади. Бу жиҳатдан бешинчи бобда келтирилган маълумотлар жикқатган сазовордир.

Булардан бири, Жуйборий хожаларнинг мол-мулки йил сайин ортиб боришидир. Масалан, хожа Саъднинг вориси хожа Тожиддин Ҳасаннинг мол-мулклари орасида янгилари, янги қурилган Ҳасанобод қишлоғи, 50 нафар чорбоғ, 20 қатор¹¹² туя ва бошқалар ҳам бўлган. Шуни ҳам айтиш керакки, хожа Тожиддин фикҳ, ҳадис ва тарихга оид қимматли китоблар йиғишга ҳам эътибор берган. «Матлаб ут-толибин»да келтирилишича, унинг кутубхонасида 1000 жилд қимматли қўлёзмалар сақланган. Уларнинг айримлари безакли, тилла суви бериб ёзилган китоблар бўлган.

Иккинчиси Абдуллахон билан унинг ўғли ва тахт вориси, Балх хукмдори Абдулмўъмин султон ўртасида ХУ1 асрнинг 80-йилларидан бошлаб кучайиб кетган зиддиятлар ва Абдуллахоннинг вафоти хусусидадир. «Матлаб ут-толибин»да қуйидагиларни ўқиймиз; «Абдуллахон мамлакатни 44 йил идора қилди. Отаси Искандархон тириклиги чоғида 28 йил унинг номидан, отаси вафот этгандан кейин 18 йил мустақил идора қилди. Салтанатнинг бир учи Андижонда, бир учи Хоразмда, учинчи учи Дашти қипчоқда, тўртинчиси Хуросон ва Сеистонда бўлган. Айтишларича, Абдумўъминхон Муҳаммад Боқибий билан тил бириктириб, отасининг овқатига захар қўшдириб берган ва хон ҳижрий 1006 йили вафот этган.

«Матлаб ут-толибин»нинг олтинчи боби Жуйборий хожаларнинг яна бир намоёндаси хожа Абдурахимнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган. Б«Матлаб ут-толибин»у бобда йирик хўжадикларда қул меҳнатидан фойдаланиш, ер эгалигининг танҳо ва

¹¹² Бир қаторда тахминан 150 нафар туя бўлган.

суюрғол шакллари, керак яроқ лавозими ва унинг вазифалари, Бухоро хонлиги билан Ҳиндистон ўртасидаги муносабатлар ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади.

Керак яроқчи ҳақида бу асарда, масалан, бундай дейилади; «Мулла Мирмуҳаммад хожа (Абдурахим)нинг хизматкорлари жумласидан эди. Унинг зиммасига керак яроқчилик вазифаси юклатилганди. Унинг зиммасига хожанинг хонадони учун керак бўлган ҳарир матолар ва бошқа нарсаларни топиб келтириш мажбурияти юклатилганди. Бир пайт ҳисобчилар мулла Мирмуҳаммад керак яроқчини тафтиш қилганларида унга хожанинг саркорлигидан берилган нақд пулдан ташқари, унинг савдогарлар ва бошқа шаҳарлардан 90 минг хоний қарз олганлиги, лекин шу ҳақдаги тилхатлардан 1000 хоний маблағ тилхатларда хожа (Абдурахим)нинг муҳри йўқлиги аниқланди. Шундан кейин хожа (Абдурахим) уни ҳузурига чақириб; «Нега айтилган қарз ҳақида ўз вақтида бизша маълум қилмадингиз ва тилхатларни бизга кўрсатмадингиз?», деб сўраганда, мулла Мирмуҳаммад (хожага) бундай жавоб қилган; «Биз сизнинг соҳиби ҳимматлигингизга ишонган эдик». Шундан кейин хожа мулла Ҳожибек девонбеги билан мутаваллийни чақиртириб, мулла Мирмуҳаммаднинг барча қоғозларини йўқ қилиб юборишни буюрган.» Келтирилган парчадан керак яроқчининг вазифалари ва ҳуқуқлари, ортиқча изоҳсиз ҳам кўриниб турибти.

Асарнинг сўнги, еттинчи боби Абдихожанинг ҳаёти, фаолияти ва кароматлари баёнига бағишланган. Лекин тадқиқотчи учун ўта зарур бўлган далил ва маълумотлар, масалан, Бухоро хонлигининг Абдуллахон соний вафотидан, 1598 йилдан кейинги ички аҳволи, Жуйборий хожаларнинг, масалан, Абдихожанинг бундаги ўрни ва вазифаси, Шайбонийлар давлатининг тузилиши, хусусан, девонбеги, мирохур, оталиқ, шиғовул, ясовул, нақиб, қози, баковул, қурчи боши, додхоҳ, парвоначи, шайхулислом, кўкалтош, кадхудойи даҳа (даҳабоши), чирокчи, мунший ва бошқа лавозимлар ҳақида, шунингдек, ўзбек халқининг этник таркибига кирган сарой, кўнғирот, найман, қатағон, юз, арғин, кенагас ва бошқа қабилалар ва уларнинг мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган.

Абдихожанинг XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларида Бухоро хонлигининг мчкм аҳволи ва унинг мамлакатнинг сиёсий ҳаётида тутган ўрни ва мавқеъи ҳақида асарда қуйидаги маълумотларни учратамиз. Сўнги Шайбоний Пирмуҳаммад Соний (1598-1601 йй.) даврида мамлакатнинг ички аҳволи беқарорликка юз тутди. Шу пайт Абдихожа Бухорони тарк этиб Самарқандга борди. Унинг ҳоқими Аштархоний Боқи Муҳаммаднинг омади юришиб, тож-тахтни эгаллагудай бўлса, иккалари давлатни биргаллашиб бошқаришга аҳд қилдилар. «Матлаб ут-толибин»да Боқи Муҳаммадхоннинг мана бу сўзлари келтирилади; «Агар биз Бухоро билан Балхни эгаллашга муяссар бўлсак, унда мамлакатни Сиз, мен ва Вали Муҳаммад ўртасида учга тақсимлаймиз...» Эртаси куни эрталаб, нонушта пайтида Абдихожа Боқи Муҳаммадхонга мурожаат қилди;

«Табриклаймиз, улуғ аждодларимиз Сизга пойтахт шаҳар Бухорони инъом қиладилар.» Боқи Муҳаммадхон (ичига сиғмай) суюниб кетди ва синглисини Абзихожага хотинликка берди. Абдихожа ҳаммаси бўлиб Бухорода бир йилга яқин истиқомат қилди. Шундан кейин Абдихожанинг нувузи ортти. Муҳаммад Толиб бу ҳақда мана буларни ёзади; «Ҳазрат хожанинг улуғлиги ва куч-қудрати шу даражага бориб етдики, жиноят содир этган киши унинг хузурига қочиб бориб, унинг хизматига киргудек бўлса, у жахога тортилмаган. Хожанинг таъсири барча вилоятларда шу қадар кучли эдики, бирон зот унинг сўзини қайтармас эди. Қайфияти йўқ пайтларда Боқи Муҳаммадхонни ҳам менсимас эди. Агар хон бирор шахсни остонасидан қувиб юборгудай бўлса, хожа уни ўз ҳимоясига олар эди. Хожа тех-тез хонга ўзгалар олдида танбеҳ берар эди. Одамлар ва ҳарбийлар фақат хожага ёрдам сўраб мурожаат қилар эдилар. Хулласи калом, йирик мансабдорлар, аслзодалар ва сипоҳийлар шуруҳ-гуруҳ бўлиб ҳазрат хожанинг паноҳига қочиб ўта бошладилар. Баъзи сипоҳийлар хожага; «Сиз бизнинг пушти паноҳимизсиз. Биз Сизни подшоҳ этиб сафламоқчимиз», деб мурожаат қила бошладилар.

«Матлаб ут-толибин» чоп этилмаган. Унинг қўлёзма нусхалари кўпгина кутубхоналарда мавжуд. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида унинг нусхалари сақланмоқда.

16.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Б.А.Ашмедов «Ўзбекистон тарихи манбалари».-Т.: ЎИТУВЧИ, 2001.
2. Ўзбекистон тарихи. 1-том. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси таваруши билан. Т.: Фан, 1998.
3. Ўзбекистон тарихи. 2-том. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси таваруши билан. Т.: Фан, 1998.

16.4 Мавзунинг мустақамлаш учун берилган саволлар.

1. Агеография сўзининг маъносини айтиб беринг?
2. Диндорлар, ҳаётига оид қандай адабиётларни биласиз?
3. Диний адабиётларнинг тарих фани ўрганишдаги аҳамияти нимада?

17- мавзу. Мемуар асарлар

Дарсининг мазмуни: талабаларга мемуар асарлар тўғрисида тушунча бериш ва уларнинг тарих фанини ўрганишдаги аҳамиятини кўрсата бериш.

Режа:

17.1. Мемуар асарлар хусусияти.

17.2. Мемуар асарлар тавсифи.

17.3. Адабиётлар рўйхати.

17.4. Мавзунини муस्ताхкамлаш учун саволлар.

Асосий тушунчалар: мемуар, хотира, таассурот.

17.1. Мемуар асарлар хусусияти

Мемуар асарлар деб, муаллифларнинг шахсий хотиралари асосида ёзилган китобларга айтилади. Уларда аксарият ҳолларда муаллиф ўзи шахсан кўрган, иштирок этган ёки замондошларидан ўзи эшитган воқеаларни баён этади. Бу асарларда аксарият ҳолларда воқеа ходисалар тўғри ёритилади. Баъзан муаллифнинг шахсий келиб чиқишига қараб воқеалар турлича талқин қилиниши мумкин.

Мемуар асардаги воқеа ходисалар баёнини бошқа ёзма манбалар билан солиштириб сўнгра хулоса чиқариш зарур.

Бундай асарларда баъзи ҳолларда воқеа ходисаларни ғаразли баён этиш ҳоллари ҳам учрайди.

Умуман тарихий воқеа-ходисаларни чуқур ва атрофлича ўрганиш учун мемуар асарлардан ҳам танқидий фойдаланиш мумкин.

17.2. Мемуар асарлар тавсифи.

17.2.1. «Мужмали Фасихий»

«Мужмали Фасихий» («Фасихийнинг (тарихлар) мажмуаси») XV асрнинг кўзга кўринган тарихчиларидан Фасих Аҳмад Хавофийнинг асаридир. Муаллифнинг тўла номи Фасих Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад бўлиб, у 1375 йили Ҳиртда йирик мансабдор оиласида туғилган, 1405-1424 йилларида Алоуддин Али тархон ва Шохруҳ девонида хизмат қилган. У 1440-1441 йиллари Шохруҳнинг суюкли ва нуфузли хотини Гавҳаршод бегимнинг амри билан қамокқа тушиб қолди. 1441 йил 2 ноябрида озод қилингандан сўнг фақат илм билан машғул бўлган ва 1442 йили ўзининг йирик-тарихий биографик асари бўлмиш «Мужмали Фасихий» асарини ёзиб тамомлаган ва Шохруҳга тақдим этган. Тарихчининг вафот этган йили маълум эмас.

Фасих Аҳмад Хавофийнинг мазкур асари кўпгина тарихий, адабий, биографик, географик асарлар, масалан, ал-Масъудий, ибн ал-Асир, ибн Ҳаллиқон, Нисовий, Жувайний, Рашидиддин, Фахриддин Банокатий, Вассоф, Ҳофизи Абру, робиъа Фушанжий, Ибн Ямин Фарюмадий, Салион Соважий ва бошқаларнинг асарлари асосида, шунингдек, муаллифнинг кузатиш ва тафтишлари натижасида тўплаган бой далилий маълумот асосида ёзилган.

Асарда Одам Атодан то муаллиф замонигача Элон ва Мовароуннаҳрда бўлиб ўтган муҳим тарихий воқеалар, машҳур олимлар, шоирлар, адиблар ва бошқа таниқли кишиларнинг таржимаи ҳоли,

шугингдек, йирик сув иншоотлари ҳамда диққатга сазовор юинолар, масжид, мадраса, сардоба, карвонсарой, ҳаммом ва бошқаларнинг курилиши ҳақида қисқача, лекин бениҳоят қимматли далилий маълумотлар келтирилган. Воқеалар ййилма-йил, хронологик тартибда берилган. Бу ҳол асардан фойдалинишни бирмунча осонлаштиради.

«Мужмали Фасихий» сўз боши-дебоча, кириш-муқаддима, хотима ва икки қисм-мақоладан иборат.

Дебочада тарих фанининг хосиёти ва уни ўрганишнинг аҳамияти ҳақида гап боради, асарнинг номи ва мундарижаси келтирилади.

Муқаддимамда дунёнинг яратилишидан то Муҳаммад пайғамбарнинг туғилишигача бўлган давр ичида кечган воқеалар ҳақида маълумот берилади.

Биринчи мақолада Муҳаммад пайғамбарнинг туғилишидан то унинг Маккадан Мадинага ҳижрат қилиши, 622 йилигача бўлган даврни ўз ичига олади.

Иккинчи мақолада жуда катта давр 622 йилдан то 1442 йилгача мусулмон оламида юз берган воқеалар баён этилади.

Хотима махсус Ҳирот шаҳарига бағишланган.

Фасих Аҳмад Хавофий ва унинг мазкур асари XIX аср ўрталаридан бери илмий жамоатчиликнинг диққат-эътиборини ўзиша жалб қилиб келмоқда ва машҳур шарқшунос олимларнинг бксак баҳосига сазовор бўлган.

«Мужмали Фасихий»нинг матни 1961-1963 йиллари Эронда Маҳмуд Фаррух томонидан, иккинчи мақоланинг русча таржимаси Д.Юсупова томонидан Тошкентда 1980 йили чоп этилган.

17.2.2. «Бадойиъ ул-вақойиъ»

«Бадойиъ ул-вақойиъ» («Нодир воқеалар») номли асар муаллифи XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида ўтган таниқли адиб ва олим Зайниддин Восифий ёки Зайниддин Маҳмуд ибн Абдулжамилдир. У 1485 йили Ҳиротда туғилган. Отаси ўзига тинч ва маълумотли киши бўлиб, Султон Ҳусайн мирзо саройида кичик лавозимлардан бирида мунший ёки воқеанавис бўлган.

Зайниддин Восифий яхши ўқида, илоҳиёт, тарих, адабиёт ва бошқа илмларни пухта эгаллади. 16 ёшида қариндоши ва Ҳиротнинг тариқли зотларидан бири бўлган амир Соҳибдоронинг ёрдами орқасида Алигер Навоийнинг диққат-эътиборини қозонишга муяссар бўлди. У 1500-1502 йиллари хиротлик нуфузли амир Шоҳвали кўкалтошнинг хонадонида муаллимлик қилди, 1502-1507 йиллари Султон Ҳусайн мирзонинг ўғилларидан Фаридун Ҳусайннинг кутубхонасида китобдор мансабида ишлади. 1507-1511 йиллари Восифий Шоҳруҳ мирзо мадрасасида Хуросонда кўзга кўринган илоҳиёт олими Имоиддин Иброҳимдан таълим олди.

Зайниддин Восифий 1511 йили Хуросонда Сафавийлар ҳукмронлиги ўрнатилиши ва сунний мазҳабидаги мусулмонларни таъқиб этиш

кучайганлиги туфайли 1512 йилнинг 17 апрелида бир гуруҳ рухонийлар сайид Шамсиддин Курти, амир Ҳусайн ва бошқалар билан бирга Мовароуннаҳрга келди ва умрининг охиригача шу мамлакатда истиқомат қилди. У Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг кўпгина шаҳарлари Самарқанд, Бухоро, Ясси, Саброн, Шохруҳия, Тошкент ва бошқаларида истиқомат қилди ва мударрис, имом, тарбиячи, масалан, Суюнчхожанинг кенжа ўғли Навруз Ахмадхоннинг тарбиячиси бўлиб хизмат қилди, Шохруҳияда бўлган йиллари эса Келди Муҳаммадхон ҳукуматида қози аскар лавозимида турди. Восифий 1551 йили Тошкентда вафот этди ва муқаддас манзилгоҳлардан шайх Хованд Таҳур мазорига дафн қилинди.

Зайниддин Восифий ўзининг «Бадойиъ ул-вақойиъ» номли тарихий-мемуар асари билан шуҳрат қозонди. Асарда 1512-1532 йиллар орасида муаллифнинг Хуросон ва Мовароуннаҳрда кўрган-кечирганлари, ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий вазият зўр маҳорат ва юксак санъат билан баён этилади. «Бадойиъ ул-вақойиъ»да Мовароуннаҳрнинг XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига оид қимматли маълумотлар кўп. Асар 1538-1539 йиллари ёзиб тамомланган.

«Бадойиъ ул-вақойиъ» асосан икки қисмдан иборат. Унинг биринчи қисми II боб бўлиб, унда Восифийнинг Ҳиротдан 1521 йили қочиб келишидан то унинг Шохруҳичга, Келди Муҳаммадхон саройига 1518 йили келгунига қадар Хуросон ва Туркистонда бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олади.

Иккинчи қисмда Восифийнинг мазкур хон саройида тез-тез бўлиб турадиган адабий йиғинлар ҳақидаги эсдаликлар жой олган.

«Бадойиъ ул-вақойиъ»нинг қўлёзма нусхалари кенг тарқалган. Биргина ЎзР ФА Шарқшунослик институти кутубхонасида ушбу асарнинг ўндан ортиқ нусхаси сақланмоқда. Асарнинг танқидий матни Санкт-Петербургда олим А.Н.Болдирев томонидан 1961 йили икки жилд қилиб чоп этилган. У Хоразмда 1826 ва 1907 йилларда Диловархожа ва Муҳаммад Амин тўра томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Айрим парчалар рус тилида А.Н.Болдирев ва В.П.Юдин тарафидан эълон қилинган. «Бадойиъ ул-вақойиъ»нинг айрим қисмлари Н.Норқулов томонидан таржима қилиниб, 1979 йили нашр этилган.

17.2.3. «Миръот ул-мамолик»

«Миръот ул-мамолик» («Мамлакатлар кўзгуси») XVI асрда ўтган турк адмиралли Сейди Али Реис асаридир. Муаллифнинг тўлиқ исми Сейди Али Ҳусайн ўғли, шеърларини Котибий Румий тахаллуси билан ёзган.

Сейди Али Реис кенг маълумотли денгизчи бўлиб, султоннинг Мағриб денгизи, Ўрта Ер денгизи да олиб борган барча урушларида, Хайруддин пошо ва Синон пошо раҳбарлигида иштирок этган. Ота-боболари Ғалатиядаги доруссалохийи омира, қурол-яроғ омборига бошчилик қилганлар.

Унинг хавф-хатарлар билан тўла саргузаштлари 1554 йилнинг феврал ойида Суриянинг Басра шаҳридан бошланади. Турли саргузаштларни

бошдан кечириб, денгизчи ўз хамроҳлари билан Ҳиндистон, Бадахшон, Мовароуннаҳр, Хоразм, Дашти кипчоқ, Хуросон ва Ироқи Ажам (Ғарбий Эрон)да бўлган. У ўз юртига 1556 йилда қайтиб боргунча ўша мамлакатларда кўрган-билганларини бир китобга жамлаб уни «Миръот ул-мамолик» деб атади.

Асарда муаллифнинг кўрган-кечирганлари, ўзи бўлган мамлакатларнинг XVI аср ўрталаридаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ва халқи ҳақида қимматли маълумотлар учратамиз.

Масалан, Сейди Али Реис ўша пайтларда Мовароуннаҳрни эгаллаб турган Наврўз Аҳмад Бароқхон ва Шайбонийлар билан Туркия ўртасидаги муносабатлар ҳақида мана бу маълумотларни келтиради; «Самарқанди беҳишти монандга доҳил бўлдиқ. Бу ерда Наврўз Аҳмадхон, яъни Бароқхон билан кўришиб, унга келтирган фақирона тортиғимизни тақдим этдик. Хон бу фақирга битта от, бош-оёқ сарупо марҳамат қилди. Бундан аввал саодатли подшо (Султон Муҳаммад Фотих) шайх Абдуллатиф ва Додош элчи орқали Бароқхонга бир миқдор милтиқ отувчилар ва бир қанча қалъа тўплари юборган эди. Элчилар келган пайтда Самарқанд подшоси Абдуллатифхон вафот этиб, Бароқхон Самарқандда хонлик тахтига ўтирган, Балхда Пирмуҳаммадхон, Бухорода эса саййид Бурхон султон ўз номларига хутба ўқитганлар. Бароқхон шу икки хонга қарши бирор чора кўришга қодир бўлмаса-да, кейинроқ уларнинг ўзаро низоларидан фойдаланган. Аввал Самарқандни олгач, кейин Шаҳрисабзга бориб у ерда ҳам кўп уришган. Бу урушда румлик(турк)ларнинг бир қанча бошлиқлари ўлган. Ниҳоят, Шаҳрисабз унинг қўлига ўтган. Яна у ердан Бухорога бориб шаҳарни бир неча вақт қамал қилган. Бухоро хони саййид Бурхон Бароқхонша бардош беролмай, Қорақўлни Балх хони Пирмуҳаммадга берган. Пирмуҳаммадхон ўз инилари юбориб, Қорақўлни қўлга киргизган. Охири саййид Бурхон дош беролмай, Бароқхондан омонлик тилаб, ўртада сулҳ тузилган. Бароқхон Бухорони яна саййид Бурхонга топшириб, ўзи Қорақўл устига юрган. Пирмуҳаммадхоннинг инилари Бароқхондан омонлик тилаб, Қорақўлни унга топширганлар. Бароқхон уни ҳам саййид Бурхонга қайтариб, ўзи Самарқандга қайтган... Бароқхоннинг ёнида атиги 150 га яқин румлик найзабоз қолган. Қолганлари унинг ўғиллари ёнида қолган». («Миръот ул-мамолик», 101-102- бетлар).

Сейди Али Реиснинг Қазвинда Эрон подшоси шоҳ Таҳмосиб (1524-1576 йй.) билан учрашуви ҳақида келтирган маълумотлар ўша йиллари Туркия Шайбонийлар давлати ва Эрон ўртасидаги муносабатларини тушунишда жуда муҳимдир. Асарда хусусан мана буларни ўқиймиз; «Шоҳ (Шоҳ Таҳмосиб) нинг элчиси Собит оға Табриз йўли орқали подшоҳ ҳазратлари (Султон Сулаймон соний қонуний, 1520-1566 йй.) ҳузурига биздан олдин жўнаб кетган эди, шоҳ (шу сабабдан) бир неча ойгача бизга кетишга руҳсат бермай, бир неча марта чақириб, кўп суҳбатлашди. Бир кун суҳбат вақтида «Рум диёри Бароқхонга ёрдам бкриш учун 300 та яничар¹¹³

¹¹³ Яничар –ени (янги) черик, аслзодалар ва ҳарбийларнинг болаларини йиғиб махсус ўтгатишган сипоҳий.

юборилган экан»,- деди. Мен улар Бароқхонга ёрдам бериш учун эмас, балки шайх Абдуллатиф ҳазратларини кўриқлаб Румга олиб кетиш учун юборилган эди, чунки Аштархон (Астрахан) йўлида хожа Аҳмад Яссавийнинг авлодлари Бобо шайхни черкас шаҳид қилгани сабабли, бу йўллар ёлғиз юришга хатарли ҳисобланиб қолган эди. Агар ёрдам учун юборилганда, фақат 300 тагина эмас, балки бир неча минг аскар юборилар эди»,-деб жавоб бердим.» («Миръот ул-мамолик», 122-бет).

«Миръот ул-мамолик»да адмирал ва унинг шериклари босиб ўтган мамлакат ва шаҳарлар , уларнинг осори атиқалари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган.

«Миръот ул-мамолик» матнини Аҳмад Жавдод тошбосма усули билан 1895 йили Истанбулда чрп этган. Уни Г.Вамбери инглиз тилига таржима қилиб 1899 йили Лондонда чоп этган. Асар Ш.Зуннунов томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, 1963 йили Тошкентда нашр этилган.

17.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Б. А. Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 2001.
2. Т. С. Саидқулов. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тархнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 1993.
3. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Составители Д. Ю. Юсупова, Р.П.Джалилова. –Ташкент: “Фан”. 1998. –С. 3-7.
4. Ҳаётимизнинг тарихи (ёшларга бағишланган). Тузувчилар: А.А.Мадраимов, Г.С.Фузаилова-Ҳ.: ТДПУ. 2001.

17.4. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

1. Мемуар сўзнинг маъносини айтиб беринг?
2. Қандай мемуар адабиётларни биласиз?
3. Мемуар адабиётларнинг тарих фани ўрганишдаги аҳамияти нимада?

18-мавзу. Сайёҳлар ва элчиларнинг эсдаликлари

Дарснинг мазмуни: талабаларга юртимизда бўлган элчи ва сайёҳларнинг эсдаликлар тўғрисида умумий маълумот бериш, уларнинг тарихни ўрганишдаги илмий аҳамиятини очиқ беришдан иборат.

Режа:

- 18.1. Сайёҳ ва элчиларнинг эсдаликларининг умумий хусусиятлари.
- 18.2. Сайёҳ ва элчиларни эсдаликлари тавсифи.
- 18.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 18.4. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

Асосий тушунчалар: Сайёҳ, элчи, хотира, кундалик, расмий қабул.....

18.1. Сайёҳлар ва элчиларнинг эсдаликлари

Араб, Хитой ва Россия элчилари ва сайёҳларининг эсдаликларида ҳам тарихимизни чуқур ва атрофлича ўрганиш учун зарур далилий маълумотлар кўп. Шу боис эсдаликлар ҳам муҳим тарихий манба ҳисобланади.

Шуни эътиборга олиб, улардан айримларига қисқача тўхталиб ўтишга қарор қилдик.

Марказий Осиё Россия ва унинг сармоядор гуруҳларини ҳар жихатдан; ҳарбий стратегик, яъни унинг Ҳиндистон ва Хитойга яқинлиги, заминнинг бойлиги ва халқининг соддадил ва меҳнатсеварлиги билан кўп вақтландан бери қизиқтириб келган. Марказий Осиё билан қизиқиш, уни Россиянинг мустамлакасига айлантириш йўлидаги ҳаракат подшоҳ Миҳаил Фёдорович (1613-1645 йй.) давридан бошланди ва икки юз қирқ беш йилдан кейин, 1865 йили Қўқон, Бухоро ва Хива хонликларини бўйсундириш билан якунланди.

Россия ҳукумати ўзининг бу сиёсатини амалга ошириш учун Марказий Осиёни яхши билган, кенг маълумотли дипломатлари ва ҳарбийларидан фойдаланган. Улар оғизда савдо ва маданий алоқаларни ривожлантириш учун, аслида эса мамлакатдаги ҳарбий-сиёсий вазиятни ўрганиш, Хива, Бухоро ва Қўқон хонликларининг қўшни давлатлар; Ҳиндистон, Эрон, Туркия ва Хитой билан қандай муносабатда эканлигини аниқлаш ва Марказий Осиё шаҳарларига олиб бориладиган яқин ва қулай йўлларни белгилаш учун юборилди.

Дарсликда 1620 йилдан то рус армиясининг Марказий Осиёга бостириб киришигача кечган икки юз йил мобайнида мамлакатимизга Россиядан келиб кетган баъзи элчиликлар ва ҳарбий мутахассисларнинг фаолиятига қисқача тўхталиб ўтилади.

18.2. Сайёҳ ва элчиларни эсдаликлари тавсифи.

18.2. 1. "Рисола"

"Рисола" номли асарни X асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган араб сайёҳи ва жуғрофий фанлар билимдони олим ва ёзувчи Аҳмад ибн Фадлан ёзган. Ибн Фадланни 921-922 йиллари Булғор, яъни Волга бўйи подшоҳининг илтимосига биноан, булғорлар орасида исломни мустаҳкамлаш, булғор подшоҳлигини қўшни хазар ҳоконларининг ҳужумидан ҳимоя қилиш учун қалъалар бино қилишда ёрдам бериш учун халифа Муқтадир (908-932 йй.) Бағдоддан юборилган элчи билан унинг котиби вазифасида Булғорга юборди. Бағдод элчилари Булғорга Ҳамадон, Рай, Домғон, Нишопур, Марв, Пойканд, Бухоро, Хоразм, Устюрт, Ёйиқ (Урол) орқали бордилар.

Ибн Фадлан ана шу саёҳат вақтида кўрган ва эшитганлари ҳақида "Рисола" деб аталувчи бир китоб ёзиб қолдирган. Асар этнографик маълумотларга бой, унда турли халқлар, уларнинг туриш-турмуши, машғулоти хусусида қимматли маълумотлар бор.

Ибн Фадланнинг ушбу асари XII-XIII асрлардан буён жамоатчиликнинг диққат эътиборини тортган, тарихчи олимлар ундан биринчи манба сифатида фойдаланганлар. “Рисола”нинг аслидан айрим парчалар Ёқут Ҳамавийнинг “Мўъжам ул-булдон” асарида сақланиб қолган. 1923 йили унинг қисқартирилган тахрири қўлёзмаси Машҳад кутубхоналарининг бирида топилиб, асарни яқиндан, бевосита ўрганишга йўл очилди.

Ибн Фадлан “Рисола”сининг арабча матни 1823 йили Петербургда, Ёқут Ҳамавий асарида сақланган парчалар асосида ва 1959 йили Дамашқда нашр қилинган. Асар рус тилида (таржимон А.П.Ковалевский) 1939 йилда нашр қилинган.

18.2.2. “Рисолат ул-аввал”

“Рисолат ул-аввал” (“Биринчи рисола”) номли китоб муаллифи Абу Дулаф, X асрда яшаб ўтган адиб, сайёҳ ва географ олимдир. Унинг тўла Масъар ибн Муҳалхил ал-Ҳазражий ал-Янбуийдир. Мадинанинг машҳур ҳазраж қабиласига мансуб бўлиб, асли Қизил денгизнинг порт шаҳри Янбуликдир.

Абу Дулаф X аср бошларида Бухорога келган ва шоир сифатида Наср 11 ибн Аҳмад Сомоний (тахм. 914-943) хизматига қабул қилинган. 942 йили Бухородан қайтаётган Хитой элчиларига ҳамроҳ бўлиб, Шарқий Туркистон орқали Хитой пойтахтига борган, у ердан Ҳиндистонга ўтган. Муаллиф Бухородан Хитой ва Ҳиндистонга қилган сафари вақтида кўрган-билганлари ҳақида “Рисолат ул-аввал” асарини ёзган.

Олимнинг Озарбайжон, Арманистон ва Эроннинг шаҳарлари ва осори атиқалари ҳақида “Рисолат ул-ухро” (“Иккинчи рисола”) асари ҳам Эронда ўша вақтда ёзилган. Улардан айрим парчалар Ёқут Ҳамавий ҳамда Закария ибн Муҳаммад Қазвиний асарлари ичида сақланган. Бу парчалар немисча таржимаси билан бирга Ф.Вюстенфельд (1942) ҳамда К.Шлёцер (1844) томонидан чоп этилди.

Абу Дулаф ва унинг асарлари машҳур шарқшунос олимлар диққат эътиборини қозонган. “Рисолат ул-ухро” рус тилига таржима қилинган (1860).

18.2.3. Марко Поло хотиралари

Европалик сайёҳ Марко Поло (1254-1324 йй.)нинг 1271-1275 йиллари Мўғулистон ва Хонбалиқ (Хитой)га саёҳат қилган. У 17 йил давомида Хитойнинг кўп вилоятларини бориб кўрган. У Самарқандда ҳам бўлган ва бу ҳақда мана бу маълумотларни қолдирган; «Самарқанд катта, машҳур шаҳар. Унда сарасинлар билан христианлар ҳам истиқомат қиладилар». Марко полонинг китобида Олтин Ўрда ва Чигатой улусига қарашли шаҳарлар, уларнинг халқи ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган. Унинг асари 1298 йили ёзилган ва бир қанча Европа тилларига таржима қилинган. Асарнинг русча нашри 1955 ва 1990 йиллари амалга оширилган.

18.2.4. «Иоганн Шильтбергернинг Европа, Осиё ва Африка бўйлаб қилган саёҳати»

Бавариялик рицарь, қурчи Иоганн Шильтбергер Амир Темур даврига оид ўз эсдаликларини ёзиб қолдирган. У асли немис жангчиси бўлиб, 1396 йилнинг 15 сентябридаги Турклар ва Европаликлар умумий қўшини ўртасидаги жангда асир олинган ва кейинчалик қарийб 8 йил Боязид I нинг хизматида бўлган.

1402 йилги Анқара ёнида бўлган урушда Иоганн Шильтбергер Амир Темур тарафидан асир олинди ва Самарқандга олиб кетилди. Амир Темур вафотидан (1405 й.) кейин у дастлаб Шоҳрух, сўнгра Мироншоҳ ва унинг ўғли Абубакр мирзо хизматида бўлди. Шундан бошлаб унинг Осиё ва Африка мамлакатлари бўйлаб жаҳонгашталиги бошланди. Иоганн Шильтбергер қарийб 31 йил мобайнида қилган «саёҳат»и пайтида кўрган-билганларини эсдалик сифатида ёзиб қолдирган. Унда жуда кўп ноаниқликлар, айрим воқеаларни бўрттириб ёки камситиб ёзишлар бор. Шунга қарамай, Иоганн Шильтбергернинг кундаликларида қимматли тарихий маълумотлар, муҳим далилларни учратамиз. Бир-иккита мисол;

1)Темурийлар, хусусан уларнинг Озарбайжондаги ноиблари, масалан Абубакр Мирзо Олтин Ўрда ҳукмдорларининг ўзаро курашларига аралашиб турганлар.

2)ХУ асрнинг бошида Олтин Ўрданинг ички аҳволи ва бунда кудратли амир Едигей (Идику Ўзбек)нинг номи кўрсатиб ўтилади.

3)Озарбайжон, Дашти қипчоқ ва унинг халқи ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади. Масалан, Озарбайжон ҳақида бундай маълумотлар бор; Табриз Эроннинг бош шаҳарларидан. Унинг савдодан оладиган фойдаси тамом бир христиан давлати топадиган фойдадан ортиқ. «Султония, Рай, Мароға, Ахлат, Гилон ҳам ушбу мамлакатнинг йирик шаҳарларидан... Райнинг халқи бошқалардан шу билан фарқ қиладики, у Муҳаммадга эмас, балки Алига имон келтиради. Уларни рофизийлар¹¹⁴ деб атайдилар». Дашти қипчоқ ва унинг халқи ҳақида Иоганн Шильтбергернинг «Эсдаликлари» да мана бундай гаплар бор; «Мен, шунингдек, Буюк Татаристонда¹¹⁵ ҳам бўлдим. Халқи дон экинларидан фақат тарих экади. Улар умуман нон ва вино истимол қилмайдилар. Вино ўрнига от ва туянинг сутини ичадилар, шу ва бошқа ҳайвонларнинг гўштини уйдилар ...Яна шуни ҳам айтиш керакки, хон сайлашда уни оқ кигизга ўтқизиб, уч марта кўтариб ерга кўядилар, сўнг чодир атрофида айлантриб, кейин ичкарига олиб кирадилар ва тахтга ўтқазадилар.»

Умуман, бу китоб Шарқий Европа, Кичик Осиё, Эрон, Мовароуннаҳр, Дашти қипчоқ, Ироқ, Сурия ва Миср мамлакатлари тарихи ва халқи ҳақида айрим, диққатга сазовор маълумотлар беради. Иоганн Шильтбергернинг мазкур асари «Иоганн Шильтбергернинг Европа, Осиё ва Африка бўйлаб қилган саёҳати (1394-1427 йй.)» деб аталади ва унинг

¹¹⁴ Рофизийлар - ғайридинлар. Сунна мазхабидаги мусулмонлар шиаларни шу ном билан атаганлар.

¹¹⁵ Буюк Татаристон – европаликлар Дашти қипчоқ (Иртиш дарёсининг бошланишидан Днепр дарёсигача бўлган ерлар)ни XI . асрдан юшлаб шундай атаганлар.

рус тилида (немисча нашри 1859 йили амалга оширилган) учта яхши нашри бор. Биринчис Одесса Университетининг профксори Ф.К.Браун тарафидан 1867 йили, иккинчиси Озарбайжон Фанлар Академияси академиги З.М.Бунёдов 1984 йили ва учинчиси 1997 йили Тошкентда амалга оширилган.

18.2.5. «Самарқандга Амир Темур саройига саёхат кундаликлари» (1403-1406 йй.)

Луи Гонсалес де Клавихонинг «Самарқандга Амир Темур саройига саёхат кундаликлари» асарида XV аср бошидаги Моваруннахрнинг ички аҳволи, унинг обод шаҳар ва қишлоқлари, хусусан Шаҳрисабз ва пойтахт шаҳар Самарқанд ҳақида, Амир Темур саройидаги удумлар, соҳибқироннинг хотинлари ва уларнинг жамиятда тутган ўрни ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади.

Масалан, Кеш (Шаҳрисабз) ҳақида Клавихонинг «Кундаликлар»ида қуйидагиларни ўқиймиз; «Эртаси куни, 1404 йилнинг 28 август пайшанба куни, тушлик пайтида Кеш деб аталмиш катта бир шаҳар олдига келиб тўхтадик. Шаҳар ҳар бир тарафини сой ва ариқлар кесиб ўтган текислик ерда жойлашган экан. Шаҳарнинг тевараги обод қишлоқлар ва боғлар билан ўралган эди. Унинг теварак атрофи ҳам текис бўлиб, кўпгина обод қишлоқлар, нахрлар, ўтлоқлар бор. Ёзда бу ер жуда чиройли. Суғориладиган ерларида буғдой, узум, пахта, қовун-тарвуз етиштирилади, катта мевали дарахтлар ўсади. Шаҳар пахса девор ва чуқур хандақ билан ўралган, дарвозалари қаршида осма кўприклар ўрнатилган. Темурбекнинг асли Кешдан. Отаси ҳам шу ерда туғилган. Катта иморатлар ва масжудлар кўп. Иморатлардан бири, Темурбек ҳали қуриб битирмаган жуда катта сарой, унинг ичида катта бир мақбара жойлашган. Унга Темурбекнинг отаси дафн этилган. Яна битта мақбара ҳам бўлиб, уни Темурбек ўзи учун қурдирган. Лекин у ҳали битказилмаган. Айтишларича, у бундан бир ой олдин Кешда бўлганида уни кўриб ёқтирмаган, чунки эшиклари паст қилиб қурилган экан. Темурбек уни қайтадан кўришни буюрган. Ҳозир қурилишда усталар ишлаб турибди. Бундан ташқари, мазкур мақбара ичида ҳозир унинг Жаҳонгир исмли тўнғич ўғли ётибди. Масжид билан мақбаранинг девор ва шиплари олтин, ложувард ва кошинлар билан қопланган, саҳни катта ва унга дарахтлар экилиб, ҳовузлар қурилган. У ерга Темурбекнинг амри билан ҳар куни, отаси ва ўғлининг руҳини йўқлаб йигирмата пиширилган қўй гўшти юборилиб турилади. Элчиларни ушбу масжидга олиб бордилар ва уларнинг олдида дастурхон ёзиб, кўп гўшт ва мевалар тортиб зиёфат қиладилар. Зиёфатдан кейин уларни катта бир қасрга олиб бориб жойлаштирдилар.

Эртасига, жумъа куни, элчиларни Темурбекнинг амр-фармони билан қурилаётган катта бир саройга олиб бордилар. Айтишларича, унда йигирма йилдан бери усталар ва ишчилар тиним билмай ишлаб турибдилар. Саройга кириш йўли узун, дарвозалар баланд. Киришда, дарвозаларининг ўнг ва сўл тарафида пишиқ ғиштдан қурилган ва ҳар хил

нақшин кошинлар ва нақш билан безатилган пештоқ бор. Пештоқ остидаги супаларда Темурбек саройда бўлган пайтларда соқчилар ўтирган. Биринчи дарвозанинг кетидан иккинчи дарвоза келади ва улардан ўтиб саройнинг саҳнига ўтилади. Устига оқ мрамор ётқизилган ва атрофи безатилган айвонлар билан ўралган катта ҳовлига кирилади. Ҳовли ўртасида катта ҳовуз бор. Ҳовлининг саҳни энига уч юз қадам келади. Саройнинг энг катта хонасига шу ҳовли орқали кирилади. Унга катта йўлак ва олтин суви берилган, ложувард ва кошин билан қопланган, катта санъат билан ишланган удкан ва баланд эшик орқали кирилади. Эшик тепасида, унинг ўртасида, куёш фонида турган шер тасвири туширилган. Бу Самарқанд подшосининг гербидир...Шу эшик орқали тўртбурчак, олтин, ложувард ва бошқа рангдаги кошинлар билан қоланган қабулхонага кирилади...»

Клавихонинг бу ҳикоясида Амир Темур Шаҳрисабзда қурдирган маҳобатли ва гўзал Оксарой кишини кўз олдида намоён бўлади. Лекин, Клавихо бўлган пайтда, сарой қурилиши ҳали охирига етказилмаган эди. Шунинг учун унинг асл моҳиятини, не мақсадда қурдирилганлигини бирдан англаш қийин бўлади. Жумбоқни тахминан 90 йил ўтиб кетган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ечиб берган. Унинг сўзларига қараганда ҳазрат соҳибқирон Кешни бошда пойтахт қилмоқчи бўлгани учун оксаройни ҳам подшоҳнинг аҳлу оиласи билан, турар жойи ҳамда давлат муассасалари жойлашган расмий қароргоҳ сифатида қурдирган. «Бобурнома»да, масалан, мана бундай дейилган; «Темурбекнинг зобу буди Кешдин (бўлғони) учун шаҳар ва пойтахт қилурға кўп саъй ва эҳтимоллар қилди, олий иморатлар Кешга бино қилди. Ўзининг девон ўлтирур учун бир улуғ пештоқ ва унинг ёнида ва сўл ёнида тавочи беклар ўлтуруб девон сўрар учун, икки кичик пештоқ қилибдур. Яна саврун эли ўлтирур учун бу девонхонанинг ҳар зильида кичик-кичик тоқчалар қилибдур. Мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро тоқидин бу бийирокдур».

Клавихо Амир Темурнинг отаси ва хотинлари ҳақида ҳам ўта қимматли маълумотлар келтирган. Масалан, амир Тарағай баҳодир ҳақида бундай дейди; «Темурбекнинг отаси олийжаноб одам бўлган, чиғатой уруғидан. Маишати ўртача бўлган. Уч-тўрт йигит бўлиб, Шаҳрисабздан кўп ҳам олис бўлмаган қишлоқларнинг бирида яшаган.»

Ҳазрат соҳибқироннинг хотинлари қабул маросимлари ва подшоҳнинг мажлисларида эркаклар билан бир қаторда иштирок этганлар. Клавихо Амир Темурнинг хорижий мамлакатлардан келган элчиларни қабул қилиш маросимларидан бири ҳақида ҳикоя қилар экан, унда ҳазрат соҳибқироннинг хотинлари Сарой мулк хоним (Каньо), кичик хотини Чўлпон Малик ва катта келини Хонзода бегофимлар ҳозир бўлиб, Амир Темурнинг ёнида ўтирганлар.

Темур ўз даврида конун устиворлигини, у ҳамма учун баробар эканлигини таъминлаган давлат арбоби эди. У етти йиллик (1399-1404 йй.) арбий юришдан қайтиб келгач, бозор майдонида мансабини суиистеъмол қилган бир вазирни, молини ортиқ нарҳда сотган бер неча косибни

хамманинг олдида тергаб-ткушириб жазога буюргани маълум. Бу воқеани ўз кўзи билан кўрган Клавихо бу ҳақда куйидагиларни ҳикоя қилади; «Подшоҳ биринчи бўлиб, ўзининг машҳур вазирларидан бирини жазога тортди. Темурбек етти йиллик юришга кетаётди уни давлат тепасига қўйиб кетган эди. Темурбек йўқ пайтида ўша вазир, айтишларича, ўз мансабини суиистеъмол қилган...Темурбек баъзи дўкондорларни, гўштни қиммат баҳода сотган қассобни, молини ортиқ баҳода сотган махсидўзларни, этикдўзларни ҳам жазога буюрган».

Клавихонинг «Кундаликлари»да Самарқанд осори атиқалари ва бозорлари, у ерга кўп мамлакатлардан олиб келинган моллар ҳақида ҳам ўта қимматли маълумотлар келтиради.

Клавихонинг асари бир неча бор испан тилида нашр этилган, бир неча европа тилларига, икки марта рус тилида, охириги марта 1990 йили И.С.Мирокова таржимасида чоп этилган. 1881 йилги К.И.Срезневский таржимаси асосида китбни Очил Тоғаев ўзбек тилига таржима қилган.

18.2.6. И.Д.Хохлов элчилиги ҳужжатлари

Иван Данилович Хохлов XVII асрда ўтган истеъдодли рус дипломатидир. Унинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганган йирик рус шарқшуноси олими Н.И.Веселовский (1848-1918 йй.) келтирган маълумотларга кўра¹¹⁶, И.Д.Хохлов асли қозонлик бўлиб, аслзода (бойрин) оиласида дунёга келган. Унинг ҳақидаги дастлабки маълумот XVI асрнинг 90- йилларига тегишли. И.Д.Хохлов ўша вақтда оғаси Василий билан бирга, давлат хизматида бўлган ва Қозондаги ўқчилар қисмига бош бўлиб турган. 1600 йили юртига қайтиб кетаётган Эрон элчиси Пиркулибекни Қозондан Саратовгача (шаҳарга 1590 йили асос солинган) кузатиб қўйган.

1606 йили И.Д.Хохлов оғаси Василий ҳамда воевода Головин билан биргаликда Терекка, унинг халқини янги подшоҳ Василий Иванович Шуйский (1606-1610 йй.)га қасамёд қилдириш учун борилади. Лекин терекликлар янги рус подшоҳини тан олмайдилар, И.Д.Хохловни бўлса қаттиқ дўппослаб, қамаб кўядилар. Маълум вақт ўтиб терекликлар И.Д.Хохловни соқчи қўшиб Астраханга жўнатиб юборадилар. Шу тариқа у Астраханда етти йил, 1613 йилгача қамоқда ўтирди. 1617 йили Астраханда ҳокимият атаман И.В.Заруцкий қўлига ўтди ва у И.Д.Хохловни озод қилиб, Эронга шоҳ Аббос I (1587-1629/30 йй.) хузурига элчи қилиб юборди. Атаман Заруцкий шоҳдан пул, озиқ-овқат ва аскар билан ёрдам беришини сўради ва Москвани эгаллагандан кейин Астраханни унга инъом қилажagini билдирди. Шоҳ Аббос I бошда бунга кўнди ва атаманга 12 туман нақд пул ва катта миқдорда озиқ-овқат юборишини ваъда қилди. Лекин кейинча ўз элчиси хожа Муртазодан атаман Заруцкий исёни барбод бўлгани ва тож-тахт Михаил Фёдорович қўлига ўтганини, Эронга Россиядан Алексей Бухарин ва Михаил Тиханов бошлиқ янги элчилар

¹¹⁶ Веселовский Н.И. Иван Данилович Хохлов (русский посланник в Персии и Бухаре в ХУ111 веке)/ЖМНП, ч. 273. – Москва; 1891.-с. 48-72.

келгани ҳақидаги хабарни эшитгандан кейин, фикридан қайтди. Шох Россия элчиларини катта совға-саломлар билан қайтариб юборди. Ўшанда И.Д.Хохловга ҳам кетишга ижозат берди. Лекин, Владимирга етганларида подшоҳнинг амри билан уни тутиб қолдилар. 1615 йилнинг июль ойида, Астраҳанда Заруцкий исёни бартараф қилингандан кейин, И.Д. Хохловнинг гуноҳидан кечдилар ва уни қўйиб юбордилар. И.Д.Хохловнинг тақдири 1620 йилгача қандай бўлгани бизша маълум эмас.

Эҳтимол, шу давр ичида у Қозон ҳокими (воеводаси)нинг хизматида бўлган.

1620-1622 йиллари у подшоҳнинг фармони билан Марказий Осиёда, Бухоро ва Хива хонликларида бўлди. 1622 йил 12 декабр куни Россияга қайтгандан кейин И.Д.Хохлов бир мунча вақт Москвада истиқомат қилди, 1623 йилнинг бошларида унга Қозонга қайтишига ижозат берилди ҳамда воевода Одоевскийнинг хизматида бўлди. Уни 1624 йилнинг 8 декабрида яна Москвага чақириб олдилар ва Бухоро ва Хива хонликлари ҳақидаги маълумотларни тартибга солиш ҳақида топшириқ олди.

И.Д.Хохловнинг ҳаётга оид сўнги маълумот 1629 йилга тегишли. Ўша йили Эрон элчиси Муҳаммад Силибек ва Эроннинг савдо карвонини Қозондан Москвагача ва Москвадан Қозонгача кузатиб қўйган.

И.Д.Хохловдан икки муҳим ҳужжат; подшоҳнинг махсус топшириғи (наказ) ва И.Д.Хохловнинг Бухоро ва Хива хонликларининг аҳволи ҳақида подшоҳга ёзган ахбороти (Статейный список) қолган.

Биринчи ҳужжатда элчилик зиммасига юклатилган вазифалар ҳақида сўз боради. Унинг вазифаси энг аввало, ҳар икки хонлик ҳукмдорларини Россия билан дўстлашиш, савдо ва борди-келди алоқаларини ўрнатишга кўндириш, хонларни Россия қудратли давлат эканлиги ва унинг бошқа нуфузли мамлакатлар билан яхши муносабатда эканлигига ишонтириш, хонликлардаги рус асирларини озод қилиш, ҳар иккала хонлик ўртасидаги мавжуд муносабатлар, хонликларнинг Эрон, Туркия ва Грузия билан муносабатлар қандай эканлигини аниқлаш, табиий бойликлари ва ҳарбий қудратини аниқлашдан иборат бўлган.

И.Д.Хохловнинг Элчилар маҳкамаси (Посолский приказ)га ёзган ахбороти (Статейный список)га қараганда, у ўзига юклатилган вазифанинг катта қисмини бажарган.

Масалан, Имомқулихон ўз ихтиёридаги 23 рус асирини озод қилган. Бой-бадавлат кишилар, амирлар ва савдогарлар қўлидаги асирлар хусусида Имомқулихон элчига «уларни қидиришга ҳозирча фурсат йўқ, хизматкори (Тошкент ҳокими Турсунхон) исёнини бостиргандан кейин император жаноби олийларининг бу илтимосини бажарамиз ва топганларимизни ўзимиз юборамиз», деб ваъда берган.

Ҳар икки хонликдаги ички вазият ҳақида ҳам Россия элчиси кўп маълумотлар тўплашга муваффақ бўлган. Элчининг ахборотида, масалан, қуйидагиларни ўқиймиз; «...(биз Бухорода бўлган пайтда) Бухоро хони билан Тошкент ҳокими ўртасида уруш бораётган эди. Хон унга қарши ўзининг катта амири Надр девонбегини 40 минг аскар билан жўнатди.

Шулардан 10 минг навкарини Тошкент ҳокими урушда ҳалок қилди. Шундан кейин Имомқулихоннинг шахзодалари бориб Турсун султоннинг йигитларини мағлубиятга учратдилар. Икки ўртадаги уруш ҳали бир ёқлик бўлгани йўқ...»

Имомқулихон Россия элчиси келиб-кетган вақт ичида ўзаро урушлар ва исёнлар туфайли Балх билан Самарқандда турди. Шу вақт ичида элчиуни икки марта бориб кўрди,-биринчи марта, Бухорога келгандан ўн кун кейин, иккинчи марта юртига қайтиб кетиши, яъни 1622 йил 3 август олдидан. И.Д.Хохловнинг ахборотида ўқиймиз; «Хон ўша вақтларда Самарқандда эмас эди. Иниси Надр ҳузурига қочиб бориб турган эди.» Имомқулихон Самарқандга И.Д.Хохлов Бухорога келгандан бир ҳафта ўтгандан кейин, қайтиб келди. Лекин қаттиқ оғриб қолди. Рус элчиси билан музокарани Надр девонбеги олиб борди. Музокараларда кўтарилган асосий масала қалмоқлар, нўғайлар, шунингдек рус асирларини озод қилиш масаласи бўлди. Рус асирлари хусусида Надр девонбеги элчига буедай жавоб берди; «Имомқулихон сизга қуйидашиларни айтишимни буюрди. Бошқаларини иншоаллоҳ, Турсун султон билан уруш тугагандан кейин қидиртириб топади ва юртига жўнатиб юборади. Сизнинг подшоҳингиз ҳам шу тарзда иш тутиб, қўлидаги Имомқулихоннинг одамларини бўшатиб юборсин».

Бухоро ва Хива хонликларининг ички аҳволи ҳақида ҳам И.Д.Хохлов муҳим маълумотлар тўплаган. Унинг маълумотларидан маълум бўлишича, мамлакат ўзаро урушлар исканжасида қолган, Балх, Тошкент ва Самарқанд устида турган ноиблар марказий ҳукуматга бўйсунидан бош тортиб, ўзларини мустақил тутаётганликлари натижасида Бухоро ҳукумати кучсизланиб қолган.

Хива хонлигида ҳам айнан шундай вазият ҳукм сураб эди. Бу ерда Араб Муҳаммадхон (1602-1623 йй.) билан унинг ўғиллари Аванеш ва Ильборс ўртасида тож-тахт учун кураш борарди. И.Д.Хохловнинг Элчилар маҳкамасига ёзган ахборотида ўқиймиз; «Урганч заминида исён бошланган. Арабхоннинг ўғиллари Аванеш ва Ильборс (отасини) тутиб олиб кўзига мил тортганлар. Арабхоннинг бошқа ўғиллари; Абулғози билан Шариф Султон Бухоро хони ҳузурига қочиб кетганлар».

Россия элчиси Хива хонлиги ҳудудларига Ёйиқ (Ўрол) казаклари ва қалмоқларнинг тез-тез қилиб турган талончилик хуружлари ҳақида муҳим маълумотлар келтиради. Бу ҳақда И.Д.Хохловнинг маълумотномасида мана буларни ўқиймиз; «Иван Боватда (Боғотда) тутқинда турган пайтда Урганчга қарашли кўчманчи халқ устига босқинлар рус казаклари Тренка Усь ва унинг одамлари бостириб кириб, туркманларни талон-тарож қилдилар, кўп одамларни ўлдирдилар, кўпларини асир олиб кетдилар...Урганч ерларига қалмоқлар ҳам кўп бор бостириб кириб, кўпларини ўлдирган».

Россия элчис хабарномасида Бухоро, Хива шаҳар ва қишлоқларининг умумий аҳволи ҳақида ҳам муҳим маълумотлар келтирилади. Улар элчи келган пайтда анча харобаликка юз тутиб қолган эди. Элчининг сўзларига

караганда, бунга тинимсиз ўзаро урушлар, тожу тахт учун кураш ва қозоқ, қалмоқ ва ёйиқ казакларининг тез-тез қилиб турган хуружлари сабаб бўлган. Маълумотномада божхона тўловлари ҳақи И.Д.Хохловда қимматли маълумотлар учратамиз. Божхона ҳақи, биринчидан, мамлакатдан мамлакатга ўтгандагина эмас, балки бир мамлакатнинг ўзида бир вилоятдан иккинчи вилоятга ўтганда ҳам олинган. Иккинчидан, у нақд пул билан ҳам, мол билан ҳам тўланган. Масалан, ҳар бир юкдан 33 парча мато ҳажмида бож олинган.

Шунингдек, И.Д.Хохлов Бухоро ва Хива хонликларининг Ҳиндистон ва Эрон билан бўлган муносабатлари ҳақида ҳам айрим маълумотлар тўплаган. Масалан, унинг хабарномасида бундай гап бор; «Имомқулихоннинг, Балх хони Надр Муҳаммаднинг қизилбошлар подшоҳи шоҳ Аббос билан алоқаси ёмон. Улар (бир-бирлари билан) уруш ҳолатидадирлар. Ҳозирги пайтда улар орасида уруш бўлаётгани йўқ. Тинчлик ҳам ўрнатилмаган. Урушнинг йўқлиги сабаб, шоҳ билан Ҳиндистон ўртасида (Қандаҳор учун) уруш бормоқда». Бухоро ва Балх хонлари билан Ҳиндистон ўртасида ҳам муносабатлар айнан шу вақтда яхши бўлмаган. Бунинг сабабини Россия элчиси бундай шарҳлайди; «Бухоро хони Имомқулихон Ҳиндистон подшосига лочин юборган эди. Балх хони Надр Муҳаммадхон бўлса уни (Бухоро элчисидан) тортиб олди. Шу сабабдан Ҳиндистон подшоҳи у билан савдо алоқаларини ўзди, савдогарларни Балх билан Бухорога юбормай қўйди, Бухоро савдогарларига Ҳиндистон молларини олиб кетишни ман қилди...»

И.Д.Хохловнинг гувоҳлик беришича, Хива хонлиги билан Эрон ўртасидаги муносабатлар ҳам ўша пайтларда яхши бўлмаган. У, масалан, ёзади; «Урганчликлар шоҳ Аббос билан яхши муносабатда эмаслар. Иван (Хоразмда турган) хонзода Ильбарс қизилбошларга қарашли Обивардга хужум қилган, обивардликларнинг отлари ва туяларини тортиб олган. Шунингдек, 100 одамини асир қилиб ҳайдаб кетган...»

18.2.7. Ака-ука Пазухинлар элчилиги тўғрисида манбалар

Ака-ука Пазухинлар Марказий Осиё хонликларининг умумий аҳволи, хонликларга, Эрон ва Ҳиндистонга Астрахан орқали олиб борадиган қарвон йўли ҳақида кенг маълумот жамлаганлар.

Ака-ука Пазухинлар келиб чиқиши аслзода (дворян) авлоди. Катта Пазухин – Борис Андреевич Пазухин 1667-1673 йиллари столник мансабида давлат хизматида бўлган ва иниси Семён Иванович билан биргаликда 1669-1671 йиллари Бухоро, Балх ва Урганчга юборилган россия элчилигига бошчилик қилган. Орадан саккиз ўтгач, 1679 йили Қримга элчи қилиб юборилган. Йўлда исёнчи рус казакларининг хужумига дучор бўлган ва олишув пайтида ўлдирилган.

Ака-ука Пазухинлар (элчилик таркибида 10 киши бўлган) Бухорога Ёйиқ-қалмоқ улуси ва Хива орқали борганлар, қайтишда эса Эрон-Шемаха ва Боку орқали қайтишган.

Элчилар Бухоро ва Хивада ҳаммаси бўлиб икки ярим йил турганлар.

Подшоҳ ва элчилик маҳкамаси тарафидан берилган ҳужжатлардан маълум бўлишича, Ака-ука Пазухинлар элчилиги олдига қуйидаги вазифалар қўйилган;

1) ҳар икки давлат; россия ва Ўрта Осиё хонликлари ўртасидаги дўстлик ва савдо алоқаларини мустаҳкамлаш. Подшоҳ Алексей Махайлович (1645-1676 йй.)нинг Бухоро хони Абдулазизхон (1645-1680 йй.) номига йўллаган мактубида ўқиймиз; «...биз ота-боболаримизнинг (ишларини) ўзаро дўстлик ва иззат-ҳурматда бўлиш, борди-келди алоқаларини давом эттириш ҳақидаги кўрсатмаларини эсда тутиб, сизнинг савдогарларингизга бизнинг мамлакатимизга, бизнинг савдогарларимиз Сизнинг мамлакатинингизга бемалол бориб келишларини яхшилайдик.»

2) Бухоро, Балх ва Хива хонликларида сақланиб турган рус асирларини озод қилишга ҳаракат қилиш. Элчилик маҳкамаси (Посолский приказ) берган йўриқнома (Наказ)да бундай дейилади; «Бухоро, Балх ва Урганчга қарашли ерларда сақланаётган рус асирлари (барча чоралар билан) озод қилинсин. Шунинг ҳам айтиш керакки, элчиликка «Подшоҳ олий ҳазратларига тегишли кишиларни, аслзода (дворян ва бояр)ларнинг болаларини қидириб топиб озод қилишга» алоҳида эътибор бериш топширилди.

3) Ўрта Осиё хонликларининг ички ва халқаро аҳволини, улардан қайсиларига суяниш мумлинигини аниқлаш. Хусусан, Элчилик маҳкамасининг йўриқномасида (Наказида) мана бундай гаплар бор; «(хонликлардан) қайсиниси кучлироқ ва ишончлироқ бўлса, ўшаниси билан алоқа ўрнагиш лозим. Борис ва унинг ҳамроҳлари Бухоро, Балх ва Урганчда бўлганларида уларнинг хонлари ҳозирги пайтда Туркия султони, Эрон шоҳлари ва Грузия билан қандай муносабатда эканлигини, кимлар билан алоқаси йўклигини, шу кунларда Хоразм тахтида ким ўтирганини ҳар қандай йўл билан аниқдасинлар; Бухоро, Балх ва Урганч хонларининг хазинаси бойми, аскарлари кучлими, шуларни ҳам аниқласинлар».

Москва ҳукумати ака-ука Пазухинларга ҳам Бухородан Ҳиндистонга олиб борадиган қулай йўлни аниқлаш вазифасини юклаган эди. Улар бу вазифани бажариш учун таржимонлар Никита Медведев ва Семён Измайловларни Балхга жўнатдилар. Улардан фақат Никита Медведев Пазухинлар ҳузурига қайтиб келди ва Балхдан Ҳиндистон пойтахти Шохжаҳонободга олиб борадиган йўл ҳақида маълумот келтирди. У бундай деб ёзган; «Ҳиндистонга олиб борадиган йўл Балхдан аҳоли яшаб турган қишлоқлар орақали ўтади. Йўлда ҳеч қандай одобсизлик, талон-тарож ва бож олиш деган нарсалар йўқ». Таржимон Шохжаҳонободга йўл Хинжон, Парвон, Кобул, Пешовар орқали ўтишини айтган. Яна у ёзган; «Хинжон билан Парвон оралиғида Ҳинд тоғлари (Ҳиндикуш) ётади. Тўғри йўлдан, тоғ орқали борилганда масофа олти кунлик, тоғни айланиб борилганда – тўрт хафталик йўл». Иккинчи таржимон Семён Измайлов Кобулда қолган эди.

Ака-ука Пазухинларнинг маълумотномасида Ўрта Осиё хонликларининг иқтисодий аҳволи ҳақида қуйидагилар келтирилади.

Заминининг бойлигига қарамай, ғалла кам етиштирилиши ва шу сабабдан ғалла танқислиги мавжудлиги айтилади; «Бухоро, Балх ва Хивада ғалла кам экилади. Ғалласи йил сайин камайиб бораётир». Шунинг билан бир қаторда, хонликларда пилла етиштириш яхши йўлга қўйилгани ва ипакни хатто Туркия орқали Германияга олиб бориб сотилаётганини маълум қилади. Чунки, элчиликка Осиё ипаги савдосини Россияга буриб юбориш хусусида махсус топшириқ берилган эди. Хусусан, «Йўриқнома»да бу тўғрисида «Бухоро ва бошқа шаҳарларида хом ипак етиштирилади. Уни Эрон ва Туркия орқали Германияга элтиб сотадилар, Астрахан ва Москвага эса олиб бормайдилар». Шу сабабдан ака-ука Пзухинларга хом ипак ишлаб чиқарувчилар ва бу махсулот билан савдо қилувчиларни қандай бўлмасин, «махсулотни Астрахан ва Москвага олиб боришга кўндирсин», дейилган.

Хонликлардаги иқтисодий аҳвол хусусида берилган ахборотлар ичида мана бу маълумот ҳам ўта муҳимдир; «Хоннинг хазинаси ғариб, чунки ҳамма қишлоқлардан ундириладиган хирож ҳарбийлар ва мансабдорларга маоши учун (танҳо) тақсимлаб берилган». Бошқа сўз билан айтганда, солиқлардан келадиган даромад камайиб кетган.

Ака-ука Пазухинлар Ўрта Осиё хонликларидаги мавжуд ҳарбий-сиёсий аҳвол ҳақида ҳам муҳим маълумотларни тўплаганлар. Элчилик маҳкамасига (Послский приказ) берилган ахборотдан маълум бўлишича, Бухоро билан Балх хонлари ўртасидаги зиддиятлар ниҳоятда кучайиб кетган. Элчилар келган 1669 йили Балх хони Субҳонқулихон Бухорога итоат этмай қўйган ва мамлакатнинг мустақиллигини эълон қилган эди. Натижада икки ўртада уруш хавфи туғилди. Субҳонқулихон дарёнинг сўл қирғоғида катта қўшин тўплади. Абдулазизхон ҳам шундай қилди. Амурдарёнинг ўнг соҳилига қўшин юборди ва хон ўрдасини Бухородан Қаршига кўчиртирди. Балх хонига қарши Хива хони билан иттифоқ тузди. Анушахон (тахм.1663-1687 йй.) 1670 йили катта қўшин билан Балх остонасида пайдо бўлди ва Балхга қарашли барча қишлоқларни талон-тарож қилди. Ўшанда Абдулазизхон ҳам, Субҳонқулихон ҳам қўшин билан дарё ёқасида бир ярим йилдан ортиқ турдилар, лекин дарёдан ўтишга ботина олмадилар.

Ахборотда (Статейный список) Ўрта Осиё хонликларининг, хусусан, Бухоро хонлигининг, маъмурий ва давлат тузилиши ҳақида ҳам диққатга сазовор маълумотлар келтирилган. Унда, хусусан, юқори мансабда турган амалдорлар, масалан оталиқ, девонбеги, меҳтар, парвоначи, додхоҳ, ясовул, баковул, тўпчибоши, доруға ва уларнинг вазифалари ва мавқеи ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Масалан, доруға билан меҳтарга элчиларни зарур озиқ-овқат, от-улов, ем-хашак билан тахминлаш вазифаси юклатилган. Девонбеги «оталиқдан кейин турган ва элчиларни, улар ўзи билан олиб келган мактублар (ва совға-саломларни) қабул қилган», «тўпчибошилар эса замбараклар ва пиёда аскарларга бошчилик қилган».

Ахборотномада ўзбек хонлари саройида амалда бўлган қабул маросимлари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилади. Унда, хусусан, буюдай дкймлади; «(Арк) дарвозаси олдида Борис ва унинг ҳамроҳларини

Малайбек (тўпчибоши) кутиб олди. Борис ва унинг ҳамроҳлари (тўпчибоши олиб келган) отларга миндилар. Подшоҳ қасрига етганда уларни отдан туширдилар, чунки подшоҳ қасрига отлиқ кириш манъ этилган. Бориснинг ўнг тарафига Бухоронинг атоқли зотлари, хон авлодидан бўлган хода ва хоннинг яқин мулозимлари, чап тарафда, катта амир (боярин) хоннинг яқин мулозимлари ва бошқа лавозимдаги мансабдорлар, (умуман) 100 дан ортиқ киши жой олдилар...Абдулазизихоннинг ўнг тарафидан хожалар, рухонийлар ва уламолар ўрин олдилар. Хоннинг олдида унинг қиличи, ўқ-ёйи ва қалқони кўйилган эди. Унинг орқасида 12 нафар найза ва қилич кўтарган уй хизматкорлари турган эди. Хоннинг олд тарафида 200дан ортиқ ясовул (ва кўриқчилар) тик турар эдилар...»

Ака-ука Пазухинларга берилган яна бир муҳим топшириқ -Ўрта Осиё хонликларида тутқинликда бўлган рус асирларини аниқлаш ва уларни озод қилишдан иборат эди. Пазухинлар ба масалада ҳам баъзи ишларни амалга оширдилар, хусусан Бухоро, Балх ва Хива хонларининг шахсий хўжаликларида 3000 дан ортиқ рус асири меҳнат қилаётганини аниқладилар. Шундан 22 нафарини 685 сўм олтин ҳисобида тўлаб озод қилишга муваффақ бўлдилар.

Ахборотномада кўрсатилишича, Пазухинлар бадавлат кишиларнинг кўлидаги рус асирлари сонини аниқлай олмаганлар. Рус элчиси Элчилар маҳкамасига (посолмкий приказга) тақдим қилган «Хабарнома»да хусусан мана буларни ўқиймиз; «Бухоролик мансабдорлар кўлида, шаҳарда ва улусларда уларни аниқлаш мумкин бўлмади. Қишлоқлардан келиб турган одамларнинг сўзларига қараганда, улар кўп.» Қулга айлантирилган рус асирлари асли Қозон, Уфа, Симбир уездидан ва Волга бўйи қишлоқларидан бўлганлар ва бошқирда ҳамда қалмоқ босқинчилари уларни тутиб Астраханга олиб бориб хиваликларга пуллаб турганлар. Ака-ука Пазухинларнинг мана бу гувоҳликлари ҳам диққатга моликдир; («бошқирд ва қалмоқ босқинчиларидан» уларни) хиваликлар сотиб олар эканлар. Улар махсус рус товарлари учун Астрахандан (рус юртларига), қалмоқ ва бошқирд улусларига борар, баъзи ҳолларда у ерларда рус асирларини кутиб анча вақт туриб қолардилар. Сўнг рус асирларини олиб ўз юртларига ҳайдаб борардилар. Борис ва унинг ҳамроҳлари Хивага бораётганларида қалмоқ удусидан рус асирларини ҳайдаб келаётган хиваликларни учратдилар. (Хивага ҳайдаб келинаётган) асирларнинг сони 200, балки ундан ортиқроқ эди. Уларнинг ҳар бирини 40 ёки ундан сал ортиқроқ сўмга сотиб олардилар. Уларнинг кўпчилигини Эрон ва Ҳиндистонга олиб бориб сотар эдилар».

18.2.8. В.А. Даудов ва Муҳаммад Юсуф элчилиги тўғрисида манбалар

Василий Александрович Даудов асли форс (эронлик) бўлиб, 1653 йили Қозонда христианликни қабул қилган, Россия давлатининг хизматига

кирган ҳам стольник ва воевода лавозимида хизмат қилган¹¹⁷. Муҳаммад Юсуф эса асли мусулмон (татар). У ҳам русларнинг хизматида бўлган.

Аввало шуни алоҳида айтиб ўтиш керакки, ҳар иккала элчи – В.А.Даудов ва М.Ю.Қосимов Бухорогача юирга боришган бўлсалар-да, элчилар маҳкамасидан алоҳида-алоҳида топшириқ олганга ўхшайдилар, чунки В.А.Даудов ва М.Ю.Қосимовга берилган йўриқнома (наказ) бизгача етиб келмаган. У 1800 йилгача Россия ташқи ишлар маҳкамасининг архивида сақланар эди. 1806 йили ўтказилган текшириш пайтида у турган жойидан топилмаган. Шу сабабдан В.А.Даудов ва М.Ю.Қосимов қандай вазифаларни адо этганликларини аниқ билмаймиз. Буни В.А.Даудовнинг элчилик маҳкамасидан олган йўриқномаси (наказ)дан тахминан билиб олиш мумкин. Улар қуйидагилар:

1.Бухоро ва Хива хонликларининг Москва ҳукумати билан дипломатик алоқаларини ривожлантиришга хоҳиши борми-йўқми, шуни аниқлаш;

2.Хонликларда яшаб турган рус асирларини озод қилиш;

3.Икки давлат, Россия, Хива ва Бухоро хонликлари ўртасидаги савдо ва элчилик қарвонларининг хавфсизлигини таъминлаш учун Каспий денгизининг кун чиқиш тарафида, денгиз соҳилидаги Саратош тепалигида кемалар тўхтайдиган бандаргоҳ қуришга Хива хонининг розилигини олиш;

4.Амударёнинг боши ва ўзани, дарё соҳилида истиқомат қилиб турган халқлар, уларнинг машғулоти ва турмуш тарзи ҳақида маълумот тўплаш;

5.Бухородан Ҳиндистонга олиб борадиган йўллар, Ҳиндистон ҳукуматининг Россия билан савдо ва дипломатик алоқаларини ўрнатишга хоҳиши бор-йўқлигини М.Ю.Қосимовга берилган топшириқда аниқлаш.

Элчилик Бухоро ва Хивада, йўлга кетган вақтни қўшиб олаганда, Бухорода 1675 йилнинг 15 майдан – 1676 йил 2 октябригача бўлган.

Элчилик Бухорога 1676 йил 20 январ кун келиб тушгандан кейин М.Ю.Қосимов ўз вазифасини адо этиш учун Ҳиндистонга жўнаб кетди.

Гарчи В.А.Даудов ва М.Ю.Қосимов элчилигининг ҳисоботи («Статейный список») 1800 йилдан кейин йўқолган бўлса-да, тадқиқотчилар Н.Селифонтов, В.В.Бартольд ва А.Б.Панков асарларидан (Очерк служебной деятельности и домашней жизни стольника и воеводы ХУ111 столетия Василия Александровича Даудова. Летопись занятий Археографической комиссии, вып.5, СПб.,1871, с.1-41; В.В.Бартольд, История изучения Востока в Европе и России, соч.Т.1Х,-М.: 1977,с.372; А.Б.Панков. К истории торговли Средней Азии с Россией в 1675-1725 г.г.,-Ташкент: 1926) маъдум бўлишича, Бухоро ва Хива хонлари Россия билан савдо-дипломатик муносабатларини ривожлантиришга тарафдор эканликларини билдирганлар ва шунга ҳаракат қилганлар. Тез орада Каспий денгизи соҳилида Қараған бандаргоҳининг қуриб ишга туширилиши ва Бухоро хони ўз хўжалигида хизмат қилиб турган рус

¹¹⁷ Автобиография В.А.Даудова/Русский архив, год 27, 1889, кн.2, с.5-20.

асарларидан 38 тасини озод қилганлиги ҳам юқорида билдирилган фикрга далил бўла олади.

Хива хони Анушахон бир тарафдан туркманлар билан қалмоқлар ва козокларнинг тез-тез Хива ҳудудларига қилиб турган талончилик юришлари, иккинчи тарафдан Бухоро ва Хива ўртасидаги зиддиятлар натижасида Россиянинг иқтисодий ва ҳарбий ёрдамига мутож эди. В.А.Даудовга Бухородан қайтишида Хивада Анушахон оталиғи мана бу гапларни айтган: «Анушахон Василийга Хива хони яқинда подшоҳ олий ҳазратлари улуғ княз Алексей Михайлович дўстлик ва ҳамкорлик муносабатларини давом этиши ва ҳар икки томондан савдо қарвонлари борди-келди қилиб туриши (зарурлиги) ҳақида мактуб олдилар. (Ўз навбатида) Хива хони ҳам подшоҳ олий ҳазратлари улуғ княз билан шундай алоқаларни аввалгидан ҳам зиёда бўлишини истайдилар».

М.Ю.Қосимов элчилигига келсак, унга Бухородан Ҳиндистонга олиб борадиган йўллар ва Ҳиндистон подшоси Аврангзеб (1658-1707 йй.)нинг Россия билан дипломатик алоқаларни ўрнатишга майли борми-йўқми эканлигини аниқлаб келиш топширилган эди. Шунинг учун ҳам у Бухорога келганларидан кўп вақт ўтмай, Ҳиндистонга жўнаб кетди. М.Ю.Қосимов фақат Кобулгача борди. «Шоҳ (Аврангзеб) улуғ подшоҳ билан дўстона алоқалар ўрнатишни истамагани» учун орқага қайтишга мажбур бўлди ва 1677 йили Москвага қайтиб келди.

18.2.9.Флорио Беневини элчилиги тўғрисида манбалар

Шарққа катта ҳарбий куч юбориш ва уни қурол воситаси билан эгаллаш ҳаракати Пётр I (1682-1725 йй.) давридан бошлаб кучайиб кетди. Пётр I Александр Бекович-Черкасскийни мукамал қуролланган 5000 аскар билан Хивага, уни Россия ҳомийлигига киритиш хусусида хон билан музокаралар олиб бориш учун юборди. Аслида бу шунчаки элчилик эмас, балки хонни чалғитиб, Хива хонлигини куч билан бўйсундиришга қаратилган ҳаракат эди. Лекин Пётр I мақсадига эриша олмади. Бекович-Черкасский экспедицияси муваффақиятсизликка учради. Шерғозихон (1715-1728 йй.) Россия подшосининг асл ниятини ўз вақтида пайқади ва А.Бекович-Черкасский экспедициясини даф қилди.

Шундан кейин Россия Хива ва Бухоро хонликларини бўйсундириш пайти келмаганлигини, уни осонликча бўйсундириш мумкин эмаслигини, уларни ҳали кўп ўрганиш зарурлигини англади.

Россия элчилик маҳкамасининг масъул ходими Флорио Беневини элчилиги шундай мақсад билан Ўрта Осиёга юборилди. Шунинг ҳам айтиш керакки, Бухоро ва Хивада А.Бекович-Черкасский воқеасидан кейин Пётр I Ўрта Осиёга катта қўшин юборди, деган хавф-хатар туғилган эди. Шунинг учун бўлса керак, Абулфайзхон 1717 йили Россияга элчи юбориб, у билан дўстона ва савдо-сотик алоқаларини ўрнатиш истагини билдирди.

Флорио Беневини учун тузилган ва 1718 йил 13 июль куни Пётр I тарафидан тасдиқланган қўлланмада элчига қуйидаги топшириқлар берилган:

1) Флорио Беневини Бухоро хони хузурига подшо хазратларининг элчиси сифатида боради. Шу ҳақда унинг кўлига подшо хазратларининг Бухоро хони номига ёзилган мактуби топширилди. Элчи Петербургдан Москвага қайтиб бориши ҳамано Астраханга жўнаб кетади. Астрахандан Бухорогача Абулфайзхоннинг уни Астраханда кутиб турган элчиси билан бирга боради.

2) Флорио Беневини Абулфайзхоннинг элчисига йўлда ўзини танитмайди. Йўлда, айниқса Бухоро хонлиги ҳудудларидан ўтаётганда, ҳамма ерларни, хусусан бандаргоҳлар, қалъалар ва шаҳарларни диққат билан кўздан кечириб боради.

3) Хон билан учрашганда уни Эрон ва бошқа давлатларнинг элчилари каторида зўр ҳурмат ва эҳтиром билан қабул қилинишига эришсин. Подшо хазрати олийлари у билан дўстлик ва савдо-сотик алоқаларини илгаридан ҳам зиёда бўлишини истаётганини хонга маълум қилсин.

4) Бухорода бўлганида, қандай бўлмасин, Бухоро хонлиги қалъалари, кўшини, отлик ва пиёда аскарларининг умумий сони, уларнинг қурол-аслаҳалари ва қанча замбараги борлигини, кўшинидаги умумий аҳвол, қалъаларнинг қўриқланишини билиб олсин.

5) Абулфайзхоннинг Эрон шоҳи ва Хива хонлари билан муносабати қай даражада эканлигини аниқласин. Хива хонига қарши ҳарбий иттифок тузиш таклиф этилсин.

6) Бухорода қандай товарлар ишлаб чиқарилади ва удар қаерларга олиб бориб сотилади? Бухорога денгиз ёки қуруқликдан қайси йўл билан бориш мумкин? Бухорода қайси рус товарларига эҳтиёж катта? Россия билан савдо-сотикни кучайтириш мумкинми? Мана шу масалаларни аниқласин.

7) Амударёда олтин борми? Бухоро хонини қўриқлаш учун неча юз гвардиячи, ёки кўшин юборилса, хон бунга рози бўладими? Шунини ҳам аниқласин.

Ҳар иккила элчилик, Бухоро хонининг Россиядан ватанига қайтиб келаётган элчиси ва Флорио Беневини 1721 йил 6 ноябрда Бухорога етиб олдилар. Флорио Беневини ва унинг ҳамроҳларини Бухорога 10 верст¹¹⁸ қолганда йўл устида Бухоро тўпчибошиси бошлиқ 50 кишидан иборат сарой мулозимлари кутиб олдилар.

Россия элчилиги Бухорода уч ярим йил, 1721 йил 6 ноябрдан то 1725 йил 8 апрелигача турди ва подшонинг юқоридаги топшириқлари бўйича қимматли маълумотлар тўплади. Уларнинг энг муҳимларини куйида келтирилди.

Бухоро ва халқининг қурол-аслаҳалари ҳақида Флорио Беневинининг ўз ҳукуматига берган маълумотнома (реляция)сида шулар ёзилган: «(Қалъаси) ярим вайрон бўлган хандақ билан ўралган. Шаҳарда лойдан

¹¹⁸ Верста – масофа ўлчови, 1,6 км.га тенг бўлган.

курулган 15 минг ховли-жой мавжуд. Шаҳар марказида пишиқ ғиштдан курилган баланд минорали хон саройи ва мадрасалар жойлашган.

Жуда кам ўзбекда милтиқ бор. Улар асосан ўқ-ёй ва найза билан курулланган. Шаҳарда ҳаммаси бўлиб 15 нафар замбарак бор. Лекин, уларнинг фақат биттасидан байрам кунларида отиш мумкин».

Маълумотномада Бухородаги рус асирлари ҳақида ҳам маълумот бор. «Бухорода,-деб айтилади бу ҳужжатда,-хон ва бошқа ўзбеклар кўлида 250 га яқин асир бор...Уларнинг умумий сони 1000 га етади. Айтишларича, уларнинг сони Бухоро хонлигида 2000, Хива билан Оролда 1500 га етади»

Мамлакатнинг ер ости ва ер усти бойликлари ҳақида турли вақтларда жўнатилган маълумотномаларда (Флорио Беневини Бухорода тўплаган маълумотларини кўлда сақлашдан кўрқиб одамлари орқали Москва ва Петербургга жўнатиб турган) қуйидагиларни ўқиймиз:

«Амударёнинг бош қисмида олтин йўқ. Лекин унга Кўкча дарёси келиб қўшилган жойда кумлоқ ерларда олтин бор, чунки Кўкча дарёси олтин ва бошқа рудаларга бой тоғлардан бошланади. Кўкчанинг бошланиш қисмида, хусусан ёз фаслида маҳаллий аҳоли катта-катта олтин парчаларини топиб оладилар.»

«Бадахшондан ташқари, олтин, кумуш, аччиқтош, кўрғошин, олий навои темир конлари Самарқанд ва Бухорода ҳам бор».

«(Юқорида) тилга олинган Сирдарёда олтин топса бўлади. Лекин Андижонда ва марғилонда кўпроқ. Бошқа ерлардагилар ҳақида чопаримиз (Николай Минер) аниқ қилиб айтиб беради. Сирдарё соҳилларида кумдан топилган олтин парчасини ундан бериб юбороқдаман».

«Ўша дарёда (Сирдарёда) олтин бор. (Теварак атрофдаги) тоғларда, хусусан Кошғарда, Марғилонда, Андижонда ва Тошкентда ҳам бор. Ҳар холда биз шундай деб эгитдик».

Ф.Беневинининг мана бу маълумоти ҳам муҳим: «Бадахшон тоғларидаги олтин, лаъл ва захар мўҳра конларининг барчаси маҳаллий бекларнинг кўлида».

Ф.Беневини Бухоронинг XVIII асрнинг биринчи чорагидаги ички ва халқаро аҳволи ҳақида ўта муҳим маълумотлар тўплаган. Унинг ўз ҳукуматига юборган маълумотнома (реляция)сида бу ҳақда мана буларни ўқиш мумкин:

«Уни (камердинер Н.Минерни) савдогар қиёфасида, мол билан, Балх ва Бадахшонга жўнатган эдим. Ва улардан ўтиб Лохургача боришни буюрган эдим. Лекин йўлда талончилар кўплигидан Балхдан орқага қайтди».

«Ўша Бадахшон ва Балх мамлакатлари мустақил бўлиб олганлар. У ёки бу хоннинг қўл остида. Лекин хонларини тез-тез алмағтириб турадилар».

«...Бекларнинг ўзбошимчалиги туфайли бутун мамлакат исён ва туғёнлар исканжасида қолган».

«Хусусан пойтахт шаҳар тўс-тўпалонлар ва исёнлар дастидан оғир аҳволда қолган. Айниқса, Иброҳимбий кенагас исёни туфайли

Абулфайзхон шаҳарни ташлаб чиқишга мажбур бўлган, сўнг ўғли билан бирлашиб, Бухоро ва унинг атрофини талон-торож қилиб катта зарар етказди». «Шаҳар озиқ-овқат ва ем-хашак хусусида шу қадар ғариб бўлиб қолдики, оддий халқ тирикчилик деб ўз болаларини сотди, кўп одам ўлиб кетди, мол-кўйи ва от-туялари кирилиб кетди».

Бухоро хонлигидаги тарқоқлик XVIII асрнинг бошларида шу даражада кучайган эдики, масалан, Фарғона водийси ва Самарқанд Бухородан ажралиб чиқиб, Қўқон хонлиги (1709-1876 йй.) ва Ражабхон бошлиқ Самарқанд беклиги ташкил топди. Хусусан, Самарқанд беклигининг ташкил топиши ҳақида Ф.Беневинининг 1723 йил 4 март куни юборган махфий ахборотида бундай дейилган: «...собик (Бухоро) оталиғи Иброҳимбий Самарқанд устига юрди ва уни эгаллади. Шундан кейин бошқалар билан қўшилиб, хон авлодидан бўлган Шарғозихонни Ражабхон номи билан (Самарқанд) тахтига ўтказди ва уни ўзига куёв қилиб олди. Ўзи эса оталиқ лавозимини эгаллади».

Бир фурсат вақт ўтиб, Ражабхон махфий тарзда Ф.Беневини билан алоқа боғлади. У рус элчисидан ҳақиқатан ҳам Россия А.Бекович-Черкасскийнинг қасдини олмоқ учун Хива устига юришга аҳд қилган-қилмаганлигини билмоқчи бўлди. Бу ҳақда Хиванинг ўида ҳам гап-сўзлар юрар эди. 1723 йили Шкрғозихоннинг ўзи қалмоқ хони Аюқдан «руслар Саратовда аскар тўплаётibdилар ва балки 1724 йилнинг баҳорида Хива устига юрсалар керак» деган гапни эшитган эди. Шундан кейин, Шкрғозихонни Орол ўзбеклари руслар Хива устига бошлаб келмасмикан, муқобил беклар уни тахтдан тушириб, салтанат тепасига Темур султонни ўтқизмасмикан, деган шубҳа босди.

XVIII асрнинг бошларида Бухоро билан Хива ўртасидаги муносабатлар бирмунча оғирлашган эди. Бунга, биринчи навбатда, Хива хонларининг Бухоро, Чоржўй ва ҳатто Самарқанд ҳудудларини талон-торож қилишлари асосий сабаб бўлди. 1721 йилга келиб икки ўртада уруш чиқиш завфи якқол кўзга ташланиб қолди. Ф.Беневинининг 1721 йил 25 май куни Москвага йўллаган хабарида масалан, қуйидагиларни ўқиймз: «Хива хони ҳақиқатан ҳам бухороликлар билан урушмоқчи. Шунга тайёргарлик кўрмоқда. Лекин, катта беклари бунга йўл бермай турибдилар. Улар ҳатто Шерғозихонни тахтдан тушириб, 15 йилдан бери Бухоро хони ҳузурида кун кечираётган Мусахонни тахтга ўтқизмоқчи бўлмоқдалар. Шу ҳақда Хиванинг катта беклари Бухоро хони билан борди-келди қилиб турибдилар». Ф.Беневини Хиванинг ўзи ҳам нотинч бўлиб, икки йирик арбоб Шерғозихон билан Темур султон ўртасида ҳокимият учун кураш бораётгани ва Россия Темур султонни қўллаб-қувватласа фойдали бўлишини айтди. «Агар Шерғозихон йўқотилса,-деб ёзади Ф.Беневини,-бу ерда тинчлик ўрнатилади, ҳамма йўллар очиқ бўлади».

Ф.Беневини тўплаган маълумотлар Россия ҳукумати, унинг ташқи сиёсати учун келажакда қўл келиб қолди.

18.2.10. Митрополит Хрисанфнинг эсдаликлари

Хрисанф асли грек, венециялик аслзода дворянлардан, Афина яқинида жойлашган Янги Патор черковининг митрополити бўлиб хизмат қилган. Ҳақиқий исми шарифи Контарипи. 1724 йили муқаддас патриарх Самуел тарафидан Истанбул атрофида жойлашган Хироти нисан черковига митрополит этиб тайинланган. Подшонинг тазйиқи оқибатида 1784 йили Истанбулга кетиб қолди. Кўа вақт ўтмай, Хрисанф Ливон орденига қаршли черковлар билан танишиш мақсадида Шом-Сурияга, у ердан Халаб-Алеппога борди. Ўша ерда инглиз савдогарлари билан танишиб қолади ва улар билан бирга Фрот-Евфрат дарёси билан Форс қўлтиғига борди ва у ерда кемага тушиб, Маскат орқали Ҳиндистоннинг Сурат бандаргоҳига келиб тушди. Сўнг Ҳиндистон, Кашмир, Кобул, Балх ва Самарқанд орқали Бухорога борди. Хрисанф Ўрта Осиёнинг бир қанча шаҳарларида бўлди, бир йил Хивада турди.

Сўнг 1792 йили Аштархонга борди ва бир фурсат ўша ерда истиқомат қилди. Кенг маълумотли ва кузатувчан бу одам тез орада Астраханда кўпларнинг диққатини ўзига тортди. Аштархан епископи унинг ҳақида муқаддас синодга ахборот юборади. Сўнг Хрисанф Москвага чақиртирилади. Муқаддас Синод уни ҳар тарафлама текшириб кўриб ва кенг маълумотли одам эканлигига ишонч ҳосил қилгандан кейин, Хрисанфни Кавказ ўлкасига, уни батафсил ўрганиш учун юборди.

Сўнг, 1796 йилнинг бошида, Рязань, Тамбов ва Кавказ ўлкаларининг генерал губернатори граф Гудвич подшойи олий ҳазратларининг амри билан Хрисанфни Петербургга, Невский монастирга митрополит Гавриил хузурига жўнатиб юборади.

Митрополит Хрисанфнинг бирдан пойтахтга чақирилиши, уни яхши билган шарқшунос В.В.Григорьевнинг фикрича, Россиянинг яқин орада Эронга бостириб кириш режалари билан боғлиқ бўлса керак. Рус ҳарбий экспедициясининг раҳбари Валериян Зубовга сайёҳнинг Эрон ва Ўрта Осиё ҳақидаги кенг билими керак бўлиб қолган. Орадан бир йил ўтгач, 1797 йили Хрисанф муқаддас Синоднинг фармони билан Екаторинослав епархиясига хизматга жўнатилди. 1798 йилнинг 20 январидан Митрополит Хрисанф Феодосияга жўнаб кетди. Унинг кейинги ҳаёти ва фаолияти ҳақида бошқа маълумотга эга эмасмиз.

Митрополит Хрисанфнинг Ўрта Осиёга қилган саёҳати кундалиги бир пайтлар рус ҳарбий экспедициясига бошчилик қилган шраф Валериян Зубов кўлида бўлган. Кундалик, баъзи шаҳар ва вилоятлар ўртисидаги масофа, аҳолисининг умумий сони ҳақидаги ноаниқликларни ҳисобга олмаганда, катта қимматга эга. Унда мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий аҳволи, халқининг турмуш шароити, эътиқоди ҳақида, шунингдек, Ўрта Осиёда истиқомат қилиб турган орус ва эронлик асирларнинг аҳволи ҳақидаги қисқа, лекин ўта муҳим маълумотларни учратиш мумкин.

Масалан, Бухоро хонлигининг йирик шаҳарларидан Самарқанд, Бухоро ва Балх ҳамда Хоразмнинг XVII-XIX асрлардаги пойтахти Хива ҳақида Хрисанф мана буларни ёзади:

Самарқанд ҳақида: «Самарқанд шу кунларда деярли бўш қолган. Уни эгаллаб олган баҳайбат маҳлуқ самарқандлик ноиб (Ражабхон) уни илгаригидек обод қилиш учун қанчалик уринмасин, меҳнати зое кетди. Эшитишимча, унинг теварак атрофларидаги тоғларда конлар бор, табиати ёқимли... Теварак атрофида ҳам ўзбеклар истиқомат қиладилар».

Бухоро ҳақида: «Бухоро – тўқ шаҳар. Унда савдогарлар ва бошқа (бой-бадавлат) одамлар кўп. У асосан кумуш, олтин, марварид ва қимматбаҳо тошларга бой. Хон тез-тез Балх ва машҳад устига талон-тарож юришлари уюштириб туради. Бухороликлар жон-жаҳд билан жанг қиладилар».

Балх ҳақида: «Балх вилояти ҳақида гапирмасам гуноҳи азим бўлади. Агар Бухоро ҳукмдорлари тез-тез ҳужум уюштириб, уни талон-тарож қилмаганларида у обод, қудратли ва бой вилоят бўлур эди. Нодиршоҳ вафот этгандан бери шу вақтгача афғон подшолари қўлида. Унинг қалъаси чор тарафдан (сув юилан тўлдирилган хандақ билан ўралган) тепаликда жойлашган. Балх аталувчи катта қалъаси бор. Қалъа ҳозиргача мустақил. Аҳмадшоҳдан бошқа ҳеч кимга бўйсунмайди. Деворлари пишиқ гиштдан...»

Бухоро хонлигининг минерал бойликлари ҳақида Хрисанф қуйидаги маълумотларни келтиради: «Бухоро билан Балх ўртасида баланд бир тоғ бор. Унда қизил тусли мрамор (парчалари)га ўхшаш тусдаги туз конлари мавжуд. Ўша вилоятда шундай тоғлар ҳам мавжудки, уларда ҳар турли маъдан конлари бор. Бу тоғларда ўзбекларнинг қўнғирот қавми истиқомат қилади. Бу тоғлар шимолда Самарқандгача, шарқда Бадахшонгача чўзилган.

Бухорода истиқомат қилиб турган асарлар ҳақида мана бу маълумот келтирилган: «Бухорода кўп рус асирлари бор, эронликлардан 6000га яқин асир бор. Улар хўжайинларига қарши қўзғолон кўтариш даражасига етишган».

Хива шаҳри ҳақида ўқиймиз: «Ерли аҳоли икки тоифадан: маҳаллий котликлар (Хрисанф уларни Кидиты деб атайди) ва бошқа ерлардан кўчиб келган қўнғиротлардан ташкил топган. Улар Котдан чиққан вазир ўлдирилгандан бери ўзаро ёвлашиб келадилар. Котликлар 5000 га яқин хонадондан иборат. Улар ўта кек сақловчи халқ. Котликларнинг тайёр қўшини йўқ. (Зарур бўлиб қолганда) келишиб одам ёллайдилар. Ойига кимга ўн сўм, кимга бир сўм берадилар. Айтишларича, хиваликларнинг ҳарбий кучи 20 000 кишини ташкил қилар эмиш. Лекин бу гап тўғри эмас, масалан, ўтган йили, мен ўша ерда эканлигимда Авазбий Инокнинг¹¹⁹ топшириғи билан аҳолини ҳисоб-китоб қилганларида, мамлакатда ҳаммаси бўлиб 3000 зинадон борлиги аниқланган. Лекин ҳукмдорга яхши кўриниш учун (қўшин сонини) 20 000 кишидан иборат деб айтадилар. Қўнғиротликлар жаҳлдор халқ. Бошлиқлари бой-бадавлат кишилар, оддий халқ эса қашшоқ... Хиваликларнинг кўпчилиги Астрахан ва Бухоро билан

¹¹⁹ Қўнғиротлар сулоласидан, ҳукмронлик йиллари аниқ эмас.

савдо-сотик олиб боради. Котликлар келгиндилар (қўнғиротликлар)дан кутилиш учун Россия билан иттифок тузишни хоҳлайдилар, лекин (русларнинг уруш очмоқчи бўлиб тургани ҳақида) тарқалган хабарнинг оқибатидан қўрқар эдилар. Мингқишлоқ туркманлари ҳам шуни истар эдилар, лекин қозоқлар хавфидан қўрқардилар». Бундай далил ва маълумотларни митрополит Хрисанфнинг хотротларида кўп учратиш мумкин.

XVIII асрнинг 70-йилларидан бошлаб Россия ҳукумати Ўрта Осиё хонликлари ва Қозоғистоннинг сиёсий, иқтисодий ва халқаро аҳволини, хусусан ўша мамлакатларга олиб борадиган йўлларни ўрганишда кенг маълумотли ва зехн-идрокли ҳарбийлардан ҳам кўпроқ фойдалана бошлади. Улар Россия ҳукуматига бу ҳақда ўта муҳим маълумотлар тўплаб бердилар. Ана шундай ҳарбий мутахассислардан айримлари ва улар тўплаган маълумотларга қисқача тўхталиб ўтамиз.

18.2.11. Филипп Назаровнинг эсдаликлари

Филипп Назаровнинг ҳаётига оид маълумотлар жуда кам, 1789 йили Омск шаҳрида Осиё билим юртини тугатиб, 1804 йили Тобольск губерниясидаги Иртиш чизиғидаги Чарлаковск чегара постига таржимон бўлиб хизматга кирган. Ундан кейин хизмат юзасидан бошқа чегара пунктларига ҳам бориб ишлаган. Қўқонга жўнаб кетиши (1813 йил) олдидан «Алоҳида Сибирь полки»да таржимон бўлиб хизмат қилган.

1813 йили Ғарбий Сибирь генерал-губернатори Глазemannнинг махсус топшириғи билан Петербургдан юртига қайтишда йўлда, Петропавловск (Шимолий Қозоғистон)да ўлдирилган Қўқон хонининг элчиси билан боғлиқ жанжални тинчитиш учун Қўқонга юборилди. Шу билан бирга унинг хотира ёзувларидан маълум бўлишича, унга Қўқонга Сибирь орқали олиб бориладиган йўллар, йўл устидаги шаҳар ва қишлоқлар, хонликнинг иқтисодий ва сиёсий аҳволи, унинг мудлфаа салоҳиятини кузатиш ҳам юклатилган.

Филипп Назаров Қўқонга сибирлик рус савдогарлари карвонига қўшилиб, 1813 йил 16 май куни жўнаб кетди. Карвон Қозоғистон чўллари ва Жанубий Қозоғистондаги Сузоқ ва Чимкат орқали Тошкентга, ундан 1813 йил октябрь ойи бошларида Қўқонга кириб борди. У Қўқонда бир йил атрофида турди ва 1814 йилнинг август ойида, Қўқон хони Умархон (1810-1822 йй.)нинг элчиси билан бирга Петропавловск шаҳрига қайтиб кетди.

Филипп Назаров бир йил мобайнида хонлик пойтахти Қўқондан ташқари, Марғилон, Андижон, Наманган, Янгиқурғон ва Хўжанд шаҳарларида бўлди ва бу шаҳарлар, уларнинг халқи ҳамда машғулоти ҳақида қимматли маълумотлар тўплади.

Булардан айримларини намуна сифатида келтирамиз:

«Қўқон катта ва аҳолиси кўп шаҳар. Унда 400 га яқин масжид бор. Текисликда жойлашган, хон саройидан бошқа мустаҳкам бирон иморати йўқ. Теварак атрофи обод қишлоқлар, булоқларга мўл жилға ва экинзорлар билан ўралган. Замини тузли, кўчалари тор. Ерга кўпроқ пахта

экилади. Уйлари гувала ва лойдан қурилган. Шаҳар ўртасида тошдан бунёд этилган учта бозор бор. Бозорларда савдо ҳафтасига икки марта бўлади. Хон саройи олдида арғумоқлари учун пишиқ ғиштдан қурилган катта отхона жойлашган.

Қўқон ва унга қарашли ерларда пахта етиштирадилар, ипак курти боқилади. Етиштирилган пахта ва ипакдан мато тўқийдилар ва уни бухороликларга россиядан келтирилган моллар эвазига, масалан, темирга, сусар териси, тўтиё, бўёқ, қозон, темир ва пўлатдан ясалган уй-рўзғор буюмлари ва бошқаларга алмашадилар».

Марғилон. Шаҳарнинг айланаси тахминан 300 верст. Ермозордан бошқа ҳеч қандай ҳарбий истехкоми йўқ. Унда 20 000 аскар туради. (Марғилондаги) уйлар ҳам лойдан қурилган, кўчалари тор, уйларининг деразаси йўқ... Бозорлари қатор расталардан иборат, ҳафтада белгиланган икки кун аоли келиб эртадан кечгача савдо-сотик қилади. Шаҳарда ҳар турли корхоналар кўп. Уларда Эронда ишлаб чиқарилган парчалар, бахмал, шарқ газмоллари ишлаб чиқарилади ва Бухоро ва Кошғарга олиб бориб сотилади. Кошғардан эса чой, чинни идишлар, кумуш, хитой атласи, бўёқ ва бошқа зарур хитой моллари олиб келадилар... Шаҳарликлар тўқ ва осуда турмуш кечирадилар...

Бизларни Марғилондан бир кузатувчи билан кечик шаҳар Андижонга жўнатдилар... Андижон Кошғар билан чегарадош. Теварак-атрофи обод кишлоқлар, мевазор боғлар билан ўралган. Аҳолиси ипак курти боқиш, пахтадан ип-газлама ишлаб чиқариш ва деҳқончилик билан шуғулланади. Яқин атрофда кўчиб юрган қирғизлар билан савдо-сотик олиб борадилар. Андижонда ҳокимнинг уйдан бошқа бирон мустаҳкам қўрғон йўқ. У ерда 10 000 аскар туради.

Наманган. Андижонда икки кун туриб, у ердан Наманганга бордик. Йўлда Қўқон ҳокимига қарашли ва ариқлар билан ўралган (икки бетиде) қамиш ўсиб турган жилғаларни кўрдик. Жилғаларда ов ўилиш учун бу ерга ҳокимнинг ўзи, мулозимлари билан келиб туради.

Наманганнинг ҳам ҳокимнинг маҳкамасидан бошқа, мустаҳкам иморати йўқ. Шаҳарда 1 500 га яқин киши истиқомат қилади... Қоғоз ишлаб чиқарадиган корхоналари бор, тут дарахти куп ўсади. Тут меваларини Қўқоннинг барча шаҳарларига олиб бориб сотадилар. Шунингдек, (теварк-атрофдаги) қирғизлар билан ҳам савдо-сотик олиб борадилар. Йўлда бир-бирларига туташ жуда кўп кишлоқларга дуч келдик. Янгикўрғоннинг ҳам, ичига 200 аскар сиғадиган шаҳар бошлиғининг ҳовлисидан бошқа, бирон мудофаа иншоотини учратмадик.

Янгикўрғонда бир неча кун тунаб, шаҳардан 10 верст нарида оқиб турган Сирдарёдан ўтдик ва тахминан 12 верст йўл босиб Қорақалпоқ деган жойга бориб тушдик. Халқи гилам ва жундан мато тўқир экан.

1814 йили Қўқонга қайтдик...

Қўқон ва унга қарашли бошқа шаҳарларда укумат савдогарлар ўлчов ва тарозидан уриб қолмасдиклари устидан қаттиқ назорат ўрнатган. Қўқонда бўлганимда бир одамни матони газга солишда уриб қолгани учун

яланғоч қилиб, қамчилаб шаҳар айлантирганини кўрдим. Қамчи зарбидан у тез-тез «мен газдан уриб қолдим», деб қичқириб борди. Қўқонликлар суд ишини ҳеч қандай ёзувсиз олиб борадилар. Икки киши гувоҳлик берса ва жинойтчи қасам ичса бас.

Ўғрилиқ қилгани учун кўлини кесадилар...»

Филипп Назаров ва унинг ҳамроҳлари Қўқон хонлигига қаршли Хўжанд шаҳрини ҳам бориб кўрганлар. Масалан, Хўжанд ҳақида унинг эсдаликларида қуйидагиларни ўқиймиз: «Хўжанд ҳажм жиҳатдан Қўқондан кичик эмас. У Бухоро тарафдан баъзи ерлари нураб қолган девор билан, бошқа тарафдан Сирдарё билан ҳимояланган. Шаҳардан ариқ ва каналлар ўтказилган. Қўқондагига ўхшаш корхоналари ва ходик чиқарадиган ерлари кўп...»

Филипп Назаровнинг эсдаликлари «Филипп Назаров: Записки о некоторых народах и землях Средней Азии» номи билан икки марта 1821 ва 1968 йиллари нашр этилган.

Россия ҳарбийлари Ўрта Осиё хонликларини ғарб тарафдан, Астрахан, Каспий ва Орол денгизи орқали ҳам тафтиш қилдилар. Н.Н.Муравьев (1819-1926 йй.), Г.И.Данилевский (1842-1843 йй.) ва А.Н.Бутаков (1848-1849 йй.) экспедициялари шундай мақсадларга хизмат қилган.

18.2.12. Николай Муравьевнинг Туркменистон билан Хивага саёҳати

Николай Муравьев (1794-1866) – маҳаллий ҳарбий мутахассис, 1812-1814 йиллари Россиянинг Эрон ва Туркияга қарши олиб борган урушларида иштирок этган, 1816-1828 йиллари Кавказ армиясида хизмат қилган. 1819-1820 йиллари рус армиясининг Кавказдаги бош кўмондони генерал Ермоловнинг топшириғи билан Боку - Каспий денгизи - Челекан орли - Қорақум орқали Хивага борган.

Н. Муравьев кузатурвчан одам эди. Мазкур сафари ҳақида ёзиб қолдирган асариде («Путешествие в Туркмению и Хиву гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева», ч.1-11;-Москва: 1822) Хива хонлиги ҳақида муҳим ҳарбий, иқтисодий, тарихий ва этнографик маълумотлар тўплаган.

Асарда Хива хонлигининг ҳудуди, йирик шаҳарлари, халқи ва унинг машғулоти ва мудофаа садоҳияти (ҳарбий қудрати) ҳақида диққатга сазовор маълумотлар келтирилади. Унда хусусан қуйидагиларни ўқиймиз:

«Хива хонлиги шимолда Орол денгизи ва унинг шимолида жойлашган чўл билан чегарадош. Чўлда қозоқлар истиқомат қиладилар. Шимоли-ғарбий тарафи чўл ва қумликлардан иборат. Бу ҳудудда туркманларнинг Така қавми истиқомат қилади.

Ғарбий тарафи 800 верстга чўзилган сахро бўлиб, у ерларда Каспий денгизи атрофидаги қавмлар истиқомат қиладилар».

Хива хонлигининг бешта катта шаҳари бор. Улар Хива, Янги Урганч, Шовот, Кот ва Гурлан.

«Хива»-пойтахт шаҳар. Айтишларича, қадимда Хивақ деб аталган. Амударё ўз ўзанини ўзгартирмасдан аввал, бунёд этилган¹²⁰. У катта шаҳар. Машхур иморатлари мадраса, хон саройи ва ибодат қиладиган масжид бўлиб, масжид гумбази фериуза рангли кошин билан қопланган. Хоннинг ховлиси кўп ҳақм катта бўлмай, унда ҳам бир неча кичик масжид мавжуд. Уйлари лойдан қурилган, кўчалари тор. Шаҳарда бир неча кичик дўконлар ҳам бўлиб, (бозорида) ҳафтада икки марта олди-сотди бўлади. (Хивада) 3000 га яқин хонадон бўлиб, халқи 10 000 жон атрофида. Шаҳар хонликдаги бошқа шаҳарлар сингари, экинзорлар ва катта боғ-роғлар билан ўралган. Боғ ўртасида кичик-кичик қалъалар ва уйлар жойлашган».

Янги Урганч – шу кунларда хонликнинг янги пойтахти, хон ноибни Қутли Мурод иноқнинг турар жойи. У Хивадан каттароқ, хонликнинг тамом савдо-сотиғи шу ерга тўпланган, аҳолисининг кўпчилигини сартлар¹²¹ ташкил қиладди. Дўконлари кўп ва гавжум бўлган бу шаҳарда Шарқ мамлакатларида етиштириладиган ҳар хил қимматли матолар, зебзийнат молларини харид қилиш мумкин. Ҳафтада бир неча кун савдо-сотик бўлади. Янги Урганчликлар бошқа мамлакатларга ва хонликнинг бошқа шаҳарларига ҳам ўз молларини олиб бориб, савдо-сотик қиладилар. Янги Урганч мустаҳкам девор билан ўралган».

«Шовот билан Кот бир қадар кичикдир. Биринчисида 2 000 га , иккинчисида 1 500 га яқин халқ яшайди. Ҳар иккала шаҳар ҳам мустаҳкам девор билан ўралган.

Хонликнинг бешинчи шаҳри Гурлан деб аталади. Унда тижорат аҳли кўп. Уйлари лойдан қурилган ва ғариб. Масжиддан бошқа яхши бинолари йўқ. Деворларининг асоси тошдан. Уйлари лойдан бўлишига қарамай, пишиқ қилиб қурилган...

(Хоразмда) савло-сотикда шаҳардан қолишмайдиган катта кишлоқлар ҳам кўп. Бухоро йўлида жойлашган Ҳазорасп, Қипчоқ, Қўнғирот, Оксарой, Хон қалъа, Мойжойгил ва бошқалар шулар жумласидандир.

Янги Урганч Кўҳна Урганч ўрнида эмас, ундан олисроқда, Хиванинг ғарбий тарафида, катта масофа улуғвор иморатларнинг вайроналари, пишиқ ғишт ва тошдан ясалган буюмларнинг парчалари билан тўлиб тошиб ётибди. Ўша жойларда ҳозир ҳам олтин топиш мумкин. Бу ҳол Амударёнинг эски ўзани бўйларида (қадимдан) шаҳар ва хонадонлар бўлганидан гувоҳлик беради. Шулардан Луазан қалъаси, Қизил қалъа, Шлҳсанам, Ўтин қалъа ва бошқаларнинг харобалари ҳозир ҳам кўзга ташланиб турибди. Хиванинг ғарбий тарафидаги чўлда сақланиб қолган уйлар ва наҳрларнинг излари қадимдан бу ерларда маданияти гуллаган Хива ёки Хоразм давлати бўлганидан дарак беради...

Хива хонлигида истиқомат қилган халқ кўпроқ ғалла етиштириш ва боғдорчилик билан машғул. Уларнинг даромади асосан ғалладандир.

¹²⁰ Бу воқеа Араб Муҳаммадхон (1602-1623 йй.) ва Абулғозихон (1643-1663 йй.) замонида содир бўлган. Хива эса 2500 йил муқаддам бунёд этилган.

¹²¹ Сартлар - ўтроқ савдогар халқ.

Ҳамма ерларда обод қишлоқлар, канал ва ариқларнинг бўйларида экинзорлар, узумзорлар ва серҳосил боғлар...

Уларнинг эгалари бой-бадавлат ва фаровон ҳаёт кечирадилар. Етиштирилган ғалла ва мева истехмол талаби даражасидан ортиқроқ. Ғалла ва меванинг истеъмолдан ошиб қолган қисмини теварак-атрофда кўчиб юрган қабилаларга, қозоқлар ва туркманларга, Абулхон ва Мингқишлоқ халқига олиб бориб сотадилар.

Хиваликлар кўпроқ буғдой экадилар ва ғалла уларнинг юртида яхши битади. Унинг катта қисми сотувга юборилади. (Хиваликлар) буғдойдан бошқа яна шоли экадилар, лекин кўзланган миқдорда ҳосил ололмайдилар, чунки шоли сувда ўсади, сув эса кам. Шунга қарамай, хиваликлар уни экадилар, чунки ундан тайёрланган таом ўта ширин бўлади...Лекин уни сотишга чиқармайдилар, ўзларига зўрға етади. Хонликда кунжут ҳам яхши ўсади. Ундан мой оладилар ва кўп қисмини қўшни юртларга олиб бориб сотадилар. Ҳаракат қилсалар уни бундан ҳам кўпроқ миқдорда етиштириш мумкин. Кунжут мойи хонликда кўпроқ етиштирилади. Лекин арпа билан каноп Хивада яхши ўсмайди. Шу сабадан уни кам экадилар. Уаноп мойи ўрнига кунжут мойини кўпроқ ишлатадилар...

От еми учун кўпроқ юлғун деб аталган ўт ишлатилади. Уруғи овқат учун ишлатилади, лекин уни кўп қайнатиш керак бўлади. Бу таом кўжа деб аталади...

Боғларида кўп миқдорда турли навли узум етиштирилади. Аҳоли уни қуритиб сотадилар. Биз уни кигмиш деб атаймиз. Уни узумнинг шундай аталган навидан тайёрлайдилар, унинг уруғи бўлмайди.

Хиванинг боғларида кўп миқдорда турли навли олма ҳам етиштирилади, олмурут, бодом, нок, гилос, олча, тут ва анор, шунингдек, бошқа мевалар етиштирилади.

Сабзавотдан, Россияда ўсадиган қарам, шолғом ва картогқадан бошқа ҳам сабзавот етиштирилади. Пиёзи йирик бўлади.

Хиванинг қовуни ва тарвузи катта ва ширин бўлади.

Хива хонлигида бундан (ғалачилик, боғдорчилик, полизчилик ва чорвачиликдан) ташқари, ҳунармандчилик билан ҳам шуғулланадилар. Улар ўзлари учун зарур бўлган кийимлардан ташқари, ўзлари ишлаб чиқарган ипак ва ип матолардан ва Бухородан сотиб олиб келинган матолардан кийим-кечак тикадилар. Улар тўқилган газмол чиройли ва нафис бўлмаса-да, пишиқлиги билан ажралиб туради. Корхоналар йўқлиги сабабли кийим-кечак билан ўзларини зўрға таъминлайдилар, бошқа юртларга мол чиқаролмайдилар. Хивалик туркманлар туя жунидан чодир, арқон, чиройли ва пишиқ шиламлар тўқийдилар. Хиваликлар (бундан ташқари) чиройли ипак белбоғлар ҳам тикадилар. Лекин, у ҳам, бошқа қўл маҳсулотлари сингари, четга чиқарилмайди, Хиванинг ўзида қолади. Хиваликлар бой-бадавлат ва тўкин-сочин яшамайдилар, пуллари кам. Топгани кундалик тирикчилик ва хонга солиқ тўлашдан ортмайди.

Умуман олганда, хиваликлар ҳунармандчиликда кўп ҳам мадақади эмаслар. Умуман темир идиш ва буюмларни ясамайдилар, уларни рус

асирлари ясайдилар. Гарчи мис ўша ердаги конлардан қазиб олинса-да, ундан буюмлар ясашни билмайдилар. Мисдан ясалган идиш-товоқ ва бошқа буюмларни россиядан олиб келадилар. Ойна ҳақида эса ҳеч нарса билмайдилар, кўпчилик уни ҳатто кўрмаган ҳам. Шу сабадан Хивада ойна жуда кам ва қиммат».

Хива хонлигининг ҳарбий аҳволи ҳақида Николай Муравьев мана бу маълумотларни келтиради:

«Муҳаммад Раҳимхон¹²² салтанат курсисига ўлтургунга қадар қабилалар орасида авжига минган ўзаро уруш-талашлар ва ташқаридан қилинган босқинлар оқибатида халқ, (айниқса) бадавлат кишилар ўзини босқин ва талон-тарождан сақлаш учун уйларини мустаҳкамлаб қалъага айлантирганлар. Бу мустаҳкамланган (кичик) қалъалар, ёки қўрғонлар кўпинча ўзларининг далалари, ёки боғлари ўртасида қурилган. Унинг ичида турар жойлар, ҳовузлар, қўрғон соҳиби ва хизматкорларининг уйлари, тегирмон, қушхона, молхона, омборхона ва бошқалар фавқулодда юз берган ҳодисалар вақтида 100-150 кишини сақлайдиган нарсалар бор.

Бу қалъалар тўрт бурчакли, пахсадан бино қилинган, баъзиларида девор тагига тош қўйилган. Деворининг паст қисми тўрт аршин¹²³, тепа қисми ярим аршин, баландлиги – уч сажен¹²⁴ атрофида, девор ташқарисида, (ҳар ер-ҳар ерда) пахсадан думалоқ суянчиқлар қўйилган. Деворнинг тепа қисмига кўнгиралар қилинган.

Хонликнинг юқорида тилга олинган бешта шаҳари Хива, Янги Урганч, Шовот, Кот ва Гурлан ҳам мустаҳкам пахса девор билан ўралган. Шу сабадан хивалиқлар уларни қалъа деб атайдилар...Қалъаларда биронта ҳам замбарак йўқ, уларда аскар ҳам йўқ. Шаҳарларини аҳолининг ўзи химоя қилиши керак бўлади.

Хивалиқларда мунтазам кўшин йўқ. Уруш чиқиб қолгудек бўлса, кўшин ўзбеклар ва туркманлардан тузилади. Кўшин асосан сипоҳийлар табақасидан. У хоннинг буйруғи билан белгиланган ерга тўпланади ва асосан отлиқ аскардан иборат бўлади.

Н.Муравьевнинг эсдаликларида ўзбекларнинг феъл-атвори, табиати ва қиёфаси ҳақида эътиборга лойиқ маълумотлар келтирилган. Унда хусусан ўқиймиз: «Ўзбеклар умуман ақлли ва ёқимли, хазил-мутойибани яхши кўрадиган, бирон ишга жазм қилгудек бўлса, қарорида қатъий, тўғри сўз, ёлғонни ва эгриликни ёмон кўрадиган, руҳи тетик, хушбичим ва жисмоний кучли халқ...

Харб ишларида ҳориб-чарчамайдилар, кўркмас ва жасур кишилардир...»

18.2.13. Дмитрий Гладишев ва Иван Муравинлар Хива хотиралари

¹²² Хива хони Муҳаммад Раҳим аввал (1806-1825 йй.).

¹²³ Аршин – Россияда амалда бўлган узунлик ўлчов бирлиги, 0,711 метрга тенг бўлган.

¹²⁴ Сажен – 2,13 м.га баробар бўлган узунлик ўлчови.

Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳар ва қишлоқлар, Орол денгизини ўрганиш учун 1740 йили давлат арбоби ва тарихчи олим В.Н.Татишчевнинг ташаббуси билан Хивага поручик Д.Гладишев ва контр-адмирал, ер ўлчовчи И.Муравинлар юборилган.

Орскада олган кўрсатмага биноан, улар 1717 йили Пётр I замонида Россия тобелигига ўтган Кичик Жуз хони Абулхайрхон (1695-1748 йй.) билан учрашиши зарур эди. Лекин, бу пайтда Абулхайр Оролда эди. Мамлакатни эса Эрон подшоҳи Нодиршоҳ босиб олган эди. Шунинг учун Гладишев билан Муравин Абулхайрхоннинг иниси Нурали ва тоғаси Ниёз билан бирга Оролга жўнаб кетдилар ва хон ҳузурига етиб бордилар. Эртаси куни Хивага бордилар. Ўша вақтда Абулхайр хон деб эълон қилинган эди. Гладишев билан Муравин Шовотда 9 ноябрь куни Нодиршоҳ ҳузурида бўлганлар ва унга Абулхайрхон билан Хива Россиянинг табақалари эканлигини айтиб, Хивага меҳру шавқат қилинишини сўраганлар. Зобитларнинг сўзларига қараганда, уларнинг илтимоси ижобат топган. Лекин улар Абулхайрхон билан учраша олмаганлар. Шундай бўлса-да, Абулхайр шлхдан чўчиб 12 ноябрда рус зобитлари билан бирга Оролга қочиб кетди. Бу ерда кўп тортишувлардан кейин Нурали хон деб эълон қилинди. Абулхайр Гладишев билан Муравинни олиб Одам ато ариғи бўйида жойлашган эски ўрдасига қайтди. Гладишев ва Муравин 1741 йилнинг апрел ойида у қрдан Орскага қайтиб келдилар. Уларнинг мазкур саёҳати пайтида тўплаган маълумотлари «Гладишев – Муравин. Поездки из Орска в Хиву и обратно 1740-1741 годах поручиком Гладишевым и геодезистом Муравиным, ИРГО, вып.1У, -СПб.,1850, с.519-599» деб аталган.

Гладишев ва Муравин тўплаган маълумотларнинг аҳамияти шундаки, уларда Орол денгизининг соҳиллари, Хоразмнинг Хива, Шоҳтемир, Хожайли, Хонқа ва Шовот шаҳарлари ҳақида, шунингдек, ўзбек, козок, қорақолпоқ ва туркман аҳолиси ҳақида айрим маълумотлар келтирилган.

Булардан баъзилари келтирилди:

Гладишев ҳамроҳлари билан Хивага келиши билан уни хон қароргоҳига олиб бордилар. Унда хон билан бирга Орол бийлари ва хоннинг амирлари ўлтиришган эканлар. Хон Гладишевдан сўради: «Сен қаердан бўласан?» Нладишев жавоб қилди: «Мени император ҳазрати олийлари жўнатдилар, марҳаматли мактуб билан», - деди ва мактубни хонга узатди. Хон мактубни олиб, муҳрини пешонасига сурди ва уни ёзиб (котибига) узатиб, «хамманинг ҳузурида ўқи!» деб буюрди. Мактуб ўқиб бўлингач, ҳузурида ўлтирганларга қараб деди: «Кўрдиларингми, умид боғлаб турган олдимдаги чироғни кўряпсизларми? Шу нур ёрдамида сизларни (Нодиршоҳдан) ҳимоя қилмоқчиман». Шундан кейин менга қараб деди: «Сенинг ҳақингда эшитганман. Йўлда сенга озор етказибдилар. Ҳузуримга эсон-омон етиб келишинг учун одам билан мактуб юбордим. Чунки, маълумки, Эрон подшоси Нодиршоҳ Хива шаҳрини эгаллаш учун келаётир. Мен эсам ўзим ҳам, бу шаҳар ҳам мен каби император

хазратларининг кўл остида бўлишни истаймиз. Мен унинг хузурига бормоқчиман. Сенинг ҳам унинг хузурига боришингга тўғри келади. Император хазратларининг сен олиб келган мактубини Хивадан унга юборамиз, токи шахсан мен билан жанжаллашиб юрмасин». Гладишев хонга жавоб қилди: «Иен сизнинг хузурингизга юборилганман. Шундай бўлгач, сизнинг амр-фармонингизда бўламан».

Шундан кейин (Абулхайрхон) Гладишев одамларидан икки кишини, хусусан ер ўлчовчи Муравин билан таржимон Усмон Арслоновни ажратиб олиб ва император олий хазратлари жўнатган мактубни кўлларига бериб, уларга мактуб билан тўрт одамни – ороллик бир қорақалпоқ ва бир қозоқни кўшиб, Эрон подшоҳи хузурига жўнатди. Шоҳ ўша вақтда Хивадан 35 верст нарида жойлашган Хонқада турган эди. Улар шоҳга «Абулхайр)хон император хазратларининг табақасидир, ушбу шаҳарни ҳам у ўз тобелигига қабул қилди», дедилар. Хон эшитдики, Эрон шоҳи Россия империяси билан иттифоқ тузмоқчи эмиш. Шу сабабдан у Хивани ва унга қарашли ерларни талон-тарож қилмайди», деган хабарни етказишлари лозим эди».

Д.Гладишевнинг Хивада истиқомат қилиб турган рус асирлари ҳақида келтирган маълумотлари ҳам ўта муҳимдир. У ёзади: «Ўша ерда асирда бўлган Ёйиқ казаги Андрей Бородиндан эшитдимки, Хивада Бекович-Черкасский экспедициясидан асирга тушиб қолган руслар, қалмоқлар ва бошқа ерликларнинг сони 3 000 кишига етади. У (Андрей Бородин) уларни яхши билади. Баҳорда уларни Хива теварагидаги ариқларни тозалашга ҳайдаб борадилар. Оролда шундай асирлар сони 500 киши. Тахминан шугча асир Қозоқ ва Қорақалпоқ ўрдаларида яшаб турибдилар...»

Шелделтоғда ҳам рус асирлари турадилар. Ўша тоғда кумуш ва олтин конлари бор. Қазилган рудаларни текшириб қараганларида унинг учдан бир қисми соф олтин бўлиб чиқди. Буни аниқланган одам Шерғозихонга бориб айтди. Хон уни тириклайин кўмиб ташлашни буюрди, «токи у бу гапни бошқа бировга бориб айтмасин, деб».

Хиваликларнинг касб-кори ҳақида ҳам Гладишев айрим маълумотлар келтирган: «Улар,-деб ёзган эди у,-бўғдой, арпа, жўхори, тариқ, кунжут, пахта ва тамаки экадилар. Ери, баъзи ерлари кумлоқ, баъзилари лойқадан иборат, суғориб экадилар. Уни ҳўкиз билан ҳайдайдилар...

Чорвалари: туя, от, мол, арғумоқлар ва оддий отлар, эшак, кўй, эчки.

Қушлари: ўрдак, товук.

Мевадан: олма, анор, узум, тут, шафтоли, жийда, олмурут.

Полиз экинларидан: қовун, тарвуз, турп, шолғом, карам, пиёз етиштирилади.

Дарахтлар: сада қайрағоч, терак, тол ...ўсади. Шунингдек, тут мева беради, барги билан пилла қурти боқилади.

Хивада мис пул зарб қилинади, милтиқ дори тайёрланади...

Қамиш ва беда етиштирилади.

Дарёларида: Сирдарё, Қувондарёда, Улуғ дарёда кечувлар бор. Икки саженлик, икки ярим саженлик қайиқлар мавжуд. Уларда 5 бошгача от юклаб ўтиш мумкин...Сирдарё билан Улуғ дарёда балиқ қўп.

Қамишзорларда барс, бўри, шағол, тулки каби йиртқич хайвонлар яшайди».

Россия учун Орол денгизининг иқтисодий ва ҳарбий-стратегик аҳамияти катта эди. Шунинг учун ҳам Орол флотилиясининг бошлиғи контр-адмирал А.И.Бутаков (1816-1869 йй.) га 1848 йили Орол денгизини ўрганиш ва уни тавсифлаш вазифаси юклатилди.

А.И.Бутаковнинг кузатишлари унинг «Кундаликлар»ида (тўла номи «Дневные записки плавания по Аральскому морю в 1848-1849 г.», подготовка к печати Е.К.Бетгера.-Ташкент: 1953) баён этилган. Унинг ёзишича, «Орол денгизи тинч денгизлардан бўлмайд, айниқса шамол турган пайтида паноҳ топиш қийин». «Унинг Ғарбий соҳилини суратга туширишни Қумсуат қўлтиғидан бошладик. Қумсуатдан бошлаб менга денгиз чуқурлаша бошлагандай туюлди...» Бутаков ўшанда Орол денгизини ва уни бандаргоҳ қуриш мумкин бўлган ерларини қаричма-қарич ўлчаб чиқди. Умуман, контр-адмирал Бутковнинг кузатишлари, Россия ҳукуматига келажакда денгизда ҳарбий ва савдо флоти қуриш мумкинлигини кўрсатди. Бу режа подшо Россиясига Сирдарё ва амударёда ҳам кемалар қатновини йўлга қўйишга ва бу билан Кошғар ва Ҳиндистонга сув йўлини очиб бериш имконини берар эди.

(Б.Аҳмедов. 348 бет)

18.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Б. А. Аҳмедов. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 2001.
2. Т. С. Саидкулов. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тархнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: “Ўқитувчи”. 1993. –Б. 3-9.
3. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Составители Д. Ю. Юсупова, Р.П.Джалилова. –Ташкент: “Фан”. 1998. –С. 3-7.

18.4. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

1. Элчи ва сайёхларнинг асосий мақсади нима?
2. Элчи ва сайёхлар эсдаликларида қандай масалалар ёритилади?
3. Элчи ва сайёх эсдаликларини тарихни ўрганишдаги илмий аҳамияти нимада?

19-мавзу. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврига оид манбалар

Дарсинг мазмуни: Туркистон ўлкасининг чор Россияси мустамлакасига айланиши, унинг сабаблари, мустамлакачилик тузумининг халқлар бошига солган зулму бедодликлари тўғрисидаги тарихий манбалар асосий хусусиятлари, уларнинг илмий аҳамияти талабаларга тушунтирилади.

Режа:

- 19.1. Асосий сиёсий-ижтимоий воқеалар.
- 19.2. Маҳаллий манбалар.
- 19.3. Россия манбалари.
- 19.4. Расмий ҳужжатлар ва ушбу давр тўғрисидаги адабиётлар.
- 19.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 19.6. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

Асосий тушунчалар: Чор Россия, Туркистон ўлкаси, мустамлака, ок подшоҳ, мардикор.

19.1. Асосий сиёсий-ижтимоий воқеалар.

Мовароуннаҳрдаги йирик давлат бўлган Бухоро ва Хива хонлиги XVIII асрнинг биринчи ярмида Эрон шоҳи Нодиршоҳ таъсир доираисга тушди. 1753 йили Нодиршоҳни васий сифатида тан олган Муҳаммад Раҳим ўзини Бухоро амири деб эълон қилди ва 1920 йилигача ҳукм сурган манғитлар сулоласига асос солди.

Фағона водийсида яшаб турган ўзбек қабилаларидан бири минглар ўз етакчиси Шохрухбийни ҳокимият тепасига кўтардилар ва Қўқон хонлиги ташкил топди.

XIX аср бошида Муҳаммад Раҳимхон аввал (1806-1825) мустақил Хива хони сифатида мустақил фаолият кўрсата бошлайди. Шундай қилиб, XVIII охири XIX аср бошларида Мовароуннаҳрда учта мустақил давлат фаолият кўрсата бошлайди.

Россия иқтисодий ва ҳарбий қудратга эришиши муносабати билан унинг Қўқон, Хива хонликлари ва Бухоро амирлигига бўлган муносабатида истилочилик руҳи устун келиб, XIX асрнинг иккинчи ярмидан ўлкани забт этишга киришди. 1860 йили Россия Қўқон хонлигига қарши эълон қилинмаган уруш бошлади. Полковник Михаил Черняев 1864 йили авлиё ота шаҳри томон юриш бошлади ва шаҳарни эгаллаб, генерал даражасига кўтарилди. 1865 йил генерал М.Черняев Тошкентни эгаллади. 1866 йили генерал М.Черняев Бухоро амирлигига қарши истилочилик ҳаракатларини бошлади ва 2 йил давомида унинг ярим худудининг эгаллади.

Россия ҳукумати янги босиб олинган ерларни бошқариш учун ва бу ҳаракатни давом эттиришни мувофиқлаштириш учун 1867 йилнинг 11

июлда Туркистон генерал губернаторлигини таъсис этди ва унинг раҳбари этиб генерал К.П.фонд Кауфанни (1867-1881) тайинлади.

1872 йил охирларида ҳарбий вазир бошчилигига Петербургда Туркистон, Оренберг, генерал – губернаторлари ва Кавказдаги подшоҳ ноиблари иштирокидаги махфий кенгашда Хива хонлигини босиб олишга қарор қилинади. 1873 йили май ойида руслар Хива шахрини эгаллайдилар.

Бу эса кучайиб бораётган Россия давлатининг осонликча ўлкани ўз таъсир доирасига ўтказиш имконини берди. 1917 йилги Санкт-Петербургда юз берган Октябрь тўнтарылиши Россия давлати тарихида Шўролар ҳукмронлигига асос солди.

Бу даврда юз берган воқеалар бир томонда ўша давр расмий ҳужжатларида маҳаллий халқ вакиллари ва росиялик муаллифлар томонидан турлича ёритилган. Мана шунинг учун ҳар манба алоҳида ўрганилиши, турли томонлар қарашлари ўзаро қиёсий таҳлил қилиниши мақсадга мувофиқ. Ушбу давр воқеалари кейинги давр адабиётларидан ҳам турлича талқин этиб келинди. Чунки уларга сиёсий тузум тазйиқи жуда кучли эди. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши билан мустамлака баври тарихини холислик ва одилона тарзда ёритиш имкони яратилди.

19.2. Маҳаллий манбалар.

Бу даврда «Афзал ат-таворих», «Тарихий Умархон», «Рисолаи аскарария», Ҳакимхон Турани «Мумтахаб ут-таворих», Мулла Ниёз Муҳаммаднинг «Тарихий Шохрухий», Аваз Муҳаммад атторнинг «Тарихий жахоннамоий», Муҳаммад Солихнинг «Тарихий жадидаи Тошканд», Мулло Юнусжон Муншийнинг «Амирий Лашкар Алимкул тарихи» каби асарлар Қўқон хонлигида, «Тухфат ул-хоний», «Тарихий амир Хайдар», «Фатхномаи султони», «Манғитлар хонадони тарихи», «Ўзбек подшоҳликлари зикри», Мирзо Абдуллазим сомининг «Тарихи Салитин манғития», «Тарихий Салотини манғитиа узбакии ва аштархония», «Шажараи хусрави Комкор» номли асарлар Бухоро амирлигида, Муниснинг «Фирдавс ул-иқбол», Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг «Риёз уд-давлат», «Зубдат ут-таворих», «Жомиъ ал-воқиоти султоний», «Гулшан уд-давла», Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшохий», «Хоразм тарихи», «Иқболий Ферузий» тарихий асарлар Хоразмда яратилди. Хоразмда яратилган тарихий асарлар ўзбек тилида яратилганлиги билан диққатга сазовор. Бундан ташқари Хоразмлик олим ва таржимонлар кўплаб тарихий асарларни ўзбек тилига таржима қилганлар. Умаман мустамлакачилик арафасида ва бу даврда кўплаб маҳаллий тарихчилар бўлиб ўтган сиёсий воқеаларга ўз муносабатларини билдирганлар. Бугунги кунда ушбу манбалардаги қимматли маълумотларни бошқа манбалар билан қиёсий ўрганиш асосида тарихни холис ва одилона ёритиш мумкин.

19.3. Россия манбалари

Мустамлакачилик даврига оид Россия манбалари деганда биринчи галда Чор Россиянинг расмий идоралари, ташқи ишлар вазирлиги рус

амалдорларининг хотиралари ҳамда рус тарихчиларнинг асарларини тушунамиз.

Чор Россиянинг рамиёидораларининг Туркистонни забт этилиши ва мустамлакага айлантирилишига оид кўплаб қимматли маълумотлар мавжуд. Аммо улар яхлит ҳолда чоп этилмаган. Бу манбаларда Ўзбекистон янги тарихининг биринчи жилди «Туркистон Чор Россияси мустамлачилиги даврида» (Ташкент 2000 г.) маълум даражада фойдаланилган. Лекин уларни катта тарихий илмий аҳамиятга эгаллигини назарда тутган ҳолда чоп этилишини мақсадга мувофиқдир.

19.4. Расмий ҳужжатлар ва ушбу давр тўғрисидаги адабиётлар.

Туркистон ўлкасининг рус мустамлакачилиги ва шўро ҳукмронлиги даврида кечган мазлумона ҳаёти тарихий-илмий адабиётларда, қай нуқтаи-назардан бўлмасин, ҳарҳолда, нисбатан тўлароқ ифода этилган, дейиш мумкин. Бу адабиётларни мазмун ва моҳият эътибори билан тўрт даврга ажратиш тўғри бўлади. Биринчи давр асосан 1917 йилгача ёзилган тадқиқотларни, иккинчи давр 20—50-йилларда, учинчи давр эса 50-йилдан то 80-йиллар биринчи ярмига қадар яратилган асарларни қамраб олади. Тўртинчи давр оид адабиётлар тарихшуносликда «қайта қуриш» деб ном олган 80-йилларнинг иккинчи ярмидан то Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришганига қадар ва мустақиллик йилларида вужудга келган асарлар мажмуидан иборатдир.

19.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Масальский В.М. Хлопководство, орошение государственных земель и частная предприимчивость. СПб, 1908; Туркестанский край. СПб, 1913.
2. Кривошеин А.В. Записка главноуправляющего земледелием и землеустройством о поездке в Туркестан. СПб, 1912, 111-бет.
3. Сафаров Г.И. Колониальная революция (опыт Туркестана). М., 1921.
4. Галузо П.Г. Туркестан – колония. Очерк история Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года. М., 1929.

19.6. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

1. Бу даврга оид қандай тарихий манбаларни биласиз?
2. Баёний асарларида русларнинг босқини қандай тасвирланган?
3. Рус тарихчилари Туркистон ўлкасини забт этилишини қандай ёритганлар?
4. Туркистоннинг тарихи замонавий адабиётларда қандай ёритилган?

20-мавзу. Ўзбекистон Совет давридаги манбалар.

Дарсинг мазмуни: Ўзбекистоннинг шўролар ҳукмронлик қилган (1917-1991) даврига оид манбалар, умумий хусусиятлари баён этилади.

Режа:

- 20.1. Асосий сиёсий-ижтимоий воқеалар.
- 20.2. Расмий манбалар.
- 20.3. Давр тарихи тадқиқотларда.
- 20.4. Шўро даври тарихий хорижий олимлар асарларида.
- 20.5. Шўро даври тарихи замонавий тадқиқотларда.
- 20.6. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 20.7. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар.

Асосий тушунчалар: Совет, шўро, большевик, компартия, съезд, деҳқон, ишчи, пионер, комсомол, партия, ленин, сталин.

20.1. Асосий сиёсий-ижтимоий воқеалар

Яқин ўтмишимизнинг собиқ совет ҳокимияти ҳукмронлик қилган даври (1917-1991 йиллар) мамлакатимиз тарихида ўзига хос ўрин эгаллайди. Бу давр, гарчи тарихан қисқа бўлса-да, лекин ўзининг мураккаблиги ва зиддиятчилиги билан ажралиб туради. 1917 йил октябрида большевиклар зўрлик билан амалга оширилган тўнтариш собиқ Иттифоқ халқлари, шу жумладан, Ўзбекистон халқлари тарихида салкам 75 йил давом этган янги мустамлакачилик саҳифасини бошлаб берди. Натижада чор мустамлакачилик империяси ўрнини «қизил империя» эгаллади. Янги мустамлакачилик зулми остида яшаган ўлка халқлари большевиклар «социалистик тажрибаси»нинг барча машъум мушкулотларини бошдан кечирдилар. Энг ачинарлиси шундаки, республикадаги ижтимоий-сиёсий тарихий жараённинг ўта мураккаб ва зиддиятли кечиши кўплаб қурбонлар берилишига, маданий ва маънавий йўқотишларга олиб келди.

Октябрь тўнтаришидан кейин Ўзбекистоннинг Туркистон худудида бўлган анчагина қисми Туркистон Автоном Республикаси сифатида РСФСР таркибига қўшиб олинди. 1924 йилда зўраки ўтказилган миллий-худудий чегараланиш натижасида Ўзбекистон ССР ташкил топиб, ССР Иттифоқи таркибига киритилди. ССР Иттифоқи ўз моҳиятига кўра унитар (кўшма) давлат эди. Оқибатда Ўзбекистон тўла-тўқис Москвага қарам бўлиб қолди. Ўзбекистон ССР фақат нимгагина мустақл эди. Республиканинг раҳбар органлари Компартия Марказий Қўмитаси (МҚ) ва Иттифоқ ҳукумати томонидан тайинланар, бинобарин, уларга бўйсунарди. Улар республика ва унинг халқлари манфаатлари эмас, балки Марказ (Москва; умуман Совет Россияси.-*Тахририят*) манфаатлари йўлида сиёсат юргизишга мажбур эдилар. Ўзбекистон халқларининг суверен ҳуқуқлари асосида уларнинг туб манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган уларнинг туб манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган ватанпарварлик кайфиятидаги миллий раҳбарларнинг чиқишларини мустабид тузум ғоят қатъиятлик билан барҳам топтирарди.

Мустабид тузум Ўзбекистонни Марказ таркибидаги мустамлака сифатида ўз исканжасида доимий сақлаб қолиш ва уни метрополиянинг хом ашё базаси ва маҳсулот бозори сифатидаги ҳолатини янада мустаҳкамлашга интилди. Бундай сиёсат оқибатида республиканинг иқтисодий ривожланиши бир томонлама кечди, унинг қишлоқ хўжалиги тобора кўпроқ пахтачилик йўналишига эга бўлиб борди, шу алфозда пахта яккаҳоқимлиги қарор топди. Ўзбекистон саноати асосан қишлоқ хўжалиги эҳтиёжларига хизмат қилишга йўналтирилган эди. Саноатда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига дастлабки тарзда ишлов берадиган тармоқлар асосий ўринни эгалларди. Республика хом ашёсининг пировард маҳсулоти Иттифоқ саноат марказларида ишлаб чиқарилар, бинобарин, фойданинг асосий қисми ҳам ўша ерда қоларди.

Марказнинг Ўзбекитондаги мустамлакачилик сиёсати республиканинг маданий ривожиди ҳам ўзининг яққол ифодасини топди. Гарчи бу соҳада бирмунча ижобий силжишларга эришилган бўлса-да, ўлка халқларининг маънавий ҳаёти тўла-тўқис ўз даврининг ҳукмрон мафқураси ва сиёсати таъсирига олинди, байналмилаллик ниқоби остида республикани руслаштиришга интилиш рўй берди. Ўзбек халқининг миллий маданий қадриятлари оёқости қилинди, Ўзбек тили иккинчи даражали тилга, рус тили эса давлат ва асосий муомала тилига айлантирилди.

Дарвоқе, Марказнинг бундай мафкура сиёсати туфайли халқимиз ҳаётининг барча соҳаларига путур етказилганлигини таъкидлаш баробарида республика тарихий ўтмишининг совет даврида ҳам бир қатор ижобий ишлар қилинганлигини айтиб ўтмаслик ноҳолислик бўлур эди. Зеро, ўша йилларда халқимизнинг фидокорона меҳнати билан кўплаб завод ва фабрикалар қурилди, миллионлаб гектар янги ерлар ўзлаштирилди, катта-катта каналлар қазилди, қишлоқ хўжалигининг моддий-техника негизи мустаҳкамланди, унинг маҳсулотлари ҳажми ортди. Ўнларча олий ва ўрта махсус ўқув юртлари очилди, уларда халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун мутахассислар тайёрланди, умумтаълим мактаблари хунар-техника билим юртларининг кенг тармоғи ташкил этилди, кўпгина маданий-маърифий муассасалар барпо қилинди. Натижада аҳолининг таълимий ва маданий савияси ошди. Тўғри, бу ютуқларнинг барчасига мустабид тузум даврида айтиш одат бўлиб қолган «партиянинг доно сиёсати» туфайли эмас, балки халқимизнинг садоқатли, фидокорона меҳнати туфайли эришилди.

Бироқ, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, оғир ва машаққатли меҳнатлар эвазига яратилган ана шу моддий бойликлар ўзбек халқи, унинг фаровонлиги учун хизмат қилмади. Аксинча, бу моддий-маънавий бойликлар ўзбек халқини камситиш, миллий ғурурини оёқости қилиш, ўзлигини унуттириш, коммунистик мафқурани янада кучайтириш учун хизмат қилди. Ўзбекистон ҳудудида бунёд этилган корхоналар (айниқса, кимё комбинатлари), керагидан ортиқча ўзлаштирилган қўриқ ва бўз ерлар, қазилган каналлар, қурилган сув омборлари республиканинг экологик

аҳволини мураккаблаштирди, Орол денгизининг қуриб боришини тезлаштирди, дехқончилик ерлари таркибини ўзлаштириб юборди, атроф муҳитни, ичимлик сувини захарлади. Модомики шундай экан, Совет давлати «экспериментлари» натижасида барча халқлар бошига тушган фожиалар ва кулфатларни, мустабид тузум, ҳукмрон партия томонидан совет халқларига қарши олиб борилган зўрвонлик ва ғайриинсоний сиёсатни ҳуч қачон оқлаш мумкин эмас.

20.2. Расмий манбалар

Шўро даври расмий манбалар деганда турли давлат идораларнинг ҳужжатлари партия тизими органлари қарорларини тушунамиз.

Ўша давр расмий матбуотда уларнинг бир қисми чоп этилган. Лекин турли тасиқ органлари ҳужжатлари маълум давргача кўпчиликдан пинҳон сақланган. Агар чоп қилинган расмий маълумотлар махсус тизимлар ҳужжатлари билан қиёсий ўрганишини жуда муҳимдир. Бу ҳужжатлар ичида шўро даври раҳбарлари ҳаёти ижодийга оид маълумотлар уларнинг асарлари муҳим тарихий манба вазифасини ўтайди.

Ҳақат, Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритиши билан тарихий ҳақиқатни тиклаш учун, янгича ва холис ёндашув, совет даврида юзага келган Ватанимиз тарихидаги ноҳолиликлар ва «оқ доғлар»ни миллий мустақиллик мафқураси асосида тугатиш учун қулай шарт-шароит қарор топди. Бунга бош мезон сифатида тарихий далил ва воқеаларга, бутун тарихий жараёнга республика ва унинг халқи манфаатларини ҳисобга олган ҳолда принципиал баҳо бериш асос қилиб олинди. Айнан шундай ёндашувларнинг асосий принциплари Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарларида, шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил декабрдаги «Ўзбекистоннинг янги тарихини яратиш» ва 1998 йил июлдаги «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорларида баён этилган бўлиб, ушбу илмий-оммабоп китобнинг муаллифлар жамоаси ҳам шу асосда совет даври Ўзбекистон тарихини, совет давлатчилигининг мустабидчилик моҳиятини холисона ёритишга ҳаракат қилди. Муаллифлар жамоаси бу ишнинг уддасидан қанчалик чиққанлигига баҳо бериш, Сиз-муҳтарам китобхонлар ҳукмига ҳавола.

20.3. Давр тарихи тадқиқотларда

Шўро даврида амалга оширилган тадқиқотлар мавжуд сиёсий йўналиш ва мафқурага бўйсинган эди. Бу даврдаги тадқиқотларни 1917-30 йилларда амалга оширилган тадқиқотлар. Уларда шу давр тарихий бутун бор зиддиятлар билан ёритилган. 40-50 йилларда амалга оширилган тадқиқотларда тарихий ҳақиқат маълум даражада «социалистик» ғояларга бўйсиндирилган ҳолда ёритилган.

60-70 йилларда амалга оширилган тадқиқотларда маълум даражада шахсга сиғинишдан озод бўлинган бўлсада, умуман, «коммунистик» мафқура руҳида ёритилган.

Мустақиллик туфайли биз шўро даври тарихини холис ва тўғри ёритиш имконига эгамиз.

20.4. Шўро даврида тарих хорижий олимлар асарларида

Ўзбекистонинг шўро даврида тарихий Россия ва махаллий олимлар томонидан мавжуд мафкура руҳида ёритилганлиги сабабли чет эл олимларининг уларга муносабати маълум илмий қийматга эга.

Албатта уларнинг базиларида ғоявий кураш таъсири акс этган. Лекин айрим йирик олимлар тадқиқотлари, хусусан Ахмад Закий Валидий Туғон асарларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Бу даврда Ўзбекистонда бўлган чет эл тарихчиларининг таассуротлари ҳам маълум даражада илмий қимматга эга.

20.5. Шўро даври тарихи замонавий тадқиқотларда.

Тарих фани мустабидчилик даврида Ўзбекистоннинг совет даврини (1917-1991 йиллар), республикамиз давлат мустақиллигини қўлга киритгунга қадар бўлган тарихини ўрганиш борасида муайян ишларни амалга оширди. Турихчи олимларнинг саъй-ҳаракатлари билан, ўша давр нуқтаи назаридан, катта миқдордаги тарихий манбалар тўпланди, улар бир тизимга солиниб, илмий жиҳатдан умумлаштирилди. Бироқ бу асарлар жамиятшуносликда ҳукмрон бўлган марксча услуб асосида, синфийлик ва партиявийликнинг асосий принциплари негизида ёзилган эди. Шу боисдан бу асарларда тарихий жараён кўп жиҳатдан бир томонлама, нохолис, тарихий далил ва воқеалар атайлаб бузиб кўрсатилди, коммунистик мафкурага хос хулосалар қилинди.

Бинбарин, чоп этилган ана шу илмий, илмий-оммабоп ишлар концептуал тузилиши, олдига қўйган вазифаси, услубий жиҳатлар хилма-хиллигига йўл қўйилмаганлигини, ягона сиёсий мафкура қолипида ёзилганлигини эътиборга олиб, совет даври тарихий адабиётларининг ҳар бирига алоҳида беришни лозим кўрмадик. Шунингдек, 73 йиллик совет тузуми даврида социализмни улуғлаб ёзилган тарихий адабиётларнинг сон-саноғи йўқлигини инобатга олиб, мавзуга оид адабиётлар рўйхатини беришни ҳам мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисобладик.

19.6. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Масальский В.М. Хлопководство, орошение государственных земель и частная предприимчивость. СПб, 1908; Туркестанский край. СПб, 1913.
2. Кривошеин А.В. Записка главноуправляющего земледелием и землеустройством о поездке в Туркестан. СПб, 1912, 111-бет.
3. Сафаров Г.И. Колониальная революция (опыт Туркестана). М., 1921.
4. Галузо П.Г. Туркестан – колония. Очерк история Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года. М., 1929.

19.7. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

1. Шўро давридаги қандай манбаларни биласиз?
2. Шўро даври расмий манбалар деганда нимани тушунаси?
3. Шўро даври тарихига оид қандай тадқиқотларни биласиз?
4. Қайси чет эллик тарихчилар асарларида шўро даври тарихи ёритилган?
5. Замонавий тадқиқотларда шўро даври тарихи қандай талқин қилинади?

21-мавзу. Мустақиллик даври тарихи манбалари

Дарсинг мазмуни: Мустақиллик йилларида рўй берган ижтимоий-сиёсий жараёнлар акс этган манбалар тўғрисида умумий тасаввур бериш ва уларни таҳлил қилиш малакасини ўргатиш.

Режа:

- 21.1. Асосий сиёсий-ижтимоий воқеалар.
- 21.2. Расмий ҳужжатлар.
- 21.3. Президент И.А.Каримов асарлари.
- 21.4. Мустақиллик даври тарихи замонавий тадқиқотларда.
- 21.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- 21.6. Мавзунини мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

Асосий тушунчалар. Даслат суверенитети, Мустақиллик, истиқлол, давлат рамзлари. Олий Мажлис, Сенат, Парламент, маънавият, миллий истиқлол ғояси, инсон омили.

21.1. Асосий сиёсий-ижтимоий воқеалар.

Мустақиллик йиллари ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг тезкорлиги, воқеа ва ҳодисаларнинг шиддатлилиги, оламу одам тақдирига дахлдор бўлган дунёвий муаммолару серқирра ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олган умумий қарашларимиздан тортиб, энг кичик, энг шахсий юмушларимизгача бўлган барча ҳодисаларни ўзида мужассам этди. Мудроқ босган туйғуларимизни жунбушга келтирди. Бошқача қилиб айтганда, ҳаётга тийрақроқ қарайдиган бўлдик. Ўзлимизни англай бошладик.

Табиийки, бундай ҳаётини зарурият барча ижтимоий-гуманитар фанлар қатори тарих фани олдига ҳам янги вазифалар қўяди. Тадқиқотчилар биринчи навбатда халқнинг истиқлолга эришиш йўлидаги фидойи меҳнатини, миллий мустақилликка эришиш йўллари ва воситаларини, миллий давлатчилик қурилишига доир тажрибани, истиқлолни мустаҳкамлашнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий омилларини ўрганиш ва миллий истиқлол мафқурасини яратиш каби бир қатор муҳим муаммоларни ҳар томонлама мушоҳада қилмоқлари лозим. Дарҳақиқат, ўрганишга, тадқиқ этишга, дастлабки илмий-назарий хулосаларни ўртага ташлашга асос бор.

2000 йил, 6 апрел куни Оқ саройда мамлакат Президенти бир гугуҳ олимлар, файласуфлар, тарихчилар ва мутахассислар билан учрашиб, миллий мафкура, миллий онг тараққиёти, унинг зарурати ҳақида гапирди.

«Тарихий хотирасиз келажак йўқ», - деган эди И.Каримов. Дарҳақиқат, тарих хотираси инсон тараққиётига кучли таъсир ўтказди, миллий истиқлол мафкурасини шакллантиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Миллий онг, миллий тафаккур халқ халқ тарихи, унинг ривожланиш босқичларини нечоғлик ўрганиш, ундан сабоқ чиқариш билан боғлиқ. Улуғ алломалар айтганидек, тарих инсонни истиқболга даъват этади. Улкан яратувчиликни рағбатлантиради. Зотан, унинг мураббийлик, тарбиячилик, йўналтирувчилик кучи худди ана шунда.

Шу маънода мамлакатимиз раҳбарининг Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академияси қошида «Ўзбекистоннинг янги тарихи» Марказини ташкил қилиш тўғрисида чиқарган Фармойиши катта тарихий ва сиёсий аҳамиятга эга. Қўлингиздаги «Мустақил Ўзбекистон тарихи» китоби ана шу хайрли йўлда қилинган дастлабки ишдир.

Китобда Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришиши, янги жамиятга ўтиш даврида сиёсий ислохотларнинг амалга оширилиши, Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат қурилиши, фуқаролик жамиятининг шакллантирилиши, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришга доир тадбирлар, мамлакатда ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг таъминлаш омиллари, маънавий-руҳий покланиш ва миллий қадриятларнинг тикланиши ҳамда Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин олиши каби масалалар кўриб чиқилади.

Хуллас, «Мустақил Ўзбекистон тарихи» китоби ана шу тарихий жараёнларни мумкин қадар тўлароқ қамраб олиш, уни жамлаш, маълум бир тартибга солиш, қолаверса, ана шу жараёнларни иложи борича кўпроқ ўрганиш орзу-истагида вужудга келди. Дарҳақиқат, мустақиллик даврида ўтган кунларимиз алоҳида ўрганишни, тадқиқ этишни, илмий ва назарий хулосалар чиқаришни тақозо этмоқда. Бунинг ўзига хос асослари бор.

Биринчидан, истиқлол йилларида Ўзбекистон мустақил суверен давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятида ўзига хос нуфузга эга бўлди. У ўзининг катта ишлаб чиқариш имкониятлари, бой ақлий ва жисмоний салоҳияти, тенгсиз табиий бойликлари билан дунёнинг энг ривожланган мамлакатлари диққатини тортди ва улар билан тенгма-тенг туриб ҳамкорлик қилиш кудратига эга эканлигини кўрсата олди.

Иккинчидан, энг оғир, машаққатли ва зиддиятли пайтларда, ўтиш даврининг ўзига хос мураккабликлари мавжуд бўлган бир вақтда мамлакатда сиёсий, ижтимоий, иқтисодий барқарорликнинг сақлаб турилиши мамлакат ҳукумати сиёсатининг нақадар ҳаётий ва халқчил эканлигини кўрсатади. Айниқса, юздан ортиқ миллат ва эалт яшаётган мамлакатда турли ақидалар ва ғоялар таъсирида бўлган аҳолининг талаб-эҳтиёжларини ўз вақтида кондириш, уларнинг қарашларини бир нуқтада жамлаш алоҳида уддабуронликни ва қатъиятликни талаб этади. Ўзбекистон ҳукумати худди ана шундай қатъиятни кўрсата билди.

Учинчидан, бозор иуносабатларига ўтиш жараёнида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, дунёвий давлат қуришнинг аоси бўлган қонун

устиворлигига эришиш, қонун олдида барчанинг тенлигини таъминлаш тамойиллари вужудга келди. Туб ислохотларнинг Президент И.Каримов томонидан ишлаб чиқилган машхур беш тамойили истиқлолнинг дастлабки йилларидаёқ жаҳон ҳамжамиятида юқори баҳоланди ва тўла тан олинди.

Тўртинчидан, хорижий инвалб этиш, чет эллик ишбилармонлар билан йўлга қўйиш, шу асосда мамлакат ишлаб чиқаришини тубдан ўзгартириш, уни жаҳоннинг энг илғор технологиялари билан қайта жиҳозлантириш йўли тугилди. Бу Ўзбекистоннинг жамиятни бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтказишда барча ёш мустақил мамлакатлар ўртасида энг тўғри йўл танлаганини кўрсатди.

Бешинчидан, Ўзбекистон ҳукуматининг ислоҳчилик сиёсати бевосита халқ дунёқараши, унинг минг йиллар мобайнида шаклланган урф-одатлари, анъаналари билан уйғун ҳолда амалга оширила бошланди. «Биздан озод ва обод Ватан қолсин», «Ватан садагоҳ каби муқаддасдир», «Савоб ишни ҳар ким қилиш керак», «Фарзандларимиз биздан кўра кучли, ақлли, доно ва албатта бахтли бўлиши керак» сингари шиорлар халқимизнинг орзу-истаги, умид ва интилишлари билан уйғун ҳолда дунёга келди. Бугунги Ўзбекистоннинг том маънода маънавий тикланиш ва рухий покланиш майдонига айланганлиги ана шу энг эзгу ниятлар асосида давлат сиёсати ва халқ орзу-умидларининг уйғунлиги натижасидир.

Маълумки, жамият тараққиётида шахснинг роли бениҳоя катта. Айниқса, ўтиш даврида давлат арбобининг, сиёсий етакчининг ўрни яна ҳам яққолроқ кўзга ташланади. Чунки, бу пайтда ҳали маълум бир сиёсий тутум, сиёсий қатлам ва жамиятни йўналтирадиган оқим шаклланмаган, қарашлар бир ўзанга тушмаган, турли қарама-қаршилиқлар ва зиддиятлар мавжуд бўлган мураккаб бир вазият вужудга келади. Бундай пайтда халқ ўз келажагини асосан давлат раҳбарига қараб белгилайди. Ўзининг иймон-этиқодини, тақдирини у билан боғлайди.

Ана шу нуқтаи назардан қараганда мустақилликнинг ўтган даврида мамлакатимизда амалга оширилган кенг кўламли ишлар бевосита давлат раҳбарининг шахсияти, унинг иш услуби, воқеа-ҳодисаларга ёндошиш усули билан боғланиб кетган. Хоҳлаймизми-йўқми, давлат арбобининг сиёсий қиёфаси ўтиш даврининг ноёб махсули сифатида тарих саҳифаларида Бош ислохотчи қиёфасида мустаҳкам ўрнашган бўлади. Демак, мустақиллик даври тарихини ўрганар эканмиз, бу жараён бевосита мамлакат Президенти И.Каримов фаолияти билан узвий боғланганлигини яққол кўрамиз ва уни саҳифаларга айнан кўчиришга интилдик. Тарихий ҳақиқат ҳам, ҳаётининг ва илмий ҳақиқат ҳам шуни тақозо этади.

Шубҳасиз, юқорида тилга олинган масалаларни ўрганиш ва мушоҳада қилиш кишиларда юксак маънавий фазилатларни камол топтириш, миллий истиқлол мафқурасини шакллантириш, ёшларни тарихий анъаналарга, умуминсоний қадриятларга ҳурмат, Ватанг муҳаббат, истиқлол ғояларига садоқат руҳида тарбиялашга кўмаклашади.

21.2. Расмий ҳужжатлар.

Ўзбекистон мустақиллигига оид расмий ҳужжатлар деганда собиқ шўро даврининг ҳокимияти тизими сўнгги қарорларини тушунамиз. Чунки мустақиллик собиқ иттифоқнинг барҳам топиши билан юзага келди. Бу давр ҳужжатлари бир қисми собиқ иттифоқ тизими қабул қилинган.

Иккинчи гуруҳ расмий ҳужжатлар мустақил Ўзбекистон раҳбарият органлари томонидан қабул қилинган «Мустақиллик декларацияси», «Ўзбекистон конституцияси» ва бошқа қонунлар, Президент фармонлари, вазирлар маҳкамаси қарорлари ва бошқалардир. Айрим тармоқ ҳужжатлари ҳам юртимиз тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этиш мумкин.

Ўзбекистон мусталлиги даври энг муҳим ҳужжатлари «Янги Ўзбекистон тарихи» 3 жилдида (Тош. 2000), Р.Х.Муртазаева таҳрири остида чоп этилган. «Ўзбекистон тарихи» (Тош. 2003) дарслигида ўз аксини топган.

21.3. Президент И.А.Каримов асарлари.

Ўзбекистон мустақил бўлгач, тараққиётнинг асосий йўналишлари Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг доклад ва нутқларида, монографик асарларида акс этган. Мустақилликка эришиш ғояси халқимизга азалдан мерос, шу мақсад аждодлар орқали минг йилликлар қаридан бизгача етиб келмоқда. Президент И.Каримов «Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати» номли рисоласида, - «Ўзбек миллати азалдан ўз фикри зикри, ўз истиқлоли учун курашиб яшаган». Бунга мозий гувоҳ. Миллатимиз тарихи ҳақидаги ҳақиқат, юртимизнинг фидойи, ўз йўлидан, маслагидан, сўзидан қайтмайдиган фарзандларига очилиши лозим. Билишимиз шар бўлган тарих саҳифаларини кунт билан варақлаш ҳаммамиз учун ҳам қарз, ҳам фарз,-деганда ана шу ҳолатни назарда тутати. Халқимизнинг узоқ тарихи у ўз ўтмишида озодлик, истиқлол учун тинимсиз кураш олиб борганидан гувоҳлик беради.

И.А.Каримов асарларида кўп асрлик тарихимиздаги энг йирик тарихий шахслар Имом ал-Бухорий, Ахмад ал-Фарғоний, Ахмад Яссавий, Жалолиддин Мангу Берди, Амир Темур, Мирзо Улуғбек каби буюк аждодларимизнинг жаҳон маданиятига қўшган хиссаси, ҳамда мустақил республикамиз тараққиётининг устувор йўналишлари ўз аксини топган. Бундан ташқари Президент давлат раҳбари сифатида республикамизнинг халқаро миқёсида олиб бораётган сиёсатини аниқлайди. Мана шунинг учун ҳам Ўзбекистон республикаси президенти И.А.Каримов асарлари халқимиз тарихини ўрганишда методологик қўлланма сифатида, замонавий жараёнларни ўрганишда мушжим манба бўлиб хизмат қилади.

Энг муҳим асарлари инглиз, француз, испан, немис, ҳинд, хитой, араб каби ўнлаб турли хорижий тилларга таржима қилиниб чет элларда бир неча бор нашр қилинган. Республикамизда эса И.А.Каримов асарларининг 13 жилдлик тўплами нашр қилинган.

21.4. Мустақиллик даври тарихи замонавий тадқиқотларда

Мустақиллик азалдан инсониятнинг орзу-умидлари, армон ва изтиробларини ўзида мужассам этган. Дарҳақиқат, инсон табиатнинг

гултожи сифатида ҳамиша озодлик ва хурриятга иртилиб яшайди. У ҳамиша ҳар жиҳатдан ўзини эркин ҳис қилишга, таҳликасииз турмуш кечиришга эҳтиёж сезади. Шунинг учун ҳам кишилиқ тарихи турли даврларда Ер шарининг барча минтақаларида озодлик учун курашни, шаклан турлича, моҳиятан ўхшаш бўлган хурриятга интилиш ҳодисаларини кўп кўрган.

21.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. И. Каримов, «Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура», 1-жилд.-Тошкент: «Ўзбекистон», 1996 йил;
2. И.Каримов, «Биздан озод ва обид Ватан қолсин», 2-жилд.-Тошкент: «Ўзбекистон», 1996 йил;
3. И. Каримов, «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир», 3-жилд.-Тошкент: «Ўзбекистон», 1996 йил;
4. И. Каримов, «Бунёдкорлик йўлидан», 4-жилд.-Тошкент: «Ўзбекистон», 1996 йил;
5. И. Каримов, «Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби», 5-жилд.-Тошкент: «Ўзбекистон», 1997 йил;
6. И. Каримов, «Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида», 6-жилд. Тошкент: «Ўзбекистон», 1998 йил;
7. И. Каримов, «Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курашимиз», 7-жилд.-Тошкент: «Ўзбекистон», 1999 йил.

21.6. Мавзунини мустаҳкамлаш учун берилган саволлар.

1. Мустақиллик декларацияси нима?
2. Президент И.А.Каримов асарларида Ўзбекистон тарихи қандай ёритилиши?
3. Ўзбекистон Олий Давлат Органлари тўғрисида маълумот қайси манбада акс этган?
4. Ўзбекистоннинг халқаро муносабатлари қандай манбаларда ёритилган?

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети, Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Камолиддин Бехзод номидаги музей ходимлари ижодий ҳамкорлигида бакалавриятлар учун яратилган “Тарихий манбашунослик” ўқув қўлланмасига тақриз

Ушбу ўқув қўлланма Ўзбекистоннинг тарихини ўрганишга мўлжалланган бўлиб, у сўнгги йилларда манбашунослик фанидан чоп этилган тўпламлар ва Б. А. Аҳмедовнинг “Ўзбекистон тарихи манбалари” (2001) асари, “Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекистана. История.” (Составители Д.Ю.Юсупова, Р.П.Джалилова. 1998) номли – каталоглар асосида яратилган. Унда форс, юнон, лотин, хитой, араб ва туркий тилларда ёзилган ва манбалар тўғрисида маълумотлар келтирилиб, бўлғуси педагоглардан манбалардан ўз фаолиятида фойдаланиши мумкинлиги кўрсатилади. Шунингдек, зикр этилган манбаларни ўқитиш методикаси ҳам ёритиб борилади. Уни яратишда муаллифлар ўзларининг кўп йиллик илмий-педагогик тажрибасига ва манбашунослик ва педагогика фани ютуқларига таянишди.

Манбашуносликка оид бажарилган тадқиқотлар, ёзма манбалар, таржималарнинг чоп этилиши, тарих фанини ўқитиш бобидаги методик тажрибаларни умумлаштирилган қўлланмалар бакалавриатура учун мўлжалланган “Тарихий манбашунослик”(Маърузалар ва методик тавсиялар) номли ўқув қўлланмани яратишга асос бўлиб хизмат қилди. Унга мазкур фанни ўқитиш соҳасидаги Низомий номидаги ТДПУ Тарих факультетидаги “Манбашунослик ва тарих ўқитиш методикаси” кафедрасининг профессор ўқитувчиларининг амалий тажрибаси асос қилиб олинди.

Ушбу ўқув қўлланма олий ўқув юртлири учун қабул қилинган Давлат Стандартларига мувофиқ манбашунослик фани учун мўлжалланган бўлиб, у маъруза, амалий машғулот, лаборатория ишидан иборат.

Ҳар бир маъруза бошида мавзу номи, дарснинг мазмуни, унинг режаси, асосий тушунчалар берилади. Асосий матнда маъруза мавзуи режага мувофиқ атрофлича ёритилиб, унинг сўнггида мавзуга оид асосий ва ёрдамчи манба ва адабиётлар рўйхати, маъруза материаллини мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар, маъруза бўйича тавсия қилинадиган рефератив, курс ишлари учун мавзулар рўйхати илова этилди.

Ушбу ўқув қўлланма илк тажриба бўлгани сабабли унда турли баҳс, мунозара ва фикрларни пайдо қиладиган ўринлар мавжуд.

Бу ўқув қўлланмаси тарихий манбашунослик бўйича мукамал дарслик яратиш йўлидаги биринчи қадамлардан биридир. Ўқув қўлланма тарих фани муаллимлари Олий ўқув юрти бакалавиятура талабалари, академик лицей ва касб-хунар коллеж талабалари учун мўлжалланган. Уни тарихчи манбашунослар учун жуда керакли деб ҳисоблаб, нашр этишга тавсия этаман.

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти етакчи илмий ходими, тарих фанлари доктори Д.Ю.Юсупова

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети, Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Камолиддин Бехзод номидаги музей ходимлари Г.С.Фузаилова ва А.А.Мадраимовлар бакалаврлар учун яратган “Тарихий манбашунослик” ўзув³ лланмаси

А Н Н О Т А Ц И Я С И

Ушбу ўқув қўлланма Ўзбекистоннинг тарихини ўрганишга мўлжалланган бўлиб, у сўнгги йилларда манбашунослик фанидан чоп этилган тўпламлар ва Б. А. Аҳмедовнинг “Ўзбекистон тарихи манбалари” (2001) асари, “Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекистана. История.” (Составители Д.Ю.Юсупова, Р.П.Джалилова. 1998) номли – каталог ва бошқа шу йўналишдаги тадқиқотлар асосида яратилган. Унда форс, юнон, лотин, хитой, араб ва туркий тиллардаги манбалар тўғрисида энг муҳим ва зарур маълумотлар келтирилган. Улардан педагоглар ўз фаолиятида фойдаланиши мумкин. Қўлланмани яратишда тузувчилар ўзларининг илмий-педагогик тажрибасига ва манбашунослик ва педагогика фани ютуқларига таянишди.

Манбашуносликка оид бажарилган тадқиқотлар, ёзма манбалар, таржималарнинг чоп этилиши, тарих фанини ўқитиш бобидаги методик тажрибаларни умумлаштирилган қўлланмалар бакалавриатура учун мўлжалланган “Тарихий манбашунослик” номли ўқув қўлланмани яратишга асос бўлиб хизмат қилди. Унга мазкур фанни ўқитиш соҳасидаги Низомий номидаги ТДПУ Тарих факультетидаги “Манбашунослик ва тарих ўқитиш методикаси” кафедрасининг профессор ўқитувчиларининг амалий тажрибаси асос қилиб олинди.

Ушбу ўқув қўлланма олий ўқув юртлари учун қабул қилинган Давлат Стандартларига мувофиқ манбашунослик фани учун мўлжалланган бўлиб, у маърузалардан иборат. Ҳар бир маъруза бошида мавзу номи, дарснинг мазмуни, унинг режаси, асосий тушунчалар берилади. Асосий матнда маъруза мавзуи режага мувофиқ атрофлича ёритилиб, унинг сўнггида мавзуга оид асосий ва ёрдамчи манба ва адабиётлар рўйхати, маъруза

материалини мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар ўрин олган. Бу ўқув қўлланмаси тарих фани муаллимлари Олий ўқув юрти бакалавр, академик лицей ва касб-ҳунар коллеж талабалари учун мўлжалланган.